

İPEK YOLU VE ÖTESİ
KONGRE SERİSİ
SILK ROAD AND BEYOND
CONGRESS SERIES

SIRCON2022

BİR YOL BİR KUSAK

FIRSATLAR VE ZORLUKLAR

BELT AND ROAD: OPPURTUNITIES AND CHALLENGES

TAM METİN BİLDİRİ KİTABI
FULL TEXT PAPERS BOOK

04-07 EKİM OCTOBER 2022

Necmettin Erbakan Üniversitesi Yayınları: 175

**SILK ROAD AND BEYOND CONGRESS SERIES
(SIRCON 2022)**

**BELT AND ROAD: OPPORTUNITIES AND
CHALLENGES FULL TEXT BOOK**

Grafik & Tasarım

Büşra UYAR

Muhammed Sami TEKİN

Mustafa ALTINTEPE

Baskı

NEÜ Yayınları

KTB. S. No: 48888

E-ISBN

978-625-6960-22-0

Necmettin Erbakan Üniversitesi Yayınları
Yaka Mah. Yeni Meram Cad. Kasım Halife Sok.
No: 11/1 Meram / KONYA
0332 221 0 575 - www.neuyayin.com

Aralık, 2022

**Bu eser Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 UluslararasıLisansı ile lisanslanmıştır.*

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.*

Genel Bilgi

General Information

Tunç Çağı'na kadar uzanan kadim bir tarihi olan İpek Yolu, doğuyu batıya bağlayan bir ticaret güzergahı olarak yüzyıllar boyunca çeşitli milletler tarafından kullanılmış ve genişletilmiştir. Ana güzergahları Çin'den Orta Asya'ya, İran üzerinden Mezapotamya ile Akdeniz'e uzanan İpek Yolu ve çevresinde farklı topluluklar ve ananeler ile şekillenmiş zengin bir dünya kültürü gelişmiştir. M.Ö. II yüzyılda büyük bir kısmı Hunlar'ın eline geçen İpek Yolu, tarihsel süreçte Türk topluluklarını birbirine ekonomik ve sosyal olarak bağlaması bakımından Türk coğrafyası için önemlidir.

Uluslararası niteliğe sahip İpek Yolu ve Ötesi Kongre Serisi (SIRCON 2022) "Bir Yol Bir Kuşak: Fırsatlar ve Zorluklar" temasıyla 4-7 Ekim 2022 tarihleri arasında Özbekistan'da düzenlenmiştir. Kongreye toplam altı farklı ülkeden 94 çalışma ile katılım sağlanmıştır. Türkçe, Özbekçe ve İngilizce olmak üzere ve üç farklı dilde sunumlar yapılmıştır. Sunumların 37 tanesi yüz yüze, 57 tanesi ise çevrimiçi olarak kongrede yer almıştır. Bu vesileyle, kongreye katkı sağlayan tüm bilim insanlarına içten teşekkür eder, serinin bir sonraki kongresinde tekrar buluşmayı temenni ederiz.

Silk Road, with a history dating back to the Bronze Age, has been used and extended by various nations as a trade route linking east to the west. The main routes of the Silk Road are from China to the Central Asia and from Iran to the Mediterranean via Mesopotamia. Around the Silk Road a rich culture has developed and shaped by the contributions of various cultures and traditions. In the 2nd century BC, most parts of the Silk Road were captured by the Huns and through the history, the Silk Road has been important for Turkic communities as a route linking them economically and socially.

The first of the international Silk Road and Beyond Congress Series (SIRCON 2022) was organized under the theme of "Belt and Road: Opportunities and Challenges" on October 4-7, 2022 in Uzbekistan. 94 papers in three languages; Turkish, Uzbek and English were presented at the congress by the participants from six different countries. 37 face-to-face and 57 online presentations were made in a total of 21 sessions. Hereby, we thank all the participants of the congress and wish to meet at the next congress of the series.

Partners of Organization

Destekleyen Kurumlar

REPUBLIC OF TÜRKİYE
MINISTRY OF CULTURE AND TOURISM

TÜRK DÜNYASI BELEDİYELER BİRLİĞİ
UNION OF TURKISH WORLD MUNICIPALITIES
СОЮЗ МУНИЦИПАЛИТЕТОВ ТЮРКСКОГО МИРА

Programme

Program

OCTOBER 4 (TUESDAY)		(Venue: Palace Of Youth Creativity)
	Opening Ceremony	
	Speech of Organizing Committee Chair & Sponsors	
	Prof. Dr. Birol MERCAN (Dean of the Faculty of Political Science, Necmettin Erbakan University, Türkiye) Cemalettin TÜNEY (Coordinator of Turkish Cooperation and Coordination Agency (TİKA), Uzbekistan)	
	Speeches of Honor Board (in alphabetical order)	
10:00-12:00	Prof. Dr. Cengiz TOMAR (Rector of Ahmet Yesevi University, Kazakhstan) Prof. Dr. Farmankul EGAMBERDIYEV (Rector of the Alfraganus University, Uzbekistan) Prof. Dr. Madjidov INOM (Rector of the National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek) Assoc. Prof. Dr. Mirzohid DAMINOV (Rector of Bukhara State Pedagogical Institute, Uzbekistan) Dr. Shavkat SHARIPOV (Rector of Jizzakh State Pedagogical University, Uzbekistan) Dr. Xoshimov ELMUROD (Rector of the Academy of Banking and Finance of the Republic of Uzbekistan) Prof. Dr. Zekeriya MIZIRAK (Vice Rector of Necmettin Erbakan University, Türkiye)	
12:00-13:30	Lunch	
13:30-15:00	Opening Session Chair: Dr. Behzod TAGAYEV (The National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek)	
13:30-13:45	Prof. Dr. Abdurrahim VAHABOV (The National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek) Uzbekistan and the Republic of Türkiye: Economic Relations and Prospects for Development (O'zbekiston va Turkiya O'rtasidagi Iqtisodiy Aloqalarning Holati va Rivojlanish Istiqbollari)	
13:45-14:00	Prof. Dr. Mustafa DEMİRCİ (Selçuk University-Türkiye) "Contribution of Silk Road to Central Asian Societies and Civilization" (İpek Yolunun Orta Asya Toplumlarına ve Medeniyetine Katkıları)	
14:00-14:15	Prof. Dr. Numan ARUÇ (Macedonian Academy of Sciences and Arts-North Macedonia) "The Importance of Turkish-Islamic Civilization for the Future of Turkistan (Bukhara-Samarkand)" Türkistan (Buhara-Semerkant) İstikbalinde Türk-Islam Medeniyetinin Önemi	
14:15-14:30	Prof. Dr. Mehmet Akif OKUR (Yıldız Technical University-Türkiye) "The Ukraine War, the Taiwan Crisis and the Belt-Road Project: An Assessment in the Context of the Relationship between Geopolitics and Geoeconomics" (Ukrayna Savaşı, Tayvan Krizi ve Kuşak-Yol Projesi: Jeopolitika-Jeoekonomi İlişkisi Bağlamında Bir Değerlendirme)	
14:30-14:45	Prof. Dr. Bülent ARI (Istanbul University-Türkiye) Wars for Indian Route: Portuguese Monopoly vs Ottoman Free Trade Approach	
14:45-15:00	Prof. Dr. Shohmansur SHOHA'ZAMIY (The National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek) "Interpretation of the Theoretical and Methodological Basis of the Modern Financial Market" (Zamonaviy Moliyaviy Bozorning Talqini Va Nazariy-Metodologik Asoslari)	
15:00-15:15	Prof. Dr. Mustafa ACAR, Res. Asst. Emel AKBAL (Necmettin Erbakan University-Türkiye) "Economic Potential of Railways and the New Silk Road Project" (Demiryollarının Ekonomik Potansiyeli ve Yeni İpekyolu Projesi)	
15:15-15:30	Prof. Dr. Hasan Hüseyin BİRCAN (Necmettin Erbakan University-Türkiye) Presentation of the "Eudaimonist" and "Utilitarian" Values of Akhi Culture and Ethics for Today's Trade/Business Ethics" (Ahilik Kültür ve Ahlakının Günümüz İş ve Ticaret Ahlakına Sunabileceği "Mutcu" ve "Faydacı" Değerler)	
15:30-15:45	Coffee Break	

15:45-17:00	Session 1A Chair: Dr. Behzod SHAYZAKOV (The National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek)
15:45-16:00	Assoc. Prof. Dr. Mirzohid DAMINOV (Bukhara State Pedagogical Institute-Uzbekistan) "The role of the Great Silk Road in Exchanging Cultural Values" (Buyuk Ipak Yo'lining Madaniy Qadriyatlar Almashinuvdagi O'рни)
16:00-16:15	Dr. Shavkat SHARIPOV (Jizzakh State Pedagogical University-Uzbekistan) "Symbiosis of Civilizations as an Important Factor in the Formation and Development of Scientific Thinking in Uzbekistan" (O'zbekistonda Ilmiy Tafakkurning Shakllanishi Va Taraqqiy Etishida Sivilizatsiyalar Simbiozi Muhim Omil Sifatida)
16:15-16:30	Dr. Dildora TOSHEVA (Bukhara State Pedagogical Institute, Uzbekistan) "The Great Silk Road as a Center of Culture" (Buyuk Ipak Yo'li Madaniyat Markazi)
16:30-16:45	Dr. Shoirakhon NURDINOVA (Center for Economic Research and Reforms-Uzbekistan) "Integration of Central Asian Countries" (Orta Asya U'lkelerinin Entegrasyonu)
15:45-17:00	Session 1B Chair: Prof. Dr. Mustafa ACAR (Necmettin Erbakan University)
15:45-16:00	Dr. Ahmet DİKEN (Necmettin Erbakan University-Türkiye) Phd Candidate Ahmet PINAR (Necmettin Erbakan University-Türkiye) "Evaluation of The Effects of The Historical Silk Road and The Modern Silk Road Project on Turkey Within the Scope of International Trade and Logistics by Swot and Pestel Analysis Methods" (Uluslararası Ticaret ve Lojistik Kapsamında Tarihi İpek Yolu ve Modern İpek Yolu Projesinin Türkiye Üzerindeki Etkilerinin Swot ve Pestel Analizleri Yöntemiyle Değerlendirilmesi)
16:00-16:15	Assoc. Prof. Dr. Ahmedov RAHMONJON (Namangan State University-Uzbekistan) "Impact of Investment on the Growth of The Economic Indicators of The Industry" (Sanoatning Iqtisodiy Ko'rsatkichlarining O'sishiga Investitsiyalarning Ta'siri)
16:15-16:30	Assoc. Prof. Dr. Bahodirjon BAYXONOV (Namangan State University-Uzbekistan) Assoc. Prof. Dr. Ikromjon KENJAYEV (Tashkent State University of Economics-Uzbekistan) "Problems of Attracting Foreign Investments to Small Business and Ways to Eliminate Them" (Kichik Biznesga Xorijiy Investitsiyalarni Jalb Qilish Muammolari Va Ularni Bartaraf Etish Yo'LLari)
16:30-16:45	Assoc. Prof. Dr. Shuhratjon XIDIROV (Namangan institute of Engineering Technology) "Modern Silk Road Transport Infrastructure to The Development of Tourism" (Yangi Ipak Yo'li Transport Infratuzilmasining Turizmni Rivojlantirishdagi Hissasi)
16:45-17:00	Dr. Tolqin AKHMEDOV (Institute of History of Fanlar Academy-Uzbekistan) "Production and Trade in Zarafshon Province During the Colonial Period of The Russian Empire" (Rossiya Imperiyasining Mustamlakachilik Davrida Zarafshon Viloyatida Ishlab Chiqarish Va Savdo)
17:00-17:15	Coffee Break

17:15-18:15	Session 2A Chair: Prof. Dr. Numan ARUÇ (Macedonian Academy of Sciences and Arts)
17:15-17:30	Asst. Prof. Dr. Fatih KALECİ (Necmettin Erbakan University-Türkiye) "Comparative Analysis of Scientific Publication Performances of the Countries of the Turkic World" (Türk Dünyası Ülkelerinin Bilimsel Yayıncılık Performanslarının Karşılaştırmalı Analizi)
17:30-17:45	Assoc. Prof. Dr. Erhan ÖRSELLİ (Necmettin Erbakan University-Türkiye) Lecturer Zekeriya BİLİCİ (Necmettin Erbakan University-Türkiye) "Analysis of Smart City Policies in Turkey" (Türkiye'de Akıllı Kent Politikalarının Analizi)
17:45-18:00	Asst. Prof. Dr. Fatih KALECİ (Necmettin Erbakan University-Türkiye) "Bibliometric Analysis of Academic Research on The Silk Road and Belt-Road Project" (Tarihi İpek Yolu ve Kuşak-Yol Projesi İle İlgili Akademik Çalışmaların Bibliyometrik Analizi)
18:00-18:15	Assoc. Prof. Dr. Erdal BAYRAKCI (Necmettin Erbakan University-Türkiye) Assoc. Prof. Dr. Erhan ÖRSELLİ (Necmettin Erbakan University-Türkiye) "An Evaluation on The Unity and Sister City Relations of Konya Metropolitan Municipality with Local Government Units on The Silk Road Route" (Konya Büyükşehir Belediyesinin İpek Yolu Güzergâhındaki Yerel Yönetim Birimleri ile Kurdukları Birlik ve Kardeş Şehir İlişkileri Üzerine Bir Değerlendirme)
17:15-18:15	Session 2B Chair: Dr. Dildora TOSHEVA (Bukhara State Pedagogical Institute)
17:15-17:30	Prof. Dr. Nozim MUMINOV (National University of Uzbekistan-Uzbekistan) "Opportunities to Reduce the Negative Impact of The Seasonality Factor in The Development of Tourism" (Turizmni Rivojlanishida Mavsuslik Omilining Salbiy Ta'sirini Kamaytirish Imkoniyatlari)
17:30-17:45	Asst. Prof. Dr. Bilal ÖZEL (Bingöl University-Türkiye) "Uzbekistan-Turkey Tourism Potential Comparison and Its Economic Impacts" (Özbekistan-Türkiye Turizm Potansiyeli Karşılaştırması ve Ekonomik Etkileri)
17:45-18:00	Prof. Dr. Ahmet ŞAHBAZ (Necmettin Erbakan University-Türkiye) Phd Candidate Ayşe CEYLAN (Necmettin Erbakan University-Türkiye) "Comparison of Agricultural Policies in Central Asian Turkic Republics and Turkey" (Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde ve Türkiye'de Tarım Politikalarının Karşılaştırılması)
18:00-18:15	Assoc. Prof. Dr. Kamoliddin SIROJIDDINOV (Namangan State University-Uzbekistan) "Development of Fruit and Vegetable Production in Namangan Region" (Namangan Viloyatida Meva-Sabzavot Ishlab Chiqarish Rivojlanishi)

OCTOBER 5 (WEDNESDAY)		(Venue: Palace Of Youth Creativity)
10:00-11:30	Session 3A Chair: Prof. Dr. Mehmet Akif OKUR (Yildiz Technical University)	
10:00-10:15	Prof. Dr. Faniya ABZALOVNA (Jizzakh State Pedagogical University-Uzbekistan) "Gender Aspects of Internet Access and IT Skills in Uzbekistan: Problems and Prospects" (O'zbekistonda Internetga Kirish Va IT Ko'nikmalarining Gender Jihatlari: Muammolar Va Istiqoblar)	
10:15-10:30	Dr. Ramazan UÇTU (The American University of Iraq Sulaimani-Iraq) "Considering the Impact of The New Silk Road on Regional Innovation, Knowledge Transfer and Information Diffusion"	
10:30-10:45	Asst. Prof. Dr. Nahit YILMAZ (Necmettin Erbakan University-Türkiye) "Understanding Sustainable Innovation" (Sürdürülebilir İnovasyonu Anlamak)	
10:45-11:00	Dr. Khavakhon RAKHIMOVA (Banking and Finance Academy of the Republic of Uzbekistan) "Experience and Possibility of Economic and Institutional Development of The Payment System of Uzbekistan" (O'zbekiston To'lov Tizimining Iqtisodiy Va Institutsional Rivojlanishi Tajribasi Va Imkoniyatlari)	
11:00-11:15	Prof. Dr. Tagayev Behzod ERGASHEVICH (The National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek) "The Role of Labor Migration in The Economy and Methods of Its Regulation" (Mehnat Migratsiyasining Iqtisodiyotdagi Roli Va Uni Tarrifga Solish Usullari)	
11:15-11:30	Dr. Nurbek RIZAYEV (Banking and Finance Academy of the Republic of Uzbekistan - Uzbekistan) "Adjusting National Accounting Standards in Uzbekistan in Compliance with International Standards" (O'zbekistonda Buxgalteriya Hisobi Milliy Standartlarini Xalqaro Standartlarga Muvofiqlashtirish)	
10:00-11:30	Session 3B Chair: Dr. Shoirakhon NURDINOVA (Center for Economic Research and Reforms)	
10:00-10:15	Dr. Nargiza BURIEVA (Jizzakh State Pedagogical University-Uzbekistan) "The Importance of Gender Neutrality in Teaching Foreign Languages" (Chet Tillarini O'qitishda Gender Neytralligining Ahamiyati)	
10:15-10:30	Dr. Umida FAYZULLAEVA (Jizzakh State Pedagogical University-Uzbekistan) Dr. Dildova SAFAROVA (Jizzakh State Pedagogical University-Uzbekistan) "Competent Approach as a Pattern of The Development of the Education System for the Professional Training in a Foreign Language" (Kompetent Yondashuv Chet Tili Bo'yicha Kadrlar Tayyorlash Bo'yicha Ta'lim Tizimini Rivojlantirish Namunasi Sifatida)	
10:30-10:45	Dr. Irina AVYASOVA (Jizzakh State Pedagogical University-Uzbekistan) "The Specificity of the Functioning and Translation of English Military Abbreviations" (Ingliz Tilidagi Harbiy Qisqartmalarining Funktsionalligi Va Tarjimasining O'Ziga Xostligi)	
10:45-11:00	Dr. Shoira Muxtarovna TURAEVA (Jizzakh State Pedagogical University-Uzbekistan) "Pedagogical Problems of Distance and Traditional Education" (Masofaviy va An'Anaviy Ta'limning Pedagogik Muammolari)	
11:00-11:15	Dr. Anora JABBAROVA (Jizzakh State Pedagogical University-Uzbekistan) Dr. Ulugbek JABBAROV (Jizzakh State Pedagogical University-Uzbekistan) "Comparative Analysis of Pedagogical Education Development in Great Britain and Uzbekistan" (Buyuk Britaniya va O'zbekistonda Pedagogik Ta'lim Rivojlanishining Qiyosiy Tahlili)	
12:00-13:00	Lunch	

OCTOBER 6 (THURSDAY)		ONLINE
10:00-11:00	Session 1A Chair: Prof. Dr. Selim KAYHAN (Necmettin Erbakan University)	Click To Login
10:00-10:15	Prof. Dr. Birol ERKAN (İskenderun Technical University) Res. Asst. Elif Tuğçe BOZDUMAN (Celal Bayar University) "The Importance of the One Belt One Road Project for the Logistic Competitiveness of China and Turkey" (Bir Kuşak Bir Yol Projesi'nin Çin ve Türkiye'nin Lojistik Rekabet Gücü Açısından Önemi)	
10:15-10:30	Prof. Dr. Adem ÖĞÜT (Necmettin Erbakan University) Phd Candidate Ali AHMEDOV (Necmettin Erbakan University) Asst. Prof. Dr. Nahit YILMAZ (Necmettin Erbakan University) "Possible Effects of the War in Ukraine on the Global Supply Chain and Turkey" (Ukrayna'daki Savaşın Küresel Tedarik Zincirine ve Türkiye'ye Olası Etkileri)	
10:30-10:45	Prof. Dr. Birol ERKAN (İskenderun Technical University) Res. Asst. Elif Tuğçe BOZDUMAN (Celal Bayar University) "Logistics and Environment Relationship in G7 Countries" (G7 Ülkelerinde Lojistik ve Çevre İlişkisi)	
10:45-11:00	Asst. Prof. Dr. Işık ÇIÇEK (Necmettin Erbakan University) "Human Resource Competencies for Logistics Sector" (Lojistik Sektöründe İnsan Kaynakları Yetkinlikleri)	
11:00-12:00	Session 1B Chair: Prof. Dr. Uğur ADIGÜZEL (Necmettin Erbakan University)	Click To Login
10:00-10:15	Prof. Dr. Zekai ÖZDEMİR (İstanbul University) Asst. Prof. Dr. Güldenur ÇETİN (İstanbul Commerce University) Dr. Ayça DOĞANER (İstanbul Chamber of Commerce) "The Relationship of Foreign Direct Investments with Exchange Rates and Economic Growth: An ARDL Analysis for Türkiye" (Doğrudan Yabancı Yatırımların Döviz Kurları ve Ekonomik Büyüme İle Olan İlişkileri: Türkiye için Bir ARDL Analizi)	
10:15-10:30	Prof. Dr. Erşan SEVER (Aksaray University) Prof. Dr. Mustafa ACAR (Necmettin Erbakan University) "The Effect of Exchange Rate Volatility on Consumption Expenditures: A Quantitative Analysis on Turkish Economy" (Döviz Kuru Oynaklığının Tüketim Harcamaları Üzerine Etkisi: Türkiye Ekonomisi Üzerine Bir Araştırma)	
10:30-10:45	Prof. Dr. Selim KAYHAN (Necmettin Erbakan University) Prof. Dr. Tayfur BAYAT (İnönü University) Asst. Prof. Dr. Gökhan KONAT (Bolu İzzet Baysal University) "How Exchange Rate Affects Stock Market Prices? Evidence from BIST100" (Döviz Kuru Borsa Endekslerini Nasıl Etkiler? BIST100'den Kanıtlar)	
10:45-11:00	Asst. Prof. Dr. Mehmet DİNÇ (Ağrı İbrahim Çeçen University) "Time Varying Causality Between Gold Price and Dollar Index" (Altın Fiyatı ile Dolar Endeksi Arasında Zamana Göre Değişen Nedensellik)	

11:30-12:30	Session 2A Chair: Prof. Dr. Murat ÇEMREK (Necmettin Erbakan University)	Click To Login	
11:30-11:45	Prof. Dr. Yunus Emre GÜRBÜZ (Kyrgyz-Turkish Manas University) "Central Asia in Turkish Foreign Policy and the Impact of China's Belt and Road Initiative"		
11:45-12:00	Assoc. Prof. Dr. Mustafa Cüneyt ÖZŞAHİN (Necmettin Erbakan University) "Turkey's Central Asian Politics: A Three Level Analysis"		
12:00-12:15	Assoc. Prof. Dr. Fikret BİRDİŞLİ (İnönü University) "New Security Challenges and Seeking in Central Asia and Its Possible Impacts on the Region"		
12:15-12:30	Assoc. Prof. Dr. Fırat YALDIZ (Kastamonu University) "The term of "descendant" in Türkiye's Diaspora Politics and Its effects to Turkic States"		
11:30-12:30	Session 2B Chair: Assoc. Prof. Dr. Mehmet Nuri SALUR (Necmettin Erbakan University)	Click To Login	
11:30-11:45	Asst. Prof. Dr. Sevilay Ece GÜMÜŞ ÖZUYAR (Necmettin Erbakan University) Res. Asst. Gamze MERCAN (Necmettin Erbakan University) "A Current Look at the Financial Discipline Problem of Budget Management in Selected Central Asian Economies" (Seçilmiş Orta Asya Ekonomilerinde Bütçe Yönetimi Mali Disiplin Sorununa Güncel Bir Bakış)		
11:45-12:00	Dr. Hasibe CEYHAN (Karamanoğlu Mehmetbey University) "Transformation in Turkish Public Administration in The Period After 2003 and Its Effects on The Central Management Process" (2003 Sonrası Dönemde Türk Kamu Yönetiminde Dönüşüm Ve Merkezi Yönetim Sürecine Etkileri)		
12:00-12:15	Asst. Prof. Dr. Sevilay Ece GÜMÜŞ ÖZUYAR (Necmettin Erbakan University) Res. Asst. Gamze MERCAN (Necmettin Erbakan University) "Taxpayer Rights: Comparison of Selected Countries and Turkish Law" (Vergi Mükellefi Hakları: Seçilmiş Ülkeler ile Türk Hukukunun Mukayesesi)		
12:15-12:30	Res. Asst. Furkan BOZKURT (Sivas Cumhuriyet University) "The Effect of Public Expenditures on Economic Growth: An Evaluation for Turkey Between 2000-2020" Kamu Harcamalarının Ekonomik Büyümeye Etkisi: 2000-2020 Yılları Arası Türkiye İçin Değerlendirme		

13:30-14:30	Session 3A Chair: Prof. Dr. Adem ÖGÜT (Necmettin Erbakan University)	Click To Login	
13:30-13:45	Assoc. Prof. Dr. Nadide TÖLÜCE (Kayseri University) Phd Candidate Onur ÇETİN (Kayseri University) "Evaluation of Fossil Fuel Consumption and Health Indicators of Selected Central Asian Countries and Türkiye" (Seçilmiş Orta Asya Ülkeleri ile Türkiye'nin Fosil Yakıt Tüketimi Ve Sağlık Göstergelerinin Değerlendirilmesi)		
13:45-14:00	Assoc. Prof. Dr. Yusuf DEMİR (Sivas Cumhuriyet University) "Does the Use of Renewable Energy Resources in Turkey Contribute to Economic Growth?" (Türkiye'de Yenilenebilir Enerji Kaynaklarının Kullanımı Ekonomik Büyümeye Katkı Sağlar mı?)		
14:00-14:15	Phd Candidate Cansu Güven (Necmettin Erbakan University) "The Relationship with the Environment, Economic Growth, Urbanization and the Use of Renewable Energy: The Case of Turkey and Turkic Republics" (Ekonomik Büyüme, Kentleşme, Yenilenebilir Enerji Kullanımının, Çevre ile İlişkisi: Türkiye ve Türki Cumhuriyetler Örneği)		
14:15-14:30	Phd Candidate Muhammet Bahri KIRIKÇI (Gaziantep University) "Investigation of the Ecological Footprint and Institutional Quality Relationship: A Spatial Econometric Analysis" (Ekolojik Ayak İzi Kurumsal Kalite İlişkisinin İncelenmesi: Bir Mekânsal Ekonometri Analizi)		
13:30-14:30	Session 3B Chair: Prof. Dr. Rüstem YANAR (Gaziantep University)	Click To Login	
13:30-13:45	Prof. Dr. Birol MERCAN (Necmettin Erbakan University) Phd Candidate Şerife KOÇ (Necmettin Erbakan University) "The Impact of Culture on Innovation: Panel Data Analysis for Selected Countries (2011-2021)" (Kültürün İnovasyon Üzerindeki Etkisi: Seçilmiş Ülkeler İçin Panel Veri Analizi (2011-2021))		
13:45-14:00	Prof. Dr. Serdar ÖZTÜRK (Nevşehir Hacı Bektaş Veli University) Asst. Prof. Dr. Volkan HAN (Nevşehir Hacı Bektaş Veli University) Undergrad Yasin TEMEL (Nevşehir Hacı Bektaş Veli University) "Globalization of The Media and Sustainable Cultural Heritage Tourism: Cappadocia Case" (Medyanın Küreselleşmesi Ve Sürdürülebilir Kültürel Miras Turizmi: Kapadokya Örneği)		
14:00-14:15	Dr. Ziya YAVUZ (Necmettin Erbakan University) "The Transformation of Trade, Culture, And Morality in a Changing World" (Değişen Dünyada Ticaret, Kültür ve Ahlakın Dönüşümü)		
14:15-14:30	Asst. Prof. Dr. Volkan HAN (Nevşehir Hacı Bektaş Veli University) "The Relationship between Globalization, Gender Inequality and Economic Growth in Developing Countries" (Gelişmekte olan Ülkelerde Küreselleşme, Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği ve Ekonomik Büyüme İlişkisi)		
14:15-14:30	Dr. Nargis QOSIMOVA (Uzbek State University of World Languages) "Eliminating Gender Stereotypes Through the Media" (Ommaviy Axborot Vositalari Orqali Gender Stereotiplariga Barham Berish)		

15:00-16:00	Session 4A Chair: Assoc. Prof. Dr. Segah TEKİN (Necmettin Erbakan University)	Click To Login	
15:00-15:15	Assoc. Prof. Dr. Taha EĞRİ (Kırklareli University) "The 'One Road One Belt Initiative' as a Pursuit for a New World Order" (Yeni Bir Dünya Düzeni Arayışı Olarak 'Bir Yol Bir Kuşak Girişimi')		
15:15-15:30	Assoc. Prof. Dr. Alpay Hasan KARASOY (Selçuk University) Sci. Müslüm SOYKAN (Niğde University) "Border Security Policy in Turkey" (Türkiye'de Sınır Güvenliği Uygulamaları)		
15:30-15:45	Assoc. Prof. Dr. Yusuf SAYIN (Necmettin Erbakan University) Grad. Std. Meltem Zeynep YILMAZ (Necmettin Erbakan University) "Evaluation of the Kashmir Crisis in Political Economy" (Keşmir Krizi'nin Politik Ekonomik Değerlendirilmesi)		
15:45-16:00	Sci. Müslüm SOYKAN (Niğde University) "Security Problems Occurring in Cities with Globalization and Its Evaluation in the Context of Local Governments" (Küreselleşme ile Kentlerde Oluşan Güvenlik Sorunları ve Yerel Yönetimler Bağlamında Değerlendirilmesi)		
15:00-16:00	Session 4B Chair: Prof. Dr. Mustafa Atilla ARICIOĞLU (Necmettin Erbakan University)	Click To Login	
15:00-15:15	Prof. Dr. Recai KUŞ (Selçuk University) "The Place of Turkish World Universities in The Global Higher Education System" (Küresel Yükseköğretim Sisteminde Türk Dünyası Üniversitelerinin Yeri)		
15:15-15:30	Asst. Prof. Dr. Mustafa GÖMLEKSİZ (Necmettin Erbakan University) Prof. Dr. Birol MERCAN (Necmettin Erbakan University) "Spatial Diffusion of Knowledge and Economic Growth on the Axis of Silk Road: An Evaluation on Turkic Republics" (İpek Yolu Ekseninde Bilginin Mekânsal Yayılımı ve Ekonomik Büyüme: Türki Cumhuriyetler Üzerine Bir Değerlendirme)		
15:30-15:45	Lecturer Murat ÇELİK (Batman University) "Crypto Currencies as a Medium of Payment in Belt And Road Project: Risks And Opportunities" (Bir Kuşak Bir Yol Projesinde Bir Ödeme Aracı Olarak Kripto Paralar: Riskler Ve Fırsatlar)		
15:45-16:00	Sci. Fatih TÜREDİ (Karamanoğlu Mehmetbey University) "Algorithmic Silk Road" (Algoritmik İpek Yolu)		

OCTOBER 7 (FRIDAY)		ONLINE
10:00-11:00	Session 5A Chair: Assoc. Prof. Dr. Erhan ÖRSELLİ (Necmettin Erbakan University)	Click To Login
10:00-10:15	Assoc. Prof. Dr. Yusuf SAYIN (Necmettin Erbakan University) Phd Candidate Muhammed Tahsin GÖKKAYA (Marmara University) "The Emergence of DAES in Iraq and the Effect of Iraqi Turkmens" (Irak'ta DAES'in Çikişi ve Irak Türkmenlerine Etkisi)	
10:15-10:30	Asst. Prof. Dr. Şuayip TURAN (Çankırı Karatekin University) Res. Rayan Abdırzak MOHAMUD (Çankırı Karatekin University) "The Role of Higher Education on Political Participation of Women in Mogadishu" (Mogadishu'da Kadınların Siyasi Katılımında Yüksek Öğrenimin Rolü)	
10:30-10:45	Asst. Prof. Dr. Zebiniso KAMALOVA (İstanbul Commerce University) "Fergana Valley from Past to Present: Threats, Opportunities" (Geçmişten Günümüze Fergana Vadisi: Tehditler, Fırsatlar)	
10:45-11:00	Undergrad Aytan ISAYEVA (Selçuk University) "The Effect of the Second Karabakh War on the South Caucasus" (İkinci Karabağ Savaşı'nın Güney Kafkasya'ya Etkisi)	
10:00-11:00	Session 5B Chair: Prof. Dr. Tahsin KARABULUT (Necmettin Erbakan University)	Click To Login
10:00-10:15	Prof. Dr. Rüstem YANAR (Gaziantep University) PhD Candidate Muhammed Bahri KIRIKÇI (Gaziantep University) "The Impact of Institution Quality on Economic Growth in Turkey: An ARDL Bounds Testing Procedure" (Türkiye'de Kurumsal Yapı Ekonomik Büyüme İlişkisi: Bir ARDL Sınır Test Analizi)	
10:15-10:30	Prof. Dr. Mustafa Atilla ARICIOĞLU (Necmettin Erbakan University) Sci. Emine Hilal KARAÇELİK (Sizel Plastik Sanayi) "Evaluation of the Strategic Management Process in Organizations Through the Chaos Theory: A Research on Managers" (Örgütlerde Stratejik Yönetim Sürecinin Kaos Teorisinden Değerlendirilmesi: Yöneticiler Üzerinden Bir Araştırma)	
10:30-10:45	Asst. Prof. Dr. Mualla AKÇADAĞ (Sivas Cumhuriyet University) "Do Articles on Marketing Contribute to International Businesses? Sivas Province Practice with a Qualitative Study" (Pazarlama Konulu Makaleler Uluslararası İşletmelere Katkı Sağlıyor mu? Nitel Bir Çalışma ile Sivas İli Uygulaması)	
10:45-11:00	Phd Candidate Ayşe CEYLAN (Necmettin Erbakan University) "Assessment of Middle East Turkish Republics and Turkey with Regards to Global Food Security Index" (Küresel Gıda Güvencesi Endeksi Kapsamında Orta Doğu Türk Cumhuriyetleri Ve Türkiye'nin Değerlendirilmesi)	

11:30-12:30	Session 6A Chair: Prof. Dr. Erşan SEVER (Aksaray University)	Click To Login	
11:30-11:45	Prof. Dr. Birol MERCAN (Necmettin Erbakan University) Phd Candidate Şerife KOÇ (Necmettin Erbakan University) "The Effect of Low-qualified Migration on The Labor Market: The Case of Türkiye" (Düşük Vasıflı Göçün İşgücü Piyasası Üzerindeki Etkisi: Türkiye Örneği)		
11:45-12:00	Assoc. Prof. Dr. Arif İĞDELI (Aksaray University) "Regional Inflation Convergence in Türkiye" (Türkiye'de Bölgesel Enflasyon Yakınsaması)		
12:00-12:15	Asst. Prof. Dr. Mustafa GÖMLEKSİZ (Necmettin Erbakan University) Phd Candidate Cansu GÜVEN (Necmettin Erbakan University) "The Relationship Between Economic Growth and Urbanization: An Analysis on Turkic Republics" (Ekonomik Büyüme ve Kentleşme İlişkisi: Türki Cumhuriyetler Üzerine Bir Analiz)		
12:15-12:30	Res. Asst. Yavuz Selim AŞÇI (Necmettin Erbakan University) "An Evaluation of the Importance of Behavioral Economics Policies for the Sustainability of Social Security Systems" (Sosyal Güvenlik Sistemlerinin Sürdürülebilirliği İçin Davranışsal İktisat Politikalarının Önemi Üzerine Bir Değerlendirme)		
11:30-12:30	Session 6B Chair: Prof. Dr. Haldun SOYDAL (Selçuk University)	Click To Login	
11:30-11:45	Prof. Dr. Nuri BALTACI (Gümüşhane University) Assoc. Prof. Dr. Pınar KOÇ (Gümüşhane University) "Analysis of the Causality Relationship Between Railway Investments and National Income in Türkiye on the Basis of Time and Frequency Domain" (Türkiye'de Demiryolu Yatırımları İle Ulusal Gelir Arasındaki Nedensellik İlişkisinin Zaman Ve Frekans Alanı Temelinde Analizi)		
11:45-12:00	Prof. Dr. Erşan SEVER (Aksaray University) Phd Candidate Bahar KOÇ (Aksaray University) "A Study on the Possible Effects of Railway Transportation in terms of Aksaray Province" (Demiryolu Ulaşımının Aksaray İli Bakımından Muhtemel Etkileri Üzerine Bir Araştırma)		
12:00-12:15	Prof. Dr. Nuri BALTACI (Gümüşhane University) Assoc. Prof. Dr. Pınar KOÇ (Gümüşhane University) "The Analysis of Causality Relationship Between Use Of Railway And Environmental Degradation: Example of Turkey" (Demiryolu Kullanımı ile Çevresel Bozulma Arasındaki Nedensellik İlişkisinin Analizi: Türkiye Örneği)		
12:15-12:30	Asst. Prof. Dr. Savaş ERDOĞAN (Selçuk University) Lecturer Abdülbaki PINAR (Karamanoğlu Mehmetbey University) "Measuring the Economic Performance of Türkiye and Uzbekistan with Basic Macroeconomic Indicators (2010 - 2021)" (Temel Makroekonomik Göstergeler İle Türkiye ve Özbekistan'ın Ekonomik Performansının Ölçümü (2010 - 2021))		

13:30-14:30	Session 7A Chair: Prof. Dr. Ercan OKTAY (Karamanoğlu Mehmetbey University)	Click To Login	
13:30-13:45	Prof. Dr. Murat ÇEMREK (Necmettin Erbakan University) Dr. Gülşah KÖPRÜLÜ (Necmettin Erbakan University) "Rising Ideology in the Post-Soviet Era: Nationalism" (Sovyetler Sonrası Dönemde Yükselen İdeoloji: Milliyetçilik)		
13:45-14:00	Assoc. Prof. Dr. Seyit Ali AVCU (Ankara Yıldırım Beyazıt University) "Belt and Road Initiative: Challenges and Prospects for Turkey" (Kuşak ve Yol Girişimi: Türkiye için Zorluklar ve Beklentiler)		
14:00-14:15	Assoc. Prof. Dr. Segah TEKİN (Necmettin Erbakan University) "21st Century Maritime Silk Road and Latin America and the Caribbean" (21. Yüzyıl Deniz İpek Yolu ve Latin Amerika ve Karayipler)		
14:15-14:30	Asst. Prof. Dr. Şuayip TURAN (Çankırı Karatekin University) Res. Hanif Youssouf AWALEH (Çankırı Karatekin University) "The Impact of Globalization on Politics and Culture in the Middle East" (Küreselleşmenin Ortadoğu'da Siyaset ve Kültür Üzerindeki Etkisi)		
14:30-14:45	Dr. Kemal ATAMAN (Danışman Danışmanlık Tic. Ltd.) "The Humanity's Search for a Global Path" (İnsanlığın Küresel Yol Arayışı)		
13:30-14:45	Session 7B Chair: Prof. Dr. Nuri BALTACI (Gümüşhane University)	Click To Login	
13:30-13:45	Prof. Dr. Rüstem YANAR (Gaziantep University) "Do Economic Sanctions on Russia Increase Economic Integration in Asia? Evaluations on Economic Integration in Central Asia after the Invasion" (Rusya'ya Uygulanan Ekonomik Ambargolar Asya'da Ekonomik Entegrasyonu Arttırır mı? İşgal sonrası Orta Asya'da Ekonomik Entegrasyon Potansiyeli Üzerine Değerlendirmeler)		
13:45-14:00	Prof. Dr. Selim KAYHAN (Necmettin Erbakan University) Prof. Dr. Tayfur BAYAT (İnönü University) Phd Candidate Betül GÜMÜŞ (Necmettin Erbakan University) "Relationship Between Inclusion into Financial Markets and Foreign Direct Investments: Examples from Turkic Republics" (Finansal Piyasalara Katılım Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları İlişkisi: Türkî Cumhuriyetlerden Örnekler)		
14:00-14:15	Assoc. Prof. Dr. Nurgül TOPALLI (Nevşehir Hacı Bektaş Veli University) "The Effect of The Road and Belt Project on Foreign Trade: Examples of Selected Countries" (Yol ve Kuşak Projesinin Dış Ticaret Üzerindeki Etkisi: Seçilmiş Ülke Örnekleri)		
14:15-14:30	Assoc. Prof. Dr. Şerife ÖZŞAHİN (Necmettin Erbakan University) Assoc. Prof. Dr. Gülbahar ÜÇLER (Ahi Evran University) "Asymmetric Causality Relationship between Remittances and Poverty: Empirical Evidences from Selected Central Asian Turkic Republics" (İşçi Havaletleri ve Yoksulluk Arasındaki Asimetrik Nedensellik İlişkisi: Seçilmiş Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinden Ampirik Bulgular)		
14:30-14:45	Res. Asst. Emel AKBAL (Necmettin Erbakan University) Phd Candidate Betül GÜMÜŞ (Necmettin Erbakan University) "Dimensions of Poverty in Central Asian Turkic Republics and Turkey" (Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ve Türkiye'de Yoksulluğun Boyutları)		

Boards & Commitees

Kurullar ve Komiteler

Honor Board

Prof. Dr. Cem Zorlu
Rector of Necmettin Erbakan University, Türkiye

Prof. Dr. Cengiz Tomar
Rector of Ahmet Yesevi University, Kazakhstan

Prof. Dr. Madjidov Inom
Rector of the National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek, Uzbekistan

Dr. Xoshimov Elmurod
Rector of the Academy of Banking and Finance of the Republic of Uzbekistan, Uzbekistan

Prof. Dr. Farmankul Egamberdiyev
Rector of the Alfraganus University, Uzbekistan

Organizing Committee

Chairman

Prof. Dr. Birol Mercan - *Necmettin Erbakan University, Türkiye*

Members

Prof. Dr. Ahmet Şahbaz
Necmettin Erbakan University, Türkiye

Prof. Dr. Bülent Bayram
Ahmet Yesevi University, Kazakistan

Prof. Dr. Ercan Oktay
Karamanoğlu Mehmetbey University, Türkiye

Prof. Dr. Selim Kayhan
Necmettin Erbakan University, Türkiye

Prof. Dr. Zekeriya Mızırak
Necmettin Erbakan University, Türkiye

Assoc. Prof. Dr. Altuğ Murat Köktaş
Necmettin Erbakan University, Türkiye

Assoc. Prof. Dr. Erdal Bayrakçı
Necmettin Erbakan University, Türkiye

Assoc. Prof. Dr. Gökhan Bozbaş
Necmettin Erbakan University, Türkiye

Assoc. Prof. Dr. Mehmet Nuri Salur
Necmettin Erbakan University, Türkiye

Assoc. Prof. Dr. Segah Tekin
Necmettin Erbakan University, Türkiye

Assoc. Prof. Dr. Azizbek Ismailov
Alfraganus University, Uzbekistan

Assoc. Prof. Dr. Ismoil Mahmudov
Alfraganus University, Uzbekistan

Assist. Prof. Dr. Mustafa Gömleksiz
Necmettin Erbakan University, Türkiye

Assist. Prof. Dr. Nahit Yılmaz
Necmettin Erbakan University, Türkiye

Assist. Prof. Dr. Sevilay Ece Gümüş Özuyar
Necmettin Erbakan University, Türkiye

Dr. Bekhzod Shayzakov
The National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek, Uzbekistan

Dr. Shoirakhon Nurdinova
Center for Economic Research and Reforms, Özbekistan

Science & Advisory Board

Prof. Dr. Abdulkadir Buluş
Necmettin Erbakan University, Türkiye

Prof. Dr. Abduraxim Vaxabov
The National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek, Uzbekistan

Prof. Dr. Adem Öğüt
Necmettin Erbakan University, Türkiye

Prof. Dr. Agim Mamuti
Mother Teresa University, Macedonia

Prof. Dr. Ahmet Ay
Selçuk University, Türkiye

Prof. Dr. Ahmet Diken
Necmettin Erbakan University, Türkiye

Prof. Dr. Ali Can
Karamanoğlu Mehmetbey University, Türkiye

Prof. Dr. Arshi Khan
Aligarh Müslim University, India

Prof. Dr. Aşirbek Muminov
L. N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan

Prof. Dr. Atemova Kalipa
Ahmet Yesevi University, Kazakhstan

Prof. Dr. Avazbek Sodiqov
the National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek, Uzbekistan

Prof. Dr. Ayfer Gedikli
Düzce University, Türkiye

Prof. Dr. Bahadır Akın
Necmettin Erbakan University, Türkiye

Prof. Dr. Berkimbayev Kamalbek
Ahmet Yesevi University, Kazakhstan

Prof. Dr. Bilal Kuşpınar
Necmettin Erbakan University, Türkiye

Prof. Dr. Birol Akgün
Ankara Yıldırım Beyazıt University, Türkiye

Prof. Dr. Branislav Radeljic
Necmettin Erbakan University, Türkiye

Prof. Dr. Bülent Arı
İstanbul University, Türkiye

Prof. Dr. Bülent Derviş
International Vision University, Macedonia

Prof. Dr. Casim Avcı
Ahmet Yesevi University, Kazakhstan

Prof. Dr. Cemal Zehir
Yıldız Teknik University, Türkiye

Prof. Dr. Cengiz Tomar
Ahmet Yesevi University, Kazakhstan

Prof. Dr. Dosay Kenjetayev
Ahmet Yesevi University, Kazakhstan

Prof. Dr. Erşan Sever
Aksaray University, Türkiye

Prof. Dr. Fahri Türk
Trakya University, Türkiye

Prof. Dr. Faisal Ahmed
FORE International Business School, India

Prof. Dr. Fatih Mehmet Öcal
Necmettin Erbakan University, Türkiye

Prof. Dr. Hasan Hüseyin Bircan
Necmettin Erbakan University, Türkiye

Prof. Dr. Hazretali Tursun
Ahmet Yesevi University, Kazakhstan

Prof. Dr. Ibragimov Abdugapur
the Academy of Banking and Finance of the Republic of Uzbekistan, Uzbekistan

Prof. Dr. İsmail Seyrek
Necmettin Erbakan University, Türkiye

Prof. Dr. Jumaev Nodir
the Academy of Banking and Finance of the Republic of Uzbekistan, Uzbekistan

Prof. Dr. Kamaruzaman Bin Yusoff
Academy of Islamic Civilization, Malaysia

Prof. Dr. Kemal Özcan
Necmettin Erbakan University, Türkiye

Prof. Dr. Köpzhassar Zhetibaev
Ahmet Yesevi University, Kazakhstan

Prof. Dr. Luca Zan
Bologna University, Italy

Prof. Dr. Madya Mansoureh Ebrahimi
University of Technology Malaysia, Malaysia

Prof. Dr. Mamatkul Jurayev
Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, Uzbekistan

Prof. Dr. Mehmet Akif Okur
Yıldız Teknik University, Türkiye

Prof. Dr. Mehmet Alagöz
Selçuk University, Türkiye

Prof. Dr. Mehmet Göküş
Selçuk University, Türkiye

Prof. Dr. Muhammed Fatih Uşan
Ankara Yıldırım Beyazıt University, Türkiye

Prof. Dr. Muhsin Kar
Ankara Yıldırım Beyazıt University, Türkiye

Prof. Dr. Mukhtar Khozha
Ahmet Yesevi University, Kazakistan

Prof. Dr. Murat Çemrek
Necmettin Erbakan University, Türkiye

Prof. Dr. Mustafa Acar
Necmettin Erbakan University, Türkiye

Prof. Dr. Mustafa Atilla Arıcıoğlu
Necmettin Erbakan University, Türkiye

Prof. Dr. Mustafa Demirci
Selçuk University, Türkiye

Prof. Dr. Mustafa Orçan
Ankara Yıldırım Beyazıt University, Türkiye

Prof. Dr. Nikolay Egorov
Chuvash State Institute of Humanities, Chuvashia

Prof. Dr. Numan Aruç
Macedonian Academy of Sciences and Arts, Macedonia

Prof. Dr. Nuran Koyuncu
Necmettin Erbakan University, Türkiye

Prof. Dr. Nuri Baltacı
Gümüşhane University, Türkiye

Prof. Dr. Raif Parlakkaya
Necmettin Erbakan University, Türkiye

Prof. Dr. Selim Aslantaş
Ruhr University, Germany

Prof. Dr. Sema Ulutürk Akman
İstanbul University, Türkiye

Prof. Dr. Shirinova Raima
National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek, Uzbekistan

Prof. Dr. Tahsin Karabulut
Necmettin Erbakan University, Türkiye

Prof. Dr. TaşpolotSadıkov

Bishkek University of Social Sciences, Kyrgyzstan

Prof. Dr. Toshmatov Shuhrat

National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek, Uzbekistan

Prof. Dr. Turan Paksoy

Necmettin Erbakan University, Türkiye

Prof. Dr. Uğur Adıgüzel

Necmettin Erbakan University, Türkiye

Prof. Dr. Viktor Butanayev

Khakas State University, Khakassia

Prof. Dr. Zekai Özdemir

İstanbul University, Türkiye

Assoc. Prof. Dr. Ioana Monica Horja

Dimitrie Cantemir University of Tirgu Mures, Romania

Assoc. Prof. Dr. Abdulkakimov Zuhrali

Namangan Institute of Engineering and Technology, Uzbekistan

Assoc. Prof. Dr. Abduvoxab Umarov

the National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek, Uzbekistan

Assoc. Prof. Dr. Absalamov Akrom

the Academy of Banking and Finance of the Republic of Uzbekistan, Uzbekistan

Assoc. Prof. Dr. Adilova Gozal

Namangan Institute of Engineering and Technology, Uzbekistan

Assoc. Prof. Dr. Aybeyan Selim

International Vision University, North Macedonia

Assoc. Prof. Dr. Azam Korbayram

International Vision University, North Macedonia

Assoc. Prof. Dr. Bakıt Abjet

Ahmet Yesevi University, Kazakhstan

Assoc. Prof. Dr. Batirova Nilufar

Uzbekistan International Islamic Academy, Uzbekistan

Assoc. Prof. Dr. Bekmirzaev Mirzohid

Namangan Institute of Engineering and Technology, Uzbekistan

Assoc. Prof. Dr. Bostonov Mansurjon

Namangan Institute of Engineering and Technology, Uzbekistan

Assoc. Prof. Dr. Elşen Bağırzade
Azerbaijan State University, Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Erhan Örselli
Necmettin Erbakan University, Türkiye

Assoc. Prof. Dr. Erjan Auelbekov
Ahmet Yesevi University, Kazakhstan

Assoc. Prof. Dr. Feyza Şule Göngör
Necmettin Erbakan University, Türkiye

Assoc. Prof. Dr. Fikret Birdişli
İnönü University, Türkiye

Assoc. Prof. Dr. Ganiev Muhamadjon
Namangan Institute of Engineering and Technology, Uzbekistan

Assoc. Prof. Dr. Gökhan Akar
Karamanoğlu Mehmetbey University, Türkiye

Assoc. Prof. Dr. Ismailov Ravshanjon
Namangan Institute of Engineering and Technology, Uzbekistan

Assoc. Prof. Dr. İbodillokhon Soliev
Namangan Institute of Engineering and Technology, Uzbekistan

Assoc. Prof. Dr. Jordan Delev
International Vision University, North Macedonia

Assoc. Prof. Dr. Laura Avram
Dimitrie Cantemir University of Tirgu Mures, Romania

Assoc. Prof. Dr. Mahkamov Ibroyim
Namangan Institute of Engineering and Technology, Uzbekistan

Assoc. Prof. Dr. Muhitdinov Shuhratjon
Namangan Institute of Engineering and Technology, Uzbekistan

Assoc. Prof. Dr. Mustafa Cüneyt Özşahin
Necmettin Erbakan University, Türkiye

Assoc. Prof. Dr. Mustafa Özgür Tuna
Duke University, USA

Assoc. Prof. Dr. Nadide Sevil Tülüce
Kayseri University, Türkiye

Assoc. Prof. Dr. Nagima Koşanova
Ahmet Yesevi University, Kazakhstan

- Assoc. Prof. Dr. Nozim Muminov
National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek, Uzbekistan
- Assoc. Prof. Dr. Nurali Majidov
National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek, Uzbekistan
- Assoc. Prof. Dr. Nurgün Topallı
Nevşehir Hacı Bektaş University, Türkiye
- Assoc. Prof. Dr. Pazliddin Xashimov
National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek, Uzbekistan
- Assoc. Prof. Dr. Presley K. Wesseh, Jr.
Xiamen University, China
- Assoc. Prof. Dr. Pusat Pilten
Ahmet Yesevi University, Kazakhstan
- Assoc. Prof. Dr. Rahimov Bahromjon
Namangan Institute of Engineering and Technology, Uzbekistan
- Assoc. Prof. Dr. Ramazan Uçtu
Iraq American University, Iraq
- Assoc. Prof. Dr. Rashidov Rahmatullo
Namangan Institute of Engineering and Technology, Uzbekistan
- Assoc. Prof. Dr. Saliha Kebbabı
Constantine 3 University, Algeria
- Assoc. Prof. Dr. Savaş Erdoğan
Selçuk University, Türkiye
- Assoc. Prof. Dr. Shaxnoza Nasretdinova
National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek, Uzbekistan
- Assoc. Prof. Dr. Sirojiddinov Kamoliddin
Namangan State University, Uzbekistan
- Assoc. Prof. Dr. Soliev Ibodullokhon
Namangan State University, Uzbekistan
- Assoc. Prof. Dr. Şerife Özşahin
Necmettin Erbakan University, Türkiye
- Assoc. Prof. Dr. Taylan Özgür Kaya
Necmettin Erbakan University, Türkiye
- Assoc. Prof. Dr. Vesna Poposka
International Vision University, North Macedonia

Assoc. Prof. Dr. Yusuf Sayın
Necmettin Erbakan University, Türkiye

Assoc. Prof. Dr. Abduvahob Umarov
National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek, Uzbekistan

Assist. Prof. Dr. Almas Kuralbayev
Ahmet Yesevi University, Kazakhstan

Assist. Prof. Dr. Antara ben Marzoug
Msila University, Algeria

Assist. Prof. Dr. Bilal Özel
Bingöl University, Türkiye

Assist. Prof. Dr. Emrah Başaran
Katip Çelebi University, Türkiye

Assist. Prof. Dr. Gulmira Mombekova
Ahmet Yesevi University, Kazakhstan

Assist. Prof. Dr. Khairulla Massadikov
Ahmet Yesevi University, Kazakhstan

Assist. Prof. Dr. Mehmet Dinç
Ağrı İbrahim Çeçen University, Türkiye

Assist. Prof. Dr. Sabit Baimaganbetov
Ahmet Yesevi University, Kazakhstan

Assist. Prof. Dr. Salman Azam Joiya
The University of Lahore, Pakistan

Assist. Prof. Dr. Şeyma Akın
Necmettin Erbakan University, Türkiye

Assist. Prof. Dr. Tuba Akar
Karamanoğlu Mehmetbey University, Türkiye

Assist. Prof. Dr. Yang Chenv
Shangai University, China

Assist. Prof. Dr. Zerrouga İsmail
Msila University, Algeria

Assist. Prof. Dr. Zhetibayev Zhanture
Ahmet Yesevi University, Kazakhstan

Assist. Prof. Dr. Aleksandra Gorecka
Warsaw University, Poland

Assist. Prof. Dr. Ayman Hayajneh
Yarmouk Univresity, Jordan

Assist. Prof. Dr. Hulkarbonu Yokubjonova
Namangan Institute of Engineering and Technology, Uzbekistan

Assist. Prof. Dr. Nor Khadijah Mohd Azhari
Mara Technology University, Malaysia

Dr. Bayboboeva Firuza
Namangan Institute of Engineering and Technology, Uzbekistan

Dr. Behzod Tagayev
the National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek, Uzbekistan

Dr. Berdiyarov Baxriddin
the Academy of Banking and Finance of the Republic of Uzbekistan, Uzbekistan

Dr. Khannaev Sherzod
the Academy of Banking and Finance of the Republic of Uzbekistan, Uzbekistan

Dr. Rizaev Nurbek
the Academy of Banking and Finance of the Republic of Uzbekistan, Uzbekistan

Dr. Shayzakov Bekzod
the National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek, Uzbekistan

Dr. Ainur Akhmatova
Ahmet Yesevi University- Kazakhstan

Dr. Yerlan Zhienbayev
Ahmet Yesevi University, Kazakhstan

Lecturer Hassan Essop
Stellenbosch University, South Africa

Seysenbay Kudasov
Silk Way International University, Kazakhstan

Secretariat

Res. Assist. Dr. Ahmet Göksel Uluer
Necmettin Erbakan University, Türkiye

Res. Assist. Büşra Yılmaz
Necmettin Erbakan University, Türkiye

Res. Assist. Emel Akbal
Necmettin Erbakan University, Türkiye

Res. Assist. Gamze Mercan
Necmettin Erbakan University, Türkiye

Res. Assist. Hacer Akın
Necmettin Erbakan University, Türkiye

Res. Assist. Kıvanç Altıntaş
Necmettin Erbakan University, Türkiye

Res. Assist. Niyazi Karabulut
Necmettin Erbakan University, Türkiye

Res. Assist. Yavuz Selim Aşcı
Necmettin Erbakan University, Türkiye

Specialist Gulina Yusupova
Sakarya University, Türkiye

Specialist Esra Şeker
Erciyes University, Türkiye

Contents

İçindekiler

Genel Bilgi - General Information	1
Destekleyen Kurumlar - Partners of Organization	2
Program - Programme	3
Kurullar ve Komiteler - Boards & Committees	14
THE IMPACT OF GLOBALIZATION ON POLITICS AND CULTURE IN THE MIDDLE EAST	
<i>Asst. Prof. Dr. Şuayip TURAN- Res. Hanif Youssouf AWALEH</i>	<i>30</i>
THE IMPORTANCE OF THE ONE BELT ONE ROAD PROJECT FOR THE LOGISTICS COMPETITIVENESS OF CHINA AND TURKEY	
<i>Res. Asst. Elif Tuğçe BOZDUMAN - Prof. Dr. Birol ERKAN</i>	<i>44</i>
SPATIAL DIFFUSION OF KNOWLEDGE AND ECONOMIC GROWTH ON THE AXIS OF SILK ROAD: AN EVALUATION ON TURKIC REPUBLICS	
<i>Asst. Prof. Dr. Mustafa GÖMLEKSİZ - Prof. Dr. Birol MERCAN</i>	<i>57</i>
RELATIONSHIP BETWEEN LOGISTICS AND ENVIRONMENT IN G7 COUNTRIES	
<i>Res. Asst. Elif Tuğçe BOZDUMAN - Prof. Dr. Birol ERKAN</i>	<i>65</i>
IMPACT OF INVESTMENT ON THE GROWTH OF THE ECONOMIC INDICATORS OF THE INDUSTRY	
<i>Assoc. Prof. Akhmedov Rakhmonjon MAMADJONOVICH</i>	<i>71</i>
CRYPTO CURRENCIES AS A MEDIUM OF PAYMENT IN BELT AND ROAD PROJECT: RISKS AND OPPORTUNITIES	
<i>Lecturer Murat ÇELİK</i>	<i>78</i>
OPPORTUNITIES TO REDUCE THE NEGATIVE IMPACT OF THE SEASONALITY FACTOR IN THE DEVELOPMENT OF TOURISM	
<i>Prof. Dr. Nozim MUMINOV - Lecturer Farhod KHALMATJONOV - Student Azamat KADIROV</i>	<i>92</i>
EVALUATION OF THE KASHMIR CRISIS IN 'POLITICAL ECONOMY'	
<i>Meltem Zeynep YILMAZ - Assoc. Prof. Dr. Yusuf SAYIN</i>	<i>100</i>
THE ROLE OF HIGHER EDUCATION AND POLITICAL PARTICIPATION OF WOMEN IN MOGADISHU	
<i>Asst. Prof. Dr. Şuayip TURAN - Res. Rayan Abdirazak MOHAMUD</i>	<i>120</i>
THE IMPORTANCE OF GENDER NEUTRALITY IN TEACHING FOREIGN LANGUAGES	
<i>Assoc. Prof. Dr. Burieva Nargiza KUCHKAROVNA</i>	<i>142</i>
COMPARATIVE ANALYSIS OF THE DEVELOPMENT OF PEDAGOGICAL EDUCATION IN THE UNITED KINGDOM AND UZBEKISTAN	
<i>Dr. Ulugbek JABBAROV - Dr. Anora JABBAROVA</i>	<i>150</i>

THE SPECIFICITY OF THE FUNCTIONING AND TRANSLATION OF ENGLISH MILITARY ABBREVIATIONS	
<i>Teacher Ayyasova IRINA</i>	159
KÜLTÜRÜN İNOVASYON ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: SEÇİLMİŞ ÜLKELER İÇİN PANEL VERİ ANALİZİ	
<i>Prof. Dr. Birol MERCAN - Şerife KOÇ</i>	170
IRAK'TA DAEŞ'İN ÇIKIŞI VE IRAK TÜRKMENLERİNE ETKİSİ	
<i>Mohammed Tahsen ABDULRAHMAN - Doç. Dr. Yusuf SAYIN</i>	181
DEMİRYOLU ULAŞIMININ AKSARAY İLİ BAKIMINDAN MUHTEMEL ETKİLERİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA	
<i>Prof. Dr. Erşan SEVER - Bahar KOÇ</i>	203
DEMİRYOLU KULLANIMI İLE ÇEVRESEL BOZULMA ARASINDAKİ NEDENSELLİK İLİŞKİSİNİN ANALİZİ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ	
<i>Doç. Dr. Pınar KOÇ - Prof. Dr. Nuri BALTACI</i>	233
YOL VE KUŞAK PROJESİNİN DIŞ TİCARET ÜZERİNE ETKİSİ: SEÇİLMİŞ ÜLKE ÖRNEKLERİ	
<i>Doç. Dr. Nurgün TOPALLI</i>	242
İKİNCİ KARABAĞ SAVAŞI'NIN GÜNEY KAFKASYA'YA ETKİSİ	
<i>Aytan ISAYEVA</i>	251
MASOFAVIY VA AN`ANAVIY TA`LIMNING PEDAGOGIK MUAMMOLARI	
<i>To'rayeva Shoirra MUXTAROVNA</i>	262
OMMAVIY AXBOROT VOSITALARI ORQALI GENDER STEREOTIPLARNI BARTARAF ETISH YO'LLARI	
<i>Dr. Nargis QOSIMOVA</i>	280
MEHNAT MIGRATSIYASINING IQTISODIYOTDAGI ROLI VA UNI TARTIBGA SOLISH USULLARI	
<i>Dr. Begzod TAGAYEV</i>	294
O'ZBEKISTONDA INTERNETGA KIRISH VA IT KO'NIKALARIGA EGA BO'LISHNING GENDER JIHATLARI: MUAMMOLAR VA ISTIQBOLLAR	
<i>Tarix Fanlari Doktor Professor Faniya A. AHMEDSHINA</i>	304
ZAMONAVIY MOLIYAVIY BOZORNING TALQINI VA NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLARI	
<i>Shoha'zamiy Shohmansur SHOHNAZIR O'G'LI</i>	313
ЎЗБЕКИСТОНДА ИЛМИЙ ТАФАККУРНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА ТАРАҚҚИЙ ЭТИШИДА ЦИВИЛИЗАЦИЯЛАР СИМБИОЗИ МУҲИМ ОМИЛ СИФАТИДА	
<i>Шарунов Шавкат САФАРОВИЧ</i>	350

ЎЗБЕКИСТОНДА БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБИ МИЛЛИЙ СТАНДАРТЛАРИНИ ХАЛҚАРО СТАНДАРТЛАРГА МУВОФИҚЛАШТИРИШ	
<i>Ризаев Нурбек КАДИРОВИЧ - Каримов Ақром АББАСОВИЧ</i>	360
ЎЗБЕКИСТОН ТЎЛОВ ТИЗИМИНИ ИҚТИСОДИЙ-ИНСТИТУЦИОНАЛ РИВОЖЛАНИШ ТАЖРИБА ВА ИМКОНИАТИ	
<i>Рахимова Хаваҳон УСМАНЖАНОВНА</i>	392
НАМАНГАН ВИЛОЯТИДА МЕВА-САБЗАВОТ ИШЛАБ ЧИҚАРИШ РИВОЖЛАНИШИ	
<i>Сирожиддинов Камолиддин ИКРОМИДДИНОВИЧ</i>	402
КИЧИК БИЗНЕСГА ХОРИЖИЙ ИНВЕСТИЦИЯЛАРНИ ЖАЛБ ЭТИШ МУАММОЛАРИ ВА УЛАРНИ БАРТАРАФ ЭТИШ ЙЎЛЛАРИ	
<i>Байхонов Баходиржон ТУРСУНБАЕВИЧ - Кенжаев Иқромжон</i>	413
ЭРГАШБОВИЧ РОССИЯ ИМПЕРИЯСИ МУСТАМЛАКАСИ ДАВРИДА ЗАРАФШОН МУЗОФОТИДА ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ВА САВДО-СОТИҚ	
<i>Тўлқин Олимжонович АХМЕДОВ</i>	424

Full Texts

Tam Metinler

THE IMPACT OF GLOBALIZATION ON POLITICS AND CULTURE IN THE MIDDLE EAST

Asst. Prof. Dr. Şuayip TURAN

Çankırı Karatekin University

Res. Hanif Youssouf AWALEH

Çankırı Karatekin University

ABSTRACT

The study investigates into an articulation of the impacts of political and cultural globalization, with the beginnings of the modern universal arrange, on the political and cultural levels, since it implies the major verifiable prepare, through its authentic perusing, social orders of the advanced world, the think about looked for to be a section point to know what is going on around us, as the subject of globalization has taken an extraordinary deal of discussion, contention, and this can be its effect on human social orders, the Centre East, and the degree of the effect of all Middle easterner nations and social orders, particularly on the political and cultural perspectives. In recent times, the world has witnessed developments, interdependence, integration, overlap, and exchange between different cultures and in the political fields of what is called world globalization. The phenomenon of globalization is considered one of the important political and cultural phenomena that have become constantly with the development of human societies, at the level of the world, and globalization arose mainly as a result of the scientific and technical revolution witnessed by it the contemporary world, and the dimensions of globalization go beyond and comes on top of the cultural dimension of globalization, as culture plays a key role in directing the political behaviour of citizens towards the political authority within the state - whether that behaviour is negative or positive - and globalization has affected Arab countries in various aspects and social, economic and cultural structures The main impact of globalization on the Arab cultural construction is that the Middle East region has been affected by politics and culture, especially Arab societies An effective influence in deepening the content of the idea of globalization, which aims to globalize the world and it came to combine between the peoples of the world and made the world a small village by bringing distances closer. This study refers to explaining the impact of globalization on the culture and politics of the

Middle East, especially in the Arab and Islamic countries. The problems, challenges, social, economic and political crises that direct the Islamic community then the global actors set on their sight on the interest of these countries. The cultural and political as well as challenges of education, the present generation, the invasion of intellectual and culture, and the disintegration of the family that created the impact of globalization are almost ravaging the Islamic identity. All these changes in politics and culture point toward the entry into the Arab world of American and European cultures, civilizations, and customs, the goal of globalization revolves around events and developments that affect the world with a simple goal of political and cultural control, whereby human societies receive through social means many different cultures and a lot of political news around the world and influence it and affect itself.

Keywords: Globalization, Culture, Political Societies, Middle East

KÜRESELLEŞMENİN ORTADOĞU'DA SİYASET VE KÜLTÜR ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

ÖZET

Çalışma, modern evrensel düzenin başlangıcıyla birlikte küreselleşmenin siyasi ve kültürel düzeyler üzerindeki etkilerinin eklenmesini araştırmaktadır. Gelişmiş dünyanın sosyal düzeyi, ilerleme içinde merak uyandıran otantik incelemesi sayesinde, düşünce, çevremizde neler olup bittiğini bilmek için bir bölüm noktası olmaya çalışır. Küreselleşmenin konusu olağanüstü bir tartışma konusu iken ve bu, insan toplumsal ilişkileri Orta Doğu üzerindeki etkisi ve tüm Ortadoğu uluslarının ve toplumsal düzenlerin siyasi ve kültürel perspektifler üzerine etkisinin derecesi olabilir. Son zamanlarda dünya, farklı kültürler arasında ve dünya küreselleşmesi olarak adlandırılan siyasi alanlarda gelişmelere, karşılıklı bağımlılığa, entegrasyona, örtüşmeye ve alışverişe tanık oldu. Küreselleşme olgusu, insan toplumlarının gelişmesiyle birlikte, dünya düzeyinde sürekli hale gelen önemli siyasi ve kültürel olgulardan biri olarak kabul edilmekte ve küreselleşme, esas olarak çağdaş çağın tanık olduğu bilimsel ve teknik devrimin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Kültür, vatandaşların politik davranışlarını devlet içindeki siyasi otoriteye yönlendirmede kilit bir rol oynadığından, bu davranış ister olumsuz ister olumlu olsun - ve küreselleşmenin boyutları küreselleşmenin kültürel boyutunun ötesine geçer ve üstüne gelir. Küreselleşme Arap ülkelerini çeşitli açılardan ve sosyal, ekonomik ve

kültürel yapıları etkilemiştir. Küreselleşme fikri dünya halkları arasında birleşmeye sebep oldu ve mesafeleri yaklaştırarak dünyayı küçük bir köy haline getirdi. Bu çalışma, küreselleşmenin Ortadoğu kültürü ve siyaseti üzerindeki etkisini, özellikle Arap ve İslam ülkelerinde açıklamaya atıfta bulunmaktadır. İslam toplumunu yönlendiren sorunlar, zorluklar, sosyal, ekonomik ve siyasi krizler ardından küresel aktörler gözünü bu ülkelerdeki çıkarlarına dikmiştir. Eğitimin getirdiği kültürel ve politik zorluklar, entelektüel ve kültürün istilası ve küreselleşmenin etkisini ile ailenin dağılması, İslami kimliği adeta yok ediyor. Siyaset ve kültürdeki tüm bu değişiklikler, Amerikan ve Avrupa kültürlerinin, medeniyetlerinin ve geleneklerinin Arap dünyasına girişine işaret ediyor; küreselleşmenin amacı, basit bir siyasi ve kültürel kontrol hedefi ile dünyayı etkileyen olaylar ve gelişmeler etrafında dönüyor. İnsan toplulukları, sosyal yollarla dünya çapında birçok farklı kültür ve birçok siyasi haber almakta ve onu etkilemekte ve etkilemektedir.

Anahtar kelimeler: Küreselleşme, Kültür, Siyasi Topluluklar, Orta Doğu

INTRODUCTION

The world has witnessed developments, interdependence, integration, overlap, and exchange between different world cultures and in the political fields of what is called world globalization in recent times. The phenomenon of globalization is considered one of the important political and cultural phenomena that have become constantly with the development of human societies, at the level of the world. Globalization arose mainly as a result of the scientific and technical revolution. The contemporary world and the dimensions of globalization go beyond and comes on top of the cultural dimension of globalization, as culture plays a key role in directing the political behaviour of citizens towards the political authority within the state - whether that behaviour is negative or positive - and globalization has affected Arab countries in various aspects and social, economic and cultural structures. The main impact of globalization on the Arab cultural construction is that the Middle East region has been affected by politics and culture, especially Arab societies. An effective influence in deepening the content of the idea of globalization, which aims to globalize the world and it came to combine between the peoples of the world and made the world a small village by bringing distances closer. The study points an articulation of the impacts of political and cultural globalization, with the beginnings of the modern universal arrange, on the political and cultural levels, since it implies the major verifiable prepare, through its authentic perusing, as a solid verifiable intrigued within the advancement. As the subject of

globalization has taken an extraordinary deal of discussion, contention, donate and reply and this can be its effect on human social orders, the Centre East, and the degree of the effect of all Middle easterner nations and social orders, particularly on the political and cultural perspectives. The historical method uses sorts of information around the ways of the past in arrange to ponder and analyses a few of the costs and current social emergencies since what is very troublesome for us isn't understanding the show without alluding to the past. The investigation and realization of the truths of human issues and the social powers that shape the show, through the authentic strategy, make a difference us to get it all the stages through which the competitive relations of European and American legislative issues have passed within the Centre East through the impact of political and cultural globalization. This study aims at finding out the answers of how has globalization affected politics and culture in the Middle East? what is the role of globalization on the impact of human societies on the cultural and political lifestyle? and what is the role of globalization in the outbreak of revolutions in the Arab Spring?

GLOBALIZATION

There is a state of difficulty in defining an accurate definition of globalization, which is due to the multiplicity of different definitions, which stem mainly from the multiplicity of the intellectual ideology of researchers, thinkers, and their attitudes towards this phenomenon, whether it is acceptance or rejection. The people groups of the world inside the system of one community through the unification of financial exercises the social, mental, and political measurement without regard to the difference in religion, culture, nationality, and race. Globalization has different dimensions that can be crystallized in the following: the economic dimension, the political dimension, the social dimension, the cultural dimension, and the media dimension (Kumar, 2003). Based on the previous, the analysts can characterize globalization as the method of improvement of human society in all perspectives of the distinctive dimensions, which points in the long run to make a single worldwide community for the obstructions between diverse political units of different components, and as a result of the incorporation of the wonder of globalization to all angles of life inside human social orders, in all its exercises. Its impact expands to all angles of human action within the different political, financial, social and social measurements, and the media, which characterize the interdependency and consistency, and is the social measurement is one of the foremost imperative designs and to the part of the culture in behaviour political citizens, communities and the supportability and survival (Mir & Hassan, 2014).

Political Globalization

The popular thesis at the conclusion of history misconstrued this as the conclusion of philosophy. The spread of generous popular government did not lead to the conclusion of belief system, but to the spread of progressively diverse belief systems. Law based nation-states have made exceptionally diverse political societies in numerous parts of the world. The globalization of majority rule legislative issues was the premise of the so-called “modern world arrange” related to the joined together states’ journey toward world mastery and the authenticity of the world wars, from the inlet war to the attack on Afghanistan and Iraq. In spite of the rise of the joined together states as a world control, the geopolitics of the world, as well portrayed. It’s not a world arrangement. It can be made to set up worldwide authority and is challenged fundamentally by the centres of numerous powers within the state. In this manner, the primary perspective of political globalization is the geopolitics of worldwide control. (Delanty & Rumford, 2007).

Culture Globalization

It has expanded the utilize of the term globalization in writing political, financial, social, social, mental and media modern expression of the forms of alter happening within the joints of the existence of the community, as well as it speaks to the continuous process. It can be observed utilizing quantitative and subjective indicators within the areas of legislative issues, economy, culture, media, and communications. The book western is one of the primaries of those who managed the concept of globalization, since this marvel is transmitted into the base of the capitalist system western and developed within the west, various definitions to indicate them. Most of these definitions see globalization as the integration of world markets (Hassi & Storti, 2012). The transfer of funds, manpower, and cultures freely, and similar goods consumed in several countries, the decline of national sovereignty, the decline of geographic limitations, compression of time and space and the growing awareness of the world, and the heightened sense of it. It is an exchange between a comprehensive and total various parties to the universe on the basis of which the world turns into an interactive station humane, a model (global village) that is small In fact, the task of finding a formula (links between people, places, distances and overruling the introduction of knowledge without restrictions or conditions Single describe all of these activities is a difficult process because these things are Aotearoa accurately (master plan) homogeneous but characterized by these flows and interactions in terms of speed and system and influence as fragmented and separate from each other (Chinnammai, 2005). The

spreading of media this time quickly gigantic east and west my posture a risk to social duality, and hostility on the social personalities of distinctive people groups and their right to utilize communication innovation to attest their social personality and interaction in a soul of positive with the globalization conditions, particularly within the climate does not inspire much certainty within the other confidences and his perception on social or indeed our development instruction (Adams & Ybarra, 2002).

THE ROLE OF GLOBALIZATION IN THE ARAB SPRING REVOLUTION

Libya accomplished freedom at the side the utilization of the exchange of the implies of communication and data between the Libyan individuals who need to alter and bring down the administration of Gaddafi, who took the title of the Joined Together Kingdom of Libya, and the Government Framework comprises of three territories: Tripoli, delicately, and Ferzan. In 1963, the structure was altered, and a conclusion to the governance framework, turning Libya into a bound together nation under the modern title, the Libyan Kingdom. In September 1969, Gaddafi came to control through a military upset, Libya remained during his rule with no structure, and no parliament for the whole period of his run the show. In 1972, Gaddafi restricted political parties beneath punishment of passing to those who opposed the regime. In 1975, he distributed his 'green' book which administers Libya and empowers all social and political, financial exercises within the nation. In 1977, he reported the foundation of the so-called "well-known sway" and called the nation "Libya". In 2003, the administration propelled a political change handled moderate He driven and run by a military officer Saif al-Islam. It incited a chain response of the Libyan people (Noueihed, & Warren, 2012). process and this in conjunction with the political and military resistance. Exercises, came full circle within the conclusion of the February 2011 transformation that 17 toppled Gaddafi and his administration. Libya raised the transformation to an unused arrange in its totally date. It started an unused wave of emergencies and clashes. Libyan transformation started in a comparative way Transformations. It started with the mobilization of huge swarms over the web, websites and social media, and tribal ways of communication and serene exhibits calling for political and protected change. The insurgency lighted on February 6, 17, and 18, 2011, For the primary time in Benghazi, Beida, and most of the eastern cities and Zintan within the west. Gaddafi's disobedient demeanour toward the insurgencies of the Middle Easterner Spring gave the Libyan Transformation Individual on its claim, which the nearness of outfitted well-known insurgency pointed at evacuating Muammar Gaddafi from control (Kurzman, 2012).

The benefits of globalization in the Libyan revolution were to an extent evaluating globalization as a process that brings together in many different social fields and the world is approaching together as one community where all news inside and outside the country is exchanged through common culture and awareness within and in successive and fast moments. The Libyan people achieved their objectives and aspirations of means to the means of communication and advertising, where share ideas and planned strategy through the Internet and means of communication and social revolution as the Arab Spring were not one revolution but was a series of national uprisings in response to social, economic and political grievances were six Arab countries, namely Egypt, Tunisia, Syria, Libya Bahrain, and Yemen have seen different levels of monetary turmoil, which is still for many of some countries to this day(Campante & Chor, 2012). The revolution Arab spring has been affected some countries of the world and not have been confined to the Arab just spring revolution, but exceeded the human communities to the population at large scale and promote elite networks across the internet and social networking even reached this destabilization of some European countries such as Italy also reached the Israeli people, but there are those countries survived the gift of the wind and not survived coming to one community, one cash, one social framework morals and single returns will be among the needs of globalization, since the definition of society is the detailing of one, it encourages the assignment of the other damaging wings of globalization in undermining society and purging it of Bona fide values, great ethics, and human-minded intuitive, so that no list of Manliness, unselfishness and respect before the globalization conspire (Khondker,2011). Globalization has provoked the Joined Together Countries to its controls and its choices, particularly within the nineties, to the holding of conferences with titles globalization has driven to the creation of legitimate sources that compete with the specialist of the state within the field of legalization. The state's capacity to legalize the behaviour of people is one of the signs of the sway that it works out over those in charge of its region. Subsequently, the thought of legalization has been linked to the state within the to begin with put, due to its fabric components competent of putting the lawful run the show into hone. Yet, with the wonder of globalization, modern individuals have risen who are able to discover the rules they see. Subsequently, the voices that called for the creation of an autonomous law to control the development of worldwide exchange were behind it the multinational companies. Globalization came to affirm that the correct to control behaviour and control the development of individuals' exchanges is not the restraining infrastructure of the state (Korotayev & Issaev, 2014).

The Impact of Globalization on Arab Politics

Globalization has taken the political influence on the Arab states towards the parties by the society and by the state where the people have ideas and freedom of expression through social means of either party-state influenced by Western and American pressure because of political globalization. The Arab countries and the United States control the Middle Eastern nations are distinguished, inside the universal community, as creating nations or third-world nations, in spite of the advance of a few of them, most of them still endure numerous issues and emergencies, in most areas, particularly within the financial field, as the rate of destitution. Capitalist nations with expansive generations are always looking to secure external markets, which are characterized by utilization instead of generation, and regularly the creating nations, counting the Middle Eastern nations, are inconsistent and require crude materials and different mechanical sores (Springborg, 2011). The created nations give it with its generation, whereas its items are not imported, and these components are frequently related with weight on those creating nations, counting the Middle easterner nations, as the Middle easterner countries' reliance on Western mechanical items and others, and their impassion to the generation of any kind of items, which constitute the state's self-sufficiency leads to the state's halfway or add up to control through the impacts of political globalization as a result of the worldwide cover between of all the components that make up the worldwide community, there are a few signs of the impacts of political globalization on the Middle easterner world, as a portion of the worldwide system. Particularly due to its vital and geological significance, to all the major powers that attempting to control it from this point of view, it is conceivable to restrain the repercussions of the appearances of political globalization in the Middle Eastern world (QadirMushtaq, & Afzal, 2017).

Globalization and the Political System in the Middle East

Globalization and the issues about the political system is a political and social hub, which is moving toward drafting social foundations and the way of governance and participation in decision-making and action within the State. Where ideas aim to achieve and reach the meaning of state sovereignty within the borders of national horizons, geographical borders, and global borders. Therefore, building the strength of the political system in the state that is viable and requesting the implementation of two balanced processes: building state power and building legitimacy and law or building state agencies that regulate the political component or the cultural component (Maira, 2004).

The ideological, ethnic, and cultural conflicts split the ruling class, and the absence of political and the absence of consensus national is a direct threat to the institutions of the state in its ability to perform and achievement, in the sense that the absence of institutions capable of interaction and interdependence between the elite and the people, facilitates the process of disintegration in front of external influence is the media globalized and represented a threat to the state entity fragile through the influence of the social fabric, which is no less dangerous than the military threat and economic, which reflected negatively on the proportion of political participation and lead to a crisis of identity, especially in the absence of a legal guarantor. This is witnessed by the political situation in (Derné, 2008) the Middle East countries, as this resort to any penetration of the security of state institutions by extremist armed groups, and negatively impacts the performance of the system in the university and the mandate of components which led to the failure of mechanisms to address internal conflicts. It can also invest these political systems and means of communication as one of the manifestations of globalization, the role of the carrier influential culture among different communities, which contribute to changing patterns of behaviour through information dissemination, education, education, and public relations through mutual fertilization of ideas, values, and interests to achieve social integration of cultures focus on culture and cultural identity, which is a factor of national cohesion of the conflict in relations and cooperation among all States, being more influential than economic and political factors (Cleveland & Laroche, 2013).

Arab Cultural Identity in the Light of Globalization

Arabs and Muslims have been subjected to a lot of dangers, pressures and challenges that must be confronted, not only to overcome them, but to ensure the ingredients of continuity. The Arab community must fight constantly to restore its identity after it suffered more retail and complication The world knew the Middle easterner -Islamic culture when the Middle easterners gotten the transient, social and logical administration of humankind within the seventh century advertisement They proceeded in their recognized position to the fifteenth century, and when the Middle easterners and Muslims withdrawn from the presentation to the worldwide social knee, the shortcoming of their entity, and ceased imagination within the areas of thought and science human information, borrowed since their culture, and the larger part of them, their beauty and convention, and debilitated before the solid western culture streams that have influenced them quality in their writing, expressions and ways of living, and the reason for this

shortcoming and withdraw is the development of globalization this tall pressure is the most recent radical changes on the highlights of Middle easterner culture. Globalization is an ancient new phenomenon, and its privacy is derived from several intellectual, value and behavioural developments that have emerged clearly during the nineties of the last century (Maira, 2004). These developments come the openness, impact, and influence of different global cultures and their influence. And no doubt that the impact of globalization on the Arab culture shows through what is imposed by globalization from unprecedented challenges, driven to restore hopes its potential to discover the extent of its ability to move in a world that is not made, and has only confronted with all its contradictions, motivated so keen the effective presence in this world, which adjoins between the extreme manifestation of progress and the roughest manifestations of backwardness, ranging from Arab attitudes towards globalization among those naysayers who are sounding the alarm and what this implies attempts to self-retreat, and between Atovaquone who aspire to (cultural communication). It is no doubt that the Arab culture is at great risk due to the phenomenon of globalization, as cultural globalization, the most serious represents the contemporary challenges of Arab culture (Cherrier & Rahman, 2009). This move does not come from cultural hegemony involving only globalization, but the mechanisms and tools that are used to impose. The phenomenon of globalization abolishes the state and the homeland and the nation, and contributes to the elimination of national and national identity, noting that the means used to achieve its objectives is the flow of information via satellite and satellite channels.

Numerous individuals within the gathering of people may not truly get it such expressions, but they before long come to see such utilization as prestigious and commendable of imitating. The genuine threat presently is the plausibility of Arabic emerging as one of the foremost hybridized dialects within the world: English words with Arabic derivational and inflectional forms, and Arabic words with English derivational and inflectional postfixes. In reality such homes are built up primarily since of the need of satisfactory associate with the Arabic dialect through appropriate tutoring. That course of individuals gets to be models for others to imitate Within the age of globalization the administering financial powers dominated the Arabic talking world. There's a strife between the economic identity and the social or phonetic character which is mainly linguistic. The financial personality is by distant the foremost notable of the components driving to losing of national personalities. The juxtaposition of distinctive speech communities is frequently brought approximately by economic factors such as trade, marketing,

work, and modernization. Philosophies of dialect within the age of globalization are a move from national image to a financial asset. This think looks at the challenge globalization offers to conventional ways of interfacing dialect, 'race' and nation, and at the development of language belief systems that treat dialects fundamentally as market commodities. Globalization may be a constraint on advancing homogeneity (especially "westernization" or "Americanization"). Within the circle of language, the key address here is whether globalization means "Anglicization", or whether it is more likely to lead to an increment in individual and societal multilingualism. The financial character means that English is advanced over Arabic since of globalization. The hegemony of English, the globalization tongue, is debilitating Arabic, the indigenous dialect. But, instead of vanishing, Arabic continued in a to some degree quieted way beneath the pennant of borrowing (Arabicization). Standard Arabic never misplaced its commanding position among those to whom it was a common dialect. Dialect is additionally the carrier of a nation's culture. It is dialect as the result of a common history and as the development of cultural unity which makes the will in an individual to gotten to be a country. Within this system of near affiliation between dialect and national identity, the defence of one's dialect develops as a defence of the set of values it appears and transmits from one era to another. Language acts as the medium for interfacing the past with the present and the long run. A country is often associated with dialect as a marker of its character which stamps the person and the community with an imprint that's extraordinarily their claim. As the primary means of socialization (Qadir Mushtaq & Afzal,2017) prosecution the formation of this policy has begun fundamentally in accordance with the lines of deep cultural and civilization, and has become one problem held in various fields (economic, political, educational and media) without separation between the results, and example, today it seems clear more than ever, it has become the intervention organizations and financial institutions "globalization" in the local educational affairs blatant interference and this impact is clear from the United States of America, acting in these institutions and international organizations as one of the political national institutions, the United States is seeking to link loans and international donations to stop political and media attacks and change the educational policy of the countries of the borrowing is also "against the mainstream" educational model belongs to a powerful one-dimensional, not to take into account the specificities of other nations and peoples, For example, the Mexican experience that shows us the fact that such practices pursued by the International Monetary Fund in order to devote extraneous educational and educational plans, after

one of the phenomena of Arab or the so-called new foreign colonialists, a summary of this experience that the IMF requires that state modifying the educational curricula in order to obtain a financial loan to develop educational facilities. In this context, it can recall that the Americans were ordered by some Arab and Islamic countries to change their educational curricula, especially after the atheist attacks of September, such as Egypt, Afghanistan, and Pakistan. Saudi Arabia and others, which is reminiscent of the Zionist and American demand from Muslim countries Bahasa verses that incite jihad, as well as verses that expose the bad faith (Hammond, 2007). The call for globalization is a hidden call to abolish the political borders of countries, their cultures, and their economies in order to gain absolute control over the tycoons of globalization and the large multinational corporations that have become a great danger to the independent countries. Through the increasing concentration of corporations, there is an enormous capacity for power outside parliament and government, and large corporations have powerful positions to set their goals in the face of politics and small businesses. These companies have always used it extensively to support their research from state funds (Friedmann, 2005).

CONCLUSION

Issues about politics and the growing trend towards the Middle East, especially in Arab countries are all under the framework of the phenomenon of political globalization. Politics in all parts of the world has remained linked, where peoples and societies have become in one basin, where all political and regional events and news on the globe are affected and exchanged. The world has become a small village and cannot be separated from one of them from the other. International developments and external influences, and non-governmental organizations have emerged on the global political scene in recent times the goal and purpose of these organizations seek to achieve and access the freedom of civil society that monitors political systems and activity of states in the areas of human rights.

Globalization affected in one way or another human society in the Middle East, especially in Arab and Islamic countries, and in view of its direct impact on the Islamic faith to spread Western culture during globalization, as the Islamic youth changed Islamic culture and identity. The identity, culture, and civilizations of human societies are considered the backbone and core of societies in the time and place where every society is proud of its culture and identity that distinguishes the civilization of a nation from other civilizations and which makes the national or national personality a relationship that distinguishes it

from national personalities in other countries, all this seems that today has changed to a new image that sees the interference of civilizations, customs, and traditions to one civilization or culture because of globalization.

Western culture has now possessed the means and tools capable of reaching the mind of Arab and Muslim people on a permanent and continuous basis, and it has mixed and overlapped with a large number of economic, political, and scientific fields, so its ability to influence. It became double and unlimited. This new situation reached by the friction that took the character of conflict in most cases, the huge technical capabilities of western culture, and the miserable situation in which the Arab and Islamic world is floundering, is what haunts the Arab and Islamic educated elites, and makes them fear cultural globalization, much more than their fear of the cultural invasion, which they treated and discussed its repercussions before.

REFERENCES

- Adams, D., Goldbard, A., & Ybarra-Fausto, T. (2002). *Community, culture and globalization*. New York: Rockefeller Foundation.
- Ajibade-Samuel, I., & Akeem, O. A. (2016). The forces of globalization and the Arab Spring in modern Libya. *Journal of Globalization Studies*, 7(1), 112-123.
- Chinnammai, S. (2005). *Effects of globalization on education and culture*. New Delhi.
- Delanty, G., & Rumford, C. (2007). *Political globalization. The Blackwell companion to globalization*, 414.
- Hassi, A., & Storti, G. (2012). Globalization and culture: The three H scenarios. In *Globalization-Approaches to Diversity*. Intech Open.
- Kumar, V. S. (2003). A Critical Methodology of Globalization: Politics of the 21st Century? *Indiana Journal of Global Legal Studies*, 10(2), 87-111.
- Meyer, J. W. (2000). Globalization: Sources and effects on national states and societies. *International sociology*, 15(2), 233-248.
- Mir, U. R., Hassan, S. M., & Qadri, M. M. (2014). Understanding globalization and its future: An analysis. *Pakistan Journal of Social Sciences (PJSS)*, 34(2), 607-624.
- Mir, U. R., Hassan, S. M., & Qadri, M. M. (2014). Understanding globalization and its future: An analysis. *Pakistan Journal of Social Sciences (PJSS)*, 34(2), 607-624.
- Moore, E. (2012). Was the Arab spring a regional response to globalization? *E-international relations*, 2, 2012.
- Ugbam, O. C., Chukwu, B., & Ogbo, A. (2014). The effects of globalization on African culture: The Nigerian perspective. *Journal of Business and Management*, 16(4), 62-71.
- Al-Rawashdeh, M. S. (2014). The impact of globalization on the political culture of the Arab youths. *Journal of Middle Eastern and Islamic Studies (in Asia)*, 8(4), 81-120.
- El-Shibiny, M. (2005). *The Threat of Globalization to Arab Islamic Culture: The Dynamics of World Peace*. Dorrance Publishing.
- Noueihed, L., & Warren, A. (2012). *The battle for the Arab spring*. In *The Battle for the Arab Spring*. Yale University Press.
- Kurzman, C. (2012). *The Arab spring uncoiled. Mobilization: An International*

- Quarterly, 17(4), 377-390.
- Khondker, H. H. (2011). Role of the new media in the Arab Spring. *Globalizations*, 8(5), 675-679.
- Korotayev, A. V., Issaev, L. M., Malkov, S. Y., & Shishkina, A. R. (2014). The Arab spring: a quantitative analysis. *Arab Studies Quarterly*, 36(2), 149-169.
- Campante, F. R., & Chor, D. (2012). Why was the Arab world poised for revolution? Schooling, economic opportunities, and the Arab Spring. *Journal of Economic Perspectives*, 26(2), 167-88.
- Springborg, R. (2011). Whither the Arab spring? 1989 or 1848? *The International Spectator*, 46(3), 5-12.
- QadirMushtaq, A., & Afzal, M. (2017). Arab spring: Its causes and consequences. *Journal of the Punjab University Historical Society*, 30(1), 1-10.
- Looney, R. (2007). The Arab world's uncomfortable experience with globalization.
- Cherrier, H., Rahman, K., Mady, T., & Lee, D. (2009). The globalization of Arab world: impacts on consumers' level of materialism and vanity. *World Journal of Management*, 1(1), 82-94.
- † Maira, S. (2004). Youth culture, citizenship, and globalization: South Asian Muslim youth in the United States after September 11th. *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, 24(1), 219-231.
- Cleveland, M., Laroche, M., & Hallab, R. (2013). Globalization, culture, religion, and values: Comparing consumption patterns of Lebanese Muslims and Christians. *Journal of Business Research*, 66(8), 958-967.
- Derné, S. (2008). *Globalization on the ground: new media and the transformation of culture, class, and gender in India*. SAGE Publications Ltd.
- Friedmann, J. (2005). Globalization and the emerging culture of planning. *Progress in Planning*, 64(3), 183-234.
- Garcia, R. W. D. (2003). Effects of globalization on food culture: considerations on urban food changes. *REVISTA DE NUTRICAÇÃO-CAMPINAS*, 16(4), 483-492.
- Goodman, D. J. (2007). Globalization and consumer culture. *The Blackwell companion to globalization*, 330-351.
- Hammond, A. (2007). *Popular culture in the Arab world: Arts, politics, and the media*. American Univ in Cairo Press.

THE IMPORTANCE OF THE ONE BELT ONE ROAD PROJECT FOR THE LOGISTICS COMPETITIVENESS OF CHINA AND TURKEY

Res. Asst. Elif Tuğçe BOZDUMAN

Manisa Celal Bayar Üniversitesi

Prof. Dr. Birol ERKAN

İskenderun Teknik Üniversitesi

ABSTRACT

Especially after its membership in the World Trade Organization in 2001, China, whose weight in the global economy gradually increased, has become a stronger competitor for both developed and developing countries. China's share in global value added and exports is increasing year by year, and the country is at the top of many critical macroeconomic data. The aforementioned competitive breakthrough also shows itself in the context of logistics. Because China has signed the "One Belt One Road" project, which is an important move that will connect its country to the west for more investment, growth, logistics superiority and global integration. The "One Belt One Road" project, which started in 2013, is called the giant project of the century, which mainly aims to increase the existing trade volume between China and Europe and to facilitate China's logistics to Europe. With the "One Belt One Road" project, it is expected that the global competitiveness of many countries, especially China, will increase with the advantages emerging in the logistics sector. When the issue is considered from the perspective of Turkey, it is expected that the competitiveness of exports on the basis of products and sectors will increase together with the competitiveness in the logistics sector of Turkey, which is in the key position in the middle generation of the project.

Keywords: Logistics, One Belt One Road, Competitiveness, China, Turkey

INTRODUCTION

Since the implementation of reform and opening up in 1978, China has been actively integrating into the international market. Especially after it became a member of the World Trade Organization, China's

foreign trade expanded rapidly. However, after the global financial crisis in 2008, China's economic development has slowed relatively (for example, its GDP growth rate has gradually declined from 10.63% in 2010 to 5.95% in 2019). "One Belt One Road (OBOR)" was proposed by the Chinese government in September 2013 to deal with the problems of relatively weak economic growth, gradual loss of labor cost advantage and overcapacity (Wolszczak-Derlacz & Lu, 2022).

In 2013, Chinese President Xi Jinping named OBOR, "Silk Road Economic Belt" and "21. Century Maritime Silk Road" projects were announced. The main purpose of these projects is to create a corridor connecting Central Asia, the Middle East, Europe and Africa, and East and Southeast Asia. The New Silk Road Initiative, first put on the agenda during Hillary Clinton's speech in Chennai in July 2011, is designed to turn post-war Afghanistan into a trading hub between Central Asia and South Asia (Cai, 2017). The project was canceled by the USA due to the lack of economic and political support for the project (Mankoff & Ghiasy, 2022).

China's US-inspired OBOR initiative plans to build ports, roads, railroads, airports, power plants, oil and gas pipelines, and free zones. The value of the newly signed projects in OBOR is approximately 250 billion dollars. It is expected that 6 projects will cost 5 trillion dollars in total. Xi Jinping also announced an additional \$113 billion budget for the project in the opening speech of the Belt and Road forum, calling on the participating countries to support themselves for globalization (Cai, 2017). Asian Infrastructure Investment Bank and Shanghai-based BRICS (Brazil, Russia, India, China and South America) were established to finance the project and \$40 billion was allocated to the project (Karagöl, 2017).

MAIN PURPOSE, FINANCE AND HISTORY OF OBOR

OBOR is expected to have a large-scale impact on international firms in the long run. OBOR, whose main aim is to pave the way for trade flow in connected regions by significantly building infrastructure and reducing transportation costs, is expected to shorten the transit time between China and Europe with improved connections on railways and sea routes. At the same time, land transportation, which is much more cost-effective than air transportation and also a possible option for sea transportation, will emerge as an efficient alternative for the transportation of goods (Kulaksız, 2019). This will especially serve companies that depend on raw materials from connected regions and aim to enter major consumer markets such as China and South Asia (Leer & Yau, 2016).

The objectives of OBOR can be classified under five headings: Policy coordination, financial integration, trade and investment, facilities and connectivity, and cultural and sociological change (Leer & Yau, 2016):

Policy Coordination: The main lines of this objective include the coordination of economic development strategies and policies between the countries concerned, the making of plans for regional cooperation, the negotiation to resolve cooperation-related issues, the support of mutual policies for the implementation of large-scale projects, and the restoration of political trust between the two countries. Establishing a macro policy change mechanism and communication structure between parties and governments can facilitate the implementation of large-scale projects and develop strong relations between countries. Therefore, China hopes to establish a policy communication mechanism with other countries. Policy coordination also requires agreement between partners, particularly free trade agreement in terms of customs, approval and inspection management (Chin, Lau, He, & Cheung, 2015).

Financial Integration: Financial cooperation and the establishment of a mutual credit information system are the most important points to ensure the financial integration and internationalization of currencies. Thus, international financial actors such as institutional investors and private equity firms will discover promising investment opportunities with minimal effort. Thanks to the financial integration under OBOR, infrastructure investments made by Chinese companies in emerging markets are financially supported and guaranteed both politically and financially for certain projects (PWC, 2016). In addition, the Chinese government has created specific instruments such as the Asian Infrastructure Investment Bank (AIIB) and the Silk Road Fund to assist projects and initiatives. The spread of bilateral currency swap and payment practices with other countries on the project route and the development of the bond market in Asia will accelerate financial integration. Reducing unemployment by providing capital inflows to Belt and Road countries through financial integration; It is expected to accelerate the development of the relevant countries.

Trade and Investment: One of the aims of OBOR is to remove barriers to trade and investment through free trade zones and bilateral agreements to increase efficiency. Free trade and bilateral agreements will change the worldwide supply chain and create new opportunities for trade. Facilitating and promoting economic bilateral agreement under OBOR will lead to increased direct investments for participating countries.

Facilities and Connectivity: In this context, it is aimed to increase the connection with all countries in the OBOR initiative, both physically and technically. The main purpose is to integrate land, sea and rail transport, diversify global trade routes, reduce transportation time and cost. Infrastructure projects will provide stronger connections between countries, and will pave the way for increasing trade and investment volumes. The unconnected parts of the roads on the routes will be opened with infrastructure projects, and cooperation between ports will be increased. Ensuring the connection between countries will increase trade and investment (Devonshire, 2018).

Cultural Exchange: Another aim of OBOR is to provide strong ties between countries. The people-to-people bond refers to academic, educational and cultural exchanges between Belt and Road countries. Bilateral agreements such as cultural exchange and tourism will stimulate the sector and bring income, as will human resources exchange that can reduce unemployment rates. Most of the countries in the Belt and Road project are relatively small and have their own cultural identities, talents and skills that can create opportunities for each other (Kulaksız, 2019).

The project initiated by China has significant cultural, economic, strategic and social linkage effects on the regions where it moves from one country to another. Sociologically, it can be thought of as the 'Global Village' concept, where human-to-human contact will reduce the gap through social interaction. It will help to understand the culture, religion, social institutions and social order of a region from one place to another. Separation of the people of the region into smaller groups and intolerance are the requirements of the age because they do not understand each other. For this reason, conflicts and conflicts based on misconceptions and concerns have divided the region into two. Above all, the project will assist regional economic cooperation that helps poor nations improve living standards on par with the rich. The project will reduce transportation costs and increase global trade and investment opportunities. Therefore, this is a golden opportunity to reap the benefits of the project at the optimum level (Kakepoto & Azam, 2021).

The economic scale of OBOR, which is a global economic cooperation project covering especially underdeveloped and developing countries and aiming at maximum economic benefit, is expressed in trillions. China, whose overseas expenditures are expected to reach 100 billion dollars in the next ten years, announced that it has allocated approximately 1 trillion dollars of government funds for the project and stated that within the scope of the project, public companies and financial institutions will be encouraged to invest in infrastructure and construction projects abroad.

AIIB will have an important credit mechanism function by financing infrastructure projects on the project route. It is stated that the budget allocated by China can reach 3 trillion dollars in the long run. China will account for between one-third and one-half of AIIB's financing (<https://mag.turkishplastics.net/2019/sayi-04/bir-kusak-bir-yol>, 2022).

The total national income of 65 OBOR member countries reaches 25 trillion dollars. Until 2049, an infrastructure investment of 4 trillion dollars is envisaged in 65 countries that are members of OBOR. With the logistics line within the scope of the project, railway transportation between China and France will be possible without any transfer. The transportation time, which takes 40 days by sea, will be considerably reduced with the new railway line. A train departing from Wuhan, the capital of China's Hubei province, will arrive in Lyon, France in 16 days (UTİKAD, 2017).

If we look at OBOR from a historical perspective, two important revolutions should be mentioned. These are the Russian Revolution of 1905 and the Chinese Revolution of 1911. It is the same people who financed both of these revolutions. The Bolshevik Revolution took place in 1917. It was Lenin who made the revolution. Lenin was put on the train (Sealed Train) from Switzerland with American dollars. Those who took the train are seen as the fathers of OBOR today (<https://www.21yyte.org/tr/merkezler/yuzuilin-konsepti-bir-kusak-bir-yol>, 2021). They sailed from New York in 1917 with 20 million Rubles and Canadian passports to revolutionize Trotsky. These people are the leading figures of the Russian Revolution. In other words, those who designed OBOR by the critics were the actors of the design they created on Russia at that time.

Turkey is a regional power with an extremely high geopolitical position in Eurasia and therefore plays an important role for OBOR. In November 2015, the G20 summit, attended by Chinese President Xi Jinping, was held in Antalya, Turkey. President Xi stressed that China will adhere to its deep integration with the global economy, run the OBOR initiative, and build a community of common interests (http://www.xinhuanet.com/world/2015-11/16/c_1117147101.htm, 2016). Xi emphasized that both countries should strengthen strategic communication and create development strategies. He also stated that China and Turkey should actively use platforms such as the Silk Road Fund and AIIB and explore innovative cooperation channels and models to achieve common development and common prosperity. President Erdoğan of the Republic of Turkey also stated that Turkey attaches great importance to relations with China and is willing to work with China to deepen cooperation in

various fields, and that Turkey will actively participate in cooperation within the scope of OBOR (Zan, 2016).

OBOR's vision is to connect people around the world in terms of political dimensions, economic dimensions and cultural dimensions. The OBOR initiative is currently focusing on missing links in existing transport routes, port facilities, high-quality railways, airlines and seaways, oil and gas pipelines and telecommunications to strengthen connectivity between partner countries. The Silk Road economic belt connects China to Central Asia, Russia, Central Asia and West Asia via the Gulf Mediterranean and China to Southeast Asia and South Asia via the Indian Ocean. On the other hand, the 21st Century maritime Silk Road connects China to Europe and Africa via the South China Sea and the Indian Ocean (Sarker, Hossin, Yin, & Sarkar, 2018).

The 21st century maritime Silk Road policy focuses on significant integrations in the form of trade between China and regions such as Africa, Europe and Asia. The OBOR initiative aimed to promote regional trade relations and global economic development (Ma, 2022). The project, which will shape the next 50 years, includes an investment of 1 trillion dollars and a population of more than 3 billion. The project, which includes 65 countries, will connect the easternmost of Asia and the European shores of the Atlantic Ocean (<https://www.lojistikcilerinresi.biz/>, 2019).

Figure 1: *Geographic Coverage of OBOR*

Source: <https://euap.hkbu.edu.hk/>

Countries involved in the project can be listed as follows: *East Asia: China, Mongolia *Southeast Asia: Brunei, Cambodia, Indonesia,

Laos, Malaysia, Myanmar, Philippines, Singapore, Thailand, Timor-Leste, Vietnam *Central Asia: Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkmenistan, Uzbekistan, *Middle East and North Africa: Bahrain, Egypt, Iran, Iraq, Israel, Jordan, Kuwait, Lebanon, Oman, Qatar, Saudi Arabia, Palestine, Syria, United Arab Emirates, Yemen *South Asia: Afghanistan, Bangladesh, Bhutan, India, Maldives, Nepal, Pakistan, Sri Lanka *Europe: Albania, Armenia, Azerbaijan, Belarus, Bosnia and Herzegovina, Croatia, Czechia, Estonia, Georgia, Hungary, Latvia, Lithuania, Macedonia, Moldova, Montenegro, Poland, Russia, Serbia, Slovakia, Slovenia, Turkey, Ukraine.

BELT AND ROAD CONCEPTS

By the concept of belt is meant a whole of land transportation networks consisting of road, railway, oil and gas pipelines and other infrastructure projects starting from Central China and extending from Moscow, Rotterdam to Venice. Within the scope of the project, instead of a single route, corridors consisting of land bridges in the direction of Asia-Europe are planned (UTIKAD, 2017).

The concept of route corresponds to the maritime network of the project. Within the scope of the project, a network of ports and other coastal structures is planned in the maritime region stretching from South and Southeast Asia to East Africa and the north of the Mediterranean. Land and sea routes within the scope of the project pass through the continents of Asia, Europe and Africa, allowing the Chinese economy to connect with the developed European economy (UTIKAD, 2017). It is stated that this initiative will contribute to the solution of global problems for China, thanks to the multi-faceted cooperation established with other countries.

Turkey has a geopolitical position as it is located on the Middle Corridor, which is one of the alternative corridors in the OBOR project. Located at a critical point on the OBOR route, Turkey stands out with its strong geopolitical position, strong production and high potential, and being an important transit country in Black Sea transportation. With mega projects such as Yavuz Sultan Selim and Osmangazi Bridges, 18 Mart Çanakkale Bridge and Eurasia Tunnel, it is an important link that will provide important logistics and transportation opportunities to China's project.

OBOR'S IMPORTANCE FOR CHINA AND TURKEY

According to some scholars, China has been facing an economic slowdown in recent days and the aim of the OBOR initiative is to stimulate the Chinese economy by creating a large market in the world, especially

in Central Asia. The manufacture and export of cheap goods has been China's main strategy for capturing the international market over the past three decades. This strategy is no longer viable in the coming days due to the high cost of carbon, labor-intensive goods and labor-intensive industries. Thus, although China already has high overseas direct investment resources, it is difficult to manage the transition from the traditional development model to the new development model for sustainable economic development. In this context, China needs to implement OBOR, which requires the revitalization of the Ancient Silk Road and recently known as the Belt and Road initiative (Sarker, Hossin, Yin, & Sarkar, 2018).

OBOR is China's inevitable choice to adapt to globalization trends. OBOR is crucial to China's implementation of an open economy. The main reason for this is that the effect of international capital flows and economic globalization can absorb the excess capacity of the country for the exporter and at the same time bring capital input, which is the integration of national resources. Currently, China has become the world's second largest economy, the largest export country and one of the most important countries in terms of foreign capital investments. Therefore, it is essential to adhere to China's OBOR strategy to ensure the integration of factors of production and excess output capacity, thereby contributing to capital accumulation in the cooperating countries. There is a surplus of production in some commodities produced by China. In particular, excess capacity in sectors such as steel, glass, cement and aluminum makes it necessary for China to increase its overseas trade and infrastructure projects (Enderwick, 2018).

When the Chinese economy came to the bottleneck stage, especially after the Covid-19 epidemic, it had to increase its exports to encourage the development of the domestic economy. The Chinese economy needs to open up more and participate actively in the global market. Creating cooperation zones by using capital, human resources and technology values is extremely important for the economic growth of the Chinese economy. Therefore, OBOR is critical for the Chinese economy to overcome current and potential bottlenecks (Zhu, 2021).

OBOR strives to open a new path for the development of the world economy. For China, this project represents the era of economic and regional diplomacy across the breadth and length of Asia, Europe and Africa. This ambitious plan will connect China with its neighbors in Asia and beyond, spanning dozens of countries (Liua, Zhanga, Chena, & Jun Zhouc, 2018). In terms of China, the aim of the project can be briefly stated as follows:

- To ensure political coordination with the countries within the scope of the project.
- Establishing air, road and railways to strengthen the infrastructure of connected countries.
- Unlimited trade with free trade zones that will remove barriers and increase efficiency.
- To ensure financial integration through AIIB.
- Securing new routes for China's future export trade.
- Promote growth and increase prosperity and security in some of China's less developed regions (Enderwick, 2018).
- Connecting peoples in terms of culture, ideas and knowledge (Akçay, 2017).
- To provide a well-connected transport infrastructure with efficient logistics services (Liua, Zhanga, Chena, & Jun Zhouc, 2018).

China, the world's second largest economy, is changing its economic growth model. Demand for Chinese goods is decreasing abroad and the country has turned to efforts to develop the domestic market as domestic costs are rising. During this period, the country's economic growth declined from 11 percent to 6 percent. With the project, China aims to support the economic transformation process within itself (the National Development and Reform Commission, 2015).

China has never published a comprehensive list of any OBOR-related projects or agreements. Despite this, OBOR's delay ship project includes the \$46 billion China-Pakistan corridor, 3,000 km of high-speed rail lines connecting China and Singapore, and natural gas pipelines to Central Asia. However, OBOR includes regions such as New Zealand, the United Kingdom, and the Arctic. For example, Chinese companies hold more than a quarter of Kazakhstan's oil production and more than half of Turkmenistan's gas exports (Akçay, 2017). It has also recently signed a gas and uranium agreement worth 15 billion dollars with Uzbekistan (Wilson, 2017).

The possible contributions of OBOR to Turkey are obvious. The most important contribution of the project to Turkey will be to increase its export potential by opening new markets. The currently weak trade relations with Central Asian and Far Eastern countries can be strengthened through OBOR. These countries will also have the opportunity to integrate into global markets (Kulaksız, 2019). In addition, this project will inevitably increase China's integration into the European

market. Bilateral free trade agreements will reduce high trade costs and make access to other markets more efficient and economical. Turkey is in the middle corridor of the “Modern Silk Road” route between Europe and Asia. The route passing through Turkey will reduce the 2-month transportation time to 10-30 days, thus increasing the mobility of goods and capital. A deeper trade and investment relationship between China and Turkey will help Chinese businesses seize opportunities not only in Turkey but also in the wider region (Şimşek, 2018).

Since Turkey is considered as the gateway to the Middle East, Central Asia and North Africa, it has an important position in terms of land, sea and air transportation. Kumport, Çandarlı and Mersin ports were the ones that attracted the most attention. Ports for the Chinese Turkey is among the most important countries of the Modern Silk Road project. Turkey plays a key role in the Modern Silk Road with investments such as Marmaray, Yavuz Sultan Selim Bridge, Eurasia Tunnel, Çanakkale 1915 Bridge and 3rd Airport. The Edirne-Kars High Speed Line project, which is carried out with the Chinese, is also important in the context of logistics (Akçay, 2017).

In the era of globalization, Turkey’s geographical advantages come to the fore more and more. Turkey is a bridge connecting the West and East of the world and a hub country connecting Europe, Asia and Africa (Zan, 2016). Turkey has offered to extend the Silk Road plan from Beijing to London, which crosses the Bosphorus tunnel. It has put forward a number of projects in the construction of the Black Sea and Mediterranean trade port and route, including the construction of a submarine tunnel. Istanbul Airport will also be one of the important pillars of the project. In addition, Turkey is also an important energy transit country. In this context, it will undertake the task of being one of the energy centers of the project (<http://files.foreignaffairs.com/legacy/attachments/Turkey%20>, 2013).

The OBOR line can provide Turkish construction companies access to Central Asia, where they have been operating for decades. Turkey’s exports to Central Asia can be achieved much more quickly and the country’s desire to establish closer political relations with Central Asian states such as Kazakhstan, Turkmenistan, Kyrgyzstan and Uzbekistan can be satisfied. Since Central Asian countries are landlocked, exporters from Turkey have to pass through Russia or Iran. It is possible to pass from Baku to Turkmenbashi, the capital of Turkmenistan, and Aktau, the capital of Kazakhstan, via the Caspian Sea, but with low-frequency cargo ships. With the OBOR line passing through the Caspian Sea, transportation costs will decrease and competitive advantage will be

achieved as logistics efficiency increases. In this context, OBOR will help Turkey to further address the Central Asian market and diversify its exports (Kadılar & Ergüney, 2017).

CONCLUSION

Global competition continues to accelerate every year. The variability of global economic problems differentiates the way countries focus on the solution of these problems and their solution offers. The Covid-19 pandemic and the Ukraine-Russia War that followed and still continues today can be shown as the most important current example of this variability. Because the current economic problems in question have created an economic recession that is difficult to prevent (as in the Covid-19 Pandemic crisis).

Especially after the global economic crisis, the weakening of the flow of international trade has affected the economies of the dominant countries more deeply. It can be said that China is one of these economies. As a result of this situation, OBOR, which emerged in the style of an important development plan based in China and is thought to affect the economies of dozens of countries, is perhaps the most important and comprehensive socio-economic and cultural project of the century. It is thought that the aforementioned project, which has very high a priori and backward connections, will have a direct and indirect positive impact on many countries, including the Chinese channel. It is expected that the project put forward in 2013 will significantly change and accelerate the flow of global trade through both land logistics (belt) and maritime logistics. However, although China is the leading actor, it is thought that Turkey, which plays a key role in the project route, will also make significant socio-economic contributions. Because Turkey is located in the middle belt and is one of the important players of the project as a strategic logistics base with its bridges, maritime and railway networks.

It is clear that OBOR will take decades to complete and achieve the intended outputs. In this process, the countries involved in the project should cooperate in a plan, program and coordination and realize joint projects. In this context, investments should be made by evaluating both the belt and road legs of the project together. In this perspective, if the expected outputs of the project are realized and successful, it will be inevitable that the increasing competitiveness of China and other developing countries such as Turkey will increase even more in the global platform. As a matter of fact, these developing countries will have increased their share in the world's added value and trade, which has already developed and changed in their favor in recent years.

REFERENCES

- Akçay, N. (2017). Turkey-China Relations Within The Concept of The New Silk Road Project. *ANKASAM / Bölgesel Araştırmalar Dergisi*, 1(3), 73-96.
- Cai, J. (2017). *Xi Jinping rolls out global welcome mat for new Silk Road grand plan*. <http://www.scmp.com/news/china/diplomacy-defence/article/2094248/xi-jinpingpledges-> adresinden alındı
- Chin, H., Lau, F., He, W., & Cheung, T. (2015). *The Silk Road Economic Belt and the 21st Century Maritime Silk Road*. Hong Kong: Fung Business Intelligence Centre.
- Devonshire, C. E. (2018, March). *The Belt and Road: Five opportunities for foreign investors*. *Silk Road*. <https://www.silkroadbriefing.com/news/2018/03/30/belt-road-five-opportunitiesforeign-> adresinden alındı
- Enderwick, P. (2018). The economic growth and development effects of China's One. *Belt, One Road Initiative*, 27, 447-454. <http://files.foreignaffairs.com/legacy/attachments/Turkey%20> (2013). Turkey: A Landmark Decade Vision 2023. adresinden alındı
- http://www.xinhuanet.com//world/2015-11/16/c_1117147101.htm. (2016). Xi Jinping's Speech on the First Phase Meeting of the 10th Summit of G20 . adresinden alındı
- <https://mag.turkishplastics.net/2019/sayi-04/bir-kusak-bir-yol>. (2022). Bir Kuşak Bir Yol. adresinden alındı
- <https://www.21yyte.org/tr/merkezler/yuzyilin-konsepti-bir-kusak-bir-yol>. (2021). 21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü. adresinden alındı
- <https://www.lojistikcilerinsesi.biz/>. (2019). 65 ülkenin dahil olduğu proje ile Önümüzdeki 50 seneyi şekillendirecek. adresinden alındı
- Kadılar, R., & Ergüney, E. (2017). One Belt One Road" Initiative: Perks And Challenges For Turkey. *Turkish Policy Quarterly*, 16(2), 85-90.
- Kakepoto, H., & Azam, S. (2021). The 'One Belt, One Road' Initiative of China and Its Impact on Regions. *Journal of Business Strategies*, 15(1), 83-92.
- Karagöl, E. T. (2017). *Modern İpek Yolu*. SETA Perspektif.
- Kulaksız, S. (2019). Financial Integration via Belt and Road Initiative: China-Turkey Cooperation. *Global Journal of Emerging Market Economies*, 11(1-2), 48-64.
- Leer, Y. v., & Yau, J. (2016). *China's new silk route The long and winding road*. PwC's Growth Markets Centre.
- Liua, X., Zhanga, K., Chena, B., & Jun Zhouc, L. M. (2018). Analysis of logistics service supply chain for the One Belt and One Road initiative of China. *Transportation Research*, 117, 23-39.
- Lojiport. (2017). <https://www.lojiport.com/>.
- Ma, L. (2022). Bilateral Trade Between China and Other Countries: Role of "One Belt, One Road". *Journal of Comparative Asian Development*, 19(1), 1-15.
- Mankoff, J., & Ghiasy, R. (2022). *Central Asia's Future: Three Powers, Three Visions*. <https://thediplomat.com/2015/05/central-asias-future-three-powers-three-visions/>. adresinden alındı
- Sarker, N. I., Hossin, A., Yin, X., & Sarkar, K. (2018). One Belt One Road Initiative of China: Implication for Future of Global Development. *Modern Economy*, 9, 623-638.
- Şimşek, M. (2018). *Building relationships with China*. *BOAO Review*. <http://english.boaforum>. adresinden alındı
- the National Development and Reform Commission, M. o. (2015). *Vision and Actions on Jointly Building Silk Road Economic Belt and 21st Century Maritime Silk Road*. the National Development and Reform Commission, Ministry of Foreign Affairs, and.
- UTİKAD. (2017). <https://www.utikad.org.tr/>. Bir Kuşak Bir Yol Projesinde Türkiye'nin Önemi. adresinden alındı
- UTİKAD. (2017). <https://www.utikad.org.tr/Detay/Sektor-Haberleri>. 1 Trilyon Dolar Yatırımla 65 Ülkeyi Bağlayacak Proje. adresinden alındı

Vision and Actions on Jointly Building Silk Road Economic Belt and 21st Century Maritime (2022).

Wilson, W. T. (2017). <http://www.heritage.org/asia/commentary/chinas-huge-one-belt-one-roadinitiative->. China's Huge 'One Belt, One Road' Initiative Is Sweeping CentralAsia. adresinden alındı

Wolszczak-Derlacz, J., & Lu, Y. (2022). The role of the One-Belt One-Road initiative in China's exports and global value chains. *Equilibrium. Quarterly Journal of Economics and Economic Policy*, 17(2), 317-341.

Zan, T. (2016). Turkey Dream" and the China-Turkish Cooperation. *Middle Eastern and Islamic Studies (in Asia)*, 10(3), 50-72.

Zhu, Y. (2021). China's One Belt, One Road Strategy Research in Accordance with Globalization Trends. *Journal of Physics: Conference Series*, 1-4.

SPATIAL DIFFUSION OF KNOWLEDGE AND ECONOMIC GROWTH ON THE AXIS OF SILK ROAD: AN EVALUATION ON TURKIC REPUBLICS

Asst. Prof. Dr. Mustafa GÖMLEKSİZ

Necmettin Erbakan University

Prof. Dr. Birol MERCAN

Necmettin Erbakan University

ABSTRACT

Today, the Silk Road covers a route that includes more than half of the world's population and a significant part of the global income. Historically, this road has witnessed the interaction of many ideas, knowledge and cultures as well as intense economic activities. While the One Belt One Road project is aimed to provide important opportunities to growth for the economies on the route, it is expected to make a significant contribution to the development of multidimensional cooperation, especially between the Turkic republics. As emphasized in modern growth theories, knowledge capital and diffusion are among the spatial factors that play a critical role in economic performance. It can be argued that knowledge diffusion arises from spillovers that occur in an unintended way as well as knowledge transfer in planned and organized form. This study aims to evaluate the mid- and long term potential economic impacts of knowledge diffusion in Turkey, Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan and Uzbekistan on the Central Asia-West Asia Economic Corridor as an important part of the Silk Road route. In this context, the study examines various indicators related to R&D cooperation, high-tech imports and foreign direct investments, which are the prominent sources of knowledge diffusion.

Keywords: Silk road, Knowledge diffusion, Knowledge spillovers, Turkic republics

İPEK YOLU EKSENİNDE BİLGİNİN MEKÂNSAL YAYILIMI VE EKONOMİK BÜYÜME: TÜRKİ CUMHURİYETLER ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

ÖZET

Günümüzde İpek Yolu dünya nüfusunun yarısından fazlasını ve küresel gelirin önemli bir kısmını içine alan bir güzergâhı kapsamaktadır. Tarihsel olarak bu yol yoğun ekonomik faaliyetlerin yanı sıra çok sayıda fikir, bilgi ve kültürün etkileşimine sahne olmuştur. Bir Kuşak Bir Yol projesinin güzergâhı üzerindeki ekonomilere büyüme ekseninde önemli fırsatlar sunması hedeflenirken, projenin özellikle Türki cumhuriyetler arasındaki çok boyutlu iş birliklerinin gelişmesine anlamlı bir katkı sağlaması beklenmektedir. Modern büyüme teorilerinde vurgulandığı üzere, ekonomik gelişmeyi ortaya çıkaran mekânsal faktörler içinde kuşkusuz bilgi sermayesi ve bu sermayenin belirleyicilerinden birisi olan bilgi yayılımları kritik birer rol üstlenmektedir. Bilgi yayılımının ise planlanmış ve organize formdaki bilgi transferinin yanı sıra informal yollarla gerçekleşen bilgi taşmaları vasıtasıyla da ortaya çıktığı söylenebilir. Bu çalışma, mekânsal bilgi yayılımlarının İpek Yolu güzergâhının önemli bir parçasını oluşturan Orta Asya-Batı Asya Ekonomik Koridorundaki Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan özelindeki orta-uzun vadeli potansiyel ekonomik etkilerini değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Bu kapsamda çalışmada, bilgi yayılımının öne çıkan kaynaklarından Ar-Ge iş birliği, ileri teknoloji ithalat ve doğrudan yabancı yatırımlara ilişkin göstergelere yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İpek yolu, Bilgi yayılımı, Bilgi taşmaları, Türki cumhuriyetler

INTRODUCTION

Today, the Silk Road covers a route that includes more than half of the world's population and a significant part of the global income (World Bank, 2022a). Historically, this road has witnessed the interaction of many ideas, knowledge and cultures as well as intense economic activities. While the One Belt One Road project is aimed to provide important opportunities for the economies on the route on the axis of growth, the project is expected to make a meaningful contribution to the development of multidimensional cooperation, especially between the Turkic republics.

As emphasized in modern growth theories, knowledge capital and knowledge diffusion, which is one of the determinants of this capital, play a critical role among the spatial factors that reveal economic development (Griliches, 1991). In literature, it is seen that knowledge diffusion can emerge through knowledge spillovers that occur in informal ways as well as knowledge transfer in a planned and organized form.

This study aims to evaluate the mid-long term potential economic effects of knowledge diffusion in Turkey, Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan and Uzbekistan on the Central Asia-West Asia Economic Corridor, which is an important part of the Silk Road route.

KNOWLEDGE DIFFUSION IN THE NEW ECONOMY

Recent interest in the role of knowledge in the economic environment has addressed different aspects of knowledge diffusion. In this regard, there are two different kinds of meanings that the concept of diffusion contains. The first is that diffusion can be realized by the purposeful and pre-planned spatial transfer of information. Secondly, knowledge diffusion can also occur when it is transmitted from a spatial unit to another in an involuntary (involuntary) way and by certain channels.

The role of external (foreign) knowledge in the dynamic operation of the new economy cannot be ignored. The diffusion of a foreign source of knowledge at the firm or country level often brings with (positive) externalities that are the subject of learning and new ideas. These externalities facilitate adaptation to new technologies and increase the quality of research activities that reveal new knowledge and innovations. The diffusion process of external knowledge takes place not only through knowledge transfer, but also through knowledge spillovers. In this context, it can be said that the most important advantages of knowledge spillovers compared to knowledge transfer are in the axis of costs and uncoded knowledge. The costs of knowledge and technology transfer constitute a significant portion of the firm's total costs, given that they are the only inputs in high value-added economic activities. For this reason, the possible economic benefits to be obtained from information spills will be significantly reflected in profitability. Skilled knowledge workers (engineers, researchers, data miners) have a large share in this process. On the other hand, it can be said that the spillover effects in the dissemination of uncoded knowledge has an important potential in the production of new knowledge. Based on the unique nature of knowledge, it is possible that foreign knowledge obtained accidentally (involuntarily) will bring about different results in the human mind and accelerate the formation of new knowledge.

In addition, policies and institutions can directly or indirectly affect productivity by increasing the diffusion of knowledge and technology and adaptation to them through means such as R&D and competition regulations, innovative practices or coordination between economic units (OECD, 2003).

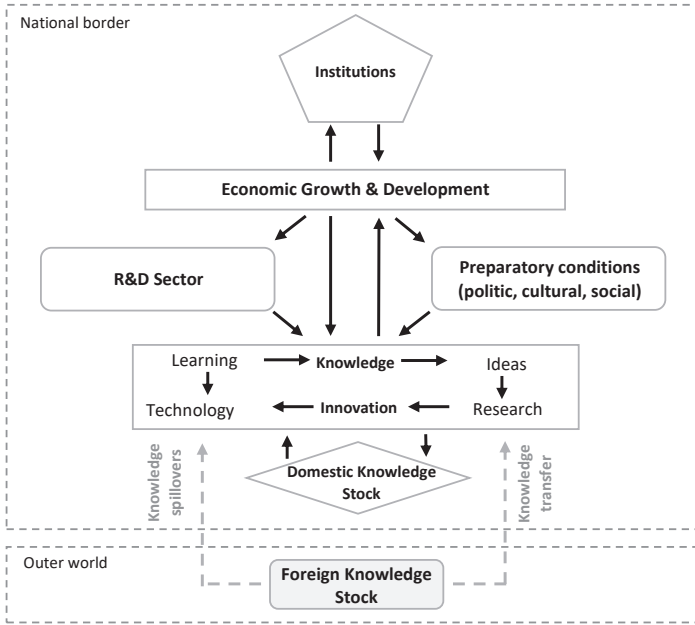

Figure 1. International Knowledge Diffusion and Economic Growth

Source: Gömleksiz, 2018.

The most common channels of knowledge spillovers, which is an important form of knowledge diffusion, are R&D collaborations (Cassiman and Veugelers, 1998; Cincera et al., 2003), high-tech imports (Veeramani, 2014) and foreign direct investments (FDI) (Blomström and Sjöholm, 1999; Liu et al., 2000). In addition, knowledge diffusion can also occur through human capital migration (Williams and Baláz, 2008), international joint academic studies and citations (Fershtman and Gandal, 2011), and patent citations (Jaffe et al., 1993).

POTENTIAL IMPACT OF SILK ROAD ON KNOWLEDGE DIFFUSION: CASE OF TURKIC REPUBLICS

The Silk Road route, which covers a wide geographical area, has hosted many important economic and political events in the historical process. It is seen that the route, which has been at the center of international commercial activities for centuries, has now attracted the

attention of the world with the “Belt and Road Initiative”. It is seen that the Silk Road route, which covers six regions, also includes the “Eurasia” connecting Europe and Asia. With the initiative, it is expected that an important economic revival will emerge through strategic cooperation and partnerships, especially in the Turkic Republics located in the Asia-Europe corridor.

Table 1. Countries Involved in the Belt and Road Initiative

Region	Countries
North East Asia	Mongolia, Russia
Middle Asia	Kazakhstan, Uzbekistan, Tajikistan, Kyrgyzstan Turkmenistan
Southeast Asia	Singapore, Indonesia, Malaysia, Thailand, Philippines, Vietnam
South Asia	India, Sri Lanka, Pakistan, Bangladesh
West Asia and North Africa	Türkiye, Iran, Lebanon, Israel, UAE, Qatar, Azerbaijan, Bahrain, Kuwait,
Central and Eastern Europe	Estonia, Poland, Czech, Lithuania, Latvia, Slovakia, Hungary, Slovenia, Croatia, Bosnia and Herzegovina, Albania, Montenegro, Serbia, Bulgaria, Romania, Macedonia, Ukraine, Belarus, Moldova

With the revitalization of the Silk Road, it is likely that the knowledge flows between the Turkic republics will accelerate. In this context, OECD (2022a) data indicate the existence of a remarkable relationship between international R&D collaborations with the route countries and economic development in selected Turkic republics in the region over the past two decades (Figure 2). Activating potential R&D collaborations in the region with the Silk Road initiative will support economic activities with high added value in the medium and long term.

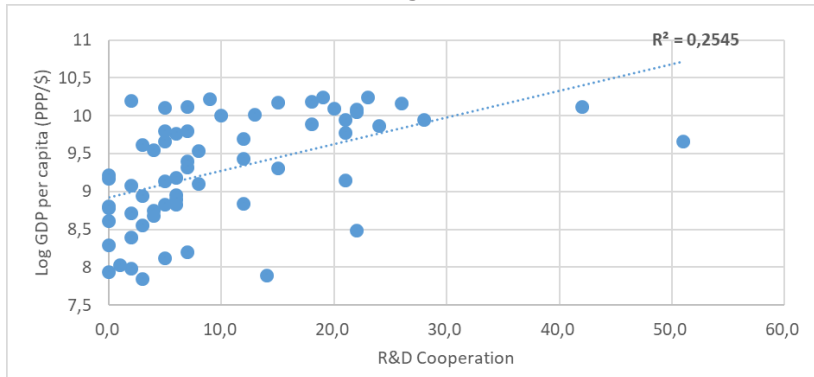

Figure 2. R&D Cooperation and GDP per capita in Selected Turkic Republics (1999-2019)*

Source: OECD, 2022a.

*Data covers Türkiye, Kazakhstan and Uzbekistan.

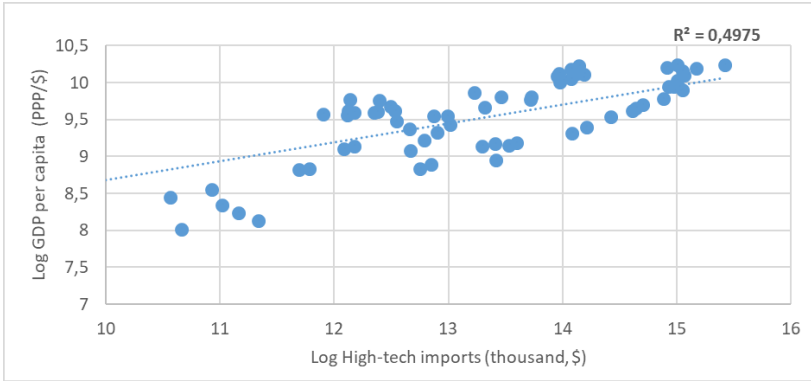

Figure 3. High-tech Imports and GDP per capita in Selected Turkic Republics (1999-2019)*

Source: World Bank, 2022b; authors’ calculation.

*Data covers Türkiye, Azerbaijan, Kazakhstan and Uzbekistan.

In the context of knowledge diffusion, another potential channel for Turkic republics, all of which are developing economies, is high-tech imports. According to the data obtained from the World Bank (2022b) database based on the “High technology industry and knowledge-intensive services” classification published by Eurostat (2020), there has been a strong relationship between the import of advanced technologies from the route countries and the per capita income level of selected Turkic republics in the past two decades (Figure 3). In this regard, it can be stated that the route will offer opportunities for the increasing use of advanced technologies in production processes and their transformation into new inputs through imitation and innovation.

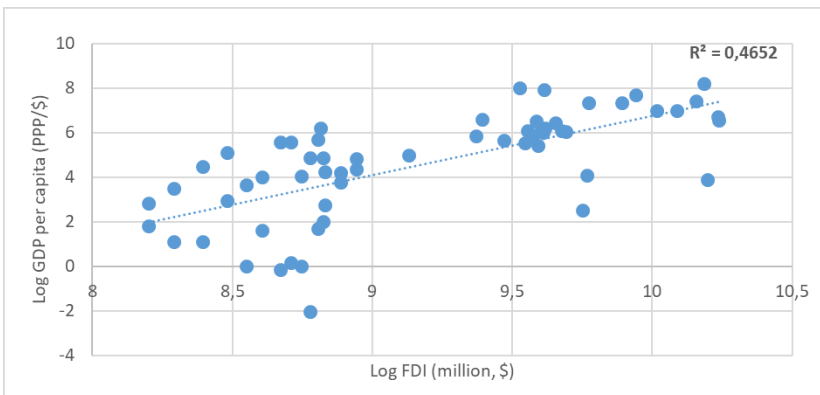

Figure 4. FDI flows and GDP per capita in Selected Turkic Republics (2005-2019)*

Source: OECD, 2022b.

* FDI flows by countries on the Central and Eastern Europe route. Data covers Türkiye, Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan and Uzbekistan.

With the Belt and Road Initiative, it is likely to encourage investment flows, especially those of multinational companies, which contain an intensive level of foreign knowledge. A similar remarkable relationship is observed between total FDI flows by countries on the Central and Eastern Europe route and per capita income of selected Turkic republics in the period 2005-2019 (Figure 4). Therefore, increasing FDI flows through the initiative in the medium and long term may positively affect both the productivity and economic performance of domestic firms.

CONCLUSION

In the new information-based economic order, there are efforts to increase high value-added economic activities at the center of the pursuit of welfare in underdeveloped and especially developing countries. Within the framework of these efforts, it is seen that countries can benefit from global knowledge effectively, depending on diversifying the channels that enable the transmission of knowledge, as well as increasing the knowledge stocks available at the national level. With the Belt and Road Initiative, Turkic republics will have the opportunity to gain from the long-term benefits of knowledge externalities. Thus, it is important to develop and diversify cooperation between these countries.

REFERENCES

- Blomström, M. & Sjöholm, F. (1999). Technology transfer and spillovers: Does local participation with multinationals matter?. *European Economic Review*, 43, 915-923.
- Cassiman, B. & Veugelers, R. (1998). *R&D cooperation and spillovers: Some empirical evidence*. Economics Working Papers 328, Department of Economics and Business, Universitat Pompeu Fabra.
- Cincera, M., Kempen, L., Van Pottelsberghe, B., Veugelers, R. & Sanchez, C.V. (2003). Productivity Growth, R&D and the role of international collaborative agreements: some evidence for Belgian Manufacturing companies. *Brussels Economic Review*, 46(3), 107-140.
- Eurostat (2020). *High-tech industry and knowledge-intensive services (htec)*. https://ec.europa.eu/eurostat/cache/metadata/en/htec_esms.htm
- Fershtman, C. & Gandal, N. (2011). Direct and indirect knowledge spillovers: the "social network" of open-source projects. *RAND Journal of Economics*, 42(1), 70-91.
- Gömlüksiz, M. (2018). *Uluslararası Bilgi Taşmaları, Verimlilik Ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Gelişmekte Olan Ülkeler Üzerine Ekonometrik Bir İnceleme* [Doctoral dissertation, Necmettin Erbakan University]. <https://acikerisim.erbakan.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/20.500.12452/7235/G%C3%B6mlüksiz,%20Mustafa.pdf?sequence=1>
- Griliches, Z. (1991). *The search for R&D spillovers*. NBER Working paper No. 3768, National Bureau of Economic Research, Cambridge, MA.

- Jaffe, A. B., Trajtenberg, M. & Henderson, R. (1993). Geographic Localization of Knowledge Spillovers as Evidenced by Patent Citations. *The Quarterly Journal of Economics*, 108(3), 577-598.
- Liu, X., Siler, P., Wang, C. & Wei, Y. (2000). Productivity Spillovers from Foreign Direct Investment: Evidence from UK Industry Level Panel Data. *Journal of International Business Studies*, 31(3), 407-425.
- OECD (2003). *The Sources of Economic Growth in OECD Countries*. OECD Publishing.
- OECD (2022a). *International co-operation in patents*. https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=PATS_COOP
- OECD (2022b). *FDI flows by partner country*. https://stats.oecd.org/index.aspx?DataSetCode=FDI_FLOW_PARTNER
- Veeramani, C. (2014). World's Knowledge Spillovers: Beyond Openness and Growth. *Journal of Economic Integration*, 29(2), 298-328.
- Williams, A. & Baláž, V. (2008). *International Migration and Knowledge*. Routledge.
- World Bank (2022a). *World Development Indicators*. <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>
- World Bank (2022b). *World Integrated Trade Solution*. <https://wits.worldbank.org/>

RELATIONSHIP BETWEEN LOGISTICS AND ENVIRONMENT IN G7 COUNTRIES

Res. Asst. Elif Tuğçe BOZDUMAN

Manisa Celal Bayar University

Prof. Dr. Birol ERKAN

İskenderun Teknik University

ABSTRACT

In the study, we discussed the relationship between logistics and environmental pollution in the Group of Seven (G7) countries (USA, Germany, France, Italy, England, Japan and Canada), which are called developed countries. In the paper, we tried to examine which of the sub-items (customs, infrastructure, international shipments, logistics quality, tracking and tracing, timeliness) that make up the Logistics Performance Index (LPI) impacts environmental pollution more in G7 countries. We analyzed the 2007-2018 period. Therefore, we used Pooled Least Squares (POLS) Regression analysis. Analysis results showed that 5 out of 6 sub-items of LPI impact environmental pollution in G7 countries. These sub-items are customs, infrastructure, international shipments, tracking and tracing, and timeliness. Probability values that emerge in the analysis, significant in these items (according to the significance level of 1%, 5% and 10%), insignificant in only one sub-item. Environmental pollution is decreasing as the quality of customs, international shipments and timeliness improves while infrastructure, tracking and tracing increase environmental pollution. Of the sub-items, only the logistics quality is not effective in environmental pollution and the result is insignificant. This shows that logistics impacts environmental pollution in developed countries. Thus, the use of renewable energy sources in the logistics sector of developed countries will both reduce environmental pollution and set an example for developing countries.

Keywords: Logistic, Environmental Pollution, Groups of Seven, POLS Regression

INTRODUCTION

The increase in free foreign trade in the world has caused both production and logistics to gain more importance. The disruptions in

logistics and supply chain, especially with the Covid 19 pandemic, have once again shown the importance of this sector. Countries are trying to improve their logistics services, but when necessary precautions are not taken, environmental pollution becomes a common problem not only for that country but also for the whole world. Therefore, recently, the concepts of green growth, green logistics, sustainable development and circular economy have come to the fore. Of course, developed countries give more importance to environmental problems than developing countries and make various regulations in this regard. With the promotion of renewable energy use in developed countries, many countries are trying to prevent the use of fossil fuels. International transportation is more suitable for the use of fossil fuels, regardless of the transportation method (air, land, sea and railway). In other words, transportation systems are made with non-renewable energy sources (fuels that increase environmental pollution). This situation causes environmental pollution even in developed countries. Although it is thought that environmentally friendly logistics types such as green logistics have emerged recently and a new era in logistics has begun, it will take time for this to be implemented in both developed and developing countries and the system settles down.

There are not many studies in the literature dealing with the relationship between logistics and environmental pollution. Thus, in the study, the effect of logistics performance index parameters on environmental pollution in G7 countries representing the developed country group was tried to be investigated. There are many studies that apply POLS analysis, especially using LPI. Soh et al. (2021) conducted a POLS analysis using LPI on 31 Asian countries and found a positive relationship between logistics and foreign direct investment. Wong and Tang (2018) conducted a POLS analysis using LPI on 93 selected countries and found a positive relationship between LPI and corruption, labor, technology and infrastructure. Koh et al. (2017) conducted a POLS analysis for 26 Asian countries using 6 sub-parameters of LPI. As a result of the analysis, 6 sub-parameters of LPI significantly affect public efficiency. Karaduman et al. (2020) investigated the relationship between logistics and environment in the Balkan countries. In the study conducted using LPI and CO2 variables, it was determined that the relationship between logistics and environmental pollution in the Balkan countries was positive and significant.

METHODOLOGY

Observation values may not always be available for each unit in panel data sets. Of course, there may be different reasons for this situation.

Missing observation values reveal unbalanced panel datasets (Güriş & Kızılarlan, 2018).

In the study, it is investigated whether the 6 sub-categories that make up the LPI value in the G7 countries (USA, Germany, Japan, France, England, Italy and Canada) have an effect on environmental pollution. Since the LPI index started in 2007 and data is available every two years, the study covers the years 2007-2018. LPI and CO2 data of G7 countries are taken from the world bank database. Especially since the absence of LPI data on an annual basis causes loss of observation, the unbalanced panel data method was used. The model created in the study regarding the effect of the components that make up the LPI index on environmental pollution is as follows:

$$CO2 = \alpha + \beta_1 CUS_{it} + \beta_2 INF_{it} + \beta_3 INTSHIP_{it} + \beta_4 QUALITY_{it} + \beta_5 TRACK_{it} + \beta_6 TIME_{it} + u_{it}$$

In the model, CO2 represents carbon dioxide emissions (thousand metric tons), CUS represents customs quality, INF represents logistics infrastructure, INTSHIP represents international shipping, QUALITY represents countries logistics quality, TRACK represents logistics tracking and tracking quality, TIME means the timely delivery of a good or service. In the model, α is the constant term and u is the error term. Descriptive statistics of the variables that make up the model are shown in Table 1.

Table 1: Descriptive Statistics

Variabiles	Mean	Std. Error	Min.	Max.
co2	1224.35	1616.89	118.50	5686.70
cus	3.72	0.21	3.19	4.12
inf	4.05	0.19	3.52	4.44
intship	3.60	0.17	3.21	3.91
quality	3.93	0.16	3.62	4.31
track	4.02	0.14	3.66	4.27
time	4.21	0.14	3.93	4.48

Tests on balanced panel data sets can be applied to unbalanced panel data sets. Whether there are unit and time effects can be determined by some tests. However, in this study, the analysis was carried out under the assumption that there is no unit and time effect in the model. For this reason, the pooled least squares (POLS) estimation method, which is the classical regression method, was preferred. The POLS regression method can be expressed as (Tatoğlu, 2018).

$$POLS = (Z'Z)^{-1} Z'Y$$

ANALYSIS RESULTS

The POLS regression estimation results applied under the assumption that there are no unit and time effects are shown in Table 2. The results of POLS regression analysis show that 5 out of 6 independent variables affect the dependent variable, and 1 of them does not, according to the probability values of the parameters in G7 countries. In other words, the probability values of the parameters show that 5 of the 6 sub-items of the LPI affect the CO2 emissions and are significant.

Table 2: POLS Regression Estimation Results

Dependent Variable (CO2)	Coefficient	Std. Error	t	P> t	[95% Confidence Interval]
cus	-8 268 694	2 111 353	-3.92	0.000*	12554.97 -3982.42
inf	6 997 305	2 532 036	2.76	0.009 *	1856.999 12137.61
intship	-2 055 393	1 185 656	-1.73	0.092**	-4462.402 351.6161
quality	6 417 638	2 533 086	0.25	0.801	-4500.674 5784.202
track	11201.09	2770.28	4.04	0.000 *	5577.122 16825.06
time	-6 922 055	1 903 069	-3.64	0.001*	-10785.49 -3058.619
R2	0.6367				
Prob > F	0.0000*				

Not: (*) indicates 1% and (**) indicates 10% significance level.

The F test performed to test the significance level of the model is also statistically significant. It is seen that R^2 is 63%. In other words, the consistency between the variables of the model is 63%. According to the results of the analysis, when the level of customs quality, international shipment and timely delivery of a good or service increases, environmental pollution decreases. In other words, there is a significant and negative relationship between CO2 and cus, intship and time variables. In addition, the strengthening of the infrastructure and the development of monitoring and follow-up systems also affect environmental pollution according to the results. In other words, there is a significant and positive relationship between CO2 and inf and track variables. A significant relationship was not found only between logistics quality (quality) and CO2. In short, most of the parameters that make up the LPI in G7 countries affect environmental pollution.

CONCLUSION

With the increasing climate crisis in recent years, the destructive effects of environmental pollution have emerged and countries have started to take measures regarding this. Many countries have come to a common agreement on the reduction of environmental pollution and

have started to pay attention to the adaptation of the production and supply chain to the environment. The logistics sector is undoubtedly one of the most important sectors that feed the production and consumption channels of countries. For this reason, countries trying to increase the quality of logistics have started to take environmental awareness into account. Logistics performances in developing countries and developed countries in the world, of course, affect carbon emissions. Because as the economies grow, the production and supply chain increases and the logistics sector gains more importance. For this reason, considering the size of developed economies in the world, the logistics performance of these countries has a great impact on environmental pollution. For this reason, the relationship between logistics and environment in the G7 countries was investigated in the study.

In the study, POLS analysis, which is the classical regression method, was applied by ignoring the unit and time effects in G7 countries. As a result of the analysis, it has been determined that 5 of the 6 sub-items that make up the LPI are effective in environmental pollution. 3 of the 5 sub-items (customs, international shipping and timing) have a negative effect, that is, the improvement of these parameters reduces environmental pollution. Both of them (infrastructure, monitoring and monitoring) have a positive effect, that is, the improvement of these parameters also increases environmental pollution.

The fact that the logistics industry has a direct impact on environmental pollution in developed countries requires countries to take measures that will enable them to be more environmentally friendly and reduce carbon emissions. The existence of some sub-items that increase environmental pollution even in developed countries shows that countries do not give the necessary importance to the logistics sector. Countries should prefer renewable energy sources instead of fossil fuels in order to reduce carbon emissions in the logistics sector. For example; truck, ship, train etc. electrical conversions should be made in vehicles and they should be made environmentally friendly. Policy makers should also support and encourage logistics companies that implement this transformation, and deterrent sanctions should be applied to companies that increase carbon emissions.

REFERENCES

- Güriş, S., & Kızılarşlan, Ş. (2018). Dengesiz Panel Veri Modelleri. S. Güriş İçinde, *Uygulamalı Panel Veri Ekonometrisi* (S. 415- 432). İstanbul: DER Yayınları.
- Karaduman, H. A. Et Al., (2020). The Relationship Between Logistics Performance And Carbon Emissions: An Empirical Investigation On Balkan Countries. *International Journal Of Climate Change Strategies And Management*, 12(4), 449-461.

- Koh, B. H. Et Al., (2017). The Double-Edge Resource-Based View Of Logistics Performance And Governance In Asian Countries. *Asia Pacific Journal Of Marketing And Logistics*, 30(3), 652- 668.
- Soh, K. L., Wong, W. P., & Tang, C. F. (2021). The Role Of Institutions At The Nexus Of Logistic Performance And Foreign Direct Investment In Asia. *The Asian Journal Of Shipping And Logistics*, 37, 165-173.
- Tatoğlu, F. Y. (2018). *İleri Panel Veri Analizi*. İstanbul: BETA Yayınları.
- Wong, W. P., & Tang, C. F. (2018). The Major Determinants Of Logistic Performance In A Global Perspective: Evidence From Panel Data Analysis. *International Journal Of Logistics: Research And Applications*, 21(4), 431- 443.

IMPACT OF INVESTMENT ON THE GROWTH OF THE ECONOMIC INDICATORS OF THE INDUSTRY

Assoc. Prof. Akhmedov Rakhmonjon MAMADJONOVICH

Namangan State University

ABSTRACT

Investments are understood as financial, property and intellectual values invested in objects of entrepreneurial and other activities in order to make a profit or achieve a social effect. If we are talking about real investments, investments are long-term capital investments in enterprises of various sectors of the economy. Foreign investment - capital investment by foreign investors, as well as foreign branches of Country legal entities in business entities in order to generate income. Capital can be invested in the form of cash, shares, shares and other securities; loans; technologies, machines, equipment; licenses, any other property, intellectual property, etc. Investments are any available funds designed to serve future needs, for which they are diverted from current use and invested in a certain direction that brings benefits. Literary analysis of scientific data shows that at present in the Republic of Uzbekistan much attention is paid to investments aimed at improving the economic performance of regions and sectors of the national economy. In recent years, much attention has been paid to the issues of investment in the road infrastructure of the Republic of Uzbekistan. Currently, the authors of the article are exploring investments in the road infrastructure of the Republic of Uzbekistan. This article discusses the role of investment in the development of economic indicators. The types of investments, their significance and role in the economy of the region are analyzed. the importance of a synergistic approach in Management has not been studied. The author coculude that it should be implemented at the production enterprises of the Namangan region of the Republic of Uzbekistan

Keywords: Economy, Analysis, Investments, Investors, State, Region, Macroeconomics, Innovations, Road Infrastructure

INTRODUCTION

Literary analysis of scientific data shows that at present in the Republic of Uzbekistan much attention is paid to investments aimed

at improving the economic performance of regions and sectors of the national economy. The analysis shows that among economists there is no consensus on the very concept of “investment”. There is no consensus among economists on the very concept of «investment». Generally speaking, investments are funds invested in the economy, in economic objects and projects designed to provide production with economic resources in the future. Investments - from the point of view of the country as a whole - investments in the creation of new or replacement of worn-out produced, human or natural capital (Dictionary of Economics and Finance).

Investment - (German Investition, from Latin investio - I dress), long-term investment in industry, agriculture, transport and other sectors of the economy, both domestically and abroad in order to obtain arrived. (Great Soviet Encyclopedia). Investments (from Lat. Investre - to clothe) - long-term investments of public or private capital in their own country or abroad in order to generate income in enterprises of different industries, entrepreneurial projects, socio-economic programs, innovative projects. They give a return after a considerable period of time after investment. (Modern economic dictionary). Investments (German Investition, from Lat. Investio - I dress) - cash, securities, other property, including property rights, other rights that have a monetary value, invested in objects of business and (or) other activities for the purpose of making a profit and (or) achieving another useful effect. (Federal Law “On investment activity in the Russian Federation, carried out in the form of capital investments” dated February 25, 1999) (Large legal dictionary).

Investments [investment] (or capital investments, capital expenditures) - financial resources spent on the construction of new and reconstruction, expansion and technical re-equipment of existing enterprises (industrial I.), on housing, 2 utilities and cultural household construction (non-production I.). In some sources, a distinction is made: Investments are funds invested in general in objects of entrepreneurial or other activity with the aim of making a profit, and capital investments are only that part of them that is invested in fixed capital (fixed assets) (Economic and mathematical dictionary). Investments - monetary funds, securities, other property, including property rights, other rights that have a monetary value, invested in objects of entrepreneurial and (or) other activities in order to obtain profit and (or) achieve other useful effect.

Investments are understood as financial, property and intellectual values invested in objects of entrepreneurial and other activities in

order to make a profit or achieve a social effect. If we are talking about real investments, investments are long-term capital investments in enterprises of various sectors of the economy. Investments are any available funds designed to serve future needs, for which they are diverted from current use and invested in a certain direction that brings benefits.

By forms of ownership, the following are distinguished:

- private;
- state;
- joint (mixed) investments.

Private (non-state) investments mean investments of funds of private investors: citizens and non-state enterprises.

Investments are state investments made by authorities and administrations, as well as by state-owned enterprises. They are carried out by central and local authorities and administration at the expense of budgets, extra-budgetary funds and borrowed funds. Joint (mixed) investments mean investments made by domestic and foreign economic entities. According to the terms of investments, short-, medium- and long-term investments are distinguished. Short-term investments are characterized by investments for a period of up to one year. Medium-term investments mean investments for a period of one to three years, and long-term investments are made for three or more. On a regional basis, investments are distinguished within the country and abroad. Domestic (national) investment includes investment within the country. Investments abroad (foreign investments) are understood as investments abroad by non-residents (both legal entities and individuals) in objects and financial instruments of another state. Joint investments are carried out jointly by the subjects of the country and foreign states. On a sectoral basis, investments are distinguished in various sectors of the economy, such as: industry (fuel, energy, chemical, petrochemical, food, light, woodworking and pulp and paper, ferrous and nonferrous metallurgy, machine building and metalworking, etc.), agriculture, construction, transport and communications, wholesale and retail trade, public catering, etc. Depending on the values being operated, three types of investments are distinguished:

- real;
- financial;
- intellectual.

Real investments include investments in tangible assets (tangible

capital: buildings, equipment, inventories, etc.) and intangible assets (patents, licenses, know-how, etc.). Financial investments mean investments in securities (stocks, bills of exchange, bonds, etc.), target bank deposits, deposits, etc. Intellectual investments are investments in the creative potential of society, objects of intellectual property arising from copyright, inventive and patent law.

By the nature of participation in investment, the following are distinguished: Direct investments are investments made by legal entities and individuals who fully own the organization or control at least 10% of the shares or authorized (pooled) capital of the organization.

Portfolio investment is the purchase of stocks, shares, bonds, bills of exchange and other debt securities. They make up less than 10% of the authorized (pooled) capital of the organization.

Investments that do not fall under the definition of direct and portfolio investments are indicated as others - trade loans, loans from foreign governments secured by the Government, other loans (loans from international financial organizations, etc.), bank deposits. Investments in the reproduction of fixed assets are carried out in the form of capital investments. This is just one of the types of investment resources directed to the creation of new, technical re-equipment, reconstruction and expansion of the existing fixed assets of production and non-production purposes. Investments, in addition to fixed assets, can be invested in circulating funds, various financial assets and certain types of intangible assets. Investments in non-financial assets include the following elements: investments in fixed assets, investments in intangible assets, investments in the growth of inventories, investments in other non-financial assets, research, development and technological work costs. Investments in intangible assets - objects of intellectual property: patents, copyrights, business reputation of the organization, etc. Investments in other non-financial assets - the cost of acquiring ownership of land plots and natural resources and other non-financial assets. Fixed capital investments - a set of costs aimed at the creation and reproduction of fixed assets (new construction, expansion, as well as reconstruction and modernization of facilities that lead to an increase in the initial cost of facilities, the acquisition of machinery, equipment, vehicles, the costs of forming the main herd, cultivation of perennial plantings, etc.). Investments in dwellings - expenses for the construction of residential buildings, i.e. buildings intended for non-temporary residence of people: residential buildings included in the housing stock (general purpose, dormitories, dormitories of boarding schools, institutions for orphans and children left without parental care,

shelters for the elderly and disabled), residential buildings (premises) not included in the housing stock.

Investments in buildings (other than residential) and structures - expenses for the construction of buildings and structures, which consist of completed construction work and other capital costs attributable to them. At the same time, the costs of building buildings include the costs of communications inside the building, necessary for its operation. Investments in machinery, equipment, vehicles - the cost of purchasing machinery, vehicles, equipment, tools and inventory, as well as the cost of installing equipment at the site of its permanent operation, checking and testing the quality of installation. Foreign investment - capital investment by foreign investors, as well as foreign branches of Country legal entities in business entities in order to generate income. Capital can be invested in the form of cash, shares, shares and other securities; loans; technologies, machines, equipment; licenses, any other property, intellectual property, etc.

In recent years, much attention has been paid to the issues of investment in the road infrastructure of the Republic of Uzbekistan.

Currently, the authors of the article are exploring investments in the road infrastructure of the Republic of Uzbekistan. [1-22].

FINDINGS

1. imperfect methods of forecasting the amount of financing for repair and construction of roads;
2. strategic planning and management of road and bridge repair and reconstruction is imperfect;
3. systematic analysis of optimization of reproduction of highways and artificial structures is not carried out;
4. there are no recommendations for improving the training system for road infrastructure specialists;
5. the system of training specialists in the road industry is imperfect;
6. economic and mathematical modeling of the timing of repair and reconstruction of bridges was not introduced;
7. the importance of a synergistic approach in Management has not been studied.
8. the development of scientific research aimed at investing in the road industry is an objective necessity.

9. the conclusions and recommendations of the author of the articles are implemented at the production enterprises of the Namangan region of the Republic of Uzbekistan.

REFERENCES

- Ахмедов Р. М., Махкамов Д. И., Абдуразаков М. А. Методы прогнозирования объемов финансирования ремонта и строительства автомобильных дорог // Экономика и социум. – 2020. – №. 3. – С. 221-223.
- Ахмедов Р. М., Абдурахимов В. А. Совершенствование стратегического планирования и управления ремонтом и реконструкцией автодорожных мостов // Экономика и социум. – 2020. – №. 3. – С. 224-226.
- Ахмедов Р. М., Уктамов С. М. Системный анализ в оптимизации межремонтных сроков службы автомобильных дорог и искусственных сооружений // Экономика и социум. – 2020. – №. 3. – С. 227-229.
- Ахмедов Р.М. Рекомендации по совершенствованию системы обучения специалистов для инфраструктур в дорожно-транспортного комплекса. Иқтисодиёт ва таълим №1 2020 Б. 198-203.
- Ахмедов Р.М., Муйдинов С., Согинбаева У., Мухитдинова Ш. Совершенствование системы подготовки специалистов дорожной отрасли. “Экономика и социум” №10(77) 2020 www.iupr.ru.
- Ахмедов Р.М., Муйдинов С., Согинбаева У., Акрамова Д. Экономико-математическое моделирование сроков проведения ремонта и реконструкции мостов. “Экономика и социум” №10(77) 2020 www.iupr.ru.
- Akhmedov Rakhmonjon Mamadjonovich. The Importance Of A Synergistic Approach In Menejment. IJPSAT, ISSN: 2509-0119, Vol. 24 №. 1. December 2020, pp 11-14
- Ахмедов Р. М. РАСШИРЕНИЕ ИНТЕГРАЦИИ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО УЧРЕЖДЕНИЯ И ПРОИЗВОДСТВА-ОСНОВА ПОДГОТОВКИ КОНКУРЕНТОСПОСОБНЫХ СПЕЦИАЛИСТОВ ДЛЯ ДОРОЖНОЙ ОТРАСЛИ //Международный научно-практический электронный журнал «МОЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ КАРЬЕРА». Выпуск № 30 (том 1)(ноябрь, 2021). Дата выхода в свет: 30.11. 2021. – С. 138.
- Ахмедов Р. М. СИСТЕМНЫЙ ПОДХОД МЕНЕДЖМЕНТУ ПОВЫШЕНИЯ ТЕХНИКО-ЭКСПЛУАТАЦИОННЫХ КАЧЕСТВ АВТОМОБИЛЬНЫХ ДОРОГ //Международный научно-практический электронный журнал «МОЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ КАРЬЕРА». Выпуск № 30 (том 1)(ноябрь, 2021). Дата выхода в свет: 30.11. 2021. – С. 146.
- Ахмедов Р. М. и др. ЭФФЕКТИВНОСТЬ СИНЕРГЕТИЧЕСКОГО ПОДХОДА К УПРАВЛЕНИЮ //Экономика и социум. – 2021. – №. 4-1. – С. 658-665.
- Ахмедов Р. М. и др. СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ СИСТЕМЫ ПОДГОТОВКИ СПЕЦИАЛИСТОВ ДОРОЖНОЙ ОТРАСЛИ //Экономика и социум. – 2020. – №. 10. – С. 370-378.
- Ахмедов Р. М., Жураев Ж., Муродова Д. Расчет потерь от несвоевременного выполнения текущего ремонта искусственных сооружений //Символ науки. – 2017. – Т. 1. – №. 2.
- Ахмедов Р. М., Дадаханов Б., Ахмедов Ф. Р. Методы прогнозирования объемов финансирования ремонта и строительства автомобильных дорог //Инновационная наука. – 2016. – №. 6-1. – С. 38-40.
- Ахмедов Р. М., Согинбаева У. Корреляционно-регрессионной анализа закономерности динамики объемов ремонтных работ //Международный научный журнал “СИМВОЛ НАУКИ. – 2017. – №. 06. – С. 20-22.
- Ахмедов Р. М. ПЛАНИРОВАНИЕ И УПРАВЛЕНИЕ РЕМОНТОМ И РЕКОНСТРУКЦИЕЙ АВТОДОРОЖНЫХ МОСТОВ //Universum: технические науки. – 2021. – №. 3-2 (84). – С. 18-25.

- Ахмедов Р. М. и др. Экономико-математическое моделирование сроков проведения ремонта и реконструкции мостов // Экономика и социум. – 2020. – №. 10. – С. 1001-1006.
- Akhmedov Rakhmonjon Mamadjonovich. THE IMPACT OF INVESTMENTS IN THE DEVELOPMENT OF ECONOMIC INDICATORS OF THE REGION/ НАУЧНЫЙ МЕЖДИСЦИПЛИНАРНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: сборник статей I Международной научно-практической конференции. – Москва: НОЖ «Интеграл». – 2022. – С. 43-49.
- Ахмедов Р. М СИСТЕМНЫЙ ПОДХОД К УЛУЧШЕНИЮ ТЕХНИКО-ЭКСПЛУАТАЦИОННЫХ КАЧЕСТВ АВТОМОБИЛЬНЫХ ДОРОГ. / НАУЧНЫЙ МЕЖДИСЦИПЛИНАРНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: сборник статей I Международной научно-практической конференции. – Москва: НОЖ «Интеграл». – 2022. – С. 60-67.
- Мамаджонович, А. Р. (2022). Системный Подход К Повышению Транспорно-Эксплуатационных Качеств Дорог. *CENTRAL ASIAN JOURNAL OF THEORETICAL & APPLIED SCIENCES*, 3(5), 131-136. Retrieved from <https://cajotas.centralasianstudies.org/index.php/CAJOTAS/article/view/504>
- Мамаджонович, А. Р. (2022). Методологические Основы Планирования И Управление Ремонтom Мостов. *CENTRAL ASIAN JOURNAL OF THEORETICAL & APPLIED SCIENCES*, 3(5), 137-149. Retrieved from <https://cajotas.centralasianstudies.org/index.php/CAJOTAS/article/view/505>
- Ахмедов Р.М. Системный подход к повышению транспортно-эксплуатационных качеств дорог. *CENTRAL ASIAN JOURNAL OF THEORETICAL & APPLIED SCIENCES*, 2022, 3(5), 131-136.
- Ахмедов Р.М. (). Методологические Основы Планирования И Управление Ремонтom Мостов. *CENTRAL ASIAN JOURNAL OF THEORETICAL & APPLIED SCIENCES*, 2022, 3(5), 137-149.

CRYPTO CURRENCIES AS A MEDIUM OF PAYMENT IN BELT AND ROAD PROJECT: RISKS AND OPPORTUNITIES

Lecturer Murat ÇELİK

Batman University

ABSTRACT

The purpose of this research is to evaluate the risks and opportunities that might arise in the use of cryptocurrencies as an alternative payment tool in Belt and Road project. One belt and one road project is the modern silk road concept, which is interpreted as the unity of Sino-Roman civilization, announced by the Chinese President Xi Jinping during a series of visits to Central Asian and South Asian countries at the end of 2013 and planned to be completed in 2049 with the cooperation of Italy. In this research, the risks and opportunities that will arise in the context of using cryptocurrencies as a payment method are shown from a holistic perspective. Fifty cryptocurrencies were chosen as the research sample. Cryptocurrencies offered as payment methods are the first fifty cryptocurrencies on CoinMarketCap. These top fifty cryptocurrencies on CoinMarketCap with the risk and opportunity table have undergone risk and opportunity analysis. The findings obtained as a result of this research provide information to decision makers on whether cryptocurrencies can be used as an alternative payment tool in Belt and Road project or not.

Keywords: Belt, Road, Cryptocurrency, Payment Method, Risk, Opportunity

BİR KUŞAK BİR YOL PROJESİNDE BİR ÖDEME ARACI OLARAK KRİPTO PARALAR: RİSKLER VE FIRSATLAR

ÖZET

Bu araştırmanın amacı, bir yol bir kuşak projesinde kripto paraların alternatif bir ödeme aracı olarak kullanılmasında ortaya çıkacak/ çıkabilecek riskler ve fırsatları değerlendirmektir. Bir kuşak bir yol projesi, Çin devlet başkanı Xi Jinping'in 2013 yılı sonunda Orta Asya ve Güney Asya ülkelerine gerçekleştirdiği bir dizi ziyaret sırasında

duyurduğu ve İtalya'nın da iş birliği ile 2049 yılında bitirmeyi planladığı, Çin-Roma medeniyeti birliği olarak da yorumlanan modern ipek yolu konseptini ifade etmektedir. Bu araştırmada kripto paraların bir ödeme yöntemi olarak kullanılması bağlamında oluşacak riskler ve fırsatların bütüncül bir bakış açısıyla gösterilmiştir. Araştırma örneklemi olarak elli kripto para birimi seçilmiştir. Ödeme yöntemi olarak sunulan kripto paralar CoinMarketCap'te yer alan ilk elli kripto para birimleridir. Risk ve fırsat tablosu ile CoinMarketCap'te yer alan bu ilk elli kripto para risk ve fırsat analizinden geçirilmiştir. Bu araştırma sonucunda elde edilen bulgular, bir yol bir kuşak projesinde kripto paraların alternatif bir ödeme aracı olarak kullanılıp kullanılamayacağı üzerine karar vericilere bilgi sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Yol, Kuşak, Kripto Para, Ödeme Yöntemi, Risk, Fırsat

INTRODUCTION

The Belt and Road Initiative (BRI or B&R), formerly known as One Belt One Road is a global infrastructure development strategy adopted by the Chinese government in 2013 to invest in almost 150 countries and international organizations. This initiative is considered to be a centrepiece of the Chinese leader Xi Jinping's foreign policy. The BRI can be characterised as a key part of Xi's 'Major Country Diplomacy' strategy, which calls for China to assume a greater leadership role for global affairs in accordance with its rising power and status. As of March 2022, 147 countries were listed as having signed up to the Belt and Road Initiative.

Xi originally announced the strategy as the 'Silk Road Economic Belt' during an official visit to Kazakhstan in September 2013. 'Belt' is short for the 'Silk Road Economic Belt,' referring to the proposed overland routes for road and rail transportation through Central Asia along the historical trade routes of the Western Regions; whereas 'road' is short for the '21st Century Maritime Silk Road', referring to the Indo-Pacific sea routes through Southeast Asia to South Asia, the Middle East and Africa. Examples of Belt and Road Initiative infrastructure investments include ports, skyscrapers, railroads, roads, bridges, airports, dams, coal-fired power stations, and railroad tunnels.

The Belt and Road Initiative was incorporated into the Constitution of China in 2018, which stresses its legal basis in the People's Republic of China. The Xi Jinping Administration calls the initiative 'a bid to enhance regional connectivity and embrace a brighter future'. The project has a target completion date of 2049, which is to concur with the centennial of the People's Republic of China's founding. As it is understood, the

purpose of Belt and Road Initiative is to promote economic development and inter-regional connectivity. That economic development and inter regional connectivity is related to finance and payment methods.

Cryptocurrency or crypto money has been a figure in 21st century's finance sector. Farrell (2015) underlined the progress and interest of cryptocurrencies and cryptocurrency trading by people or firms while he was analysing cryptocurrency industry. Since cryptocurrencies have been used as a payment method by some firms/countries/corporations, their digital involvement in actual life has been much more widespread. Although this prevalent condition, there is some controversy over their usage in trade. The usage of cryptocurrencies in The Belt and Road Initiative has not been investigated profoundly now that The Belt and Road Initiative has used some types of payment methods such as Dollar, Euro, Gold, Renminbi in general. Therefore, if cryptocurrency is going to be used in The Belt and Road Initiative, the risks and the opportunities of cryptocurrencies need to be examined. This examination could give some valuable information to decision makers on whether to use cryptocurrencies or not in The Belt and Road Initiative trade.

Aim

The aim of this study is to critique the usage of cryptocurrencies in The Belt and Road Initiative as a payment method. Now that the purpose of Belt and Road Initiative is to promote economic development and inter-regional connectivity, the likelihood of usage of cryptocurrencies in payments between target countries needs to be examined in terms of its opportunities and threats.

Study Limitations

The study on The Belt and Road as a means of payment method merely focuses on top 50 cryptocurrencies on CoinMarketCap figures. (Data taken on the 12th of September 2022)

METHOD

The cryptocurrencies that have been selected as the sample of this study are retrieved from Coinmarketcap. Table 1 illustrates some facts over these fifty cryptocurrencies such as ranking, name, abbreviation, logo, maximum supply, and circulating supply.

Table 1. Top 50 Cryptocurrencies on Coinmarketcap

Ranking on Coinmarketcap	Cryptocurrency	Abbreviation	Logo	Max Supply	Circulating Supply
1	Bitcoin	BTC		21.000.000	19.170.131
2	Etherium	ETH		122.663.893	No Data
3	Tether	USDT		68,062,574,446	No Data
4	BNB	BNB		161,337,261	200.000.000
5	USD COIN	USDC		46,634,760,720	No Data
6	Ripple	XRP		49,858,575,704	100.000.000.000
7	Binance USD	BUSD		21,042,229,623	No Data
8	Cardano	ADA		34,255,960,706	45.000.000.000
9	Solana	SOL		355,217,572	No Data
10	Dogecoin	DOGE		132,670,764,300	No Data
11	Polygon	MATIC		8,734,317,475	10.000.000.000
12	Polkadot	DOT		1,123,296,255	No Data
13	Dai	DAI		6,819,675,386	No Data
14	Shiba Inu	SHIB		549,063,278,876,302	No Data
15	Tron	TRX		92,336,565,008	No Data
16	Uniswap	UNI		762,209,327	1.000.000.000
17	Avalanche	AWAX		296,092,711	720.000.000
18	Wrapped Coin	WBTC		244,856	No Data
19	Unus Sed Leo	LEO		953,954,130	No Data
20	Litecoin	LTC		71,319,006	84.000.000
21	Chainlink	LINK		491,599,970	1.000.000.000
22	Etherium Classic	ETC		137,220,604	210.700.000
23	Cosmos	ATOM		286,370,297	No Data

24	FTX Token	FTT		133,975,253	352.170.015
25	Stellar	XLM		25,483,276,799	50.001.806.812
26	Near Protocol	NEAR		801,196,616	1.000.000.000
27	Cronos	CRO		25,263,013,692	30.000.000.000
28	Monero	XMR		18,183,321	No Data
29	Algorand	ALGO		7,015,126,637	10.000.000.000
30	Bitcoin Cash	BCH		19,192,431	21.000.000
31	Terra Classic	LUCH		6,151,072,613,161	No Data
32	Flow	FLOW		1,036,200,000	No Data
33	Toncoin	TON		1,221,401,181	5.000.000.000
34	Vechain	VET		72,511,146,418	86.712.634.466
35	Quant	QNT		12,072,738	14.612.493
36	Filecoin	FIL		293,683,220	No Data
37	Ape Coin	APE		306,875,000	1.000.000.000
38	Internet Computer	ICP		262,440,526	No Data
39	Hedera	HBAR		22,968,168,351	50.000.000.000
40	Tezos	XTZ		911,236,997	No Data
41	Elrond	EGLD		23,515,456	31.415.926
42	Decentraland	MANA		1,855,084,192	No Data
43	Chiliz	CHZ		6,000,386,953	8.888.888.888
44	The Sandbox	SAND		1,499,470,108	3.000.000.000
45	Eos	EOS		1,002,395,144	No Data
46	Aave	AAVE		14,093,193	16.000.000
47	Theta Network	THETA		1,000,000,000	No Data
48	Axie Infinity	AXS		83,056,187	270.000.000
49	Pax Dollar	USDP		945,642,940	No Data
50	Bitcoin SV	BSV		19,188,433	21.000.000

FINDINGS

There are plenty of opportunities and threat regarding the cryptocurrencies. Table 2 reflects these opportunities and threats.

Table 2. *Opportunities and Threats of Cryptocurrencies*

Opportunities	Threats
Certainty(White Paper)	Uncertainty
Supply(Determined Supply)	Supply(Maximum Supply)
Supporting States	Bans by States
Antivirus Policies	Cyber Attacks
Supporting Corporations	Ceasing the Support by Corporations
Decentralization	Monopoly
KYC	Black Money
Environmentally Friendly	Energy Expenditure
Low Interest Rates by Central Banks	Interest Rates by Central Banks
Resources of the Digital Assets	Manipulation
Official Channels	Disinformation
Peg	Depeg
Overvaluation	Devaluation
Verified Accounts by Banks	Anonymous
Fast Transferability	Wrong transfers
Legal Regulations against Cryptocurrency Theft	Cryptocurrency Theft
Sustainable Developmental Goals	Inflation
Peace	Wars
Stability	Fluctuation
Digital Asset	Scams
Revolutionary	Fraud
Pumps in Cryptocurrency	Dumps in Cryptocurrency
Determined Standards	Ambiguous Standards
Regulations for Cryptocurrency	Regulations against Cryptocurrency
Globalisation	Specification
Technologic Advances	Failure in Super nodes-Servers
Innovative Cryptocurrencies	Dead cryptocurrencies
A Variety of Cryptocurrencies	Unstable cryptocurrencies
Global Partnerships	Ending of Global Partnerships
Blockchain	Failure in Transactions
Global Cryptocurrency Exchange Markets	Collapses of Global Cryptocurrency Exchange Markets

All the fifty cryptocurrencies possesses the overall opportunities and

threats that are mentioned in Table 2. Moreover, the findings present a critique of these cryptocurrencies over their maximum supply and circulating supply. Table 3 discusses opportunity and threat aspect.

Table 3. Analysis of Opportunities and Threats of Cryptocurrencies Related to Supply

Ranking on Coinmarketcap	Cryptocurrency	Abbreviation	Logo	Max Supply	Circulating Supply
1	Bitcoin	BTC		21,000,000	19,170,131
	Bitcoin is the leading major cryptocurrency and has a max supply, which is a good indication of certainty. Furthermore, the supply of Bitcoin is limited and makes it more valuable in Belt and Road trade.				
2	Etherium	ETH		122,663,893	No Data
	Etherium is the second major cryptocurrency. Furthermore, the supply of Etherium is limited and makes it more valuable. On the other hand, It has not a maximum supply, which might raise some questions over its use in Belt and Road trade.				
3	Tether	USDT		68,062,574,446	No Data
	Tether is the third major cryptocurrency. Tether is one of the leading stable coin corresponding to Dollar. However, the supply of Tether is not limited. As Tether has not a maximum supply, it might raise some questions over its use in Belt and Road trade.				
4	BNB	BNB		161,337,261	200,000,000
	BNB is the fourth leading cryptocurrency. Furthermore, the supply of BNB is limited and makes it more valuable. Also, It has a maximum supply, which might be a positive side of BNB to use in Belt and Road trade.				
5	USD COIN	USDC		46,634,760,720	No Data
	USDC is the fifth leading cryptocurrency. USDC is one of the leading stable coin corresponding to Dollar. However, the supply of USDC is not limited. As USDC has not a maximum supply, it might raise some questions over its use in Belt and Road trade. USDC might lose its stability under the threats.				
6	Ripple	XRP		49,858,575,704	100,000,000,000
	Ripple is the sixth leading cryptocurrency. However, the supply of Ripple is numerous. As Ripple has a maximum supply, it might not raise some questions over its use in Belt and Road trade. As half of its supply is not use, there exists some questions over its use in Belt and Road trade.				

7	Binance USD BUSD 	21,042,229,623	No Data	Binance USD is the seventh leading cryptocurrency. Binance USD is one of the leading stable coin corresponding to Dollar. However, the supply of Binance USD is not limited. As Binance USD has not a maximum supply, it might raise some questions over its use in Belt and Road trade. Binance USD might lose its stability under the threats.
8	Cardano ADA 	34,255,960,706	45,000,000,000	Cardano is the eighth leading cryptocurrency. However, the supply of Cardano is numerous. As Cardano has a maximum supply, it might not raise some questions over its use in Belt and Road trade. As a great deal of its supply is use, the likelihood of its use in Belt and Road trade could be high.
9	Solana SOL 	355,217,572	No Data	Solana is the ninth leading cryptocurrency. And, the supply of Solana is limited. As Solana has not a maximum supply, it might raise some questions over its use in Belt and Road trade.
10	Dogecoin DOGE 	132,670,764,300	No Data	Dogecoin is the 10 th leading cryptocurrency. However, the supply of Dogecoin is numerous. As Dogecoin has not a maximum supply, it might be risky to use Dogecoin in Belt and Road trade.
11	Polygon MATIC 	8,734,317,475	10,000,000,000	Polygon is the 11 th leading cryptocurrency. However, the supply of Polygon is numerous. As Polygon has a maximum supply, it might not be risky to use Polygon in Belt and Road trade.
12	Polkadot DOT 	1,123,296,255	No Data	Polkadot is the 12 th leading cryptocurrency. Moreover, the supply of Polkadot is limited. However, since Polygon has not a maximum supply, it could be risky to use Polkadot in Belt and Road trade.
13	Dai DAI 	6,819,675,386	No Data	Dai is the 13 th leading cryptocurrency. Moreover, the supply of Dai is limited. However, since Dai has not a maximum supply, it could be risky to use Dai in Belt and Road trade.
14	Shiba Inu SHIB 	549,063,278,876,302	No Data	Shiba Inu is the 14 th leading cryptocurrency. However, the supply of Shiba Inu is enermous. Besides, since Shiba Inu has not a maximum supply, it could be risky to use Shiba Inu in Belt and Road trade.
15	Tron TRX 	92,336,565,008	No Data	Tron is the 15 th leading cryptocurrency. However, the supply of Tron is enermous. Besides, since Tron has not a maximum supply, it could be risky to use Tron in Belt and Road trade.

16	Uniswap Uniswap is the 16 th leading cryptocurrency. However, the supply of Uniswap is modest. Besides, since Uniswap has a maximum supply, it could not be risky to use Uniswap in Belt and Road trade.	UNI 	762,209,327	1.000.000.000
17	Avalanche Avalanche is the 17 th leading cryptocurrency. And, the supply of Avalanche is limited. In addition, since Avalanche has a maximum supply, it could not be risky to use Avalanche in Belt and Road trade. Two third of its supply is not in circulation, therefore, this point must be taken into account in Belt and Road trade.	AWAX 	296,092,711	720.000.000
18	Wrapped Coin Wrapped Coin is the 18 th leading cryptocurrency. Moreover, the supply of Wrapped Coin is quite limited. However, since Wrapped Coin has not a maximum supply, it could be risky to use Wrapped Coin in Belt and Road trade.	WBTC 	244,856	No Data
19	Unus Sed Leo Unus Sed Leo is the 19 th leading cryptocurrency. Moreover, the supply of Unus Sed Leo is limited. However, since Unus Sed Leo has not a maximum supply, it could be risky to use Unus Sed Leo in Belt and Road trade.	LEO 	953,954,130	No Data
20	Litecoin Litecoin is the 20 th leading cryptocurrency. In addition; the supply of Litecoin is limited. Besides, since Litecoin has a maximum supply, it could not be risky to use Litecoin in Belt and Road trade.	LTC 	71,319,006	84.000.000
21	Chainlink Chainlink is the 21 st leading cryptocurrency. In addition; the supply of Chainlink is limited. Besides, since Chainlink has a maximum supply, it could not be risky to use Chainlink in Belt and Road trade. Now that approximately half of its supply is not in circulation, this could create a risk to use Chainlink in Belt and Road trade.	LINK 	491,599,970	1.000.000.000
22	Etherium Classic Etherium Classic is the 22 nd leading cryptocurrency. Moreover, the supply of Etherium Classic is quite limited. Also, since Etherium Classic has a specific maximum supply, it could not be risky to use Etherium Classic in Belt and Road trade.	ETC 	137,220,604	210.700.000
23	Cosmos Cosmos is the 23 rd leading cryptocurrency. However, the supply of Cosmos is about three millions. Besides, since Cosmos has not a maximum supply, it could be risky to use Cosmos in Belt and Road trade.	ATOM 	286,370,297	No Data

24	FTX Token FTX Token is the 24 th leading cryptocurrency. In addition; the supply of FTX Token is numerous. Besides, since FTX Token has a maximum supply, it could not be risky to use FTX Token in Belt and Road trade. Now that approximately half of its supply is not in circulation, this could create a risk to use FTX Token in Belt and Road trade.	FTT		133,975,253 352.170.015
25	Stellar Stellar is the 25 th leading cryptocurrency. In addition; the supply of Stellar is numerous. Yet, since Stellar has a maximum supply, it could not be risky to use Stellar in Belt and Road trade. Now that approximately half of its supply is not in circulation, this could create a risk to use Stellar in Belt and Road trade.	XLM		25,483,276,799 50.001.806.812
26	Near Protocol Near Protocol is the 26 th leading cryptocurrency. In addition; the supply of Near Protocol is one billion. Yet, since Near Protocol has a maximum supply, it could not be risky to use Near Protocol in Belt and Road trade. Now that a great deal of its supply is in circulation, this adds a plus to use Near Protocol in Belt and Road trade.	NEAR		801,196,616 1.000.000.000
27	Cronos Cronos is the 27 th leading cryptocurrency. In addition; the supply of Cronos is numerous. Besides, since Cronos has a maximum supply, it could not be risky to use Cronos in Belt and Road trade.	CRO		25,263,013,692 30.000.000.000
28	Monero Monero is the 28 th leading cryptocurrency. However, the supply of Monero is about 18 millions. Besides, since Monero has not a maximum supply, it could be risky to use Monero in Belt and Road trade.	XMR		18,183,321 No Data
29	Algorand Algorand is the 29 th leading cryptocurrency. In addition; the supply of Algorand is numerous. Besides, since Algorand has a maximum supply, it could not be risky to use Algorand in Belt and Road trade.	ALGO		7,015,126,637 10.000.000.000
30	Bitcoin Cash Bitcoin Cash is the 30 th leading cryptocurrency. However, the supply of Bitcoin Cash is about 19 millions. Besides, since Bitcoin Cash has a maximum supply, it could not be risky to use Bitcoin Cash in Belt and Road trade.	BCH		19,192,431 21.000.000

31	<p>Terra Classic LUCH 6,151,072,613,161 No Data</p> <p>Terra Classic is the 31st leading cryptocurrency. However, the supply of Terra Classic is one of the most in number. Besides, since Terra Classic has not a maximum supply, it could be risky to use Terra Classic in Belt and Road trade.</p>
32	<p>Flow FLOW 1,036,200,000 No Data</p> <p>Flow is the 32nd leading cryptocurrency. However, the supply of Flow is over one billion. Besides, since Flow has not a maximum supply, it could be risky to use Flow in Belt and Road trade.</p>
33	<p>Toncoin TON 1,221,401,181 5.000.000.000</p> <p>Toncoin is the 33rd leading cryptocurrency. However, the supply of Toncoin is over one billion. Besides, since Toncoin has a maximum supply, it could not be risky to use Toncoin in Belt and Road trade. Yet, One of fifth of its supply is not in circulation; therefore, this point must be taken into account in Belt and Road trade.</p>
34	<p>Vechain VET 72,511,146,418 86.712.634.466</p> <p>Vechain is the 34th leading cryptocurrency. However, the supply of Vechain is over 72 billion and much of it is in circulation. Besides, since Vechain has a maximum supply, it could not be risky to use Vechain in Belt and Road trade.</p>
35	<p>Quant QNT 12,072,738 14.612.493</p> <p>Quant is the 35th leading cryptocurrency. However, the supply of Quant is about 12 millions. Besides, since Quant has a maximum supply, it could not be risky to use Quant in Belt and Road trade.</p>
36	<p>Filecoin FIL 293,683,220 No Data</p> <p>Filecoin is the 36th leading cryptocurrency. However, the supply of Filecoin is about 293 million. Besides, since Filecoin has not a maximum supply, it could be classified as risky to use Filecoin in Belt and Road trade.</p>
37	<p>Ape Coin APE 306,875,000 1.000.000.000</p> <p>Ape Coin is the 37th leading cryptocurrency. However, the supply of Ape Coin is one billion. Besides, since Ape Coin has a maximum supply, it might not be classified as risky to use Ape Coin in Belt and Road trade. Two third of its supply is not in circulation, therefore, this point must be taken into account in Belt and Road trade.</p>
38	<p>Internet Computer ICP 262,440,526 No Data</p> <p>Internet Computer is the 38th leading cryptocurrency. However, the supply of Internet Computer is about 262 million. Besides, since Internet Computer has not a maximum supply, it could be classified as risky to use Internet Computer in Belt and Road trade.</p>

39	Hedera HBAR 	22,968,168,351 50.000.000.000	Hedera is the 39 th leading cryptocurrency. However, the supply of Hedera is over 22 billion and approximately half of it is in circulation. Besides, since Hedera has a maximum supply, it could not be risky to use Hedera in Belt and Road trade.
40	Tezos XTZ 	911,236,997 No Data	Tezos is the 40 th leading cryptocurrency. However, the supply of Tezos is about one billion. Besides, since Tezos has not a maximum supply, it could be classified as risky to use Tezos in Belt and Road trade.
41	Elrond EGLD 	23,515,456 31.415.926	Elrond is the 41 st leading cryptocurrency. And, the supply of Elrond is over 23 million and two third of it is in circulation. Besides, since Elrond has a maximum supply, it might not be risky to use Elrond in Belt and Road trade.
42	Decentraland MANA 	1,855,084,192 No Data	Decentraland is the 42 nd leading cryptocurrency. However, the supply of Decentraland is about two billion. Besides, since Decentraland has not a maximum supply, it could be classified as risky to use Decentraland in Belt and Road trade.
43	Chiliz CHZ 	6,000,386,953 8.888.888.888	Chiliz is the 43 rd leading cryptocurrency. However, the supply of Chiliz is over 8 billion and much of it is in circulation. Besides, since Chiliz has a maximum supply, it could not be risky to use Chiliz in Belt and Road trade.
44	The Sandbox SAND 	1,499,470,108 3.000.000.000	The Sandbox is the 44 th leading cryptocurrency. However, the supply of The Sandbox is three billion and half of it is in circulation. Besides, since The Sandbox has a maximum supply, it could not be risky to use The Sandbox in Belt and Road trade. Half of its supply is not in circulation; therefore, this point must be taken into account in Belt and Road trade.
45	Eos EOS 	1,002,395,144 No Data	Eos is the 45 th leading cryptocurrency. However, the supply of Eos is over one billion. Besides, since Eos has not a maximum supply, it could be classified as risky to use Eos in Belt and Road trade.
46	Aave AAVE 	14,093,193 16.000.000	Aave is the 46 th leading cryptocurrency. However, the supply of Aave is over 14 million and much of it is in circulation. Besides, since Aave has a maximum supply, it could not be risky to use Aave in Belt and Road trade.
47	Theta Network THETA 	1,000,000,000 No Data	Theta Network is the 47 th leading cryptocurrency. However, the supply of Theta Network is one billion. Besides, since Theta Network has not a maximum supply, it could be classified as risky to use Theta Network in Belt and Road trade.

48	<p>Axie Infinity AXS 83,056,187 270.000.000</p> <p>Axie Infinity is the 48th leading cryptocurrency. However, the supply of Axie Infinity is 270 million and much of it is not in circulation. More than half of its supply is not in circulation; therefore, this point must be taken into account in Belt and Road trade. On the other hand, since Axie Infinity has a maximum supply, it could not be risky to use Axie Infinity in Belt and Road trade.</p>
49	<p>Pax Dollar USDP 945,642,940 No Data</p> <p>Pax Dollar is the 49th leading cryptocurrency. However, the supply of Pax Dollar is 945 million. Besides, since Pax Dollar has not a maximum supply, it could be classified as risky to use Pax Dollar in Belt and Road trade.</p>
50	<p>Bitcoin SV BSV 19,188,433 21.000.000</p> <p>Bitcoin SV is the 50th leading cryptocurrency. However, the supply of Bitcoin SV is 21 million and much of it is in circulation. Besides, since Bitcoin SV has a maximum supply, it could not be risky to use Bitcoin SV in Belt and Road trade.</p>

CONCLUSION

This study has analysed the potential usage of cryptocurrencies in The Belt and Road Initiative in terms of opportunities and threats aspects. This study is significant not just as it specifies the threats and opportunities of cryptocurrencies in Belt and Road as a means of payment method but also as it inquires the supply factor. It can be concluded that all fifty cryptocurrencies possess the opportunities and threats underlined in the findings. Besides, the maximum supply and circulating supply of cryptocurrencies indicate other key opportunity and threat in usage of cryptocurrencies as a means of payment method. The cryptocurrencies that are investigated in terms of supply might be used in The Belt and Road trade compared to others. These cryptocurrencies might be Bitcoin, Ethereum, BNB, Ripple, Cardano, Polygon, Uniswap, Avalanche, Litecoin, Chainlink, Ethereum Classic, FTX Token, Stellar, Near Protocol, Cronas, Algorand, Bitcoin Cash, Toncoin, VeChain, Quant, Ape, Hedera, Elrond, Chiliz, The Sandbox, Aave, Axie Infinity and Bitcoin SV. In addition to the factors inspected within this study, two drastic cases of 2022 like depeg of Luna and collapse of cryptocurrency platform FTX raised more questions over the cryptocurrency's reliability. States in The Belt and Road Initiative need to consider all of the factors into consideration if cryptocurrencies are to be used in trade. The method and sampling that have been used in this study to originate threats and opportunities in cryptocurrencies can be applied to NFTs and Tokens as well.

REFERENCES

- 'Countries of the Belt and Road Initiative (BRI)' <https://greenfdc.org/countries-of-the-belt-and-road-initiative-bri/>. Retrieved 26 September 2022.
- Farell, R. (2015). "An Analysis of the Cryptocurrency Industry" (2015). Wharton Research Scholars. 130. https://repository.upenn.edu/wharton_research_scholars/130 retrieved 25 September 2022
- 'President Xi proposes Silk Road economic belt' *China Daily, Astana. Xinhua News Agency*. 7 September 2013. Access Date 05.10.2022
- Smith, S. N. (2021). *China's "Major country diplomacy": Legitimation and foreign policy change*. *Foreign Policy Analysis*, 17(2). <https://doi.org/10.1093/fpa/orab002>.

OPPORTUNITIES TO REDUCE THE NEGATIVE IMPACT OF THE SEASONALITY FACTOR IN THE DEVELOPMENT OF TOURISM

Prof. Dr. Nozim MUMINOV

Alfraganus University, the National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek

Lecturer Farhod KHALMATJONOV

The National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek

Student Azamat KADIROV

The National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek

ABSTRACT

There are many factors which have impact whether positive or negative on the development of tourism. One clear illustration of the factors is seasonality. This factor can be recognized as the primary reason for the uneven distribution of tourists in a certain period (a year, half a year). From an economic point of view, it represents recurring fluctuations in demand with alternating peaks and valleys. Lower seasonal demand unevenness is also characteristic of medical and business tourism; different tourist regions have specific forms of seasonal demand unevenness. Therefore, we can talk about the specifics of tourist demand in a particular locality, region, country, on a global scale. The seasonality of demand is also influenced by psychological factors (traditions, imitation, fashion). Peaks and declines in tourist activity can be largely explained by the conservatism of most tourists such as the ingrained opinion that summer is the most favorable time for holidays. Seasonal fluctuations in tourist demand can lead to forced downtime of the material and technical base, give rise to social problems. Furthermore, this factor heavily influences when it comes to major tourist centers. The main aim of this paper is to research the possibilities of alleviating the negative impact of the seasonality factor in the development of tourism in Samarkand.

Keywords: Tourism, Uzbekistan, Semarkand

TURIZMNI RIVOJLANTIRISHDA MAVSUMIYLIK OMILINING SALBIY TA'SIRINI PASAYTIRISH IMKONIYATLARI

ABSTRACT

Turizmni rivojlanishiga ijobiy yoki salbiy ta'sir ko'rsatuvchi ko'pgina omillar mavjud. Shulardan biri mavsumiylikdir. Ushbu omil ma'lum bir davr ichida turizm industriyasi xizmatlaridan foydalanuvchilarni notekis taqsimlanishining asosiy sababchisi hisoblanadi. Iqtisodiy nuqtai nazardan ushbu omil talabning cho'qqi va tushkunlik bilan o'rin almashib turuvchi tebranuvchi holatini aks ettiradi. Past darajadagi mavsumiy nomutanosiblik davolanish va biznes turizmga ham hosdir, turli turistik mintaqalar talabning mavsumiy nomutanosibligining o'ziga xos shakllariga ega. Shu sababdan, alohida bir aholi yashash joyi, tuman, mamlakat, dunyo miqyosida turistik talabning xususiyatlari haqida gapirish mumkin. Mavsumiylikka psixologik xarakterdagi omillar (an'analar, taqlid, moda) ham o'z ta'sirini ko'rsatadi. Turistik faollikdagi o'sish va pasayishlarni ko'p jihatdan turistlarning konservatizmi bilan, ya'ni yoz ta'til uchun eng qulay davr degan dogma bilan bog'liq. Turistik talabning mavsumiy tebranishlari moddiy-texnika bazani faoliyatsiz turib qolishiga olib keladi, ijtimoiy jihatdan muammolarni keltirib chiqaradi. Shuningdek, ushbu omil yirik turistik markazlarni rivojlantirish jarayoniga ham kuchli ta'sir kuchiga ega. Ushbu tadqiqotda mavsumiylik omilining Samarqandda turizmni rivojlantirishga salbiy ta'sirini pasaytirish imkoniyatlari o'rganilgan.

Kalit so'zlar: Turizm, O'zbekiston, Semarkand

TURIZMIN GELISHIMINDE MEVSIMLIK FAKTORÜNÜN OLUMSUZ ETKISİNİ AZALTMA FIRSATLARI

ÖZET

Turizmin gelişimini olumlu veya olumsuz yönde etkileyen birçok faktör bulunmaktadır. Bu faktörlerden biri mevsimsellikdir. Bu faktör, turizm endüstrisi hizmetlerinin kullanıcılarının belirli bir süre içinde (bir yıl, yarım yıl) eşit olmayan dağılımının nedenidir. Ekonomik açıdan bakıldığında, değişen zirveler ve vadiler ile talepte tekrarlayan dalgalanmaları temsil eder. Düşük mevsimsel talep eşitsizliği, tıp ve iş turizminin de özelliğidir; farklı turizm bölgelerinin belirli mevsimsel talep eşitsizliği biçimleri vardır. Bu nedenle, belirli bir yerellik, bölge,

ülke, küresel ölçekte turist talebinin özelliklerinden bahsedebiliriz. Talebin mevsimselliği de psikolojik faktörlerden (gelenekler, taklit, moda) etkilenir. Turist faaliyetlerindeki zirveler ve düşüşler, büyük ölçüde turistlerin çoğunluğunun muhafazakarlığıyla açıklanabilir. Yaz tatilleri için en uygun zaman olduğuna dair kökleşmiş görüş. Turist talebindeki mevsimsel dalgalanmalar, maddi ve teknik tabanın zorunlu olarak durmasına yol açmakta, sosyal sorunlara yol açmaktadır. Bu faktör aynı zamanda önemli turizm merkezleri söz konusu olduğunda da güçlü bir etkiye sahiptir. Bu çalışma, Semerkant'ta turizmin gelişmesinde mevsimsellik faktörünün olumsuz etkisini azaltma olanaklarını araştırmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Turizm, Özbekistan, Semerkant

INTRODUCTION

The accelerated development of the tourism and increasing its role in the economy is considered one of the important tasks in the Development Strategy of the Republic of Uzbekistan. In recent years, tourism has become one of the “focal points” of the national economy, which, being a driver for the development of other related industries, stimulates income growth, having a high multiplier effect. Tourism development is influenced by many factors. A special place among them is occupied by seasonality, which acts as the most important specific problem. Seasonality is the property of tourist flows to concentrate in certain places over a short period of time. From an economic point of view, it represents recurring fluctuations in demand with alternating peaks and valleys. The “high” tourist seasons are summer (July-August) and winter (January-March). In addition, there are “off-seasons” (April-June, September-December), during which tourist flows fade and demand is reduced to a minimum.

LITERATURE REVIEW

Studies of Turaev B.Kh. (2008), Safarov B.Sh. (2015), Muminov N.G. (2022), describe the theoretical and methodological foundations of tourism development and the factors which influence it. Features of the development of ecological tourism are studied in the works of Andrew Holden (2016), Hoshimov M. (2009), Tukhliev N. and Abdullaeva T. (2006), Kholmatjanov B.M. and others (2020). The following scientists have dealt with the problems of formation and sale of tourism products in foreign countries and in Uzbekistan: Durovich A.P. (2008), Hristov T.T. (2007), Fedtsov V.G. (2008), V.V. Ludnikova (2013), Voloshinova M.V. and Zagorskaya V.V. (2021), Usmonova D.K. (2009), Egamberdiev F. (2022). These works describe the features of development in various

countries of the world during the pandemic. The analyzed material on tourism encourages a deeper study of tourism policy in our country, as well as in foreign countries.

METHODOLOGY

When solving the tasks set, a structural-system approach, a classification method, comparative and statistical analysis, induction and deduction, extrapolation, generalization, economic and mathematical modeling, as well as empirical and logical methods have been applied.

RESULTS

Features of the seasonality of demand in tourism are as follows: it varies significantly by type of tourism. Thus, educational tourism is characterized by less significant seasonal fluctuations than recreational tourism. Lower seasonal demand unevenness is also characteristic of medical and business tourism; different tourist regions have specific forms of seasonal demand unevenness. Therefore, we can talk about the specifics of tourist demand in a particular locality, region, country or on a global scale.

Hence, according to statistics, in Europe two summer months account for up to half of all tourist trips. In countries where annual fluctuations in temperature and other climate elements are insignificant, the seasonality of tourism is less pronounced (for example, Morocco has a year-round tourist season); seasonality in tourism is determined mainly by factors such as climatic, social and psychological.

The seasonality of demand is also influenced by psychological factors (traditions, fashion). Peaks and declines in tourist activity can be largely explained by the conservatism of many tourists, for instance the ingrained opinion that summer is the most favorable time for holidays.

Seasonal fluctuations in tourist demand have a negative impact on the national economy. They lead to forced downtime of the material and technical base, give rise to social problems. The fact that most of the enterprises of the tourism industry and its personnel are used only a few months a year is the reason for the increase in the share of semi-fixed costs in the cost of tourism services. This reduces the possibility of a flexible pricing policy, complicates the activities of tourism enterprises in the market and reduces their competitiveness.

The negative consequences of seasonal uneven demand require the study of this phenomenon and the adoption of organizational, economic and social measures to smooth out seasonal peaks and recessions in tourism. To this end, tourist organizations and enterprises practice

seasonal price differentiation (increased prices in the high season, moderate or reduce prices in the “off-season”; the difference in hotel rates depending on the season can reach 50 percent), stimulation development of types of tourism that are not subject to seasonal fluctuations (for example, business, congress, etc.).

The smoothing of seasonality in tourism gives a great economic effect, allowing economic agents to increase the life of the material and technical base, increase the degree of use of personnel labor throughout the year, and increase tourism revenue.

A special place in the tourism industry is occupied by accommodation and catering enterprises. The attractiveness of the region for tourists largely depends on the level of hotel and restaurant service. But the tourism industry, especially accommodation and catering enterprises, is subject to fluctuations in demand for tourist services during the year (seasonality), which leads to an increase in the cost of maintaining accommodation and catering enterprises and an increase in the cost of their services.

The main tasks of tourism are (Karpova G.A., 2013, p. 138):

- establishment of harmonious relations between the economy, nature and society;
- creation of as many tourist organizations as possible, whose activities would be aimed at increasing, reproducing and preserving the already existing consumer value of the natural environment. It is also important that a part of the funds received from tourism revenues be directed to the solution of these problems; preference should be given to long-term projects, but at the same time, short-term interests should be taken into account;
- longer-term ones should be directed to the preservation of nature, historical monuments and other attractions for future generations.
- multiple increase of the country’s recreational and tourist resources, development of local communities in socio-economic terms;
- constant, purposeful and systematic cultivation of the criteria responsible for the balance of the environment.

Tourism development is hampered by several key points (Pisarevsky E.L., 2011, p. 35).

Firstly, the lack of high-quality hotel infrastructure and professional staff. Many hotel managers prefer hiring people “off the street” and teach them on their own.

The second important factor is the problem of transport. In many regions there are no decent roads, and air travel is too expensive.

The third factor is few well-maintained facilities. There are several territories in which any economic activity is prohibited by law. As a result, such places simply fall into disrepair.

Undoubtedly, inbound tourism significantly limits the visa issue, but it's not just about visas.

Tourism around the world is developing quite quickly, but in Uzbekistan there are some problems that need to be solved for tourism to develop better in our country.

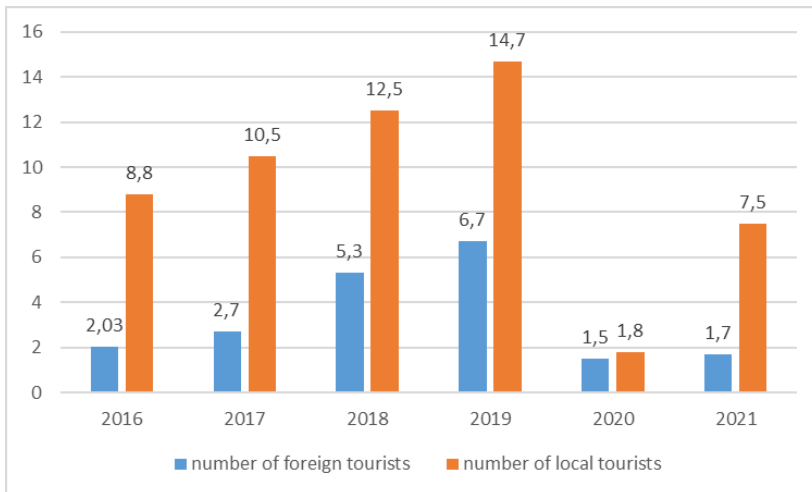

Figure 1. Number of tourists visiting Uzbekistan in 2016-2021 (million people)

Source: Center for Economic Research data

For the period 2016-2020, the Government of Uzbekistan adopted more than 60 regulatory legal acts related to the tourism sector. A visa-free regime has been introduced for citizens of 90 countries of the world. During this period, the number of tour operators increased by around 2.7 times (from 484 to 1346), the export of tourism services by 2.4 times (from \$547 million to \$1.3 billion), tourist accommodation facilities increased by 1.7 times (from 750 to 1308), the number of places in accommodation facilities increased 1.8 times (from 34.1 thousand to 61.5 thousand), the number of countries with which a visa-free regime was introduced increased 10 times (from 9 to 90).

A very simple and effective method of minimizing the negative impact of seasonality on tourism development is the organization of short-term

tours to major tourist centers. For example, organizing a short tour to Samarkand has the following advantages:

- duration of the tour - 12-16 hours.
- tour costs are minimal (transport Tashkent-Samarkand-Tashkent).
- good highway Tashkent - Samarkand meeting international standards.
- existence of roadside communications for rest and short-term stop.
- services of a guide introducing the tourist destinations of Samarkand.
- transport in Samarkand to visit tourist destinations (perhaps the same transport as from Tashkent).
- lunch (possibly + dinner) with the maximum combination of national dishes.
- visiting the famous Samarkand Siyab market and country bread market (Samarkand Patir).
- purchase of souvenirs for memory and for gifts.

However, there are also negative aspects of short-term tourism:

- lack of time to visit all tourist destinations.
- Long periods of sitting on the road (7-8 hours round trip) and on your feet visiting tourist destinations (approximately 5-8 hours) can be exhausting for some tourists.

CONCLUSION

Based on the above analytical and research materials, the following conclusions can be drawn: to some extent each factor impacting the development of tourism is the main one but in its own way, there are no secondary factors; each factor affecting the development of tourism can be a reason to both positive and negative consequences; the seasonality factor has a dogmatic character, and it can be gradually transferred to a wave of positivism that is to say any season can be used for various types of tourism; short-term tourism such as Tashkent-Samarkand-Tashkent, which was aforementioned as an example, will not give time and opportunity to tourists to forget their comfort along with the changes in weather patterns which will not greatly affect tourism plans.

REFERENCES

- Тўраев Б.Х. Теоретико-методологические основы развития туризма. –Т.: изд. «Фан», 2008. – 166 с.
- Сафаров Б.Ш. Совершенствование методологическо-методических основ инновационного развития национального рынка туристических услуг. Докторская диссертация. СамИСИ, 2015. – 254 с.
- Muminov N. Systematization of Factors Affecting the Development of Tourism. “Учинчи ренессанси шакллантиришнинг ижтимоий-иқтисодий муаммолари” мавзусидаги халқаро илмий-амалий конференция материаллари. - Т.: «Ilm- Ziyozakovat» нашриёти, 2022. – Б.393-395.;
- Муминов Н.Г. Перспективы развития государственного управления в сфере туризма в Узбекистане // Экономика и финансы (Узбекистан), 2022 г, №5, С.2-10.
- Andrew Holden. «Environment and Tourism», 3-d edition published 2016, 271 p.
- Хошимов М. Ўзбекистон экологик туризми. Монография. Самарқанд, “Зарафшон” нашриёти ДҚ, 2009. – 220 б.
- Тухлиев Н., Абдуллаева Т. Экологический туризм: сущность, тенденции и стратегия развития. –Т.: Гос. Науч. Изд-во “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi”, 2006. – 416 с.
- Kholmatjanov V.M., Petrov Yu.V., Abdikulov F.I., Abdikulova M.R., Saypiddinov Z.F, Makhmudov M.M., Khalmatjanov F.M., Safarov F.B. Bioclimatic Resources and Their Consideration for Tourism Development in Selected Destinations of Uzbekistan Indonesian Journal of Law and Economics Review IJLER 7 (0). doi: 10.21070/ijler.2020.V7.481
- Дурович А.П. Маркетинговые исследования в туризме: учебное пособие. - СПб.: Питер, 2008. – 384 с.
- Христов Т.Т. Религиозный туризм: учеб. пособ. - 3-е изд., испр. - М.: Издательский центр «Академия», 2007. – 288 с.
- Федцов В.Г. Культура гостинично-туристического сервиса: учебное пособие. - Ростов н/Д: Феникс, 2008. – 503 с.
- В.В. Лудникова. Проблемы обеспечения устойчивого развития туристских предпринимательских структур (на примере Санкт-Петербурга)// Научно-технические ведомости СПбГПУ. Экономические науки № 2 (168) 2013. С.55-58
- Волошинова М.В., Загорская В.В. Перспективы внедрения digital-технологий в индустрию туризма Ростовской области // Современные технологии управления. ISSN 2226-9339. -№4 (96/1). Номер статьи: 96101. Дата публикации: 30.12.2021. Режим доступа: <https://sovman.ru/article/96101/>
- Усмонова Д.К. Особенности формирования туристского продукта и перспективные направления его развития. иқтисод фан. ном. дис. Автореферати. –Самарқанд, СамИСИ, 2009. – 25 б.
- Эгамбердиев Ф.Т. Современное состояние развития туристской политики в мире // Экономика и финансы (Узбекистан), 2022 г, №6, С.16-24.
- Карпова Г.А. Туристские ресурсы: проблемы и перспективы. - СПб.: Нева, 2013 138с
- Писаревский Е.Л. Туризм. Особенности и проблемы. - М.: Инфра, 2011. – 35 с.

EVALUATION OF THE KASHMIR CRISIS IN 'POLITICAL ECONOMY'

Meltem Zeynep YILMAZ

Graduate Student, Necmettin Erbakan University

Assoc. Prof. Dr. Yusuf SAYIN

Necmettin Erbakan University

ABSTRACT

Kashmir is a unique geography that can be considered 'the pearl of South Asia' with its rich vegetation and natural resources. However, because it is the homeland of the status problem, including India, Pakistan, and China, it is a region full of political turmoil and violence. To date, pecuniary and non-pecuniary losses have been given due to political conflict. Since the Kashmir region, which is managed separately by Pakistan, India and China, is divided into three parts, there are no sustainable political and economic norms in all geographies. That is why political tension also unsettles the economy deeply. As for economic advantages of Kashmir can be listed as rich mineral deposits, wealthy water resources such as Indus, rich vegetation, and extensive forest. Moreover, thanks to Kashmir's connection with the Himalayas, tourism becomes an important dynamic in the economy, increasing the geopolitical importance of the Kashmir region. China is passing the project called CPEC through Kashmir, which is the sub-project of OBOR, by getting strength from its cooperation with Pakistan. This link further enhances the geopolitical value of Kashmir but has the potential to increase political tension as it worries India. The fact that its economic importance is so critical makes it possible to evaluate the crisis in the region in terms of political economy. So much so that the area remains in the middle of competition due to its economic value and is not been able to take full exploitation of its economic advantages because of tension. Eventually, the economy is considered one of the central dynamics of the Kashmir crisis.

Keywords: Kashmir, Jammu and Kashmir (J&K), Azad Kashmir (Pakistan Occupied Kashmir), Aksai, Line of Control (LOC), OBOR (One Belt One Road).

KEŞMİR KRİZİ'NİN POLİTİK EKONOMİK DEĞERLENDİRİLMESİ

ÖZET

Keşmir, zengin bitki örtüsü ve doğal kaynakları ile 'Güney Asya'nın incisi' sayılabilecek eşsiz bir coğrafyadır. Ancak Hindistan, Pakistan ve Çin de dahil olmak üzere statü sorununun anavatanı olduğu için siyasi kargaşa ve çatışmayla dolu bir bölgedir. Bugüne kadar siyasi çatışmalar nedeniyle maddi ve manevi kayıplar verilmiştir. Pakistan, Hindistan ve Çin tarafından ayrı ayrı yönetilen Keşmir bölgesi üç bölüme ayrıldığı için tüm coğrafyalarda sürdürülebilir siyasi ve ekonomik normlar bulunmamaktadır. Bu nedenle siyasi gerilim ekonomiyi de derinden sarsmaktadır. Keşmir'in ekonomik avantajları maden yatakları açısından zenginliği, İndus gibi önemli su kaynaklarıyla çevrili oluşu, zengin bitki örtüsü ve ormanları ile sıralanabilir. Ayrıca Keşmir'in Himalayalar ile bağlantısı sayesinde turizm, ekonomide önemli bir dinamik haline gelerek Keşmir bölgesinin jeopolitik önemini arttırmaktadır. Çin, Tek Kuşak Tek Yol adlı girişimin alt projesi olan Çin-Pakistan Ekonomik Koridoru adlı projeyi Pakistan ile ittifakından güç alarak Keşmir üzerinden geçirmektedir. Bu proje bağlantısı Keşmir'in jeopolitik önemini arttırmakta fakat Hindistan'ı endişelendirdiği için siyasi gerilimi de artırma potansiyelindedir. Keşmir'in ekonomik öneminin bu kadar kritik olması, bölgedeki krizi politik ekonomi açısından değerlendirmeyi mümkün kılmaktadır. Öyle ki bölge ekonomik değeri nedeniyle rekabetin ortasında kalmakta ve gerilim nedeniyle ekonomik avantajlarından tam olarak yararlanılamamaktadır. Sonuç olarak, ekonomi Keşmir krizinin temel dinamiklerinden biri olarak kabul edilebilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Keşmir, Jammu ve Keşmir (J&K), Azad Keşmir (Pakistan Kontrolündeki Keşmir), Aksay, Kontrol Hattı (LOC), Tek Kuşak Tek Yol (OBOR)

INTRODUCTION

The Kashmir zone is not possessed the same chance in its political destiny even if it is blessed with unique geography, nature, and fertile soil. Kashmir has lived under political chaos and during this time pecuniary and non-pecuniary losses have been given. Kashmir, also known as the Switzerland of the East, is a buffer zone located at the border of Pakistan and India (Switzerland of the East - Kashmir', 2013). Kashmir, which has an altitude of about 7700 meters, and is also connected with China and Afghanistan, offers a profound opportunity to control the region (Qazi,2005).

The Kashmir region is in fact a territorial piece of land. While the land in the southern and central part belonging to India is called Jammu and Kashmir (J&K), the north-western part of the area is under the control of Pakistan and finally, the north-eastern part of the Aksai region of area is under the control of China (Briney, 2019). In other words, Kashmir has tripartite management. 90 per cent of Kashmir's population is consist of Muslims while its approximate population is 14 million (Kirk & Akhtar, 2019).

The Kashmir zone is located in the heart of the chaos, which is carried out between India and Pakistan since 1947. The status of Kashmir has been severely debated ever since the separation of British India and has triggered several wars between India and Pakistan (Habibullah, 2004). It is still an area that cannot be shared. Indeed, the main reason for the chaos is who will be held in the zone right after the secession matter (Bhan, Ather, & Duschinski, 2018). In this indistinctness process, Pakistan occupied the Kashmir zone in October of 1947 and the armed conflict officially started on this date. As a response to Pakistan who occupied Kashmir until arriving in the Srinagar district, India occupied the Srinagar district. In the first Kashmir war of 1947-1948, an agreement was signed by the UN to form a 435-mile cease-fire line that arbitrarily divide Kashmir between India and Pakistan and so the present-day boundaries of Kashmir were determined. (Bhan et al., 2018). While Pakistan was holding Azad Kashmir in its hand, India the Jammu and Ladakh territories. Thereby, Kashmir was divided binately. However, neither Pakistan nor India accepted those boundaries, and the matter of Kashmir turned into a prestige matter for the two sides (Socialism Today, 2002). This issue caused the constant power struggle in the area.

Afterwards, the Indian soldiers inflicted cruelty on the Muslim population so two more armed conflicts were carried out. The first was on the 5th of August 1965. It started due to interference in the territories under the control of India by Pakistan and resulted in both sides suffering heavy casualties and tens of thousands of lives lost. Moreover, in 1971 the border was renamed as Line of Control (LOC), then this border divided Kashmir into two parts the Azad northern side directed by Pakistan and Jammu and Kashmir (J&K) directed by India (Mahmud, 2018).

Finally, the last conflict occurred in the Kargil zone in 1999, because both countries violated the boundaries again. The conflict named as 'Kargil' war and led to sacrifice largely (Bhan et al., 2018). Though the Kashmir Crisis (KC) is generally called the 'Indo-Pak' matter, China became a part of that debate as well. In the following years, China had been visible in the Kashmir process by capturing the Aksai plateau

under the control of Pakistan on those days. China established a strategic partnership with Pakistan and with the permission of Pakistan, China built a trade way from Aksai to China. These two powers showed a sustainable partnership with the aim of threatening and balancing India (Baruah, 2018). Therefore, the crises in the area gained more players and became a great threat to the safety of the zone.

Another actor as a part of the crisis was the UN; it declared its neutrality proclamation on 13 August 1948 and on 24 January (UN Security Council, 1957). In this proposal, the people of Kashmir would be held a democratic election under the control of the UN, and the people would be ruled by their own decisions. Afterwards in the “Conference of Jammu and Kashmir Muslim” meeting, it was decided that Kashmir would be a part of Pakistan because of its geographical, economic, religious, language, cultural, and historical features. However, India declared to disclaim the decision (Westcott,2020). Therefore, the solution process was once again interrupted.

One of the worst humanitarian tragedies in the Kashmir territory where great losses occurred was that approximately 47 thousand people died with suffered from this bloody matter (Connelly, 2019). The only reason for making Kashmir so essential and putting it at the center of the state conflict is not the political basis. As well as political triggers, the economy also has triggered essentially the KC. The economy is not only the headline affected by this conflict but also one of the most essential reasons that turn crisis into conflict.

Political tension has directly affected the economy of the states, and their competence in economic policies has decreased (Namit,2007). Indeed, the recent political nightmare has cumbered the state’s economy, and the richest sources have been affected by violence. Correspondingly, per capita income is recorded as 1300 USD in Jammu and Kashmir, while that of Azad Kashmir is 1500 USD in the 2018-2019 period (Shahid, 2018). And not surprisingly, all these tensions led to slowness of economic development. For example, the GSDP of J&K grew at a CAGR of 10.30 per cent, during 2011-12 to 2018-19 (Industrial Development & Economic Growth in Jammu & Kashmir, 2020).

EVALUATION OF THE KASHMIR CRISIS IN POLITICAL ECONOMY

Kashmir is the primary conflict between India and Pakistan, which gained their independence in 1948, started in the same year and continues until today (2022). The deprivation of the status of the said region by England caused this region not to be shared by the two states. In 1962, China became a party to the crisis and now Kashmir has a

3-part administrative mechanism. Another reason that makes Kashmir valuable, or unshared, can be considered an economy. In this study, first of all, the economic potential of Kashmir will be shown within the scope of economic indicators and then it will be emphasized that this economic importance is a triggering factor for the Kashmir Crisis (KC). Subsequently, if the economy pushes the parties to cooperate, the possibility of reducing the tension of the KC will be examined. Whether this cooperation will be possible with the help of the OBOR project under the roof of China will be interpreted. As a method, historical description will be used within this study. The limitation of this study is the examination of only the political economy of the Kashmir region from 1948 to the present.

In order to answer the question of what makes Kashmir economically advantageous and indispensable, it would be useful to first take a look at Kashmir's economic resources. Forests are such that it is one of the most important economic pillars of the pre-colonial, colonial, and postcolonial periods in the Kashmir zone. Looking at the economic activities carried out through the forest, timber, fuel wood, and fodder for livestock fields are seen. Especially, polar wood for making cricket balls, and walnut wood for building wood carving are prevalent in Kashmir. These special goods are exported to foreign countries. Moreover, in J&K plywood, hardboard and chipboard manufacturing factories were established and they produce by getting raw material from forests.

Tourism, electricity, horticulture, and agriculture sector which are indispensable to Kashmir's economy depend on forests mainly in the Kashmir zone. The forests which can also be called Green Gold have a vital position in the economy and increased the state's economic appeal from an external perspective (Wani & Kumar, 2018). However, also forests are affected by the political turmoil. Due to the ongoing chaos, police and forest guards cannot protect the forests, and timber smugglers appear. Since 1989, Kashmir Valley has lost more than 59 square miles of 7,810 square miles of forest cover because of terrorism and terrorist activities (Efsas, 2017).

Apart from the forests, there are other factors that make the nature of Kashmir interesting and wealthy. Rich water resources owned by Kashmir are the leading factors for instance. In other words, water is one of the pillar factors of Kashmir's economy. There are many rivers in the area which can be listed as Indus, Jhelum, Cenab, Tawi, Shyok, Poonch, Nubra, Shingo, Tsarap, Suru, Senge Zangbu, and Veshaw. All these rivers increase the economic value of Kashmir. It is considered as most important of these is Indus Lake. Indus is actually a river basin and

a combination of six major rivers, three on the west and three on the east. The Indus Basin connects four countries in southern Asia, passing through the plains of China in the northeast, India in the east, Punjab in Afghanistan, and Pakistan, Sindh, and the North West Border Area (Kirk & Akhtar, 2019).

In the usage of Indus waters, problems arise between India and Pakistan due to the tension in Kashmir. The problem originates from Kashmir because the main columns of the river system passing through J&K are dominated by India, which is why most of the water control belongs to India. Although the river is divided into two with the border control line, it is still a point of tension. Because the side that owns Kashmir would have got the Indus basin. Indus Basin is a semi-arid agricultural region that is highly dependent on irrigation. In addition, the most important source of livelihood for the people of the basin is agriculture in the region. Therefore, the river is very important for irrigation (Bayram, 2019).

Pakistan, which supplies 20% of its economy from the Indus River, achieves its agricultural activities and hydroelectric production, primarily wheat, cotton, and rice by making use of the Indus River (Ali, 2017). While the water problem is of vital importance for Pakistan, it is also vital for India due to the increasing hydropower demand. Therefore, the river is so precious that it can make sense to compete for both states. Moreover, after the tension in Kashmir, India threatened Pakistan with cutting water from the river. Accordingly, the water resources of Kashmir increase the value of the region and can be the main item of an eco-political problem. (Ahmad, 2012).

Another fortune of Kashmir is its natural resources including fuel sources and its underground wealth. J&K is blessed with considerable natural resources like sunshine, wind, vegetation, water flow, biomass, and other biological wastes that are convenient in the state even if are not being potentially harnessed. Water as one of the natural resources is the cornerstone of hydroelectricity production and vital for state revenue. The state has mineral and fossil fuels, and these are predominant in the Jammu region. Jammu and Kashmir have lots of biomass by-products that can be utilized for electricity generation by the use of solar energy, biogas, gasification technologies, etc. Solar energy is common as the region is lucrative in terms of sun. Especially the Ladakh region receives sunlight on many days of the year and is one of the best places for using solar energy. Additionally, even if J&K is not to host wind energy other cities such as Leh, Udhampur, Anantnag, Baramulla, and Kupwara have huge potential for wide energy (Ali, 2017).

The next precious commodity of Kashmir is uranium (Jayaraman, 2007). Interest in nuclear power has aroused the demand for uranium. Shortly if one mentions the history of uranium, it was discovered by German chemist Martin H. Klaproth in 1789 and named the element as Uranit and later Uranium. But in 1781, William Herschel had already discovered the element. On the other hand, the radioactivity that occurs when using uranium was discovered by Henri Becquerel (Awan & Khan, 2015). Uranium is in a heterogeneous form and inclusions are distributed in the form of veins and plates. Uranium is present in soil and rocks (Kumar & Singh, 2009). Due to the increasing interest in nuclear energy recently, the uranium element has also come to the fore largely. The uranium which is widely used in the production of nuclear weapons, is only supplied to the states that are party to the Nuclear Non-Proliferation Treaty (NPT) and they should demonstrate they serve peaceful purposes through the inspection by the International Atomic Energy Agency. (IAEA)

As an exception; although India is not a member of NPT, it provides product supply for nuclear technology by the USA, Australia, and Canada. It is possible to obtain a wide range of low-cost radioactive materials with nuclear reactors that use less uranium as fuel. Therefore, the use of uranium in the nuclear field is very important (Awan & Khan, 2015). When it comes to the nuclear competition of South Asia, India and Pakistan are important nuclear power rivals in the area. Since uranium is required for nuclear activities, competition for uranium is in question for these two states. Another issue to increase competition between these two states is the presence of uranium in Kashmir (Kilislioglu, 2019).

For the first time in Jammu and Kashmir, scientists have detected uranium which is a high concentration in Ladakh, the icy Himalayan region (Jayaraman 2007). According to Rajeew Upadhyay, the geologist at Kumaon University, "The presently recorded uranium rich zircons from young magmatic intrusions of the Shyok suture zone and associated sequences is the first record from these remote regions and in geological terms, these uranium-bearing magmatic rocks exposed in Ladakh are very young (between 100 million and 25 million years old). Uranium bearing magmatic rocks are located all along Kohistan, Ladakh, and the southern Tibet (from east to the west). However, contents of uranium may differ from place to place" (Jayaraman, 2007). That is why, when the studies are examined, it is certain that this promising invention will further increase the economic value of the Kashmir region.

When it comes to examining the geopolitical importance, one can say that Kashmir has a place in very important coordinates that are

surrounded by the Himalayas, and this decent feature makes Kashmir a gate of South Asia. Blessed with highest mountains in the world including Mount Everest, the Himalayas has more than 110 peaks with 7300 meters above sea level. It has been one of South Asia's greatest treasures for years. It lies in a 2500 km area between Azad Kashmir and Namcha Barwa the Tibet Autonomous Region of China. This uninterrupted line makes Kashmir area suitable for checking the whole area. Thus, it hugely increases Kashmir's importance.

The mountain pass through Nepal and Bhutan as well. The northwest side of the mountain could be seen Indian connection thanks to the Karakoram, which is the mountain range between India China and Pakistan. As a result, the Himalayas means the whole of South Asia. The area covered by the mountain is wide that stretches from North Africa to the Pacific Ocean coast of Southeast Asia and approximate covers a totally 595 000 square km. Even though Nepal, Bhutan, and India have domination over Himalayas largely, China and Pakistan have occupied some parts of Himalayas as well. In this context, China requested land from Ladakh in Indian controlled Kashmir and Arunachal Pradesh within the state of India, the eastern end of the Himalayas (Bishop & Chatterjee, 2019). In other words, Himalayas become the point of rivalry among great states in the South Asia.

When it comes to Himalayas' attractive factors, economic and geographic based subjects could be seen. For example, Himalayas lends to animal husbandry with proper lands and hosts rich arable lands largely. Moreover, the area is lucky with tourism. Indigenous and foreign tourists prefer this area intensively for climbing and playing winter sports. This great natural beauty also serves workable mineral deposits, wide grasslands, forests, and easy usage of water power (Bishop & Chatterjee, 2019). Sadly, due to politic chaos in Kashmir, the Himalayas has deeply affected. E.g., there is no any tourism policy in Himalayas because of unsustainable peace in Kashmir (Bhat & Malik, 2015). This deficiency led to an insecure situation for tourists and makes tourism vulnerable to turmoil.

Kashmir, which is the most important security concern of India and Pakistan, gained a different dimension with the crisis experienced 5th of August 2019. Previously, Kashmir had a special status with Article 370 of the Indian constitution. In accordance with this status, Kashmir had the right to make its own laws, and in addition, it has a separate flag as an example of a wide range of autonomy that also has the right to produce independent policy. Consequently, within the scope of this article, except for foreign affairs, defence, communications, and finance,

parliament depends on the state government's consensus for applying all other laws (The Constitution (application to Jammu and Kashmir) Order 1954, 1954).

Moreover, Paragraph 35A, which was later added to this article, gives the state administration the right to grant an indefinite residence permit to those determined by them, but they also provide rights such as working or acquiring property in public offices (BBC, 2019). In this context, buying property from Kashmir has been made specific to the people of Kashmir. Kashmir's residents have different-privileged laws compared to other Indians in terms of ownership of property, citizenship, and fundamental rights. Within the framework of these laws, Indian citizens from other states cannot purchase land or property in Jammu & Kashmir (The Economic Times/ Politics, 2019). However, with the last amendment, India has terminated Article 370 in its constitution.

India's interior minister Amit Shah said the special status of the region was cancelled by the central government, "considering the existing internal security caused by cross-border terrorism". Additionally, he stated that this is not permanent and that the Kashmir state will come to the stage again after certain regulations and security are provided (Shah, 2019). This is an indication that citizens in India can now purchase property from Kashmir and that Kashmiri will become committed to India in important decisions. In other words, it is completely connected to India. This has the potential to change the demographic structure of the Kashmir people, mostly Muslims.

The Hindus who buy land from Kashmir and settle in there will have the opportunity to increase their influence there, and India will have the opportunity to boost its influence more easily by taking power from it. In other words, by purchasing property to dominate the region, it will benefit from the impact factor of the economy. The attempt to capture the fertile, valuable and unique lands by Hindus has the potential to affect the political economy status of Kashmir. In addition, the state will be filled by Hindus and the position of Muslims will be dragged into obscurity. These concerns have increased about the demographic structure will be changed (BBC, 2019).

Eventually, the lands of Kashmir appear on the scene for new projects due to its proximity to the great powers, its wealth, and its strategic connection point. The most prominent among these new projects is the initiative called One Belt One Road (OBOR), which is directed by China and has the potential to further increase the strategic importance of Kashmir.

AN IMPORTANT PROJECT: ONE BELT ONE ROAD AND KASHMIR

One Belt One Road (OBOR) Project, called the Belt and Road Initiative (BRI), one of the most comprehensive and costly initiatives of recent times, is a trade route construction initiative to connect many countries led by China in 2013. It is also on the agenda as a project to revive the Old Silk Road (Baruah, 2018). This giant project, named by Xi Jinping, has the potential to grant China in Asia, its homeland, and increase its prestige and economic dynamics worldwide. It aims to connect China to Asia, Europe, and Africa (The Belt and Road News Network, 2020).

OBOR Project covers 65 countries including sea and road transportation (Iktibas, 2018). Since the project includes many infrastructure works related to these countries, it is perceived as a profitable investment from the perspective of those countries. In its 'Vision and Action' statement published in 2015, China talks about 4 main complementary fields of infrastructure and connectivity. These are port, transportation, aviation, and energy infrastructures. The South Asian countries, especially those lacking in these fields, will provide employment and will be very profitable by leveling up in development. These countries having not any better alternative take refuge in the Chinese umbrella, increase the influence of China in the region and contribute to strengthening China's hand against India in the struggle for regional leadership. Accordingly, India perceives this project as a threat to its mutual relationship with the countries in South Asia.

The project consists of two essential dynamics. The first is to build a terrestrial economic belt connecting China to Europe throughout South Asia, while the second is to create a marine belt to fasten China, which opens to the Indian Ocean and even Europe. In the context of two dynamics, China has constituted four complementary projects (Baruah, 2018). In the struggle for regional hegemony, China would gain momentum against its long-time rival India and would strengthen its room for manoeuvre by increasing its cooperation with many countries that India was trying to establish authority within the scope of the project (Yigenoglu, 2017). The main reason for all these breakthroughs to worry about India is that this project is very comprehensive and supported by sub-projects surrounding South Asia. Indeed, along with the sub-projects, the increase of China-Pakistan cooperation is one of the issues that greatly worries India.

OBOR creates four basic complementary columns. These can be listed as follows; China-Pakistan Economic Corridor (CPEC), Bangladesh-China-India-Myanmar Economic Corridor (BCIM), Trans Himalayan

Economic Corridor, and Maritime Silk Road Project (MSR). All these projects, except BCIM, have the potential to cause India to feel threatened by its national security by affecting the continental and maritime borders (Baruah, 2018). The pioneer of the projects, the most noise, is CPEC. China displays an approach that provides foreign resources they need in development processes by exhibiting the brotherhood attitude to the countries under its influence (Yigenoglu, 2017). Showing this attitude towards Pakistan as well, China has shown the importance it attaches to its strategic partnership with Pakistan with this project that can raise the relationship between them to the next level. In terms of a breakthrough for China's geo-economic and geo-politic purposes, CPEC is an extension of the OBOR and has the potential to bring economic partnership with Pakistan to the top level.

China-Pakistan strategic partnership is one of the strongest structures in the South Asia. This partnership is a wide-ranging structure, covering economic strategic and political areas. Economic partnerships are generally provided by China's support for Pakistan's infrastructure and development, as well as the leadership of China's products to the Pakistan market and the increased mobility of its products. While Pakistan has the opportunity to strengthen its national economy, it focuses on Chinese capital and products in its domestic market.

When the partnership is examined, it is seen that China provides more advantages than Pakistan. While bilateral trade focused on Pakistan's imports from China, Pakistan's share in China's imports is less than one in ten thousand (Hussain, 2017). In line with the project, a trade route will be built and China will provide energy needs more quickly and easily, the mobility of goods and services will be provided, and many infrastructures and superstructure investment and renovation practices are targeted within this route (Gokten, 2019). The route starts from Gwadar Port and continues along the Karakorum highway and Gilgit aims to parcel an area of approximately 2700 km., which ends in Baltistan towards Kashgar City (Akhtar, 2018).

CPEC is one of the building blocks of OBOR and a breakthrough that promises interaction not only economical but also in political strategic industrial and social fields. The CPEC agreement was put forward with mutual signatures signed on the 5th of July 2013 (Muneer et al., 2018). It is expected that the need for modernization and renewal of Pakistan's infrastructure with this project. Thanks to the project return, the obstacles to the development of the Pakistan economy are about to reduce. Accordingly, more than 50 agreements in the fields of industrial infrastructure and energy were signed between the two states in 2015 (Yigenoglu, 2017).

The corridor is essentially a project, aimed at opening China to the ocean and to other countries to supply China's energy needs and increase the mobility of China's own products. In this context, the project brings along many infrastructure and superstructure initiatives in Pakistani territory in order to ensure that transportation is steady and reliable. China, which has allocated a huge budget of approximately 56 billion dollars for the project, promises many new leaps from hydroelectricity to the railway in Pakistan (Muneer et al., 2018). There is also a reform of the communication infrastructure. While this progress enables Pakistani security forces to gain better control in the country, there are also speculative approaches that China will follow the information flow in the country with its own system. (Adnan M. & B., 2016). It is possible that Pakistan under the influence of China from the infrastructure works to the communication network would be stuck in the vortex of Chinesification. Because China is a state that uses its basic codes such as culture and language to spread its values through a telecommunication network (Gokten, 2019).

CPEC, which is a key point in reaching China to the world markets and providing energy imports, connects Gwadar Port and Kashgar city. In this way, China will be on a safer and more profitable way to the Indian Ocean by passing the tangent of India (Yigenoglu, 2017). As China previously supplied its energy needs from the route to India, with this corridor India would not be needed for the route. For example, before the project, while China has a route of 12,000 km on the route of India, it comes into question that this road will drop to about 2500 km thanks to the project (Hussain, 2017). China will likely affect India's position in the regional leadership as it would sail into the Indian Ocean independently from India thanks to the corridor.

CPEC's headquarter is located in Kashmir; moreover, China sees Kashmir as a gate for its new global vision. The corridor is close to the Kashmir region, that is why making it possible to influence the Kashmir region in terms of its economic extension, and this corridor passes through Gilgit Baltistan, which is the centre of Kashmir and is connected to Azad Kashmir- Pakistan-occupied. Since the region does not have a special status, it is likely to cause political chaos because India and Pakistan could not agree on the territory of Kashmir. In this region, where lack of legal cover, China is not willing to the investments it plans to make. As seen, the KC is one of the biggest obstacles to the socio-economic development of this region. When Pakistan gives self-determination rights to the region then it will have legal status. In this context, Pakistan will worry about the possibility of India using legal status in J&K for India's own interest (Muneer et al., 2018).

According to China, the region's existence on a legal basis meant a more reliable workflow. China expects that not only this region but also all the Southern Asia should have stable peace due to the sustainability of OBOR. As a result of the new political attitude adopted by the leadership of Deng Xiaoping, China has now declared that it will take priority in economic development and in this context, engage with the neighbouring countries and increase cooperation (Muneer et al., 2018). That's why projects such as CPEC and OBOR have gained speed. China has begun to approach the existing problems more mediating and moderating for the sake of economic cooperation. China is mainly in favour of maintaining regional peace for providing security and stability to OBOR.

In this framework, considering CPEC passes through Kashmir, China tends to display more mediating attitudes toward the resolution of the political chaos here when compared to the past. It is possible for Kashmir as a political issue to be reinterpreted and come to a solution stage thanks to CPEC and OBOR based on political economy. China, which has generally taken a pro-Pakistani stance on the KC in the past, has recently started to include discourses that can be considered more moderate and neutral with the advent of its economic projects.

As a result, the economic corridor seems to give green light to the KC being solved by Hindu-Pakistani parties. On the other hand, given the strategic partnership and arms trade with Pakistan for the sake of balancing India, China's tendency in theory is practically wrong (Mohan, 2020). In parallel, the fact that China and Pakistan jointly manufactured the JF-17 fighter jet called 'thunder' confirms this strategic partnership (Bokhari, 2019). While China aims to increase its leading position in Pakistan and the Himalayas with this project, it also aims to progress without angering its economic partner and competitor India. Thanks to this project, China and Pakistan crown their long-term cooperation with this geo-economics and geopolitical project

In the project, which is targeted to be realized within the scope of win-win, Pakistan would become an economic hub in the region and gain momentum against India by providing opportunities to progress in many areas such as infrastructure transportation. With the advances in technology, infrastructure and energy, there will be an intensive employment opportunity for Pakistan. China aims to provide 56 billion dollars of aid to Pakistan for the works within the scope of the project, thanks to this huge project cost, it is in a position to increase its economic status for Pakistan (Yigenoglu, 2017). The scope of CPEC is aimed to establish highways, railways, ports, pipelines, and information network systems on the route (Baruah, 2018). In other words, it is a structure

to contribute to Pakistan in development and economic acceleration. Consequently, Pakistan will deepen its ties in this project by increasing its cultural military and economic relations with China, which will likely strengthen China's hand in the region and undermine the influence of India and its strategic partner America. It is concluded from the cooperation held on between Pakistan and China is a rational step for surrounding India.

The project can change the agenda not only regionally but also globally form. Competition in the South Asia region creates opposing partnerships. For example, the US, called superpower, cooperates closely with India to balance China. On the other hand, China is a strategic partner with Pakistan to weaken India's hand. That is, the initiative of one of the parties also concerns the opposite side. Threats in the South Asia region determines the cooperation in the region in one aspect.

It could be said that the attitude of the Indian side to the corridor is cautious and anxious. In particular, India believes that any intervention in the Baltistan region will shake the status quo. Due to the belief that the influence of China in the region increased, India even did a military landing speech to Gilgit Baltistan. Because the increase of the influence of China on the corridor route means the expansion of its influence in all of South Asia. From the Indian perspective, this has an impact that can undermine its regional leadership. According to India, CPEC is violent against India's principles as it passes through a controversial border, Kashmir, because the KC is far from political stability and fragile for peace. For this reason, India is very sceptical of both CPEC and its pioneer OBOR (Baruah, 2018). According to China, it is possible to come to India and Pakistan an arrangement for the Gilgit Baltistan-Kashmir issue, with the support of strategic cooperation and geo-economic logistics (Muneer at al.,2018). Despite these mutual gain efforts, India continues to be skeptical against the CPEC.

In spite of the general concern in India, there is an estimate from the Indian political wing that Pakistan takes the step of cooperation with commercial consciousness to India, and if India responds positively to this step, some deficient parts of its economy will be completed and a good advantage will be obtained. India refused the 'come and join negotiations with Pakistan' call concerning KC, which was proposed by primarily Türkiye and plenty of countries. However, India is unlikely to remain indifferent against the peace proposal which might come from China due to CPEC (Muneer et al., 2018). For this reason, the issue of providing a peaceful new perspective to KC is strongly on the agenda.

The second sub-project is the Maritime Silk Road Project (MSR), which is a sea corridor building project. It coincides with the Indian security strategy because it connects to the Indian Ocean which is one of India's primary interests. As it is a comprehensive project, it aims to build harbours, highways, airports, and bridges. The project aims to increase cooperation with China's ASEAN neighbours via sea (Baruah, 2018).

The third sub-project is the Trans Himalayan Economic Corridor which is a dynamic that takes place in Nepal and China but affects the whole of South Asia. It is actually a corridor building that aims to connect Beijing and Kathmandu in the Himalayan Mountains (Baruah, 2018). Nepal is economically in close partnership with India and linked to Indian ports in trade. Thanks to this corridor, China aims to move Nepal away from the Indian-oriented economy movement and bring it closer to itself. On the other hand, it is an attempt to save the Himalayas from being an obstacle for China. Since the project covers the Himalayas, it has an impact on the connection point with Kashmir too as the gate of the Himalayas. Therefore, every project related to the Himalayas also concerns the Kashmir territory. In other words, controlling the Himalayas means dominating the whole geography.

The Trans Himalayan Economic Corridor aims to connect the Arunachala Pradesh province to the town of Leh, where located on the border of J&K (Baruah, 2018). Thus, transition to Kashmir is to be possible. Since the project also includes Kashmir, it has the potential to weaken the India's dominance. This poses a major security threat to India; because in the past (1962), India and China fought each other due to the border dispute in the Himalayas. There is still intense Chinese Hindu competition in this area (Tellis, 2020). In other words, Sino-Indian competition in the Himalayas is likely to intensify, deepening the security dilemma between the two countries. If China crowned its presence in the Himalayas with military support, it would be able to passivate India, and China did this passivation by placing its troops at the Pakistani-controlled Kashmir borders to strengthen Pakistan and blocked India from the northern border. According to official data, China has sent 30 thousand soldiers to Pakistan-controlled Kashmir (The Economic Times, 2018). Thus, China has taken a pragmatic step to protect its economic interests and surround India.

The last project is the BCIM project, which takes its name from the countries covering Bangladesh, China, India, and Myanmar. It is actually an initiative proposed by China before OBOR. Bringing Bangladesh, China, India, and Myanmar together, this project aims to connect East Indian Peninsula and Southwest China through Myanmar and

Bangladesh routes (Nelson, 2011). China is trying to support this link by forming infrastructure. Unlike other projects, it is not an initiative that leaves India in the background, but it is an initiative planned to take place within the framework of Sino-India cooperation. This breakthrough, also called the Kunming Initiative, is essentially a project of revitalizing the South Silk Road as well as marked regional economic cooperation (Gokten, 2019).

BCIM originally came to the agenda with a forum in 1999 and involved the cooperation of these 4 countries and was introduced as an economic corridor idea. The first steps in BCIM were taken in 2013 with China-India mutual meeting. This breakthrough which is still in its infancy is progressing slowly due to the concerns of India (Gokten, 2019). Launched after this corridor, CPEC pushed India to think about trustworthiness of China, and security concerns increased due to Kashmir firstly, which was the border problem with Pakistan. Then India lost its enthusiasm for economic cooperation as India did not desire to strengthen China's hand in the regional leadership race.

All these sub-projects and the star project OBOR include the aim of providing China's access to all nearby geographies by ensuring energy security, and by doing so, enhancing cultural and economic cooperation with neighbouring countries, imposing the Chinese character on them and standing it out in the regional leadership (Baruah, 2018). Ultimately, due to the strategic partnership between China and Pakistan, which will increase thanks to all these comprehensive and very sound projects, India is worried about its hand being weakened, especially in Kashmir, and it also fears that it will become passive in the regional leadership struggle. In this deep comprehensive project-OBOR, China is trying to passivate India which is the most important regional rival itself by including the KC which is a sore spot of India. Therefore, the political economy and strategic importance of Kashmir have deeply increased.

CONCLUSION AND DISCUSSION

The Kashmir territory with its plenty of beauties and promising economic advantages and geopolitical importance is very precious land. It is inferred that the economic advantages cannot be turned into profit due to the crisis in the Kashmir region, whose territory is divided into 3 separate parts and still lacks legal status. Its economic popularity has made Kashmir an unshared and competitive object and is one of the main causes of political turmoil. Kashmir has become a critical point so much that, where projects as OBOR are passed through over there due to its geographical location. Moreover, as Kashmir is a gateway to

the Himalayas and the importance of the Himalayas is very vital issue, it is an effective mechanism to control the whole region. The course of the economy is determined by politics. If the political chaos is over, the economy of Kashmir will experience its golden age, but if the political chaos continues, the economy will continue to be undermined and no parties will benefit from prosperity. Conclusively, Kashmir's economy cannot be considered free from the political agenda.

In this part of the study, the answer to the research question "Is the economy a triggering factor for the Kashmir Crisis " will be clarified. In light of the data collected in this context, it can be said that the economy is one of the triggering factors of the KC and the fact that the region is economically advantageous and geopolitically valuable makes it difficult for the parties to give up on the area. Another point underlined in the study was the argument that the economic phenomenon could reduce the tension of the crisis. In this context, the OBOR project has been examined. It is an important project as it includes three states party to the crisis, Pakistan, India and China. Since one of the project's routes passes through Kashmir, China will avoid the security problem in this region for the sake of the sustainability of the project. Accordingly, China has invited both sides to negotiate since the beginning of the project. But she did not attempt a more comprehensive peacebuilding step. In addition, India is concerned about the Kashmir connection of the OBOR and perceives this as a threat to its own security. As a result, it cannot be said that this project has been very successful in providing the desired peaceful environment in the context of the KC. In light of the study, a proposal could be marked that the project should be expanded to include the cooperation of the two states. The future impact of the study is likely to change over time, as the activity of OBOR has decreased due to the pandemic and the said states have agreed that India and Pakistan will abide by the agreements on February 24, 2021. Provided that OBOR gains momentum again in the future and the two countries fail in terms of a ceasefire may bring up the issue of cooperation and subsequent conflict reduction with the driving force of the economy mentioned in the study. If so, the study would increase its functionality and shed lighter on future studies.

REFERENCES

- Ahmad, S. (2012, 10 01). *Water insecurity: A threat for Pakistan and India*. Retrieved from Atlantic Council: <https://www.atlanticcouncil.org/in-depth-research-reports/issue-brief/water-insecurity-a-threat-for-pakistan-and-india/> (01.06.2020).
- Akhtar, A. S. (2018). The China–Pakistan Economic Corridor: Beyond the Rule of Capital Monthly Review, vol.70, no.02, pp. 34-48. Retrieved from Monthly Review: <https://monthlyreview.org/2018/06/01/the-china-pakistan->

- economic-corridor/ (20.07.2020).
- Akhter, N., & Akram, S. (2016). The Impact of Forestry on The Economy of The State of Azad Jammu and Kashmir. *European Scientific Journal*, vol.12, no.28, pp. 459-469. Retrieved from European Scientific Journal: <https://eujournal.org/index.php/esj/article/view/8190> (12.06.2020).
- Ali, M. (2017, 11 05). *Renewable Power Scenario in Jammu & Kashmir*. Retrieved from Electrical India: <https://www.electricalindia.in/renewable-power-scenario-in-jammu-kashmir/> (15.05.2020).
- Asia Report, N. 2. (2018). *China-Pakistan Economic Corridor: Opportunities and Risks*, Brussels: International Crises Group. Retrieved from International Crisis Group: <https://www.crisisgroup.org/asia/south-asia/pakistan-297-china-pakistan-economic-corridor-opportunities-and-risks> (21.05.2020).
- Awan, I. Z., & Khan, A. Q. (2015). *Uranium – The Element: Its Occurrence and Uses*, Journal- Chemical Society of Pakistan, vol.37, no.6, pp.1056-1080. Retrieved from: International Nuclear Information System: https://inis.iaea.org/search/search.aspx?orig_q=RN:47074174 (12.05.2020).
- Baruah, D. M. (2018, 08 21). India's Answer to the Belt and Road: A Road Map for South Asia. Retrieved from Carnegie India: <https://carnegieindia.org/2018/08/21/india-s-answer-to-belt-and-road-road-map-for-south-asia-pub-77071> (02.07.2020).
- Bayram, D. C. (2019, 05 04). *Hindistan-Pakistan Su Sorunu: Indus'un Hidropolitigi*. Retrieved from GASAM: <https://gasam.org.tr/hindistan-pakistan-su-sorunu-indusun-hidropolitigi/> (05.07.2020).
- BBC. (2019, 08 06). *Cammu Kesmir: Hindistan'in ozel statuyu kaldirma karari ne anlama geliyor?* Retrieved from BBC News: <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-49234725> (24.06.2020).
- Belt & Road aims to Connect Asia with Africa & Europe*. (2020, 01 27). Retrieved from Belt and Road News: <https://www.beltandroad.news/2020/01/27/belt-road-aims-to-connect-asia-with-africa-europe/> (20.06.2020).
- Bhan, M., Ather, Z., & Duschinski, H. (2018). In Search of the Aryan Seed. In M. Bhan, *Resisting Occupation in Kashmir* pp. 78, Philadelphia: Penn.
- Bhan, M., Duschinski, H., & Zia, A. (2018). "Rebels of the Streets": Violence, Protest and Freedom in Kashmir. In M. B. Haley Duschinski, *Resisting Occupation in Kashmir* pp. 5- 10, Philadelphia: Penn.
- Bhat, S. M., & Malik, M. I. (2015). Sustainability of tourism development in Kashmir — Is paradise lost? *Tourism Management Perspectives*, vol.6, no.10, pp. 11-21.
- Bishop, B. C., & Chatterjee, S. P. (2019, 12. 30.). *Himalayas*. Retrieved from Encyclopedia Britannica: <https://www.britannica.com/place/Himalayas/Economy> (10.05.2020).
- Bokhari, F. (2019, 11 09). *With China as its mentor, Pakistan triples arms exports*. Retrieved from Nikkei Asian Review: <https://asia.nikkei.com/Politics/With-China-as-its-mentor-Pakistan-triples-arms-exports> (05.05.2020).
- Briney, A. (2019, 03 02) *Geography and History of Kashmir*. Retrieved from Thought Co.: <https://www.thoughtco.com/geography-of-kashmir-1435549#:~:text=The%20Kashmir%20region%20has%20a,large%20rivers%20in%20the%20region> (10.04.2020).
- Chinese Army troops spotted along Line of Control in Pakistan-occupied Kashmir*. (2018,12,07) Retrieved from: <https://economictimes.indiatimes.com/news/defence/chinese-army-troops-spotted-along-line-of-control-in-pakistan-occupied-kashmir/articleshow/51380320.cms> (20.06.2020).
- Connelly, A. (2019, 7 11). *Kashmir's Decade High Death Toll a 'Warning Sign'*. Retrieved from The New Humanitarian :<https://www.thenewhumanitarian.org/news/2019/06/11/kashmir-s-decade-high-death-toll-warning-sign> (01.06.2020).
- EFSAS. (2017). Impact of terrorism on Jammu & Kashmir's ecology and

- economy. Retrieved from EFSAS: <https://www.efsas.org/publications/study-papers/economy-and-ecology/#:~:text=Forests%20and%20Wildlife&text=Forests%20have%20played%20an%20important,wood%20based%20industries%20and%20pharmaceuticals> (01.05.2020).
- Gokten, K. (2019). China-Pakistan Economic Corridor and New South Asia Geopolitics, *Fiscaoeconomia*, vol.3, no.1, pp.160-176 Retrieved from: <https://ideas.repec.org/a/fis/journal/190106.html> (05.08.2020).
- Habibullah, W. (2004). *The Political Economy of the Kashmir Conflict*. Washington: United States Institute of Peace, Retrieved from: <https://www.usip.org/publications/2004/06/political-economy-kashmir-conflict-opportunities-economic-peacebuilding-and-us> (05.05.2020).
- Hussain, Z. (2017). The China-Pakistan Economic Corridor and the New Regional Geopolitics. *ifri*, Retrieved From: <https://www.ifri.org/en/publications/notes-de-lifri/asiennes/visions/china-pakistan-economic-corridor-and-new-regional> (15.07.2020).
- Iktibas. (2018, 01 12). *Bir Kusak Bir Yol Projesi Nedir?* Retrieved from Iktibas: <http://iktibasdergisi.com/2018/01/12/bir-kusak-bir-yol-projesi-nedir-proje-dahil-olan-65- ulke-hangileri/> (10.05.2020).
- Industrial Development & Economic Growth in Jammu & Kashmir*. (2020, 03). Retrieved from India Brand Equity Foundation: <https://www.ibef.org/states/jammu-and-kashmir-presentation> (10.06.2020).
- Jayaraman, K. (2007, 08 27). *Uranium in Icy Ladakh*. Retrieved from Hindustan Times: <https://www.hindustantimes.com/india/uranium-in-icy-ladakh/story-MvWC5QfG3ghMtFKzaIxVCP.html> (05.06.2020).
- Kashmir: The Roots of the Crises*. (2002). Retrieved from Socialism Today: <http://socialismtoday.org/archive/67/kashmir.html> (10.06.2020).
- Kilisliloglu, D. (2019, 09 28). *72 Yildir Bitmeyen Kriz: Kesmir*. Retrieved from NTV: <https://www.ntv.com.tr/yazarlar/deniz-kilisliloglu/72-yildir-bitmeyen-kriz-kesmir,8eMVe5YePEiWM7-bb89wGg> (07.05.2020).
- Kirk, W., & Akhtar, R. (2019, 11. 31). *Jammu and Kashmir*. Retrieved from Encyclopedia Britannica: <https://www.britannica.com/place/Jammu-and-Kashmir> (10.05.2020).
- Kumar, A., & Singh, Y. (2009). Radioactivity Measurements in the Environment of the Udhampur Area, Jammu and Kashmir Himalayas, India. *Radiation Effects & Defects in Solids*, vol.164, no.11, pp.719-725. Retrieved from: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/10420150903092280> (10.05.2020).
- Mubeen, A., & Bushra, F. (2016). China-Pakistan Economic Corridor: A Road to Development and its Challenges. *Research Journal of South Asian Studies*, vol.3, no.1, pp.225-241.
- Mahmud, E. (2018). The Contingencies of Everyday Life in Azad Jammu and Kashmir. In M. Bhan, H. Duschinski, A. Zia, & C. Mahmood, *Resisting Occupation in Kashmir*, pp. 217 Philadelphia: Penn.
- Misuse of Article 370 root cause of cross-border terrorism: Amit Shah*. (2019, 10 08). Retrieved from Financial Express: <https://www.financialexpress.com/india-news/misuse-of-article-370-root-cause-of-cross-border-terrorism-amit-shah/1729729/> (03.07.2020).
- Mohan, C. R. (2020, 06 16). *Growing power differential is what lies behind China's assertion in Ladakh*. Retrieved from The Indian Express: <https://indianexpress.com/article/opinion/columns/india-china-border-dispute-ladakh-jammu-kashmir-bifurcation-c-raj-mohan-6460681/> (22.06.2020).
- Muneer, S., Rabbani, A., & İftikhar, A. (2018). CPEC: Crafting a Rational Way towards Kashmir Dispute. *Journal of The Punjab University Historical Society*, vol.31, no.1, pp. 1-10. Retrieved from: <https://www.prdb.pk/article/cpec-crafting-a-rational-way-towards-kashmir-dispute-8743> (20.06.2020).
- Namit, K. (2007). *A Conflict Economy: Case Study of Jammu and Kashmir*. Retrieved

- fromAcademia:https://www.academia.edu/4356335/A_Conflict_Economy_Case_Study_of_Jammu_and_Kashmir (02.05.2020).
- Nelson, D. (2011.01.06) China plans to rebuild Burma's World War Two "Stilwell Road" The Telegraph, Retrieved from: <https://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/asia/china/8243834/China-plans-to-rebuild-Burmas-World-War-Two-Stilwell-Road.html> (10.07.2020).
- S.A. Qazi, P. (2005). Physical Setting. In P. S.A. Qazi, *Systematic Geography of Jammu and Kashmir* pp. 215, New Delhi: Aph Publishing Corporation.
- Shahid, M. (2018, 01 04). *Azad Jammu and Kashmir vs. Indian Occupied Kashmir: The difference*. Retrieved from Global Village: <https://www.globalvillagespace.com/azad-jammu-and-kashmir-vs-indian-occupied-kashmir-the-difference/> (05.05.2020).
- Sharma, S (2019). *All you need to know about the new Union territory's economy*, Retrieved from Financial Express: <https://www.financialexpress.com/economy/jammu-and-kashmir-all-you-need-to-know-about-the-new-union-territory/1667700/> (20.07.2020).
- Tellis, A. J. (2020, 07 04). *Hustling in the Himalayas: The Sino-Indian Border Confrontation*. Retrieved from CARNEGIE: Endowment for International Peace: <https://carnegieendowment.org/2020/06/04/hustling-in-himalayas-sino-indian-border-confrontation-pub-81979> (10.05.2020).
- THE CONSTITUTION (APPLICATION TO JAMMU and KASHMIR) ORDER 1954. (1954, 05 14). Retrieved from India.gov.in: https://www.india.gov.in/sites/upload_files/npi/files/coi_appendix.pdf (12.07.2020).
- The Economic Times/ Politics. (2019, 08 05). Article 370: Why is Kashmir tense about it & what can India do. Retrieved from The Economic Times: <https://economictimes.indiatimes.com/news/politics-and-nation/article-370-why-is-kashmir-tense-about-it-what-can-india-do/articleshow/70508922.cms?from=mdr;> (12.07.2020).
- Trip, R. (2013, 02 27). Switzerland of the East - Kashmir, Retrieved from Round Trip: <http://roundtriparoundtheglob.blogspot.com/2013/02/switzerland-of-east-kashmir.html> (10.07.2020).
- UN Security Council- Resolution 122, (1957, 01 24). Ministry of Foreign Affairs Government of Pakistan, Retrieved from: <https://mofa.gov.pk/wp-content/uploads/2020/01/1957-Resolution-122-1.pdf> (10.05.2020).
- Wani, M. A., & Kumar, R. M. (2018). Green Economy of Kashmir Past and Present. *The Research Journal of Social Sciences*, vol.9, no.5, pp.85-90. Retrieved from: https://www.researchgate.net/publication/337945464_Green_economy_of_Kashmir_past_and_present (12.05.2020).
- Westcott, S. (2020, 05 29). The Case of UN Involvement in Jammu and Kashmir. Retrieved from E- International Relations: <https://www.e-ir.info/2020/05/29/the-case-of-un-involvement-in-jammu-and-kashmir/> (10.05.2020).
- Yigenoglu, K. (2017). Cin-Pakistan Ekonomik Koridorunun Jestratejik Onemi, *International Journal of Social Sciences* vol.1 no.2, pp.1-14.

THE ROLE OF HIGHER EDUCATION AND POLITICAL PARTICIPATION OF WOMEN IN MOGADISHU

Asst. Prof. Dr. Şuayip TURAN

Çankırı Karatekin University

Res. Rayan Abdirazak MOHAMUD

Çankırı Karatekin University

ABSTRACT

The role of higher education in women's empowerment in Mogadishu was the focus of this study. The study's major goal was to determine the role of higher education in Mogadishu's female empowerment. According to the findings, the population of women has risen. In the capital city, there is empowerment, but it is insufficient. In order to make consciousness, women's empowerment in higher education is very crucial. Higher education refers to a wide range of educational institutions, including universities. Universities and other academic learning centres can be formed in a variety of ways, either as part of a college or as a separate entity recognized as a university and other college learning institutions. This research also investigates the political and decision-making problems faced by Somalian women. According to the reports, due to economic restrictions, women do not have the authority to participate in the country's politics. Women are traditionally not allowed to attend meetings with males; men do not seriously consider women's ideas and proposals in decision-making meetings. Women in politics confront numerous challenges including a lack of political experience and leadership qualities. Women lack political will, which explains why they are underrepresented in politics. Women do not have access to proper government policies, initiatives, or legislation to address the harmful habits and behaviours that contribute to their marginalization and political isolation.

Keywords: Female, Empowerment, Higher Education, Somalia, Political Participation

MOGADIŞU'DA KADINLARIN SİYASİ KATILIMINDA YÜKSEK ÖĞRENİMİN ROLÜ

ÖZET

Mogadişu'da kadınların güçlendirilmesinde yükseköğrenimin rolü bu çalışmanın odak noktasıdır. Çalışmanın temel amacı, Mogadişu'nun kadınların güçlendirilmesinde yükseköğrenimin rolünü araştırmaktır. Somali'deki nüfus sayımına göre kadınların nüfusu artmıştır. Başkentte kadınların belli başlı hakları var ama bu yetersiz. Ülke de bilincin oluşması için yükseköğretimde kadınların güçlendirilmesi çok önemlidir. Yükseköğretim, üniversiteler de dâhil olmak üzere çok çeşitli eğitim kurumlarını ifade eder. Üniversiteler ve diğer akademik öğrenim merkezleri, bir kolejin parçası olarak veya bir üniversite ve diğer kolej öğrenim kurumları olarak tanınan ayrı bir varlık olarak çeşitli şekillerde oluşturulabilir. Bu araştırma aynı zamanda Somalili kadınların karşılaştığı siyasi ve karar alma sorunlarını da incelemektedir. Raporlara göre, ekonomik kısıtlamalar nedeniyle kadınların ülke siyasetine katılma yetkisi yoktur. Kadınların erkeklerle toplantılara katılmasına geleneksel olarak izin verilmez; erkekler, karar alma toplantılarında kadınların fikir ve önerilerini ciddiye almamaktadır. Siyasetteki kadınlar, siyasi deneyim eksikliği ve liderlik nitelikleri de dâhil olmak üzere çok sayıda zorlukla karşı karşıyadır. Kadınlar siyasi iradeden yoksundur, bu da kadınların siyasette neden yeterince temsil edilmediklerini açıklıyor. Kadınlar, marjinalleşme ve siyasi izolasyonlara neden olan zararlı alışkanlık ve davranışları ele almak için uygun hükümet politikalarına veya mevzuata erişemiyor.

Anahtar Kelimeler: Kadın, Güçlendirme, Yükseköğrenim, Somali, Siyasi Katılım

INTRODUCTION

All citizens of a country have the right to education. By removing limits and impediments, all citizens should have access to primary, secondary, and higher education. Primary education is internationally recognized as the foundation-laying level of education in all nations of the world because it offers the mini-structural framework on which the quality of other levels of education is based. Literacy is the foundation of education. It is an important aspect of social cohesion and national identity. Higher education refers to education after high school. Higher education is defined as education beyond a bachelor's degree. It also comprises medical, engineering, business, law, music, and art schools, as well as teacher training schools, pure science, and technology institutions.

Professional schools in medicine, engineering, business, and marine science, as well as other institutions such as teachers training schools, pure science and technological institutions are included. Women cannot achieve self-sufficiency through literacy alone, but higher education can help them become more capable (Panchani, 2017).

Politics can play a significant role in many aspects of human life. It is usually necessary for the existence of states and the manner in which people interact—how they make decisions and resolve conflicts. Human live in corporations, decisions must be made regarding how energy or other resources for the group will be distributed, as well as how internal problems will be resolved. The study of how such decisions are made is what politics is all about. It could also serve as a judge of how such decisions should be made. It could also serve as a judge of how such decisions should be made. Thus, we can describe politics in two ways: first, as an examination of electricity, and second, as an examination of war resolutions. (Bentley, 1995) In Africa, women have historically been neglected in political participation and decision-making regardless of the fact that all African constitutions and laws guarantee women's right to equal participation in politics. African women are the most deprived and excluded groups in politics due to a convergence of numerous highlighted and recognizable characteristics. One of the most significant characteristics was the African custom and traditional actual laws, which were based primarily on patriarchy domination. (Abdo and Abegaz, 2009).

Women make a big part of the population but they are still lagging behind in many sectors. Because of this, there is a need to empower women so that they can contribute to and also benefit from the development of Somalia. A study related to this topic indicated that women are rarely registered in higher education institutions which led them to remain in a weak position. For example, an Indian study in 2016 stated that numerous challenges hinder women to enrol or precede their higher education including, -lack of resources, early marriage, and child bears, fear of deterioration of social structure (Packianathan, 2016). The same situation also applies to Somalia where various barriers prevent Somali girls from receiving the same education as boys. These barriers include; poverty, girls rushing into marriage and the Somali culture does not promote females' education (Garweine, 2018). To begin, keep in mind that politics, governance, and decision-making are among the most critical areas of change. In this regard, ideal and long-term progress necessitates more engagement from all sections of society, especially women in Mogadishu, Somalia, who are currently uncommitted in

the country's political affairs. They don't have enough seats in local governments, parliamentary chambers, the judiciary, or executive chambers (Carrabey, 2013).

In this article, it is aimed to find out the role higher education which plays in women empowerment in Mogadishu. And also it is one of the objectives of the article is to find out the challenges faced by women in Somalia that hinder their chances of getting higher education. Lastly, it will be analysed the women's political participation in Mogadishu. So as to get these objectives, it is searched: what is the role of education of women empowerment in Mogadishu? what are the challenges faced by women in Somalia in getting a higher education? what are the challenges facing women in political participation in Mogadishu? And lastly what are the efforts made by women's organizations towards increasing the number of women legislators and the quality of their participation in the legislature in Mogadishu?

THE ROLE OF HIGHER EDUCATION IN WOMEN EMPOWERMENT

It is smooth to characterize both current higher education and a university in terms of desires and public and institutional expansions. Better schooling incorporates a broader range of higher studying establishments, along with colleges and universities. Those better mastering institutions can be coordinated in an expansion of approaches, consisting of within a university and in other institutions which includes colleges and other tertiary studying establishments. Consistent with the British lexicon, a college is a group which can provide its own degree and excels in the area of exploration. Better schooling is, for the most part, a hard and fast that establishes the university, which is a subset of better training. However, in other cases, better training and university are used interchangeably. According to S. Radhakrishnan, a great philosopher, educator, and India's president, female education is more important than male education since there is always an educated woman behind every educated man. As a result, education can help women manage a variety of family issues and discover their own unique identity. They have the ability to understand and combat the challenges of child marriage since they are educated. As a result, society can expect a better society based on women's higher education. As a result, the Commission on Higher Education stated in 1979 that higher education is vital for both men and women's character development, earning ability, self-expression, and personality development. (Nagraja, 2018). Tinuke Fapohunda (2011) indicated that the majority of higher education entails pursuing a degree level or establishment for degree capabilities. In most developed countries, a large proportion of the population (up to half) now pursues

advanced education. He went on to say that higher education is critical to the public economy because it provides a ready and trained workforce for the rest of the economy. Higher education is based on the assumption of mastery. It is excellent, perhaps standing out from higher professional training that emphasizes both practice and hypothesis. Choosing extra training and earning a degree will improve many aspects of one's life. Individuals with college degrees will generally earn more money and will receive more generous pay increments over time than those without a college degree. Individuals with college degrees are less likely to experience protracted periods of unemployment.

Higher education is a vital tool for equipping women with the knowledge, skills, and self-confidence they need. It aids in the reduction of inequities and the improvement of their family status. Women's higher educational achievements might have repercussions throughout the family and beyond generations. However, there are numerous roadblocks in the way of women's empowerment and higher education. Lack of education, financial restraints, family duty, and social standing are only a few of them. Women are now taking part in conventional courses as well as many aspects of men's turf. In the future, it will be important to broaden the scope and open up new industries to meet the demands of women. Higher education's current goal is to offer women with access to vocational, technical, and professional education. There are numerous policies and programs aimed at improving women's lives. (Manas, 2016). According to Panchani (2001) women's empowerment has become a major issue for global development initiatives, and an updated critical assessment of the existing evidence on women's empowerment and fertility is required. Advanced education is required to provide women with the knowledge, skills, and courage they require. It helps them to improve their status within the family by reducing imbalance. Higher educational achievements of women can have a cumulative effect inside the household and across generations (Panchani, 2001).

Large proportions of girls drop out of secondary education in Somalia, like in other underdeveloped countries as a result of discriminatory gender norms such as early pregnancy, early marriage, and the demand for girls. In Mogadishu, for example, few girls complete high school, let alone college, and due to a lack of prospects, they frequently marry early. In the country, there are very few female professors who can act as role models for young women. Somalia's educational system has been practically decimated by further than two decades of violence. In general, Somalia's girls and women confront significant cultural and economic restrictions that hinder them from fully participating in society. Women

are rarely afforded equal opportunities, especially once they complete secondary school. Although the community of practice (COP) talks revealed that women gain from more educational options, this does not imply equal and full involvement. Although there are some positive ideas about the benefits of education for girls and women, some socio-cultural beliefs remain a big impediment to girls receiving an education in Somalia.

The Role of Higher Education in Somali Women's Empowerment

Females' education makes communities and societies better, wealthier, safer, and more prosperous according to Abdirisak (2017). Women with a basic education are less likely to be impoverished, according to numerous researches. When a woman is educated, the entire community is educated. This emphasizes the value of female education. Women are, without a doubt, the primary teachers of their children. As a result, well-educated women can play an essential role in the shaping and sculpting of their children. In Somalia, female students are less likely than male students to complete secondary and university education. Women are far more charitable than men, and they can strengthen the influence of many teenagers and young women who lack access to education. Women who are well educated can also help to progress by encouraging young men and women to solve issues. (Abdirisak, 2017). Many women in Somalia have made significant progress in all sectors of life, including health, education, economy, and the political system, and this has been made possible by a high level of knowledge. They have indeed contributed to the country's rehabilitation. They feature artists and well-known individuals. Dahir (2020) in his study on Dr. Hawa Abdi's accomplishments, he demonstrated how knowledge can empower women beyond their customary responsibilities. He demonstrated that Dr. Hawa, Somalia's first female obstetrician, not only saved thousands of lives before and throughout the civil war, but also worked to improve the community. She established a Rural Health Development Organization on family land in the southern Lower Shebelle region in 1983.

It began as a one-room clinic that provided free obstetrician treatments to approximately 24 rural women in a day, and has since grown to a 400-bed hospital. She went on to found another organization. The Dr. Hawa Abdi Foundation (DHAF) has transformed the lives of women by providing health care and job opportunities. (Dahir, 2020). Ilwad is another professional female. She is now the Director of packages and development for the enterprise. She is in fee of growing and enforcing the Elman Peace & Human Rights Centre's applications, which include Human Rights, Gender Justice, Civilian safety, Peace & safety, and Social

Entrepreneurship. Sister Somalia, a subsidiary of the Elman Peace and Human Rights Centre, is also led with the aid of her. It's the country's first software to help victims of gender-based violence, presenting counselling, health care, and housing help to ladies in want. Elman's efforts have aided in elevating nearby cognizance of the issue and influencing authority's policy. She has also led educational workshops for prone segments of society, in addition to created and carried out projects that promote opportunity livelihood picks for each young and old human (Federal Foreign Office, 2020).

Women confront obstacles when it comes to enrolling in universities. These obstacles are sometimes posed by their parents, particularly when it comes to the family's finances or income, as universities are more expensive than schools. If a family is impoverished and cannot afford to pay the tuition for both their daughter and son, they prefer to give the boy a chance over the daughter, believing that even if the girl is educated, she will end up at home, therefore there is no reason to educate her. To overcome these obstacles, women should have access to free education, scholarships for women specifically, and more awareness about the issue.

Educated women contribute significantly to the family income, provide the finest possible care for their children, and continue their education. When a mother is educated, she can better assist her children. An educated woman is a pillar of society in many ways. "Some children lose their fathers while they are still young, which can cause many difficulties for the family," says the author, "but if the mother is educated and able to work, she can provide everything for her children, and sometimes they come up with their own ideas to run businesses that are more beneficial to society." Furthermore, educated women are capable of participating in politics and taking the lead in areas where women are required to run. Women are now more prevalent in the educational environment, which is good because there are more educated girls than ever before, despite the fact that the number of males is higher. Normally, females outnumber males in undergraduate courses and work harder, but the difficulty is that women are underrepresented in postgraduate and doctoral degrees.

Women Empowerment

There is a need for women to be empowered. There is a need for greater awareness of this issue; women must be given the opportunity to be educated and must find ways to better their education. Some parts are oblivious to this. Women also require additional programs and trainings in order to improve their talents and keep up with the rest of society.

Selecting ladies for Somali business and industry is a difficult and meaningless decision that puts their business at risk. Ladies are disproportionately underrepresented in higher education because of the frequent mother leave that they must take, and there are no compassionate courts willing to intervene to end that separation and offer her maternal entitlement to compensation or earnings. Unfortunately, there are few exceptionally small ladies with competitive human capital, which reduces their employability chances. This chasm is primarily caused by the social standard of women always doing housework, whether they are married or not, which limits her opportunities to advance her career by learning new skills.

Traditional elders and Somali parents feel that girls' education is pointless and of little benefit because they will be married and will wait for what their husband gives them. They also believe that women's education will come last in the kitchen. When it concerns to management and executive posts, culture makes a noise and community begins to let women down, influencing women in the opposite direction.

WOMEN'S POLITICAL PARTICIPATION

Women's political involvement refers to their ability to participate in politics on an equal footing with males, at all levels and in all parts of the political system (Nepal, 2009). According to a file, attempts to restrict groups, particularly women, are mainly failing, and councillors no longer appear to value public engagement (Kehler, 2000). On the conferences, I don't say anything. All of the speaking is done by men. Despite the fact that I have opinions on topics, I do not share them at conferences.

In meetings, women are supposed to keep their voices down. Instead of crèches, we finish up with soccer fields. (XM, version 8.2.01) Somali women's participation in meetings is frequently limited to making a statement, and they do not contribute beyond that. Despite of the importance thirteen bestows on older women, they are mostly spectators. As a result, a few female-related issues are raised and covered in programs. One goal is to encourage women to participate in political activities: "Girls have traditionally been second class citizens in our communities, and they don't often recognize their own potential." (15.2.01) (ZM) Without skills and references, young girls struggle to find work, and cooperatives offer a viable alternative: We prioritize girls' economic independence, which is why we have specific programs such as sewing, gardening, and brick-making. We no longer see good employment matches that are best for men and others that are best for women.

It must be ensured that females are given opportunities to rise beyond their poverty. In our country and in our communities, girls are currently performing vital tasks. We're constructing homes. We're working to improve everyone's lives. (ZM, 15.2.01) At the Fourth World Conference on Women in 1995, the Beijing Declaration and Platform for Action (BPFA) called on governments to take efforts to ensure that women have equal control over decision and full participation in it. They should do so through establishing equality for women in governing, incorporating women in political parties, expanding women's decision-making and leadership capacity, and increasing women's participation in the electoral process and political activities.

In contrast to men, a human male, and women, a female child, a girl is a mature woman man or woman. The phrase girl (abnormal plural: girls) refers to differences in biological intercourse, cultural gender functions, or both. (Wikimedia, 2005) 2.1.1 Participation and Empowerment Norman Uphoff (Khan, 1993) recognized there are four basic types of engagement that have been identified, each of which is amazing but also interconnected. The subsequent is a list of them: Participation in decision-making in figuring out issues, formulating alternative planning activities, allocating belongings, and so on. Participation in implementation in sports activities, managing, and operating programs; Participation in financial, social, political, or other blessings in my view or together; and Participation in evaluation of the pastime and its outcomes for comments functions. Numerous students describe 'participation' in a variety of approaches. In keeping with Mishra (1984:88), "participation includes collective and ongoing efforts by using humans themselves in expressing their choices, pooling property together, and taking movements geared toward improving their residing conditions." (Rahman, 1991) has emphasised that 'participation' refers to any movement that allows individuals to take part in the administration's operation. 'Taking component' right here refers to each phase from macro to micro, and it can take many forms, which include advisory, choice, implementation, and so forth. "Participation is a way that humans are deeply worried in the monetary, social, cultural, and political manner that affects their existence," consistent with the Human improvement report (1993:1).

Participation has a narrow and a broad meaning. In a narrow feel participation technique, the citizen takes a specific action in which he or she engages for a specific reason. In a broader sense, participation refers to the ability of ordinary people, as opposed to appointed authorities, such as civil servants, to influence the operations of the presidency or to provide immediate responses to network demands (Rahman,

1991) "Participation is a way through which stakeholders' affect and proportion manage over improvement initiatives and the choices and assets that affect them," according to the World Bank (Otzen, 1999). As Kehler (2000) argues, in this context, participation is described as: the concerted efforts of individual people, groups, and movements of those previously excluded from such control, focused toward the socioeconomic development of the entire network, to expand control over and access to sources and regulatory institutions in society (Kehler, 2000).

Empowerment is a machine, yet the outcome of that gadget is likewise referred to as empowerment. however, the consequences of empowerment need to take place themselves as a redistribution of electricity amongst individuals, genders, organizations, instructions, castes, races, ethnic agencies, or worldwide places. (Batliwala, 1993) Empowerment refers to the restructuring of subordination systems thru giant adjustments in law, assets rights, manage over girls' exertions and bodies, and establishments that toughen and preserve male dominance (Batliwala, 1993) "community/public/citizen participation" is defined as "the act of allowing character inhabitants inside a community to interact inside the machine of regulations and recommendations on issues that affect the whole network." (Faniran, 1995) More radical conceptions of participation not only encourage network involvement in neighbourhood improvement strategies, but also demand that social development result in network participants' empowerment. This is particularly important to women since it entails social trading, which results in stepped-forward living requirements in the network.

Somalia is characterized by a lack of solid civil society structures capable of representing the interests of the majority of community participants, as well as an apparent lack of capacity among inhabitants to respond meaningfully to complicated governance issues (Liebenberg, 1999) As a result, a focus on participation is critical, and the formerly disadvantaged should be main targets for participation as a means of social development. Griffin, 1987) Identifies, some components to demonstrate what the term empowerment shows. Having the ability to manipulate or achieve similar control; having a voice and being heard; Being able to shape and develop from women's perspectives; being able to affect societal choices and decisions that affect the entire society; Being recognized and respected as fellow citizens who have something to contribute.

Systemic Barriers to Women's Political Participation

Despite proof of the significance of getting women in decision-making roles, WPP continues to be undercut for a variety of reasons. These can be divided into two categories. The first are underground systemic “informal variables” such as custom, culture, tradition, socialization, and gender norms, which appear in the most extreme form as gender violence. Such long-standing patriarchal traditions are unlikely to go overnight. They contribute to the “one step ahead, two steps back” phenomena.

Informal Factors	Formal Factors
Custom, tradition, culture	The media
Socialization, attitudes, stereotypes	Finances and resources
Violence Against Women in Politics	Electoral systems and management

Traditional and Religious Barriers

Traditional views and cultural attitudes, notably regarding ladies' duties and status in society, are nevertheless typical, in particular in rural areas. Conventional gender roles and hard work divisions are nonetheless obviously gendered. Women discover it harder to leave their conventional household obligations for in addition public roles outdoor the home because of social constraints. Women's gender expression remains usually conceived as domestic, which keeps to hinder women participation in formal politics.

Women advancement in politics is motivated by way of conventional beliefs regarding gender equality. Women's capability to enjoy the identical possibilities and blessings of citizenship as males on same basis in the political area is similarly restrained via the load of home responsibilities and unjust get admission to better schooling. Top Minister Abiy Ahmed have said that the pass became aimed to “display recognize” for women engagement in nation building and to “disprove the cliché that girls cannot lead” while introducing Ethiopia's first similarly balanced cabinet.

Socialization and Juggling Time

Women have been socialized to consider politics as strange, according to one version of the argument. Their lifestyles and interests have always kept them away from power-related activity. “Women sometimes endure a dual day, keeping job and family commitments, restricting their possibilities for career progress,” it is also said. ¹⁵ According to this viewpoint, women are not just denied the will and qualities to be part in decision-making, but are also subjected to systematic discrimination by

men in positions of authority who deny to advance them, as well as by law that restricts their options.

The media which pursues or disrespects women who dare to enter the political realm supports this male “political gatekeeping” thesis. It is argued that such a community is patriarchal. It gives men the dominant role and prestige as decision-makers in both the private and public spheres (community). That confines women to the domestic domain and restricts their access to reproductive treatments in the public spotlight. As a result, a society might be both democratic and patriarchal. At some point of the political cycle, violence against girls is used as a centered and unfavourable device in a selection of ways to deter girls from participating as elections directors, electors, and applicants. A whole lot of this violence is verbal and psychological in nature, in terms of bodily harm. Women are discouraged from entering politics with the aid of political violence, societal stigma, and the notion that politics is a “dirty recreation.”

Somalia is within the midst of a change as a way to culminate in one-man or woman, one-vote everyday elections in 2021. A 30 percent quota for women representation is stipulated in Article 22 (five) of the country wide Elections invoice. The PR and quota systems, alternatively, do not specify how the rating can be compiled. In Somalia’s 2016/17 transitional election, a 30% mandate for women’s representation at all ranges of government was hooked up. Women representation climbed from 14% in 2012 to 24% in 2016/17, a good-sized development however still shy of the 30% goal. The elections in 2021 will be the first in Somalia without tribe representatives voting. Because maximum of the clans’ management is male, the election offers a crucial opportunity to beautify women representation.

Voluntary Party Quotas

Women need to be given extra space in political parties, specifically on electoral lists. It is the political birthday celebration leaders’ job to accomplish this. Electors, however, who are males and females that consider that girls make effective leaders, have the authority to vote. They must reject electoral lists that are without women. Women should receive proper attention and elected in choice-making positions, not simply to do figuration. The shape of political parties in addition to the costs associated with running for workplace and which exclude girls, have to be reconsidered. (Sylvie Ndongmo, president of the Cameroun department of worldwide League of women for Peace and Liberty (WILPF Cameroon) It is needed to investigate the status of women

in political events. Women have to now not lose sight of the fact that they wield large electoral have an impact on. It is nearly not possible for a political celebration to win an election without appealing to female citizens. The assignment to hand is to figure out how girls are structured within birthday celebration structures. Are they segregated within the female aspect or absorbed into the Politburo? Women need to have a say in the political parties wherein they participate (young girls chief, Maimouna Astou Yade, president of the association JGEN girls global Entrepreneurship).

Financial support for women candidates the paucity of resources compared to their male counterparts is a fundamental impediment to women's political participation. Women are less likely to have access to the same opportunities to help them pursue political goals. This discourages people from participating in the election process. "One of the greatest hurdles women face early on is generating early money to reap the birthday party nomination," UN girls' Julie Ballington says. The preliminary funding required to initiate a candidacy campaign, which includes obtaining exposure and call popularity, visiting and setting up a campaign group, and sooner or later winning the birthday celebration nomination, is known as early money. a good deal of a celebration's campaign early funding comes from the candidate, and this self-funding is frequently a huge barrier for ladies particularly. Following the nomination, celebration applicants may additionally develop, and increased visibility can also attract new financing resources. "Greater females lose the competition inside the early stage of primary elections on the birthday celebration level in almost each foremost election held every five years. This shortfall is frequently due to a loss of sources to guide female campaigns; women must start from a function of drawback that allows you to compete with their male colleagues (Monica Tabengwa, Human rights lawyer, former government Director of Pan African ILGA).

Women are underrepresented in political party leadership in Africa, with about 12% of major party leaders being female. Political parties are critical in allowing aspiring female politicians entry to the political arena. In summary, political parties could either facilitate or obstruct women's political participation. They can do so in a variety of ways, including adhering to national constitutional or legal measures aimed at increasing women's representation; establishing their own voluntary quotas; and giving support through campaign finance, capacity building, and mentorship.

POLITICAL PARTICIPATION OF WOMEN IN MOGADISHU

Political engagement is defined as participation in political actions and movements. It is women's active participation in American affairs, varying from education system, protests, able to attend gatherings and political forums, voter rolls, birthday bash campaigns, birthday celebration voting, nationwide advocacy, and countrywide elections, to active participation in law-making debates. (Charles I) "Active involvement by individuals and groups with governmental methods that have an impact on their lives" is what political participation means. This includes both participation in the selection process and competitive acts. Acts of active engagement include both traditional (such as voting, holding office, and being a member of a political party) and unorthodox (such as signing a petition and attending a nonviolent demonstration) political activity (together with violent protest and refusing to pay tax) (Charles I).

Politics can play a significant role in many aspects of human life. It is usually essential for the existence of states and the manner in which people interact—how they make decisions and resolve conflicts. Because humans live in organizations, hence the need to make judgments on how energy or technical resources for the group should be distributed, as well as how conflicts that arise inside the institution should be resolved. The study of how such decisions are made is what politics is all about. It could also serve as a judge of how such determinations should be made. Thus, we can describe politics in two ways: first, as an examination of electricity, and second, as an examination of war resolutions (Bentley, 1995).

In African countries, women have historically been undervalued in both political involvement and decision-making processes. Regardless of the fact that almost all African constitutional changes and regulations affirm women's right to equal participation in politics, African women remain the most handicapped and disenfranchised in politics. Because this is the result of several highlighted and identifiable qualities, one of the most significant parts was African norm and customary legal norms, which were totally founded on patriarchy supremacy. 2009 (Abdo and Abegaz) The absence of knowledge of African culture in women's traditional management roles restricted modern political participation and decision-making engagements of most African women. As a result, several African countries launched affirmative movements to permit women's equal participation in politics. As a result, Quadri Nigeria (and other African countries) live in a patriarchal culture where women's place is said to be in the kitchen. She will be capable of passing despite

her husband's wishes and the wishes of her inner political circles, who regard her as a threat who must not be permitted to prosper (Charles I) In Ethiopia as an instance the participation of ladies in nearby Councils can be very low. The proportion female contributors in local Councils in Ethiopia are pleasant 27. 61%.at the identical time as even as we're looking in nearby sensible, the Somali region ladies are made three.27% of the whole (Adamu and Mekonnen, 2009).

The Somali girls have been participated in peace building albeit through informal and unknown processes. Within the context of African conventional communities, Somalia included, a mom is the first and maximum precious faculty in life and peace as teachers to children (Jama, 2010). As peacemakers, they have replied in an expansion of ways relying at the situation to hand. The first-rate instance is to use of poetry to transmit powerful peace messages to their male leaders. They also got wielded large latent selection-making electricity as they have an impact on their husbands, sons and fathers, at the same time as being effective circle of relatives' managers. This shape of participation, however, is unrecognized and taken into consideration casual (Sheikh Ali, 2015).

The lack of understanding of the African lifestyle in girls' traditional leadership roles hampered the most African ladies' modern political participation and decision-making involvements, despite the fact that many African countries took affirmative actions to enable women's equal participation in politics. Due to the lack of female participation in the meeting's decisions, they were denied the right to speak and vote at the session. This also prevented them from having to figure out what the law should be right now (Alvarez, 2012). Politics influences the survival and success of girls in politics. The character of politics determines whether or not girls are included or excluded in politics. Historically, politics is considered a male affair and ladies will be inclined to be excluded from the political sphere. Political interest is limited to the public area and quite discouraged in opposition to the private sphere of family existence. Politics, manner of lifestyles of formal political systems, and political events ruled through male hinders the participation of girls in politics (Bari, 2005). Often, such male ruled events have a masculine technique to issues of country wide importance at the identical time as ignoring the attitude of women inside the occasions (Ndlovu, 2013). Due to the gender biases of the male leadership in political, ladies are rarely elected to positions of power inside the party structures. This minimizes the probabilities of ladies attending to power in top political positions. It is also decided (Bari, 2005) that the diploma of democratization and democratic framework have an impact on the participation and

achievement of ladies in politics. Secular democracies offer greater location for women to attain politics than worldwide places whereby faith shapes the politics and democracy (Paxton et al., 2007; and Reynolds, 1999).

One of the barriers to female political engagement and electoral techniques is the loss of economic resources. It is undeniable that women suffer specific and varied economic and economic challenges. As it can be seen, the relationship between financial resources and electoral procedures reveals important differences between female and male candidates. Women's unequal access to financial resources limits their able to handle their political careers (Nagaad, 2007). Women and men alike rely on direct and indirect assets in their marketing campaigns. Direct resources are coins and cash that originate from non-public contributors, political parties, government budgets, subsidies, or a candidate's personal wealth. Statistics from a study of Somali girls' participation in politics and public lifestyles determined that the bad attitudes and behaviours of extended family leaders toward ladies is a key barrier to ladies in search of political management (Samah, 2016). In the last Somali consultant council election, women won only 67 members out from 275 consultant council seats across the country. Despite the fact that certain women's organizations and the international community have raised concerns about the lack of women's active participation in the political process, and despite the recommendation of a quota to be secured for women in the house of representatives, there is no sign of improvement.

Obstacles of Women's Political Participation Under the Lights of Somali Political Landscape

With the arrival of Italian administration, the Somali people were granted formal bureaucratic political authority. It is undeniable that women's exclusion from political participation and decision-making was established by colonial administration. The primary advisory board, which originally consisted of 48 people and was founded in 1946, was reduced to just men. The worst ancient proof, such as women's discrimination from exercising equal political rights, became the principal historical ordinance standard for regulating the legislative council's electoral approach. This ordinance from 1958 prohibited girls from voting or casting ballots. It became the primary ancient Somali political election to be held on the basis of male suffrage, despite the fact that Somalia was no longer considered an independent country and the entire electoral system became in the hands of the colonial ruler and his regional commissioner (law, 1958) As a right politics emerged after

independence in 1960, political representation became built almost entirely on the extended family machine, and men remained to inhabit that region, satirically, even as Somali women for the first time occupied political roles in the public sphere. Ladies' roles remained minimal even then, and just a handful taken posts were granted to women (Warsame, 2000) After the crumble of Siyad Barre's regime in 1991, the complete country confronted an emblem-new situation of political vacuum at the same time as all the establishments of the authorities disintegrated. So, the humans 15 organized themselves along extended family strains to address the latest political trend. On this regard, extended family had emerged as the handiest social unit that may be used due to the fact the bases of the reconciliation process. Although, not directly, girls took detail in reconciliatory approach and all efforts of state building, they were no longer protected within the negotiating delegate that changed into selected from the Somali settling clans. They attended those meetings because the cheer organizations who were there to encourage extended family leaders in to peace-making. After the reconciliatory gadget became completed, using a resorted to the prolonged circle of relatives-based totally political machine wherein girls had no illustration (Bacaluul, 2009) The elected women member's political participation remains generally insignificant, as they are now not given any precise obligations. The lack of implementation suggestions and terms of the deal for female elected representatives, their limited able to accomplish in public institutions of this essence, their lack of understanding of their duties, and systemic oppression and biases by male elected colleagues are all factors that limit women's meaningful participation in politics. (According to the Asian Development Bank, 2001) Some of the main difficulties preventing girls from participating in politics are listed below ((ADB), 2001): Despite the fact that the charter guarantees girls' equal rights, the reality is that their responsibilities are strongly linked to their biological and family activities. At the same time, women are viewed as unsuited for political and community leadership. This is owing to the constitution's lack of readability regarding women's participation in politics. One prevalent complaint about women's seats available is that the legislation does not clearly define their roles and obligations. Patriarchy, as a tool, a philosophy, and a practice, has a variety of effects on women's lives, regardless of where they are.

Patriarchal ideas appear to be so deeply ingrained that they'll be accepted as natural. These mind sets will be biased to be effective even where equality is intended. Females' rights are frequently reinterpreted using sociocultural standards and non-secular misinterpretations, resulting in a loss of self-perception. And, despite the fact that women

have the same political rights as men in terms of voting and electing legislators, they may be strongly discouraged from doing so. The patriarchal society implements rules and prison recommendations that have an effect on females' self-concept, restrict their access to assets and statistics, and, as a result, keep them in a lower social standing than men. Education is the most powerful factor determining women's control over their own lives.

Women in Somalia are further disadvantaged by low academic achievement and the existence of societal norms that strictly limit their range of motion in public spaces. As a result, they show no interest in participating in politics. The male-biased environment that exists within political institutions can dissuade women. As there are few women on decision-making bodies, those women must paint interior patterns and modes that are suited to men. As a result of their surrender, ladies are unable to provide amusement to their problems. They'll be treated harshly by their co-workers and society at some point. Many, if not all, male elected officials have a negative attitude toward elected female members. They keep in mind that women can no longer operate for popular seats. They criticize the price of reserved seats. The lack of collaboration due to the behaviour of males in positions of authority is a significant impediment to women's ability to make decisions.

In Somalia, the establishment of indirect elections for reserved seats represents a true watershed moment for women. In no way should the girls who have moved into those facilities and cooperated in them be treated any differently. However, there may be a gender difference in the male-to-female ratio in politics. As a result, the elected female people have a very limited ability to influence decisions (Ajhal, 2014). The important obstacles of women's political participation include; sociocultural attitudes and absence of acquisition of the critical revel in for playing public preference-making, over burden of home responsibilities continuation of the horrible attitudes concerning girls' capability to steer and govern, loss of function models of women leaders for young women and girls, and the like may be said. (Kabaji, 1997) Outlines The hurdles to girls' engagement are mostly social and cultural; yet, women's businesses are evident as having helped to improve women's social and financial conditions at the same time. Egara's work emphasizes the importance of women's organizations in mobilizing women to take social and economic action.

Cultural Factors

Somalia is a patriarchal, patrial-lineal, and patriarchal culture

dominated by men. Girls have long been regarded as the backbone of society, due to the fact that they are responsible for the lineage's organic reproduction and interclan partnerships. In Somali society, women's status is uncertain. A married lady, on the other hand, is a member of her father's extended family, and her behavior can demonstrate respect for her father's heritage. Her male husband and kids have vowed to protect her and seek redress if she is abused or murdered. (Adamu, 2009).. Her partner's tribe, to which she is linked through her sons, expects her to remain faithful. Traditionally, women had no right to participate in extended circle of relatives' desire-making because they are not considered permanent members of any extended circle of relatives. To assess women's political popularity, he or she must assess their social reputation in the sphere of tradition. Women have out of position their qualities in a struggle-like society where guys are utilized as recruiting and the pressure that may be used to future inter clan wars. Clan feuds that arose from water and pasture issues were widespread in the past. (Abdi, 2007). At the same time, there have been intermittent battles between clans as a result of camel robberies perpetrated by fine armed organizations. Camels were dubbed "belonging to men" rather than "belonging to women." Camels were regarded as the clan's most valuable possession; hence women were not allowed to claim them. The males with the most experience were also given the task of annoying and milking them. This demonstrates the status of women within the extended circuit of relative politics. (2002 development) Traditionally, however, women are diagnosed, commonly occurring, and expected to have political influence indirectly through their husbands and relatives. There are legends, such as Arawello's, that warn of the risks of girls taking over governmental power. Others, such as the better halves together warrior and the leader (Wiil Waal), argue that women who are prohibited direct political engagement can and can wield political power through men, particularly their spouses. Since independence in 1960, the alternative half of Presidents seems to wield political influence in current politics (improvement, 2002) Despite the fact that women claim to have been one of the pillars that built the peace that is the base of Somali sovereignty, their political history has been overlooked. In Somalia, the 18-year-old issue of women's political rights and duties is profoundly embedded in the sphere of lifestyle. Ladies have been routinely barred from political participation and maybe from discussions about extended family issues. From a young age, a societal belief in male supremacy and leadership capacity places women in inferior positions. (2007 document) (Carrabey, 2013). Somali culture is traditionally built on patriarchy, which is manifested through male rule. The patriarchy shapes women's

wooning in politics as a tool of male dominance. It converts men and women into women and men, and establishes a structure of gender loop of related members, with males privileged and women subjugated. "A family members, ideological, political system in which men, using force, direct pressure, or ritual, culture, law, and language, customs good manners, schooling, and the branch of labour, decide what specifics women shall or shall not enjoy in which the girl I anywhere subsumed under the make-up of (Adamu, 2009) With the help of patriarchy, gender position theory is employed as an ideological instrument for girls in the home sphere as mothers and superior halves, and men in the private realm (Adamu, 2009). That is one of the major determinants of Somalia's level of female political participation. Aside from cultural misogyny, the reality of politics is another factor that contributes to the involvement or exclusion of women in politics. If we look the character of Somali politics one will understand that it's far extended family and tribalism-based system. In the essence of this political manner of life, it's miles apparent that the gadget supports the guy's involvement in political tool and political sphere.

The influence of tribalism, which is founded entirely on gender discrimination and inhibits women from participating in political life and private matters, can be traced to the dominance of men in mechanisms and processes and decision-making processes. Every individual has the constitutional right to run for office and be elected in elections at both the national and local levels (constitution, 22). In practice, however, a person who wishes to be elected in an election must enlist the aid of his or her tribe. The tribe's recognition and resources serve as a litmus test for political parties looking to include some frames in their candidacy list for the election (Abdi, 2007).

DISCUSSION

The outcome of the research is also in agreement (Nag raja, 2018). According to S. Radhakrishnan, a great philosopher, educator, and India's president, female education is more important than male education since there must be an educated woman behind each educated man. As a result, education can assist women in resolving a variety of family issues as well as establishing a sense of individual and personal identification. The study found out that there are several types of empowering women, a higher education empowered Somali women, those who are educated created their own business and managed their lives through professionalism, and they have got employed in most reputed private and public institutions. Giving the chance to get women empowerment there are many benefits. When you reform all of these things it is yes

that women need empowerment without reason because of they took all their family responsibility, makes self-confidence and to be a good mother without education women cannot feel that confidence.

Customary and traditional rules based on the patriarchy and religion system, where men dominate all resources, including power and decision-making, were one of the most notable obstacles discovered to be impeding Somali women's active engagement.

This result agrees in part with Abdo and Abegaz's assertion that patriarchy is reinforced by conventions and customary laws. It differs, however, due of the conflicted feelings about religious perspectives. Traditional Somali authority is led by male elders, according to the report, while women have no position in clan-based affairs and unable to serve their clans. One reply regrets that, when one considers previous customs, it is clear that women's primary responsibility was to care for their husbands and children. In Somalia, the topic of women's political right and roles is strongly rooted in the cultural world. Women were frequently excluded from the political sphere, as well as from conversations about clan matters. Women are assigned lower jobs from a young age due to a societal belief in male dominance and greater capacity to guide. Somali culture has traditionally been founded on patriarchy and manifested by male rule. Women's political relationships are shaped by patriarchy, which is a pattern of male dominance. It transforms men and women into men and women, creating a gender hierarchy in which males are favoured and women are humiliated.

Traditional tribalism due to gender discriminates against women not only in elections, but also in the appointment and nomination of political posts and public offices. The effect of tribalism, which is founded on gender inequality and prohibits women from participating in political life and conducting public affairs, can be linked to men's dominance in political landscape and decision-making processes. Every citizen, as a fundamental right, has the permission to run for office and be elected in elections at both the national and state levels.

CONCLUSION

The role of higher education in women's empowerment was the focus of this study. After all, more women with advanced degrees are required. Many women will be promoted to leadership roles as a result of their higher education. As a result, higher education serves as a foundation for the complete promotion and advancement of women's standing. Higher education is a powerful instrument for empowering women and advancing the country. When women get the variety of choices to take decisions, they are said to be empowered.

Everyone should encourage women since they are among the most important and vital things in the world. Women in Somalia are ignored in politics, leadership, and decision-making on issues that impact them and others, as well as in state-building and governance. This is because, according to Somali culture, a woman is not allowed to participate in decision-making because it is the labour and obligation of men.

Based on such intense emotional resentments, it became evident that without proper political involvement for women, no one can accurately assess their contribution to governance. This is exacerbated by the fact that men present formidable challenges for women who have been elected by chance; the environment is hostile to women; fellow women do not encourage women's efforts to climb the political decision-making ladder; and the importance of women's political contribution to politics and governance was nowhere to be felt in Mogadishu, where the only woman representing the others resigned.

REFERENCES

- Africa Barometer (2021). Women's Political Participation Retrieved from <https://www.idea.int/publications/catalogue/womens-political-participation-africa-barometer-2021>
- Ankur K, and Agrawal, D. C. (2017). "Women Empowerment in India: Role of Higher Education", *International Journal of Science and Research (IJSR)*, https://www.ijsr.net/search_index_results_paperid.php?id=ART20164494, Volume 6 Issue 2, 899 – 902
- Fapohunda T. M., (2011). Empowering Women Through Higher Education in Nigeria. T Fapohunda. *European Journal of Humanities and Social Sciences* 9 (1), 389-406.
- Maxamed, A. (2018) Caqabadaha Gabdhaha Ka Haysta Waxbarashada. Retrieved from <https://radioergo.org/2017/10/09/caqabadaha-gabdhaha-ka-haysta-waxbarashada/>
- Perkins, D.D. (2010). Empowerment. In R.A. Couto (Ed.), *Political and Civic Leadership: A Reference Handbook* (Pp. 207-218). Thousand Oaks, Ca: Sage.
- Alemu, Sintayehu Kassaye. (2018). Meaning, idea and history of university/higher education in Africa: A brief literature review. *FIRE: Forum for International Research in Education*, 4(3), 210-227
- United Nations (1995). The Beijing Platform for Action, paragraph 181
- UN Women (2021). Women's Leadership and Political Participation

THE IMPORTANCE OF GENDER NEUTRALITY IN TEACHING FOREIGN LANGUAGES

Assoc. Prof. Dr. Burieva Nargiza KUCHKAROVNA

Jizzakh State Pedagogical University

ABSTRACT

The objectives of the following research were formulated is to study the history of the formation of a gender-neutral language and to systematize the imperfections of the English language from the point of view of tolerant communication, and the third, final task, which is also the practical significance of the work, is the creation of a list of recommendations aimed at the implementation of intercultural communication, the main criterion for the success of which is tolerance, expressed in mastering a gender-neutral language. To solve the tasks set, the following were used: the method of critical analysis of literary sources, the deduction method, formalization and the hermeneutic method.

Keywords: Tolerant Interaction, Gender-Neutral, Feminist, Androcentrism, Sexism, Gender-Inclusive

INTRODUCTION

The relevance of this study lies in the growing attention to the gender-neutral language, which is caused by the growth of criticism of the English language by groups of feminist linguists. Of particular interest is the fact that the modern social paradigm, striving to increase the level of tolerance in society, directly affects the language, transforming it.

MATERIALS AND METHODS

The theoretical basis of the study was the work of: V.K. Barashyan [1], E.S. Zinoviev [3], Yu.A. Nikitin [4] and A.N. Sebyruk [6], which examines the gender asymmetry of the English language, as well as the phenomenon of androcentrism and ways to avoid it.

The topic of one of the main discussions of the XXI century is the issue of gender policy in society. Such popularity is due to the fact that at present society pays special attention to tolerant interaction between people, which is directly related not only to the successful implementation of intercultural communication, but also to the formation of the worldview of people of different cultures [6, p. 76].

Due to the fact that the language includes the stratification characteristics of any society and reflects the mentality that has become entrenched in society through historically established customs and attitudes, feminist linguists believe that one of the main prerequisites for discrimination against women is the androcentric orientation of the English language [6, With. 76; 1, p. 112].

Taking into account the fact that society has historically supported the ideas of patriarchy, adherents of feminist linguistics argue that there is a gender asymmetry in the language norms of the English language, which contributes to the dominance of male values over female ones [1, p. 112].

Thus, in order to eliminate any kind of manifestation of sexual discrimination since the 1960s. groups of feminists began to subject European languages to social pressure [6, p. 76]. As a result, there was a need to form a gender-neutral language aimed at minimizing the use of androcentric and masculine vocabulary in speech and writing.

Thus, since the end of the XIX century. the group of pronouns Spivak began to form. For example, it was proposed to use «E» as a subject, «Em» to construct an object, «Eir» as a possessive adjective, «Eirs» as a possessive pronoun, and «Emself» as a reflexive pronoun. However, due to the fact that pronouns were created by different authors independently of each other, the specific history of their development is unclear.

Also, because the ingrained pronouns «he» or «she» can often be regarded as offensive in current American society, many colleges and universities encourage students to choose their own acceptable address. As a result, the gender-neutral pronoun «ze» was created [6, p. 81].

Thus, at present, the trend of replacing words and concepts that discriminate people on the basis of gender with gender-indifferent words is gaining momentum [6, p. 80].

In order to understand the metagender meaning of words, it is necessary to conduct a gender analysis, which is based on the concept of "gender". So, to designate gender in English, two concepts are used: sex and gender.

The first is the biological essence of a person, while the concept of "gender" includes the socio-cultural component of the personality. However, it should be noted that gender categories currently reflect physiological differences to a lesser extent, since they are often directly related to social stratification. Therefore, when studying the gender approach in linguistics, it seems necessary to pay attention to the social and cultural differences given to both sexes by society [6, p. 78; 1, p. 112].

For many centuries, there has been a disproportionate representation of the roles of both sexes throughout the world, both culturally and socially. It is important to note that gender asymmetry is not a consequence of the underdevelopment of the economy or society, but, in turn, causes gender discrimination in diverse areas. Health care, politics and education can serve as examples of such areas [7, p. 68].

Thus, the current circumstances in the socio-cultural aspect of society are directly reflected in the language. This fact substantiates a large number of studies based on the analysis of media sources.

From the point of view of feminists, the English language contains a number of shortcomings that increase gender inequality in society. These include:

1. Assimilation of the concepts “man” and “man”. The most used example of this problem is the use of the word “man” both for a person in general and for a masculine person in particular.

2. Masculine-oriented gender-neutral concepts, which, for the most part, do not belong to the feminine gender, for example: actor, waiter, poet.

3. Feminine formation to denote various activities with the help of certain suffixes, which include: -ette and -ess. For example: princess, usherette, heiress. At the same time, there are no such suffixes for designating male figures, which once again confirms the androcentric orientation of the English language.

4. Existence of gender-oriented types of professions. It is known that over the years a culture has been formed, according to which men were the owners of the most prestigious professions, such as: doctor, manager, lawyer. In this connection, the addition of “female” suffixes to them often carries a disparaging connotation.

5. The use of the addresses «Miss» and «Mrs» when communicating with women, associated with their marital status, while there is a lack of such forms of addressing men in the language [6, p. 78–79].

Thus, in order to successfully study the problem of gender inequality in the English language, it is necessary to refer to the concept of gender markers, which are groups of words related to any gender. According to E.S. Zinovieva, based on the structural criterion, gender markers can be classified as follows:

1. Tokens reflecting physiological data based on gender (man – woman; Mr – Mrs – Miss; gentleman – lady; boy – girl; maid / maiden – fellow / lad / guy; male – female).

2. Terms used in the meaning of kinship (daughter - son; aunt - uncle; mother - father; grandmother - grandfather; sister - brother; wife - husband).

3. Proper names (Jack, Mary).

4. Nouns used to designate a doer (waiter - waitress; heir - heiress; usher - usherette) [3].

Due to the fact that the gender identity of each person is formed in the process of education based on the awareness of gender-role identity, it is required to pay attention to the areas of life that influence the establishment of stereotypes about femininity and masculinity. One of the main roles in the process of human socialization is occupied by popular media.

Thus, the analysis of studies aimed at reviewing textual material in modern English and American mass media, based on the magazines Time, Women's health, Gentlemen's Quarterly and Vogue showed that:

1. In both British and American journalism, the frequency of using gender-neutral designations over gender-marked ones prevails;

2. The percentage of the use of masculine-oriented vocabulary in British sources prevails over feminine-oriented ones;

3. In American sources, the frequency of using feminine-oriented names is much higher than in British print media [4, p. 38];

4. In gender-specific magazines such as Women's health and Gentlemen's Quarterly, there is a predominance of gender-specific vocabulary that matches the sex of the most active audience.

It is worth noting that among scientists studying gender linguistics, there are also those who are negatively disposed towards the ideas of popularizing a gender-neutral language.

Firstly, sociolinguists are convinced that the use of gender-marked words ensures complete mutual understanding between people in the process of interpersonal communication, since it makes it possible to identify the individual qualities of speakers during communication. This judgment is substantiated by the fact that the social role of the individual always includes a gender aspect. Therefore, for the healthy functioning of society, gender distinctions are necessary both in culture in general and in language in particular. Secondly, some scholars find gender-neutral language difficult both to understand and reproduce and to write [2].

Thus, the French Academy, which maintains the immutability of the classical language, opposed the inclusion of gender-neutral vocabulary in the creation of new textbooks [5].

However, the authors of this article are convinced that a gender-neutral language does not lower the level of mutual understanding in the process of communication, but, on the contrary, contributes to the growth of mutual respect and tolerance. Also, gender-neutral vocabulary is not difficult, since it is built on the basis of already known concepts. As a result, there is a need to use a gender-inclusive language in teaching English.

RESULTS AND DISCUSSION

In view of the fact that the main goal in teaching students of higher educational institutions is the training of highly qualified specialists, it can be argued that an important component of their education is the ability to integrate into the multicultural environment that exists in modern realities.

Thus, for the effective implementation of intercultural communication, graduates of pedagogical universities need to be properly aware of the ways of using gender-neutral vocabulary in the English language [6, p. 83].

Thus, learning a gender-neutral language contributes to the achievement of the following competencies:

1. Sociocultural competence, expressed in familiarization with the cultural characteristics of the countries of the language being studied.
2. Discursive competence
3. The ability to carry out politically correct intercultural communication.

It should also be noted that in the learning process, the active vocabulary is expanded and the skill of establishing the form of information transfer is improved.

Thus, the authors of the article consider it possible to offer the following methodological recommendations that should be taken into account when developing a curriculum in order to minimize the use of gender-discriminatory words and concepts by students during communication in a foreign language, and, as a result, increase their level of awareness in the field of politically correct intercultural communication.

The stages of implementation of gender-inclusive speech training are as follows:

1. Substantiation of the relevance of the use of non-discriminatory vocabulary.
2. Review of gender-neutral nominations and their comparison with gender-oriented ones.
3. The use of previously learned gender-neutral pronouns and nouns in the course of drawing up dialogues or monologues.
4. Drawing up reports and presentations and presenting them in the classroom with specific examples of replacing gender-marked concepts found in the course of self-study.

Also, for the successful introduction of gender-neutral vocabulary in the speech of students, it is necessary to organize an independent study of these speech units.

Practical recommendations for raising the level of awareness in the use of vocabulary equal to both sexes for the organization of individual independent work of students are as follows:

1. When studying literature, it is necessary to pay attention to gender-marked vocabulary and find several options for replacing it with neutral options.
2. When reading modern English-language publications, one should especially note the contextual use of gender-inclusive names and fix their meaning.

In order to competently use gender-neutral language units in speech, it is also necessary to take into account the following ways of replacing gender-inclusive vocabulary with gender-neutral.

Basic rules for getting rid of gender-discriminatory vocabulary:

1. Use of the politically correct combination «he or she».
2. The use of pronouns any, each, every, some.
3. Appeal without regard to gender characteristics, for example: person, someone, everyone, anybody, you.
4. The use of a reflexive pronoun for both sexes in the form «themselves».
5. Exclusion from the word of components indicating the gender of the agent. For example, such as «man» in the noun «barman» or «woman» in «policewoman». There are two main replacement

options: using a synonym, and converting the gender-specific component to a gender-neutral <<person>>. For example, <<bartender>> and <<policeperson>>.

6. Adding suffixes -or, -ite, -arian, -logue (-log), -ster, -ee, -ant (-ent), -ary, -ling, -hood, -er (-ier), -ist, -an, -ate, -ician to nouns.

However, it is also worth mentioning that the excessive use of gender-inclusive words and concepts can negatively affect the stylistic component of speech. As a result, it is necessary to be careful and control your speech when using gender-neutral vocabulary.

Principles for analyzing the relevance of certain gender-specific lexical units when they are used in speech:

1. It is possible to use gender-specific vocabulary in the process of communication between people of the same sex.

2. It is appropriate to use masculine or feminine-marked vocabulary in literature, video materials or publications aimed at an audience of a certain gender.

3. It is desirable to use gender-neutral language when communicating with people of different sexes.

4. It is necessary to use gender-inclusive language units when communicating with radical feminists.

CONCLUSION

Thus, taking into account the fact that the tendency of feminist-minded linguists to exclude gender-marked nominations from the English language is currently gaining popularity due to the fact that they are one of the main reasons for gender discrimination against women, it can be argued that in the content of the linguocultural competence of graduates of pedagogical universities, it is recommended to introduce the skill of politically correct communication. This competence indicates a broad understanding of the specialist's worldview and the possibility of effective communication with people who have different views and worldviews.

In conclusion, we can make an unambiguous conclusion that in order to implement competent tolerant intercultural communication, it is necessary to teach students of higher educational institutions the use of gender-neutral language units when communicating in English.

REFERENCES

- Barashyan V.K. Constituting a Gender Glossary: The Problem of Paradigm Limitations // *Historical and Social Educational Thought*. 2013. No. 6 (22). S. 112.
- Gorbunova M.Yu. Feminism and problems of gender linguistics // *Bulletin of the Adyghe State University. Series 2. «Philology and art history»*. 2008. No. 3.
- Zinovieva E.S. The role of gender-marked lexical units in the construction of masculinity and femininity in the discourse of gender-oriented glossy magazines (on the material of English and Russian languages) // *Universum: Philology and Art History*. 2017. No. 12 (46).
- Nikitina Yu.A. Replacing gender-marked nouns with gender-neutral ones in the texts of the English-language media // *Baltic Humanitarian Journal*. 2015. No. 4 (12). S. 38.
- Rambler: information portal. [Electronic resource]. URL: <https://news.rambler.ru/other/41785219-ne-damy-i-ne-gospoda-chto-takoegenderno-neytralnyy-yazyk/>.
- Sebryuk A.N. On Accounting for Androcentrism and Gender Asymmetry in Teaching Modern English // *Bulletin of PNRPU. Problems of linguistics and pedagogy*. 2017. No. 1. P. 76–83.
- Tikhaeva V.V. The Specificity of Gender Representation in Media Discourse (on the Material of the English Language) // *Philological Sciences. Questions of theory and practice*. 2019. No. 4 (12). S. 68.
- EnglishDom: information portal. [Electronic resource]. URL: <https://www.englishdom.com/blog/rod-sushhestvitelnyx-v-anglijskom-yazyke/>.

COMPARATIVE ANALYSIS OF THE DEVELOPMENT OF PEDAGOGICAL EDUCATION IN THE UNITED KINGDOM AND UZBEKISTAN

Dr. Ulugbek JABBAROV

Tashkent State Pedagogical University

Dr. Anora JABBAROVA

Jizzakh State Pedagogical University

ABSTRACT

The purpose, structure, content and organizational components of the system of pedagogical education serve as a basis for a comparative study of the system of teacher training in England and Uzbekistan. In the process of comparative study of the British and Uzbek pedagogical education systems in Europe, including the UK, authentic sources on teacher training, Council of Europe documents, international research materials, documents on the Bologna Process, national reports and decrees of the President of the Republic of Uzbekistan, Cabinet decisions and other normative legal acts served as a basis.

Keywords: trends, financial independence, pedagogical experience, pedagogical education, foreign experience, globalization, teacher training.

INTRODUCTION

At present, the scientific work carried out in recent years in the field of comparative pedagogy to ensure the effectiveness of our research (scientific works of D. Bridges [1], T. Kerry [2], J. Elliot [3], reflecting various aspects of continuing pedagogical education in the UK; The researches of A.G.Andreeva [4], D.Sabirova [5], E.B.Avazovik [6].

Based on these studies, the parameters for comparing the value and purpose of the teacher training system in the UK and Uzbekistan were identified: the attitude of society and the state to education, the teacher and the student; priorities and principles of state education policy; goals and objectives of modern education and teacher training; requirements for personal and professional training of teachers.

Parameters for comparing the composition of the teacher training

system in the UK and Uzbekistan: levels of pedagogical education; models of teacher training and directions of education of future teachers; teacher training institutions and requirements for them; continuous pedagogical education and teacher training.

Parameters for comparing the content of teacher training in the UK and Uzbekistan: requirements of state educational standards for educational programs and outcomes; curriculum and science curriculum content.

Organizational parameters of teacher training in the UK and Uzbekistan: forms and methods of organizing the educational process; criteria and indicators for evaluating learning outcomes.

It should be noted that today the process of teacher training in the UK and Uzbekistan is developing in an environment that reflects the trends in global education. At the same time, these trends are emerging at different levels in relation to the cultural, historical, economic and educational characteristics of the United Kingdom and Uzbekistan: democratization of education, ie openness to all, freedom of choice of educational institution and diversity of programs.

Centralization and decentralization in the management and financing of pedagogical educational institutions in the UK is reflected in the introduction of a model of partnership of higher education with schools.

MATERIALS AND METHODS

In the Republic of Uzbekistan, similar trends have been observed in recent reforms. Ensuring the academic and financial independence of higher education institutions, the establishment of mutually beneficial cooperation of higher education with industrial enterprises and research institutes, schools.

The humanization of education is reflected in the development of the concept of personalized (individual) teaching in the UK, the requirements of professional standards, the organization of general and pedagogical education and the value-based basis. In Uzbekistan, this trend is reflected in the humanization of the content of education.

Informatization of education is reflected in the expanding access to information in both countries, the widespread introduction of information and communication technologies in the educational process, the widespread use of distance forms of training, retraining and advanced training of teachers to improve the quality of their practical pedagogical, methodological, scientific and pedagogical activities.

Globalization of education is reflected in the integration of pedagogical

education into a single pan-European educational space within the Bologna Process in the UK, the strengthening of the role of the state in ensuring the quality of teacher training based on common academic and professional standards. In Uzbekistan, this trend is reflected in the rapid implementation of tasks such as relying on international standards in ensuring the quality of education in higher education, organizing the educational process on a modular-credit system, intensifying faculty and student exchanges, improving foreign language skills of future professionals.

The United Kingdom and Uzbekistan have common features on all components of teacher training in the Bologna process. The goals and values of teacher training are:

- in both countries, education is a priority of public policy;
- citizens in both countries have equal access to quality education;
- educational goals and values, as well as perceptions of teacher training, are based on ethical, democratic, humanistic ideas, and are reflected in the personal and professional requirements of teaching;
- the expected outcomes of the teacher training process are recorded in the standards in the form of a set of competencies that the prospective teacher should have.

In the context of teacher training:

In both countries, teacher training is carried out in different areas of education and specialities;

- Curricula at UK universities consist of training modules, credit units, allocated hours, distribution of disciplines by teaching stages, intermediate and final attestation forms, internships, compulsory and elective parts.

- Higher Education Institutions in Uzbekistan have also introduced a credit-module system of education from 2020. Curricula include compulsory and elective subjects, internships and certifications. These are the main features of pedagogical higher education institutions in the UK and Uzbekistan.

The specifics of teacher training in the UK and Uzbekistan are as follows.

Goals and values:

- In contrast to Uzbekistan, an individualized approach is a priority in UK pedagogical education policy. This in turn allows the teacher to focus

on each student's learning outcomes. The learning process requires the use of different teaching strategies, taking into account the individual needs, abilities and aspirations of each child.

- Unlike in Uzbekistan, the goal of teacher training in the UK is to meet two standards: the academic standard of higher education and the professional standard ("qualified teacher status").

- UK Higher Education Institutions are forced to partner with schools to employ their own graduates, as funding for higher education institutions depends not only on the number of graduates who have qualified teacher status, but also on the number of people who have worked at the school for at least five years.

In the structure of teacher training:

- Teachers in Uzbekistan today are trained in the system of pedagogical universities, pedagogical institutes, pedagogical institutes within universities. In the UK, the training of qualified teachers takes place in the pedagogical departments of universities, colleges, and institutes with university status.

- In the UK, teacher training is trained in a variety of alternative areas, as well as in the workplace, with programs that can quickly adapt to the individual needs and requirements of students.

- In contrast to Uzbekistan, in the UK, graduates of pedagogical schools wishing to work in public schools are required to complete a one-year internship ("entry into office"). A mentoring system has been established in schools.

- Every English teacher must take a refresher course of 18 days (30 hours) per year.

In the context of teacher training:

- In the UK, unlike in Uzbekistan, teachers are required to meet two different standard requirements: professional and academic (a standard that meets a certain level of higher education).

In the professional standard of teachers:

- requirements for the professional activity of a teacher are set at different stages of his career;

- teacher competencies are defined on the basis of clear criteria and indicators;

- the requirements are closely interrelated and involve reflection and feedback from students;

- organizational requirements for teacher training by educational institutions;

- the process of teacher training to be able to collaborate with colleagues and prepare to feel like a member of a team; communicative and emotional competence; to reflect and plan to improve their skills independently each year; to evaluate the results of students' learning activities on the basis of different approaches, etc. focused.

The professional standard developed by the British Agency for Training and Development of Teachers (TDA) defines the characteristics of a teacher at different career stages (young teacher, qualified teacher, expert teacher) based on a competency approach.

The standard consists of 3 interrelated requirements:

- the degree of formation of professional qualities,
- the level of formation of professional knowledge and concepts,
- to the level of formation of professional skills.

From the analysis of scientific sources, it can be concluded that the UK has a flexible level system of teacher training. The teacher training system includes several models and many training routes:

1. Parallel (concurrent / undergraduate) - diploma degree,
2. Consecutive / postgraduate - postgraduate degree,
3. In-Service / Employment based Training [9].

RESULTS AND DISCUSSION

In the UK, educational programs are developed based on academic standards. International projects, such as the Tuning Project in Europe, state that "requirements in educational programs must be expressed in terms of learning outcomes and competencies" [10].

Learning outcomes are the end result that a learner needs to know and understand and be able to accomplish once the learning process is complete.

In the UK, according to the Bologna model, educational programs are implemented in 3 stages of higher education: the first stage - bachelor - parallel model, the second stage - master's - serial model, the third stage - doctoral.

Science programs and curricula of UK higher education institutions were analyzed on the example of the universities of Winchester, Glasgow, London.

The first cycle (undergraduate) curriculum consists of the following blocks.

1. The curriculum course, which depends on the direction of education, also includes methods of teaching subjects. For example, prospective elementary school teachers learn all the subjects that need to be taught in school.

2. Professional block (professional course) includes the study of the general principles of pedagogy, psychology, school hygiene and the history of pedagogy in various combinations.

3. Block of specialist subjects (specialist subject course).

4. School practice - 32 weeks for a 4-year program, 24 weeks for a 2-3 year program.

In the interests of our study, we sought to analyze programs designed to train foreign language teachers at the Universities of Cambridge, Winchester and Glasgow.

Basic modules of the professional block:

- theory and practice of language teaching, students' second language skills, literature, language and media in foreign language learning, principles of formation of linguistic and speech skills, formation of foreign language literacy, etc.

Based on the analysis of the programs of British pedagogical higher education institutions, the following methods and technologies are widely used:

- lecture (interactive lectures with elements of discussion), seminar (presentation, debates by tutors in small groups of 6-10 people), project, master class, independent study, research, tutorial, internship, theoretical and practical training in a virtual learning environment, role-playing games, various pedagogical practices.

Students participate in university, inter-university conferences and seminars, competitions.

One of the distinctive features of British pedagogical education is the tutoring system that has been used in universities for many years. The purpose of the tutoring system is to systematically and continuously monitor the student's learning activities, monitor his / her learning and behavior, and establish an active teacher-student relationship.

Teaching methods are inextricably linked to methods of monitoring and evaluating student achievement. British higher education institutions

have a cumulative system of assessment consisting of several stages and forms [11].

Tests, essays, presentations, reports, analysis of the literature on the topic, course work, etc. are used as control and evaluation methods.

The evaluation structure consists of current (formative), final (summative) and current and final evaluation of practical activities.

Initial assessment is also used at the University of London. The main form of current assessment is the use of “formative” technology.

Portfolios, essays on written modules, written and oral assignments, preparation of presentations, etc. are also widely used in the current assessment. The diversity of British curricula allows students to choose the forms of assessment of learning outcomes.

Another distinctive feature of British higher education is that upon completion of a full course, graduates are given a “Career entry and development profile” by the tutor and a Final Assessment Form. This allows the graduate to enter the Induction year at the school.

Thus, the leading trends in the system of teacher training in the UK and Uzbekistan in the XXI century are as follows.

One of the valuable foundations of teacher training in both countries is the competency approach, which in turn determines the structure of standards. Academic standards of higher education in England include information on general requirements, directions, state requirements for the content and level of education in each direction, qualifications of higher education. Since 1998, professional standards have been introduced in the UK in the field of teacher training.

There is a single standard, SES and qualification requirements in pedagogical higher education institutions in Uzbekistan, and the development of a professional standard of pedagogical education is one of the urgent tasks today.

In the UK, including the UK, specific conditions have been created for teachers to continue their professional development. The main goal is to meet the individual needs of teachers and improve the quality of their professional activities. In the British teacher training system, special attention is paid to the general literacy of future professionals. Therefore, unlike the Uzbek education system, since 2001, graduates of English pedagogical institutions have been tested in mathematics, English and information technology.

Table 1. *The System of Pedagogical Education in Uzbekistan and England*

The System of Pedagogical Education of Uzbekistan	Elements of the Educational Process	The System of Pedagogical Education of England
Learning objectives and values, including perceptions of teachers based on government democratic humanistic ideas, find their way around the personal and professional requirements of the teacher.	Aims	Applying a variety of learning strategies tailored to the individual needs, abilities and aspirations of each child
SES, Eligibility requirements, Curriculum or Syllabus	Educational Programs (Content of Education)	The requirement that teachers meet the requirements of two types of standards: professional and academic (a standard corresponding to one of the levels of Higher Education)
Lecture, Practical Lessons, Seminars, Laboratory	The Form of Educational Organizations	Lecture, practical lessons, tutoring, laboratory
Subject - Object	The Role of Learners in the Professional Process	Subject - Object
Pedagogy and ICT	Application of Education Development Technology	Technologies, individually directed Education
Internal and External check	Monitoring and Evaluation of Learning outcomes	Initial assessment, formative, summative, test, essay, presentation, report, analysis of literature, course work

CONCLUSION

As a result of the comparative analysis, general and specific aspects of the organization, structure, content and goals and values of teacher training in the UK and Uzbekistan were identified (Figure 1). As a result, a conceptual model of the pedagogical education system has been developed in Uzbekistan and the United Kingdom. This, in turn, will allow solving the existing problems in the training of teachers in our country on the basis of best international practices, including innovations to improve the quality of continuing pedagogical education in the UK.

REFERENCES

- Bridges D. The Secondary School Curriculum: Theory into Practice: An evaluation of an extended school-based in-service program at City of Ely College, Cambridge, Mimeo Text. / D. Bridges Cambridge: Homerton College, 1981.
- Kerry T. Distance education for teaching project, South Bank University and Westminster College [Text] / T. Kerry et al. - Oxford: (under negotiation), 1992.
- Elliott J. What have we learned from action research in school-based evaluation? Text. / J. Elliott // Paper delivered to Conference on School-based Evaluation in Lillehammer, Norway, 1992.
- Andreeva G.A. Modernization of the system of Higher pedagogical education in England (70-90-e gg. XX v.): Monograph- M.: ITOP RAO, 2002.- 227 p.
- Sabirova D.R. Quality assurance for continuing teacher education in the UK (2nd edition XX V.). Diss. ... Ph.D. ped. sciences. Kazan, 2008. - 474 s.
- Abazovik E.V. Preparation of teachers in Great Britain and Russia in the conditions of the Bologna process: dissertation ... candidate of pedagogical sciences: St. Petersburg, 2010.- 204 p.
- Ibragimova F.X. Formation of interest in the culture of England among future English teachers as a factor of professional development. - T.: «Science and technology», 2014. - 208 p.
- Pirmanova G.N. The study of English artistic heritage as a means of increasing students' interest in the English language (PhD) Abstract Dis. ... ped. fan. nom. - T: Samarkand State University, 2018.
- Shardlou S. Improving the practical training of students in the field of social work: (UK) [Tekst] / C. Shardlou, M. Doul // Master. - 1994. - № 6. - p. 54-58.
- Nurmanov A.T., Mustafakulov A.A. Managing the Quality of Training of Pedagogical Personnel's on the Basis of TQM - (Total Quality Management) // International Journal of Psychosocial Rehabilitation, Vol. 24, Issue 05, 2020. - P.3759-3770.
- Gargay V. B. B. Development of the system of raising the qualifications of teachers in Great Britain (end XIX - end XX vv.): Diss ... d-ra ped. Science: Novosibirsk, 2006 - 446 p.
- Nurmanov AT, Turgunov Y.I. On the possibilities of using modern information and communication technologies in improving // Scienceandworld.2020.№7 (83).P.52-54.

THE SPECIFICITY OF THE FUNCTIONING AND TRANSLATION OF ENGLISH MILITARY ABBREVIATIONS

Teacher Avyasova IRINA

Jizzakh State Pedagogical University

ABSTRACT

This article discusses abbreviations, their functioning and the specifics of translation in the field of military discourse, as well as such concepts as “military discourse”, “abbreviation”, the main types of abbreviations are revealed: lexical and graphic. The main features of the English military vocabulary are highlighted, such as the index designation of the term and the use of conventional signs that are used to designate different types of weapons and military equipment. The article presents methods of transferring English military abbreviations in Russian, which include translation of the full form, lexical-semantic substitutions, transcription and transliteration, descriptive translation, as well as translation of the full term and the formation of a new abbreviation already in the target language. The main difficulties that can be encountered in the translation of English military abbreviations are revealed.

Keywords: abbreviation, military discourse, acronyms, affixes, decipher, conditional index, transcription, transliteration, target language, Military Police, Women’s Army Corps, morphological design.

INTRODUCTION

Military translation is a separate linguistic discipline due to the high requirements for the quality and accuracy of translation, errors in which, at best, will lead to arbitrary and subjective interpretation of the text and misunderstandings during negotiations, and at worst, they can cost someone their life or entail serious material costs. It requires an impeccable command of not only foreign military terminology, but also adequate Russian military terminology, which is regularly updated. In addition, the translator needs to have deep knowledge of a linguoculturological nature, since the approach to military affairs in different countries has significant differences, which is manifested both in the structure of military regulations and in the style of presenting the material. The relevance of the work is also due to the practical assistance

in the activities of military translators and general translators, who often come across unfamiliar abbreviations, military abbreviations and, in general, military vocabulary. The purpose of this study is to study the ways of translating abbreviations of the English-language military discourse. The novelty of the study lies in the identification of the percentage of ways to translate military vocabulary, namely abbreviations, on the basis of the US Army field manual for the training of snipers (DOA Sniper Training 1994).

MATERIALS AND METHODS

The concept of “military discourse” was proposed by G.M. Strelkovskiy. He believes that “military discourse is a specific speech organization of the worldview, inherent exclusively to military personnel, characterized by comparability with the situation of speech communication, the situation that has developed in any military area, various military facts, reliable military-theoretical principles, as well as military- historical events and sources” [13, p. 164].

Military discourse is an institutional discourse because it has the properties of this type of discourse. So, the domestic scientist V.I. Karasik believes that in institutional discourse, participants in communication act as representatives of certain groups of people (boss-subordinate) [6, p. 291]. This type of communication, status-oriented discourse, refers to institutional communication, that is, to the verbal interaction of different representatives of social groups or institutions with each other, as well as with people who realize their role opportunities.

Military vocabulary can be divided into military terminology, which includes concepts related to the military sphere, and military-technical terminology, including scientific and technical terms, as well as slang words and phrases that are synonymous with established military terms and are used exclusively in the oral speech of military personnel [11, p. 25].

Modern English military vocabulary has a number of abbreviated lexical units that are used both in the oral speech of military personnel and in written form of directives, orders, and statutory documents.

In the scientific literature, the terms “abbreviation” and “abbreviation” are often used as synonyms. According to the famous linguist O.D. Meshkov, the term “abbreviation” must be used in the broad sense of the word, and it is any abbreviated version of the spelling and pronunciation of a word (term) or phrase - regardless of its structure and the nature of the resulting unit [10, p. 40]. According to A.P. Shapovalova, A.P. Averyanova uses the terms “abbreviation” and “abbreviation” as

synonyms [14, p. 55]. It must be emphasized that some linguists Vocabulary of military and technical materials is characterized by the use of a large number of abbreviations. Abbreviation is to ensure the transfer of the maximum amount of information (semantic content) with minimal use of the material shell of the language (sound shell and graphic form), that is, to increase the effectiveness of the communicative function of the language.

It must be emphasized that some linguists criticize this approach. For example, A.P. Shapovalova is of the opinion that the cited A.P. Averyanova, as examples, the words Vtuz, MFA cannot be classified as complex abbreviations, since they refer to alphabetic initial abbreviations, since they are formed from the initial letters of the original phrases (“Ministry of Foreign Affairs”, “higher technical educational institution”) [14, p. 56].

Supporters of the separation of these two terms are D.I. Alekseev and V.N. Shokurov. Alekseev believes that there are graphic abbreviations and letter abbreviations with a common method of formation, but with a different type of connection between the abbreviated word and its full form, as well as between the abbreviation and the name [1, p. 145]. V.N. Shokurov separates these two concepts, for example, he recommends that VVS be referred to as abbreviations, and private (from “private soldier”) to abbreviations [15, p. 184].

Thus, the definition of O.D. Meshkov and V.V. Borisov. O.D. Meshkov interprets the concept of “abbreviation” as various processes, as a result of which a word is somehow reduced in comparison with its prototype [10, p. 32]. V.V. Borisov understands an abbreviation as “a letter or a short combination of letters that have an alphabetic resemblance to the original word or expression and are used instead of this word or expression for brevity” [2, p. 98].

Having studied the works of linguists at the end of the 20th century, it can be concluded that by “abbreviation” they understood the process of formation of abbreviations, and by the term “abbreviation” scientists understood the word itself, obtained as a result of abbreviation [5, p.13].

Abbreviations are divided into lexical and graphic. Lexical abbreviations are used both in oral and written speech. Graphic abbreviations are not used in oral speech, but they are used in writing. Graphic abbreviations are not words and are used only in writing, but when read, they are deciphered and read in full (for example, Svc Plt - “service platoon” - “service platoon”) [4, p. 25].

V.V. Borisov divides lexical abbreviations into two categories:

- Transformation-based abbreviations, among which truncations (for example, co - “company” - “company”) and abbreviations can be distinguished;

- abbreviations based on omission (for example, private - from “private soldier” - “soldier, low-ranking serviceman”) [2, p. 54].

Abbreviations (letter abbreviations) are divided into abbreviations that are spelled (for example, FDA - forward defense area - “forward defense area”), and acronyms - words derived from the initial letters of the original combination of words that can be pronounced not by individual letters, but entirely (for example, FEBA - “Forward Edge of Battle Area” - “forward edge of the defense area”) [2, p. 55].

It should be noted that in some cases, abbreviations change morphologically and phonetically, that is, they move from one type of abbreviation to another.

Abbreviations can be in the proposal the main and secondary members. Based on the rules of English grammar, they can take on the appropriate morphological design. But sometimes there are some inconsistencies with these rules. For example, you may encounter an unstable plural form or an unstable spelling. So, in the first case, the plural forms can be specified in different ways, for example, these MOS (military occupational specialties) and these MOSSs. And in the second case, the -s suffix can be attached with or without an apostrophe: ten ICBM's (intercontinental ballistic missiles) and ten ICBMs.

In fact, the formation of the plural of abbreviations occurs by adding the suffix -s at the end of the abbreviation, regardless of the way the full form of this abbreviation is pluralized. For example, POW prisoner of war - POWs prisoners of war; EM enlisted man - EMs enlisted men.

The appearance of a large number of abbreviations currently leads to difficulties in translating them, since one abbreviation can have many meanings. For example, in some combat documents, the official order of writing abbreviations is not observed, moreover, in a sentence, abbreviations may have different syntactic functions, and therefore, different morphological design (past tense, plural, possessive, article). This creates certain difficulties in translating military abbreviations.

When translating abbreviations, it is necessary to refer to a dictionary, but even dictionaries cannot provide all the meanings of abbreviations found in the material. It is for this reason that it is necessary to know the methods of translating abbreviations. First of all, it is necessary to study the context and try to determine the meaning of a certain abbreviation.

Then you need to carefully analyze the structure of the abbreviation and decipher its components.

Consider the methods of transferring English military abbreviations into Russian and Uzbek.

- Full borrowing: abbreviation WS - “weapon system” - “weapon system” “qurol tizimi” in Russian and Uzbek text will be denoted by the same Latin letters.

- Transliteration: NATO, which in Russian will be transmitted as “NATO”.

- Transcription together with tracing: ATL - “Alpha team leader” - “Alpha group leader”.

- Deciphering the abbreviation and its translation: FEBA - “Forward Edge of Battle Area” - “forward edge of the defense area.”

The above features of abbreviations are confirmation of the fact that they differ in many ways from ordinary lexical units. When translating abbreviations, it is necessary to take into account their features, as well as to know the basic methods of translating abbreviations.

Among the most common difficulties in translating abbreviations are:

- 1) the difficulty of translating abbreviations lies in the fact that the abbreviation applies to all parts of speech: verbs (atk - attack), nouns (svc - service), adjectives (subor - subordinate), adverbs (NW - North-West), prepositions (w / o - without);

- 2) non-compliance with the rules for writing abbreviations (lowercase and uppercase letters, with and without punctuation marks);

- 3) in a certain context, abbreviations have a certain syntactic meaning, in connection with which they are transformed morphologically (they take the form of the plural, are used with the article, take the form of the possessive case, etc.) [6, p. 10].

Another feature of the military vocabulary is the presence of index designations and conventional signs that are used to designate different types of weapons and military equipment. These symbols should be well known to both the interpreter and the translator [8, p.120]. Example: index CH-57A stands for C - cargo, H - helicopter, 57 - design number, A - modification.

To decipher this type of conventional signs, special tables are used, described in the charters. Abbreviations are inherent in other languages, but only in English they are the most numerous and are a characteristic

feature of the English language.

The material of our study was the US Army field manual for the training of snipers (DOA Sniper Training 1994). 786 military terms were found in it, and the number of abbreviations is 146 (this is 19% of the total).

In the linguistic literature, abbreviations, depending on the number of components, are divided into one-, two-, three-, four-, five-component and more. For example, one-component Jy - July, two-component RJ - Road Junction, three-component SAC - Strategic Air Command, four-component FEBA - Forward Edge of the Battle Area, five-component LACAS - Low Altitude Close Air Support.

Abbreviations can also be divided into graphic and lexical. Note that graphic abbreviations are used only in written speech and are implemented in oral speech in the full form of the components that they represent in the text: FA - Field Artillery. Lexical abbreviations include:

- truncations Svc Plt – service platoon (service platoon);
- compound words transceiver - transmitter + receiver (transceiver);
- abbreviations.

Abbreviations are divided into sound-letter abbreviations and acronyms. In oral speech, sound-letter abbreviations should be pronounced in accordance with the alphabetic name of the letters: ICR intelligent character recognition (intelligent character recognition). Acronyms are lexical units formed only from the first letters of words and implemented in oral speech in accordance with the pronunciation rules adopted for ordinary words, i.e., pronounced as a single word, and not letter by letter:

HIPEG ['haipeg] - High Performance External Gun.

RESULTS AND DISCUSSION

Both single-component and multi-component terms can be abbreviated. It should be noted that abbreviations in English can be written in different ways: in uppercase and lowercase letters, with and without dots, together and separately, with a fraction sign or with a ligature (&, @). It is also essential for translation that abbreviations can act in a sentence in various syntactic functions, while receiving the appropriate morphological design in accordance with the rules of English grammar, i.e., they take the ending of the plural, the form of the possessive case, the form of the past tense, attach affixes, are formed by the article. All this also makes them difficult to understand and translate. Of particular difficulty is that the meaning of the abbreviation may not

coincide with the meaning of the terms in their full form. For example, the terms Military Police, Women's Army Corps are the names of certain organizations, and abbreviations from these terms designate a member of this organization - an MP military police officer, and WAC a member of the women's auxiliary army service.

Currently, abbreviations are formed with particular ease, which leads to additional difficulties, which are aggravated by the fact that some abbreviations have several dozen registered values. For example, the abbreviation A has 60 different meanings in English, B - 42, SA - 17, etc. In addition, there are unregistered and unofficial meanings of these abbreviations.

The transfer of abbreviations in Russian can be carried out in the following ways:

a) full borrowing of the English abbreviation in Latin letters. This method is usually used when transferring nomenclature designations. For example, UT (Underwater Training) underwater, for training purposes in Russian can be transferred as UT. Aircraft brands (B737-200, ATR-42, DC-8-54), aviation au1085 au1076 engines (RTM322, TRE331-14, JT15D-4), flight and navigation equipment (AN / AC182, LRN500, ASR360);

b) transliteration. For example, ARTRAC (Advanced Real-Time Range Control) is a promising Artrak control system with automatic real-time conversion of signals received during radio tracking FORTRAN (Formula Translation) - Fortran procedural algorithmic language;

c) transcription. For example, the abbreviation SAGE (semiautomatic ground environment) ground-based semi-automated air defense control system is translated in Russian as SAGE. EAGLE (Elevation Angle Guidance Landing Equipment) - glide path landing beacon "Eagle" with elevation control;

d) sound-letter transcription. For example, CAD (Computer-Aided Design) - CAD (computer-aided design system); RCS (Radar Cross Section) - SHM (samarali havo nishonining tarqalish maydoni); VLSI (Very Large Scale Integration) - JKIS (juda katta integral sxema);

e) translation of the hollow form. For example, ALFCE (Allied Land Forces, Central Europe) translates as NATO Allied Land Forces in the Central European Theater;

f) translation and transcription. For example, POINTER (Partial Orientation Europe) is rendered in Russian as the Canadian interferometer with partial orientation POINTER;

g) translation of the full form and creation of a Russian abbreviation on its basis. For example, CIA (Central Intelligence Agency) is translated into Russian as the *Центральное разведывательное управление* and is abbreviated as ЦРУ;

h) the transfer of English abbreviations by a descriptive method. Descriptive translation should fully reveal the technical essence of the abbreviation, for example: WIDE (Wide-angle Infinity Display Equipment) is a wide-angle system for presenting visual information of the air situation coming from a computer.

In addition, the authors of English military-technical literature widely use various abbreviations that are completely uncommon in Russian and Uzbek, for example: d.c. (direct current) – постоянный ток, doimiy tok;

a.c. (alternating current) – переменный ток, o'zgaruvchan tok;

s.a. (sectional area) – площадь поперечного сечения, kesma maydoni;

b.p. (boiling point) – точка кипения, qaynash nuqtasi.

Such abbreviations in the translation must be deciphered and given a full designation.

Along with abbreviations in military materials, conditional index (alphabetic and digital) designations and conventional signs are widely used to designate samples of weapons and military equipment, which are usually not translated in written translation, but if necessary, translation can cause certain difficulties. In addition, the interpreter must know such indices in order to be able to decipher or explain them immediately. For example, CH-47A - the index designation is deciphered as follows: C - cargo, H - helicopter, 47 - design number, A - first modification. To decipher conditional index designations, official tables are used, which, as a rule, are available in special English-Russian dictionaries, as well as in the relevant charters.

Abbreviations and abbreviations are a distinctive feature of the vocabulary of military texts. Undoubtedly, the intensity and prevalence of this phenomenon is influenced by the style of combat documents, for which the requirement of brevity and conciseness is dominant. Many terms and combinations acquire some established (statutory) version of the abbreviated spelling [1, p. 35].

Abbreviations can be translated using lexico-semantic substitutions (concretization, generalization, modulation), tracing (translation of the full form), explication - descriptive translation, transcription /

transliteration, as well as tracing with the creation of a new abbreviation in TL on its basis.

1. Initial abbreviations. There are 182 unique examples of initial abbreviations in the charter, which are translated in the following ways:

a) tracing, or a method of translating a lexical unit of the original by replacing its constituent parts - morphemes or words (in the case of stable phrases) with their lexical counterparts in the TL. Calque translated 80 initial abbreviations (43.95%), for example: AM - Amplitude modulation - Amplitude modulation; FDC - Fire direction center - Fire control point; FLOT - Forward line of own troops - Front line of their own;

b) modulation, or semantic development, is the replacement of a word or phrase FL with a TL unit, the meaning of which is logically derived from the meaning of the original unit. Most often, the meanings of the related words in the original and in the translation turn out to be connected by cause-and-effect relationships, determined by the pragmatics of the translation. 54 initial abbreviations out of 182 (29.67%) were translated by modulation reception, for example: ADA - air defense artillery - anti-aircraft artillery, air defense forces; BTC - bridge team commander - Commander of the crossing group; CMF - Career management field - military registration specialty; MRE - meal, readytoeat - "dry ration";

c) explication is a lexico-grammatical transformation, in which the lexical unit of a foreign language is replaced by a phrase explicating its meaning, i.e. giving a more or less complete explanation or definition of this meaning in TL. 27 abbreviations (14.83%) were translated by explicative technique in the charter: HALO - High altitude, low opening - Parachute jump with parachute opening at low altitude (long jump); LBE - Loading-bearing equipment - Unloading system for carrying equipment; SWAT - Special Weapons and Tactics - Police Rapid Response Team;

d) compression, equally due to both the principle of saving speech efforts, and differences in the lexical and syntactic compatibility of languages, was applied in 12 cases of translation of initial abbreviations (6.59%), for example: BDU - Battle dress uniform - Combat uniform; CP - Concrete-piercing - Concrete-piercing; EPW - Enemy prisoner of war - prisoners of war; HE - high explosive - High explosive;

e) decompression (lexical expansion, addition) is caused by the semantic inferiority of the syntagma when tracing, additions are found in the translation of five abbreviations of the charter (2.74%): OT - observer-target - line observer - target; RAAMS - Remote anti arm or mine system - System for remote mining of anti-tank mines; RED - risk-estimate distance - the distance of the potential risk of damage;

f) Tracing + creating a new abbreviation is a rather rare translation method, since a new abbreviation must be recognizable in the target language, there are 4 such abbreviations in the translation of the charter (2.19%), for example: TOC - Tactical operations center - combat control center - CBU; USAF - United States Air Force - US Air Force - US Air Force; NOD - Night Observation Devices - night vision devices;

g) specification. Specification of the initial value is used in those cases when the measure of information orderliness of the source unit is lower than the measure of orderliness that corresponds to it in the sense of the unit in the target language; assistant gunner; ROE - rules of engagement - Rules of combat; SE - supporting effort - Auxiliary blow;

h) transcription and transliteration are necessary when it is important to observe the lexical brevity of the designation corresponding to its familiarity in the original language, and at the same time emphasize the specificity of the thing or concept called, if there is no exact match in the target language. These techniques in the translation of the charter were used in 3 cases (1.64%): ATL - Alpha team leader - Commander of the Alpha group; BTL - Bravo Team leader - Commander of the Bravo group;

i) generalization (the process opposite to concretization) of the original meaning takes place in those cases when the measure of informational ordering of the original unit is higher than the measure of ordering corresponding to it in terms of the meaning of the unit in the target language and consists in replacing the particular with a general, specific concept by a generic one. By the method of generalization, one initial abbreviation (0.54%) was translated in the charter: CLGP - Cannon-launched guided projectile - Guided artillery projectile when translating using equivalent and situational translation models, the translator compares the realities of the country of the original language and the country of translation and produces adequate and equivalent translations [4, p. 26].

CONCLUSION

When translating an abbreviation, one should first of all refer to dictionaries. However, no dictionary can give a complete list of abbreviations that may appear in the materials. Therefore, it is necessary to know the basic methods of translating abbreviations. First, the context must be carefully examined from which to attempt to determine the general meaning of the abbreviation. Sometimes a transcript is given at its first mention. Secondly, a thorough analysis of the structure of the abbreviation should be carried out and its components deciphered.

Thus, the above features of abbreviations indicate that they represent

a specific language material that differs in many respects from ordinary lexical units, which should be taken into account when working with them.

To sum up, in this article, we have found that the most common methods of translating abbreviations and abbreviations are tracing (translation of the full form) and modulation, which in the first case is due to the desire for accuracy in transmitting information, and in the second case, the need to solve a pragmatic problem when tracing is impossible. due to the discrepancy between the lexical and syntactic compatibility of English and Russian and Uzbek languages.

REFERENCES

- Alekseev D.I. About the dictionary of abbreviations of the Russian language // Lexicographic collection. M., 1963. Issue. VI. pp. 145–146.
- Borisov V.V. Abbreviations and acronyms. Military and scientific and technical abbreviations in foreign languages / ed. HELL. Schweitzer. M.: Military Publishing House, 1972. 318 p.
- Butskov I.G., Potalui V.V. Abbreviations in English military vocabulary // International Journal of Experimental Education. 2011. No. 8. S. 94–95.
- Dubenets E.M. Lexicology of modern English. Moscow: Glossa-Press. 2002. 192 p.
- Ilchenko L.M. Compressive word formation as one of the ways to implement the principle of language economy: author. diss. cand. philol. Sciences. Pyatigorsk. 1994. 35 p.
- Karasik V.I. Language circle: personality, concepts, discourse. Volgograd: Change. 2002. 477 p.
- Komissarov V.N. Theory of translation (linguistic aspects): textbook. for in-t and fact. foreign lang. M.: Higher school, 1990. 253 p.
- Kopreva L.G. The specificity of the translation of abbreviations in the English military vocabulary // Society: sociology, psychology, pedagogy. 2012. No. 2. S. 125–129.
- LES: Linguistic Encyclopedic Dictionary / ch. ed. V.N. Yartsev. M.: Sov. encycle. 1990. 682 p.
- Meshkov O.D. Word formation of modern English. M.: Nauka, 1976. 312 p.
- Nelyubin L.L., Dormidontov A.A., Vasilchenko A.A. Military translation textbook. English language. General course. M.: Military Publishing House, 1981. 380 p.
- Explanatory translation dictionary / comp. L.L. Nelyubin. Moscow: Flinta: Science. 2003. 320 p.
- Strelkovskiy G.M. Theory and practice of military translation: German language. M.: Military Publishing House, 1979. 272 p.
- Shapovalova A.P. Experience in building a general theory of abbreviation: dis. ... Dr. Philol. Sciences. Rostov-on-Don, 2004. 421 p.
- Shokurov V.N. Abbreviations as a special group of lexical formations in English // Uchen. app. MOPI them. N.K. Krupskaya. 1952. T. 73. Issue. 5. S. 184–185.
- Sniper Training FM 23-10 Headquarters: Field Manual / Field Manual Headquarters. Department of the US Army. Washington, 1994. 327 p.
- Nelyubin L.L., Dormidontov A.A., Vasilchenko A.A. Military translation textbook. English. Moscow: Military publishing house, 1981. 379 p.
- Sudzilovsky G.A. English-Russian military dictionary. M.: Military Publishing House, 1968. 1008 p.
- Ranger Handbook SH 21-76: Field Manual / Field Manual Headquarters. Department of the Army. Washington DC, 2006.
- Mitchell P.D., Sysuev V.A. Ways to achieve translation equivalence in the translation of military documents // Translation industry. 2014. V. 1. S. 55–59.

KÜLTÜRÜN İNOVASYON ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: SEÇİLMİŞ ÜLKELER İÇİN PANEL VERİ ANALİZİ

Prof. Dr. Birol MERCAN

Necmettin Erbakan Üniversitesi

Şerife KOÇ

Doktora Öğrencisi, Necmettin Erbakan Üniversitesi

ÖZET

İnovasyon faaliyeti, ülkenin makroekonomik şartlarına ve yatırım seviyelerine bağlıdır. Ülkeler arasında oluşan bu şartlardaki farklılık ise büyük ölçüde toplumun kültürel yapısından kaynaklanmaktadır. Bir toplumdaki kültürel yapının bireyleri yenilik yapma konusunda güdüleme ve destekleme işlevi vardır. Ekonomilerin inovatif davranışlar sergilemesi için toplum üyelerinin fikirlerini, özgür bir şekilde ifade ederek fikir alışverişinde bulunması teşvik edilmelidir. Çünkü inovasyon faaliyeti yeni fikirlerin öğrenilmesi ve geliştirilmesini kapsayan bir olgudur. Bu bağlamda çalışmanın amacı, inovasyon faaliyetlerinin gerçekleşmesinde kültürel yapının etkisini ekonometrik olarak analiz etmektir.

Kültürün inovasyon üzerindeki etkisini 2011 ve 2021 dönemini kapsayan veriler kullanılarak panel veri yöntemlerinden Sistem Genelleştirilmiş Momentler Tahmincisi ile incelenmiştir. İnovasyonu temsilen küresel inovasyon endeksi kullanılmıştır. Kültürü temsilen sivil özgürlük, başarısızlık korkusu ve algılanan fırsat değişkenleri çalışmada yer almıştır. Çalışma küresel inovasyon endeksinde üst sıralarda yer alan seçili ülke grubunu kapsamaktadır. Ayrıca “inovasyonu etkileyen kültürel özellikler nelerdir” sorusuna da cevap aranmıştır.

Çalışmanın sonucunda kültürün inovasyon üzerindeki etkisini anlamlı olduğuna ulaşılmıştır. Yenilikçi olmak isteyen ülkeler, yeni fikirlerin ortaya çıkması için daha özgür bir ortam sağlamalıdır. Ayrıca bireylerin risk almaları ve fırsatları yakalamaları için kültürel iş birliklerin artırılması ve başarı için teşvik edilmeleri gerektiği önerilmektedir.

Anahtar Kelimeler: İnovasyon, Kültür, Özgürlük, Başarısızlık Korkusu, Algılanan Fırsatlar

THE IMPACT OF CULTURE ON INNOVATION: PANEL DATA ANALYSIS FOR SELECTED COUNTRIES

ABSTRACT

Innovation activity depends on the country's macroeconomic conditions and investment levels. The difference in these conditions between countries is largely due to the cultural structure of the society. The cultural structure in a society has the function of motivating and supporting individuals to innovate. In order for economies to exhibit innovative behaviors, members of society should be encouraged to freely express and exchange ideas. Because innovation activity is a phenomenon that involves learning and developing new ideas. In this context, the aim of the study is to econometrically analyze the effect of cultural structure in the realization of innovation activities.

The effect of culture on innovation was examined with the System Generalized Moments Estimator, one of the panel data methods, using data covering the period of 2011 and 2021. The global innovation index was used to represent innovation. The variables of civil freedom, fear of failure and perceived opportunity were included in the study as a representation of culture. The study covers the selected country group, which is at the top of the global innovation index. In addition, an answer was sought to the question of "what are the cultural characteristics that affect innovation".

As a result of the study, it was found that the effect of culture on innovation was significant. Countries that want to be innovative must provide a freer environment for new ideas to emerge. It is also suggested that cultural cooperation should be increased and encouraged for success so that individuals take risks and seize opportunities.

Keywords: Innovation, Culture, Freedom, Fear of Failure, Perceived Opportunities

GİRİŞ

Teknolojideki değişimler, inovasyon yoluyla ülkelerin refah seviyelerini artırmaya katkıda bulunur. İnovasyon kavramı, bir ekonomik sistemde ortaya çıkabilecek, üretici ve tüketici arasındaki ilişkiyi değiştirecek yenilikleri kapsamaktadır. İlişkideki değişimler, ekonomik sistemin gelişimi için zorunludur. Bu durumda dijitalleşme küresel ölçekte yayılırken işletmelerin bu değişimlerin farkında olması hayati önem

teşkil etmektedir. Hızla değişen ve gelişen küresel ekonomide ülkelerin yanı sıra firmaların da yenilik yapması rekabet avantajı sağlayacaktır. Fakat yenilikleri ekonomik sisteme entegre edebilecek ülke sayısı oldukça azdır. Bu göz önüne alındığında, inovasyonu etkileyen faktörlerin bilinmesi ülkelerin kaynaklarını verimli kullanmasına yol açacaktır.

Ülkeler ve şirketler, hızlı değişimler karşısında belirsizlik içinde olduğu zaman, teknolojik gelişmelerle fark yaratarak rekabet gücünü artırma eğilimindedir. Eğer teknolojik yenilikler olmazsa ülke ekonomilerinde durgunluk olmaktadır. Durağan ekonomide genellikle yenilikleri ile ilgiyi çeken ürün ya da hizmetlerin varlığı yok denecek kadar azdır. İnovasyon kapasitesi yüksek olan ülkelerde ise yatırım olanakları, iş fırsatı ve büyüme oranlarının artması söz konusudur.

Ülkeler bazen ar-ge faaliyetlerine ve endüstrilerdeki alt yapının gelişmesine yönelik yatırımlarda bulunmalarına rağmen inovasyon göstergelerinde iyileşme sağlayamıyorlar. Aslında bu durum ülkelerin inovasyonu teşvik edecek değerleri bilmesini gerekli kılmaktadır. Böylece ülkelerin ve farklı grupların değerlerindeki farklılıklar inovasyonu etkilemektedir. Bu etki, kültürün inovasyonu olumsuz ve olumlu şekilde teşvik edebilir. Örneğin ekonomilerin inovatif davranışlar sergilemesi için toplum üyelerinin fikirlerini, özgür bir şekilde ifade ederek fikir alışverişinde bulunması teşvik edilmelidir. Çünkü inovasyon faaliyeti yeni fikirlerin öğrenilmesi ve geliştirilmesini kapsayan bir olgudur. Kültürün inovasyonu etkileme boyutu araştırmalarda farklı sonuçlara ulaşılmıştır. Bu bağlamda çalışmanın amacı kültürün inovasyon üzerindeki etkisini analiz etmektir.

Kültürün inovasyon üzerindeki etkisini 2011 ve 2021 dönemini kapsayan veriler kullanılarak Sistem Genelleştirilmiş Momentler Tahmincisi ile incelenmiştir. İnovasyonu temsilen küresel inovasyon endeksi kullanılmıştır. Kültürü temsilen sivil özgürlük, başarısızlık korkusu ve algılanan fırsat değişkenleri çalışmada yer almıştır. Ayrıca “inovasyonu etkileyen kültürel özellikler nelerdir” sorusuna da cevap aranmıştır. Kültür ve inovasyon arasındaki ilişkiyi araştıran çalışmalar kavramsal olarak incelemiştir. Bu çalışma ekonometrik metotlar ile analiz edildiğinden literatüre katkı sağlayacaktır. Literatüre farklı bakış açısı sağladığı için çalışmanın önemi artmaktadır. Çalışmada ilk olarak kavramsal çerçeve ve literatür taraması sonrasında ampirik analiz ve sonuç kısımları bulunmaktadır.

KAVRAMSAL ÇERÇEVE VE LİTERATÜR TARAMASI

Ulusal refahı arttıran teknolojik ilerleme ve verimliliğin sürdürülebilmesi için yenilikçi faaliyetler gereklidir. Yaşam standartlarını

iyileştiren ülkeler, firmaların bilgi, yatırım ve yeniliği baz alarak daha verimli hale geldiği ülkelerdir. İnovasyon arttıkça refah düzeyi de attığından inovasyonu etkileyen faktörlerin iyi bilinmesi gerekmektedir (Williams & McGuire, 2010: 392).

İnovasyon, toplumun ihtiyaçlarını karşılamaının yanında ekonomik kazançlar elde etmek için yaratıcı ve yeni fikirleri kullanarak faydalı ürünler ve hizmetler geliştirilmesinin yeni yoludur (Orozco Arias & Anzola Morales, 2022, s. 3). Kurumların rekabet gücünü arttırmak için yeni fikirleri, ürünleri ve teknolojileri geliştirme kapasitelerine inovasyon denir (Daher, 2016, s. 4). İnovasyonun ekonomik kalkınmanın itici gücü olduğu uzun yıllardır kabul edilmektedir. Bu nedenle inovasyonu engelleyen veya teşvik eden faktörleri belirlemek birçok toplumun refahına katkı sağlayacaktır. İnovasyon faaliyetleri, genellikle kültürel etkilerden dolayı engellerle karşılaşmaktadır. Şöyle ki kültür, insanları belli bir davranış biçiminde birleştirdiği gibi insanlar arasında engeller de oluşturabilir (Kaasa & Vadi, 2010: 583).

Literatürdeki çalışmaların büyük bir kısmı, inovasyonun geliştirilmesini destekleyebilecek ya da engel olabilecek faktörleri analiz etmeye çalışmıştır. Bu faktörlerin bazıları dışsal ve çevreden etkilenir. Dışsal faktörler olarak bilim ve teknoloji sistemleri, kalkınma politikaları ve normlar belirtilmiştir (Orozco Arias & Anzola Morales, 2022: 4). Dışsal özelliklerin inovasyonu etkilediği ancak inovasyonun gelişimini tetikleyen temel özelliklerin içsel olduğu bazı çalışmalarda (Lau & Ngo, 2004; Pister, 2021) vurgulanmıştır. Bu çalışmalar İçsel faktörler arasında örgüt kültürü, çalışma ortamının koşulları, iletişim yolları ve sosyal etkileşim, liderlik tarzları, yönetim süreçleri, insan kaynakları yönetimi yer almaktadır.

İnovasyon faaliyeti, inovasyonun başlatılması ve uygulanması şeklinde iki aşamadan oluşan bir süreçtir. Başlangıç aşamasında yeni ve faydalı fikirler üretilir ve bunun için bireysel yaratıcılığa ihtiyaç vardır. Üretilen yeni fikirlerin geliştirilmesi ve uygulanması için bir kuruluşa ihtiyaç vardır. İnovasyon faaliyetlerinin kıvılcımını yakan temel etken bireysel yaratıcılıktır. Bireysel yaratıcılık hem örgüt kültüründen hem de inovasyonu bir bütün olarak kapsayan toplumsal kültürden oldukça etkilenir (Kaasa & Vadi, 2010: 584; Williams & McGuire, 2010: 393). Bu çalışmada inovasyonu tetikleyen temel faktör olarak toplumsal kültür incelenmiştir. Ancak örgüt kültürünün inovasyon üzerindeki etkisi de göz ardı edilmemiştir.

Ulusal kültür, bir toplumdaki ortak inançlar, normlar, tutumlar ve değerleri kapsamaktadır. Kültür insanların davranışlarını ve tutumlarını

etkiler. İnsanların kültürel inançları ve davranışları, yeni teknolojilerin benimsenmesine katkıda bulunabileceği gibi engel de olabilir (Jaiswal & Zane, 2022: 6-9). İnovasyonun gerçekleşmesi için özgürlük, başarısızlık korkusunun olmaması, risk alma, güven, gelecek yönetimi ve inanç gibi kültürel normlara bağlıdır. Doğru norm türleri tutulur ve topluma yayılırsa kültür yaratıcılığı teşvik eder. Yanlış normlar benimsenir ulusal kültürün parçası haline gelirse yenilik teşvik edilmesine rağmen daha az fikir ortaya çıkar (Ahmed, 1998: 36-37). Örneğin bu normlardan kültürün belirsizlikten kaçınma boyutu, toplumun daha önce karşılaşmadığı bir durum veya belirsizlik ortamında rahatsızlık duyma ya da tehdit altında hissetme derecesidir. Bu duruma göre belirsizlikten kaçınma derecesi yüksek olan toplumlar belirsizlik karşısında fazla endişelenirler. Belirsizlikten kaçınma dereceleri düşük olan toplumlar da ise hayatındaki değişimi benimser, yeni fikirlere insanlara ve durumlara karşı hoşgörü seviyeleri yüksektir (Jaiswal & Zane, 2022: 10).

Hoşgörülü toplumun üyeleri, hayattan zevk alma eğilimindeyken hoşgörülü olmayan toplum, katı sosyal normlar yoluyla bu tür eylemleri kısıtlar. Hoşgörülü toplumların yeni fikirleri denemeye daha açık olduğu görülmüştür. Bu durum toplumların inovasyon seviyelerinin yükselmesine yol açmıştır (Prim vd., 2017, s. 10). Başka bir ifade ile sosyal özgürlüğün yüksek olduğu yerlerde girişimcilik ve yenilik faaliyetleri gelişmiştir. Kültürel ve sosyal özgürlük olan yerler, teknolojiyi ve yetenekli insanları çekmektedir. (Lehmann & Seitz, 2017: 1011).

Bir kültürdeki yüksek inovasyon oranı, o kültürün yenilikleri denemeye alışkın olduğunun göstergesidir. Bu nüfusun, yeni teknolojiler karşısındaki kaygısını da azaltmaktadır. Ayrıca yenilikçi kültüre sahip olan ülkelerde iş modelleri, iletişim kanalları ve diğer yardımcı hizmetler de bulunduğu için yeni ürünlerin pazarlanması kolay hale gelir. Böylece inovasyonu destekleyebilecek bir ekosistemin varlığı, bir ulusun yeni teknolojiler üretilmesini ve yayılma hızını artırır (Jaiswal & Zane, 2022: 11). Diğer açıdan inovasyon, önemli ölçüde bilginin yayılmasıyla ortaya çıkmaktadır. Bilginin paylaşımı toplumlardaki baskın güç tarafından kısıtlanabilir. Aksine toplumlarda güç belli grupların elinde toplanmıyorsa hiyerarşik sınırlar arasında iletişim güçlüdür. Bu durum yaratıcı düşünce ve fikirlerin buluşmasına zemin hazırlar. Toplumlar da fazla bürokrasi bulunması da yenilik faaliyetlerini azaltmaktadır (Kaasa, 2017: 111-112).

İnovasyon faaliyetlerinin kültürden etkilendiğini savunan çalışmalar (Kaasa, 2017; Kaasa & Vadi, 2010; Khan & Cox, 2017; Williams & McGuire, 2010) olarak gösterilebilir. Bu çalışmalara göre kültür, daha iyi yenilikçi ortamı teşvik edebilir. Ayrıca daha düşük bir inovasyona da

yol açabilir. Çalışmalarda ulusal kültürün inovasyonun her aşamasına etkisinin farklı olduğuna ulaşılmıştır. Bazı çalışmalar, ulusal kültürün boyutlarıyla yenilik oranları arasında pozitif ilişki, bazıları ise olumsuz ilişki dahası önemsiz bir ilişki olduğunu göstermektedir. Örneğin Khan & Cox (2017) çalışmasında, ulusal kültürü bireysel yaratıcılık ve inovasyon ile ilişkilendirmiştir. Bu sonucunda kültürün yeniliği geliştirdiğine ulaşılmıştır. Prim vd., (2017) çalışmalarında eril toplumların yenilik yapma eğilimlerinin düşük olduğunu ifade etmiştir. Ancak iş birliğinin hakim olduğu toplumlarda hata toleransı yüksek seviyededir. Bu durumun bireylerin yenilik yapmasını motive ettiğine ulaşılmıştır. Espig vd., (2021) çalışmaları 2015-2018 yılları arasında kültür ve inovasyon ilişkisini analiz etmişler. Analiz sonucunda ulusal kültürün, yeniliği olumlu etkilediği ve bireyselliğin, hoş görünüm ve belirsizlikten kaçınmanın düşük olması gerektiğini vurgulamışlardır. Efrat (2014), ulusal kültürün yerli ve yabancı firmaların yenilik yapmalarında etkisi olduğunu belirtmiştir. Çalışmada Firmaların inovasyon faaliyetlerinin oluşturulmasında ulusal kültürün dikkate alınmasının gerektiğini önerilmektedir.

AMPİRİK ANALİZ

Bu çalışmada Küresel İnovasyon Endeksi 2021’de üst sıralarda yer alan 24 ülkeye ait 2011-2021 dönemini kapsayan veriler kullanılarak kültürün inovasyon üzerindeki etkisi dinamik panel veri modeli olan sistem GMM tahmincisi ile sınanmıştır.

Bir dönemdeki iktisadi davranış, genellikle geçmişteki deneyim ve davranış biçimlerinin etkisi altında gerçekleşir. Bu durumda iktisadi ilişkiler incelenirken değişkenlerin gecikmeli değerlerinin de açıklayıcı faktörler olarak incelenmesi gerekmektedir. Gecikmeli değerlerin eklendiği modellere dinamik panel veri modeli denir. Dinamik panel veri modellerinde, bağımlı değişkenin gecikmeli değeri modele bağımsız değişken olarak eklenirse otoregresif model olarak adlandırılır (Yerdelen Tatoğlu, 2020: 115).

Dinamik panel veri modellerinin avantajları olarak, gözlem sayısının fazla olması, daha homojen bir yapının olması ve serbestlik derecesini artırmak suretiyle açıklayıcı değişkenler arasındaki bağlantı sorununu azaltma sayılabilir (Binay, 2021: 417). Ancak bağımlı değişkenin gecikmeli değeri ve hata teriminin bağlantılı olması durumunda bazı çelişkili ve tutarsız sonuçlara yol açmaktadır (Baltağı, 2005: 135). Bu sorunları ortadan kaldırmak için ise dinamik panel modellerinde GMM (Generalized Methods of Moments) metodu kullanılmaktadır. GMM modeli, bağımlı değişkenin gecikmeli değerlerinin araç değişken olarak

kullanılması durumunda içsellik problemini çözeceği Arellano ve Bover (1995) ve Blundell ve Bond (1998) tarafından ileri sürülmüştür. GMM modeli $N > T$ olan durumlar için tasarlanmış tahmin edicilerdir (Roodman, 2009: 86). GMM modeli Arellano ve Bover (1995) ve Blundell ve Bond (1998) tarafından geliştirilerek, daha etkin sonuçlar veren sistem GMM modeli oluşturulmuştur.

GMM tahmininde etkinliğin sağlanmasında üç önemli koşula dikkat edilmesi gerekmektedir. Birincisi Arellano-Bond (1991), dinamik panel veri modellerinde otokorelasyonu sınamak için bir test önermiştir. Bu test AR(1) ve AR(2) otokorelasyon testleridir. Birinci mertebenden otokorelasyonun (AR(1)) olup olamaması önemli değildir. GMM modelinde etkin sonuçlara ulaşmak için ikinci mertebeden otokorelasyonun (AR(2)) olmaması gerekir. Bu sebeple testin yapılması önemlidir.

İkinci koşul ise araç değişkenlerin geçerli olup olmadığını yani aşırı tanımlama kısıtlamalarının geçerli olup olmadığını sınamasıdır. Bu durum için Hansen ve Sargan testi kullanılmaktadır. Hansen ve Sargan testinin temel hipotezi “aşırı tanımlama kısıtlamaları geçerlidir” şeklinde kurulmuştur. Bu testlere göre hipotezin reddedilmemesi gerekir. Ayrıca olasılık değeri 1.000 olmaması ve 0.25’in altında kalmaması gerekir. Üçüncü koşul araç değişken sayısının N 'e eşit veya N 'den küçük olmasına dikkat edilmesi gerekir. (Yerdelen Tatoğlu, 2020: 131-155).

Model ve Veri Seti

Nicel araştırma deseninin kullanıldığı bu çalışmada kültürün inovasyon üzerindeki etkisi sistem GMM tahmincisi ile incelenmiştir. Çalışma, 2011-2021 yıllarını kapsayan dönem için dengeli panel veri analizi yapılmıştır.

Bu çalışma, Küresel İnovasyon Endeksi 2021’de yer alan ilk 60 ülke içinde en geniş veriye sahip olan 24 ülke için uygulanmıştır. Tablo 1.’de analizde kullanılan ülkelere yer verilmiştir.

Tablo 1. Analizde Yer Alan Ülkeler

Almanya	Amerika	Çin	Fransa	G. Kore	Hindistan
Hollanda	İngiltere	İran	İrlanda	İspanya	İsrail
İsveç	İsviçre	İtalya	Japonya	Kanada	Lüksemburg
Norveç	Polonya	Rusya	Slovakya	Slovenya	Yunanistan

Değişkelere ait verilerin en geniş zaman aralığında olması için 2011 yılı başlangıç yılı olarak belirlenmiştir. Modelde kullanılan değişkenlere ait veriler ve değişkenlere ulaşılan kaynaklar aşağıdaki tablo 2’de verilmiştir. Küresel inovasyon endeksi (World Intellectual Property,

2021)'den özgürlük (Freedom House, 2022)'dan başarısızlık korkusu verisi (Global Entrepreneurship Monitor, 2022a)'den algılanan fırsat verisi (Global Entrepreneurship Monitor, 2022b)'den elde edilmiştir. Freedom House tarafından yayınlanan sivil özgürlük verisi 1 ve 7 arasında değer almaktadır. 1 puan özgür ve 7 puan özgür değil şeklindedir. Fakat çalışmada veriler üzerinde düzenleme yapılarak 1 puan özgür değil 7 puan özgür olarak kabul edilmiştir.

Tablo 2. Değişkenlere Ait Veriler

Değişkenler	Açıklama	Kaynak
İnovasyon	Küresel İnovasyon Endeksi	World Intellectual Property Organization (WIPO)
Özgürlük	Sivil Özgürlük	Freedom House
Korku	Başarısızlık Korkusu Oranı	Global Entrepreneurship Monitor (GEM)
Fırsat	Algılanan Fırsat Oranı	Global Entrepreneurship Monitor (GEM)

Tablo 3'te değişkenlere ait özet istatistikler yer almaktadır. Minimum ve maksimum değerler arasındaki fark fazla olduğundan dolayı değişkenlerin logaritmasının alınması uygun görülmüştür. Böylece değişkenlere ait ölçek farkları azalmıştır.

Tablo 3. Değişkenlere Ait Özet İstatistikler

Değişkenler	Ortalama	Standart Sapma	Minimum	Maksimum
İnovasyon	50,75443	9,614253	26,14	68,4
Özgürlük	6,098485	1,633117	2	7
Korku	39,83204	8,300472	7,14	62,37
Fırsat	40,50771	18,27369	6,35	87,28

İnovasyon ve kültür arasındaki ilişkiyi dinamik panel veri analizi ile sınamak için oluşturulan ekonometrik model aşağıdadır. Model doğal logaritmik düzenlemeler yapılarak oluşturulmuştur.

$$Linovasyon = \alpha + \beta_1 Linovasyon_{it-1} + \beta_2 Lözgürlük_{it} + \beta_3 Lkorku_{it} + \beta_4 Lfırsat_{it} + u_{it}$$

Modelde t zamanı, i ülkeyi; α sabit terimi; β 'lar eğim katsayılarını ve u hata terimini ifade etmektedir. Bağımlı değişken olan İnovasyon, ülkelerin inovasyon endeksi puanlarını göstermektedir. Özgürlük, sivil hak ve özgürlükleri ifade etmektedir. Korku, başarısızlık korkusunun iş kurmalarını engelleyeceğini belirten 18-64 yaş aralığındaki nüfusun yüzdesini belirtir. Yaşadığı bölgede firma kurmak için iyi fırsatlar gören 18-64 yaş aralığındaki nüfusun yüzdesidir.

Empirik Sonuçlar

Tablo 4'te Arellano ve Bover / Blundell ve Bond Sistem Genelleştirilmiş Momentler Tahmincisine yer verilmiştir.

Tablo 4. Arellano ve Bover / Blundell ve Bond Sistem Genelleştirilmiş Momentler Tahmincisi

Açıklayıcı Değişkenler	Katsayılar	Düzeltilmiş Standart Hatalar
<i>Linovasyon</i> _{it-1}	0,218**	0,107
<i>Lözgürlük</i> _{it}	0,221**	0,101
<i>korku</i> _{it}	-0,0813*	0,042
<i>fırsat</i> _{it}	0,053**	0,024
Tanı Testleri	Olasılık Değerleri	
Arellano-Bond Testi: AR(1)	-3,07 (0,002)	
Arellano-Bond Testi: AR(2)	-0,52 (0,600)	
Hansen Testi	10,11 (0,072)	

Not: ***, **, * sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeyinde istatistiki anlamlılığı göstermektedir. Analizde dirençli standart hatalar ve lag (0 4) kullanılmıştır.

Tablo 4'de yer alan sistem GMM tahmin sonuçlarına göre, bağımlı değişken olarak inovasyon katsayısının 1 gecikmeli değeri modele dahil edildiği görülmektedir. İnovasyonun bir gecikmeli değeri, özgürlük ve fırsatlar değişkenlerine ait olasılık değerleri 0.05 anlamlılık düzeyinden küçük tespit edilerek anlamlı sonuçlara ulaşılmıştır. Ayrıca korku değişkeni 0.10 düzeyinde anlamlı sonuçlar vermiştir. Dirençli standart hatalar ile hesaplanan olasılık değerlerine göre, inovasyonun gecikmeli değişkeni, özgürlük, korku ve fırsatların inovasyondaki değişmeyi açıklamakta anlamlıdır.

Sistem GMM tahmincisinde Arellano - Bond Test sonuçlarına (AR(1)) göre birinci mertebeden negatiflik durumu söz konusudur. Ancak birinci mertebeden %5 anlamlılık düzeyinde otokorelasyonun varlığı tespit edilmiştir. AR(2) test sonuçları incelendiğinde olasılık değeri 0.05'ten büyüktür. Bu durumda "hata terimlerinde ikinci mertebeden otokorelasyon yoktur" hipotezi reddedilememiştir.

Hansen test sonuçlarına göre, modele eklenen araç değişken sayısının yeterli olup olmadığı test edilmiştir. Hansen testi olasılık değeri 0.05'ten büyük çıktığı için "asıırı tanımlama kısıtlamaları geçerlidir" hipotezi reddedilememiş ve araç değişkenlerin dışsal olduğu tespit edilmiştir.

SONUÇ

Bu çalışmada kültürün inovasyon üzerindeki etkisi literatürde yapılan diğer teorik ve ampirik çalışmalar da göz önüne alınarak model oluşturulup test edilmiştir. Çalışmada bağımlı değişken olarak inovasyon katsayısının 1 gecikmeli değeri modele dahil edildiği görülmektedir. İnovasyonun bir gecikmeli değeri, özgürlük ve fırsatlar değişkenlerine ait olasılık değerleri 0.05 anlamlılık düzeyinden küçük tespit edilerek anlamlı sonuçlara ulaşılmıştır. Ayrıca korku değişkeni 0.10 düzeyinde anlamlı sonuçlar vermiştir. Dirençli standart hatalar ile hesaplanan olasılık değerlerine göre, inovasyonun gecikmeli değişkeni, özgürlük, korku ve fırsatların inovasyondaki değişmeyi açıklamakta anlamlıdır. Çalışmanın analiz sonuçları, teoride beklenen ve diğer çalışmalarda da çoğunlukla ileri sürülen (Khan & Cox, 2017; Kaasa, 2017; Kaasa & Vadi, 2010) anlamlı bir ilişki olduğu şeklindedir.

İnovasyon ülkelerin ve şirketlerin ekonomik büyümelerinde önemli bir yeri vardır. Ulusal kültürün inovasyon seviyesi üzerindeki olumlu etkisi ülkelere yol göstermek açısından değerli bir bilgidir. Çalışmanın sonucunda yenilikçi olmak isteyen ülkeler, yeni fikirlerin ortaya çıkması için daha özgür bir ortam sağlamalıdır. Ayrıca bireylerin risk almaları ve fırsatları yakalamaları için kültürel iş birliklerin artırılması ve başarı için teşvik edilmeleri gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Ahmed, K. P. (1998). Culture and Climate for İnnovation. *European Journal Of İnnovation Management*, 1(1), 30-43.
- Areliano, M., & Boverb, O. (1995). *Another look at the instrumental variable estimation of error-components models*.
- Arellano, M., & Bond, S. (1991). Some Tests of Specification for Panel Data: Monte Carlo Evidence and an Application to Employment Equations. *The Review of Economic Studies*, 58(2), 277-297. <https://doi.org/10.2307/2297968>
- Baltagi, B. H. (2005). *Econometric Analysis of Panel Data Third edition* (Third). John Wiley & Sons Ltd.
- Binay, M. (2021). OECD Ülkelerinde Sosyal Güvenlik Harcamalarının Ekonomik Büyümeye Etkisinin Dinamik Panel Veri Analizi ile İncelenmesi. *Sosyal Güvenlik Dergisi*, 414-422. <https://doi.org/10.32331/sgd.1049488>
- Blundell, R., & Bond, S. (1998). Initial conditions and moment restrictions in dynamic panel data models. *İçinde Journal of Econometrics* (C. 87).
- Daher, N. (2016). The Relationships Between Organizational Culture And Organizational İnnovation. *İçinde International Journal of Business and Public Administration* (C. 13, Issue 2).
- Efrat, K. (2014). The direct and indirect impact of culture on innovation. *Technovation*, 34(1), 12-20. <https://doi.org/10.1016/j.technovation.2013.08.003>
- Espig, A., Mazzini, I. T., Zimmermann, C., & Castro De Carvalho, L. (2021). National culture and innovation: a multidimensional analysis. *İnnovation & Management Review*. <https://doi.org/10.1108/INMR-09-2020-0121>
- Fredoom House. (2022). *The Freedom In The World Report*.

- Global Entrepreneurship Monitor. (2022a). *Fear Of Failure Rate*. gemconsortium.org/data/key-aps
- Global Entrepreneurship Monitor. (2022b). *Perceived Opportunities*. gemconsortium.org/data/kep-aps
- Jaiswal, M., & Zane, L. (2022). National culture and attitudes' impact on diffusion of sustainable new technology-based products. *New England Journal of Entrepreneurship*, 25(1), 5-25. <https://doi.org/10.1108/NEJE-09-2021-0059>
- Kaasa, A. (2017). Culture and Innovation: Evidence from the European Union and Neighbouring Countries. *Tijdschrift Voor Economische En Sociale Geografie*, 108(1), 109-128. <https://doi.org/10.1111/tesg.12194>
- Kaasa, A., & Vadi, M. (2010). How does culture contribute to innovation? Evidence from European countries. *Economics of Innovation and New Technology*, 19(7), 583-604. <https://doi.org/10.1080/10438590902987222>
- Khan, R., & Cox, P. (2017). Country Culture and National Innovation. *Archives of Business Research*, 5(2). <https://doi.org/10.14738/abr.52.2768>
- Lau, C. M., & Ngo, H. Y. (2004). The HR system, organizational culture, and product innovation. *International Business Review*, 13(6), 685-703. <https://doi.org/10.1016/j.ibusrev.2004.08.001>
- Lehmann, E. E., & Seitz, N. (2017). Freedom and innovation: a country and state level analysis. *Journal of Technology Transfer*, 42(5), 1009-1029. <https://doi.org/10.1007/s10961-016-9478-3>
- Orozco Arias, J. I., & Anzola Morales, O. L. (2022). Organizational Culture for Innovation: A Case Study Involving an University Faculty. *Journal of the Knowledge Economy*. <https://doi.org/10.1007/s13132-022-01069-9>
- Pister, M. (2021). Leadership and Innovation-How Can Leaders Create Innovation-Promoting Environments in Their Organisations? *European Journal of Marketing and Economics*, 4(2), 55-65.
- Prim, A. L., Filho, L. S., Zamur, G. A. C., & di Serio, L. C. (2017). The Relationship Between National Culture Dimensions And Degree Of Innovation. *International Journal of Innovation Management*, 21(1). <https://doi.org/10.1142/S136391961730001X>
- Roodman, D. (2009). How to do xtabond2: An introduction to difference and system GMM in Stata. İçinde *The Stata Journal* (C. 9, Issue 1).
- Williams, L. K., & McGuire, S. J. (2010). Economic creativity and innovation implementation: The entrepreneurial drivers of growth? Evidence from 63 countries. *Small Business Economics*, 34(4), 391-412. <https://doi.org/10.1007/s11187-008-9145-7>
- World Intellectual Property. (2021). *Global Innovation Index*.
- Yerdelen Tatoğlu, F. (2020). *İleri Panel Veri Analizi* (C. 4). Beta Basım Yayın Dağıtım A.Ş.

IRAK'TA DAEŞ'İN ÇIKIŞI VE IRAK TÜRKMENLERİNE ETKİSİ¹

Mohammed Tahsen ABDULRAHMAN

Doktora Öğrencisi, Marmara Üniversitesi

Doç. Dr .Yusuf SAYIN

Necmettin Erbakan Üniversitesi

ÖZET

Irak Türklerinin durumunun incelenmesi, birçok açıdan önem arz etmektedir. Türkmenlerin Irak'ta üçüncü etnik unsur olmalarına rağmen haklarında yeterince araştırmanın bulunmadığını söylemek mümkündür. Tarihleri boyunca barışçıl bir politika izlemeyi tercih eden Türkmenler, istikrar ve barışın sağlanması konusunda bir örnek oluşturmaktadır. Osmanlıdan sonra peş peşe gelen Irak yönetimleri tarafından her türlü asimilasyon, katliam ve baskılara maruz kalan Türkmenler, 2003 sonrası demokrasi döneminde de yaşadıkları bu zorluklar son bulmamıştır; aksine daha da zorlaştığını söylemek mümkündür. Eskiden Araplaştırma politikasıyla karşı karşıya olan Türkmeneli, bu kez de bölgenin yeniden demografisini değiştirme amaçlı olarak Kürtleştirme politikasıyla karşılaşmışlardır. Bağdat ile Erbil arasında yaşanan sorunlar yüzünden Türkmen bölgeleri terör faaliyetlerine açık bir saha olmuştur. Haziran 2014'te ortaya çıkan ve hızlıca yayılan DAEŞ terör örgütü Iraklı Türkmenlere çok ağır darbeler vurmuştur. Fakat DAEŞ'in Türkmenlere karşı uyguladığı toplu katliamlar, tecavüzler ve adam kaçırmaya eylemleri, bölgenin demografisini değiştirme amaçlı tehcir hareketleri ve benzeri eylemler, akademik çalışmalara yeteri kadar konu olmamıştır. Bu çalışmada işgal sonrası Irak'ta ortaya çıkan terör faaliyetleri ve mezhepsel/etnik çatışmalar başta olmak üzere, DAEŞ terör örgütünün Irak ve Irak Türkmenlerine etkisi, ayrıca Türkmenlerin örgüte karşı göstermiş oldukları mücadele ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: ABD, DAEŞ-IŞİD, Irak, Örgüt, Türkmenler, Terör

* Bu çalışma, 24 Ağustos 2020 tarihinde savunulan 'Irak'ta DAEŞ'in Çıkışı ve Irak Türkmenlerine Etkisi' Başlıklı Yüksek Lisans tezinden üretilmiş bir yayındır.

THE EMERGENCE OF ISIS IN IRAQ AND THE EFFECT OF IRAQI TURKMENS

ABSTRACT

Examining the situation of the Iraqi Turks is important in many respects. Although Turkmen are the third ethnic element in Iraq, it is possible to say that there is not enough research about them. Turkmen, who have preferred to follow a peaceful policy throughout their history, set an example in terms of ensuring stability and peace. The Turkmen, who were exposed to all kinds of assimilation, massacres, and oppression by the successive Iraqi administrations after the Ottoman Empire, did not end these difficulties in the democracy period after 2003. On the contrary, it is possible to say that it becomes more difficult. Turkmeneli, which used to face the policy of Arabization, faced this time the policy of Kurdification with the aim of changing the demographics of the region again. Due to the problems between Baghdad and Erbil, the Turkmen regions have become a field open to terrorist activities. The terrorist organization DAESH, which emerged in June 2014 and spread rapidly, dealt heavy blows to the Iraqi Turkmen. However, mass murders, rapes and kidnappings against the Turkmen, deportation movements aimed at changing the demographics of the regions and similar actions have not been the subject of academic studies enough. In this study, the effects of the DAESH terrorist organization on Iraqi and Iraqi Turkmen, especially the terrorist activities and sectarian/ethnic conflicts that emerged in Iraq after the occupation, and the struggle of the Turkmen against the organization are discussed.

Keywords: USA, DAESH-ISIS, Iraq, Organization, Turkmen, Terror

GİRİŞ

Irak'ın kuruluşundan beri devlete bağlılıklarını gösteren Türkmenler, geçmişteki birçok iktidardan gördükleri 'asimilasyon siyaseti' karşısında hiçbir zaman devlete bağlılıklarından taviz vermemişlerdir. O yüzden geçmişteki sivil ve barışçıl davranışlarını 2003'ten sonra devlet mekanizmaları dışında tarafların silahlı gruplar teşkil edip birbirlerine karşı kullandıkları bir dönemde Türkmenler hiçbir milis güç teşkil etmemişler, aynı şekilde silahsızlıklarını korumuşlar ve demokrasinin ruhuna uygun medeni bir duruş sergilemişlerdir. 2003'te Irak'ın işgal edilmesi sonucu Saddam Hüseyin yönetimimin devrilmesinden sonra başta ABD-Britanya ve Irak'taki farklı siyasi güçler, Türkmenleri Irak'ın

devlet yönetiminden uzaklaştırmış ve onların siyasi işlerdeki rollerini zayıflatmışlardır. Buna rağmen Türkmenler, Irak'ın birliğini savunan tezlerini sürdürmüşlerdir.

ABD işgali sonrası özgürlük ve demokrasiyi yakalamayı arzulayan Irak, bu kez daha fazla şiddet ve farklı nedenli çatışmaların sahasına dönüşmüştür. Şiddet hareketlerinin biri bitmeden diğeri başlamış ve farklı ideolojilere sahip terör örgütlerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu örgütler Irak Türklerine büyük zararlar vermiştir. Irak'a en fazla zarar veren örgüt El-Kaide'nin ardından, DAEŞ terör örgütü olmuştur. Bölge ve dünya için bir tehdit olan bu örgütler, özellikle Irak'ın asli unsuru olan Türkmenleri ve Türkmeneli bölgelerini hedef alan kanlı saldırılar düzenlemiştir. Bu saldırılarda binlerce Türkmen ölmüş / öldürülmüş veya yaralanmıştır. Bu saldırılar ayrıca büyük göç hareketlerine ve dolayısıyla demografi değişimine yol açmıştır.

Bu örgütler, Tuzhurmatu, Amirli, Tazehurmatu, Kızlarbat, Telafer ve Kerkük'te olduğu gibi, canlı bombalar ve bombalı araçlar kullanmıştır. Tuzhurmatu neredeyse günlük olarak çok şiddetli saldırılara sahne olmuştur. Kerkük, Musul ve Tuzhurmatu'da birçok komutan, doktor ve yetkiliye suikastlar yapılmıştır. Bunun yanı sıra fidye almak için Türkmen halkına yönelik kaçırmaya eylemleri yapılmıştır. Bazen kaçırılanlar öldürülmüş ve cesetleri yolların kenarına atılmıştır. Irak makamları bu tür eylemleri yapan birimlerin kimler olduğunu belirleyememiş ve bunları durduramamıştır.

9 Haziran 2014'te DAEŞ, Suriye'de yayılma ve Irak'ın kuzey ve batısını ele geçirmek için operasyonlarını genişletmesiyle eş zamanlı olarak Irak'ın en büyük ikinci şehri olan Musul'u ele geçirmiştir. Örgüt birkaç gün içinde Irak'ın başka kentlerini de ele geçirmiştir. Irak Silahlı Kuvvetleri, örgüt karşısında hızlı bir şekilde yenilgiye uğramıştır. 5 Temmuz 2014'te örgüt lideri Ebubekir el-Bağdadi, Musul'un Ulu Camii'nde İslam halifesi olduğunu ve kendisinin Mü'minlerin liderliğine atandığını ilan etmiş, dünyanın her yerinde Müslümanların kendisine biat etmesini talep etmiştir.

DAEŞ'in Irak'a girmesiyle Türkmenler ve Türkmenlerin yaşadığı Musul, Selahaddin, Diyala ve Kerkük'teki bölgeler, katliamlar, millî kimliği yok etme, etnik temizlik, kadın ve çocukları kaçırmaya ve esir alma, kadınlara tecavüz etme, büyük mülklerini yıkma ve çalma, bunlara el koyma, tarihi eser yerlerini yıkma/yakma derecesine varan büyük saldırılara maruz kalmıştır. Türkmenler Telafer'den Mendeli'ye uzanan ve Kerkük, Tazehurmatu, Dakuk, Tuzhurmatu, Amirli, Beşir, Bayat Köyleri, Biravcılı, Hasadarlı, Karanaz, Sadiye, Celevla, Karatepe, Mikdadiye ve diğer birçok

Türkmen bölgesinde geçen hatta saldırılara, kuşatmalara, ihlallere ve toplu göçlere maruz bırakılmışlardır.

Bu çalışmada, genel olarak 2003 yılından ABD tarafından gerçekleştirilen işgalden sonraki aşamada Irak'taki güvenlik durumu ve bunun içinde Irak Türkmenlerinin yaşadığı zorlu süreç; Irak'ta terörün, mezhepsel ve etnik çatışmaların ortaya çıkışı, DAES'in Irak topraklarının üçte birini işgal etmesinden sonra Türkmenlerin maruz kaldıkları saldırılar ve yaşanan insani dram ele alınmıştır.

2003 SONRASI IRAK'TA ORTAYA ÇIKAN ÇATIŞMA VE TERÖR

Siyasal sistemine bakmaksızın Irak devletinin kurulmasından günümüze kadar güvenlik endişelerinin temelini korku ve sindirme siyaseti oluşturmuştur, denebilir. 2003'te Amerika'nın Irak'ı işgal etmesi ve Saddam Hüseyin rejiminin devrilmesinden sonra bu kaygının şiddeti daha da artmış ve Irak'ın bütün siyasi hayatında 'şiddet ve terör dönemi' yeniden ortaya çıkmıştır. Washington'un stratejisi çerçevesinde terörü sona erdirmeye gerekçesiyle teröristlerin Irak'a girmesi için sınır kapıları sonuna kadar açılınca durum daha girift bir hâle gelmiştir. Bu da terör hücrelerinin yayılmasına ve bağınazlıkla aşırılık örneklerinin artmasına sebep olmuştur.

2003'ten sonra şiddet, farklı şekillerde tezahür etmeye başlamıştır. Her gün Irak'ın farklı bölgelerinde onlarca araç patlatılmış ve işgalden iki yıl sonra mezhepsel çatışmalar patlak vermiştir. Iraklı âlimler, akademisyenler ve doktorlar, kaçırılmış, öldürülmüş ve organize suikastlara maruz kalmışlardır. Katliamlar artmış, ülkenin farklı yerlerinde kimliği belirsiz cesetler artmıştır. Farklı isimler altında silahlı gruplar ortaya çıkmıştır. İstisnasız bir şekilde camiler, hüseyniye ve kiliseler gibi dini yerler ve türbeler bombalanmıştır. İntihar eylemleri, kaçırmalar ve bunlar dışında başka yöntemler bu süreçte sıkça kullanılmıştır.

Hiç kimse, Amerikan işgalinden sonra Irak'ta yıkım, ölüm, zorla göç ettirme, güvensizlik ve yolsuzluğun bu şekilde meydana geleceğine inanmamıştır. Fakat, patlamalar, bombalı araç saldırıları ve kurşun sesleri kesilmemiş; suikastlar, kaçırmalar, tutuklamalar, saldırılar ve hırsızlıklar durmak bilmemiştir. Bu kaos ortamı, zenginleri kaçırarak ve onları serbest bırakma karşılığında fidye talep eden birtakım silahlı çetelerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bunların yanı sıra başka grupların yaptığı silahlı saldırı eylemleri de bulunmaktadır. Bu haberler ve olaylar Irak'ta adeta "doğal hayat"ın bir parçası haline gelmiştir. Iraklılar, güvende olduğunu hissetmeden günlerini, yıllarını geçirmekte oldukları ileri sürülmektedir.

Terör olgusu, toplumların ve devletlerin karşılaştığı en tehlikeli ve en şiddetli olgulardan biridir. Çünkü hedefleri kapsamlı olan terör eylemlerinin bıraktığı zararlar ve riskler büyüktür. Zira terör eylemleri farklı toplumsal grupları ve siyasi, sosyal, ekonomik, güvenlik, eğitim ve öğretim alanlarını kapsamaktadır. Terör örgütlerinin siviller ve askerler arasında ayırım yapmadan saldırılarını gerçekleştirdiği görülmektedir. Terör eylemleri; sanayi merkezlerini, eğitim, öğretim ve sağlık kurumlarını, kütüphaneleri ve tarihi yerleri hedef almaktadır. Bununla Irak toplumu ve devletine karşı daha büyük zarar ve risk oluşturmaya çalışılmıştır.

Ayrıca işgal sonrası iç çatışma ve kargaşaya neden olan bir diğer unsur ise çok sayıda silahlı milis gruplarının meydana çıkmasıdır. Bunlar, devletin düzenli ordusunun dışında ortaya çıkan ve milislerden oluşan gruplardır. Siyasi ya da dini bir grubun askeri cenahı sayılmakta ve temsil ettiği grubun çıkarı için çatışmalara girmektedir. Bireyleri, kişisel ve grupsal çıkarları yerine getirmek için davet etmekte, eğitmekte ve yönlendirmektedir (Şenâvî, 2010).

Bu çerçevede ortaya çıkan çatışmaların, istikrarı sarsan bir etkisi bulunmaktadır. Bu çatışmalar, şiddet uygulayan ve mezheplerini temsil ettiklerini iddia eden grupların eylemlerine özellikle meşruiyet kazandırmaktadır. Artık bireyi temsil eden kimlik, Irak'ın ulusal kimliği değil, mezhepsel kimliği olmuştur. Hangi grubunun yönetiminde en büyük payı alacağı, hangi mezhebin egemen olacağı ve hangi ulusal grubun galip olacağıyla ilgili çatışmalar ortaya çıkmıştır (Şa'bân, 2017: 19).

Irak'ta güvenlik krizinin ortaya çıkışının temel sebepleri arasında Irak ordusu, ulusal güvenlik güçleri, suçla mücadele polisi ve sınır güvenlik güçlerinin feshedilme kararının verilmesi yer almaktadır. Bu karar devletin saygınlığının zayıflamasının ve kargaşa, şiddet ve terörün yayılmasının temel saikidir. İşgal güçleri tarafından ülke yönetimini mezhepsel ve etnik olarak bölünmesi, kota sisteminin esas alınması, bu krizin büyümesinde etkili olmuştur. Bu durum, çok sayıda toplum kesiminin kendisini koruması ve kendisine destek olması için devletten önceki kaynaklara, yani din, ırk, mezhep, aşiret, bölge, aile ve başka kaynaklara başvurmasına yol açmıştır (Şa'bân, 2017: 21).

Bu çerçevede, Irak'ta El-Kaide ve DAESH gibi terör örgütlerin ortaya çıkışını besleyen etkenlerden birisi de Irak siyasi kurumlarının, kapsayıcı bir ulusal proje oluşturmakta aciz kalmalarıdır. Siyasi etkenler, başarısız devletlerde bu tür grupların ortaya çıkması, yayılması ve büyümesinde temel bir rol oynamaktadır. Yani merkezi yönetimin zayıf olması, devletin siyasi, ekonomik ve sosyal olarak boşluğu dolduramaması ve

vatandaşların temel gereksinimlerini karşılayamaması bu tür grupların yükselişe geçmesi ve hatta güçlenmesi için uygun şartlar sunmaktadır.

DAEŞ TERÖR ÖRGÜTÜNÜN ORTAYA ÇIKIŞI VE IRAK'TA YAYILIŞI

Arap Baharı'nın 2011'de Tunus, Mısır ve Yemen'de yönetimleri devirme konusunda başarılı olması ve yönteminin barışçıl halk hareketleri üzerinde yoğunlaşması olarak ifade edilse de bu ülkelerin huzura kavuştuğu söylenemez. Ancak bu durum cihat hareketlerine nispeten sorunları, özellikle de değişim için takip edilmesi gereken yöntemle ilgili sorunları, ortadan kaldırmıştır. Cihat hareketlerinin, despot yönetimleri devirmeyi hedefleyen bir devrim ideolojisi olarak önceliklerinin merkezine aldıkları "şiddet cihadı" kavramı, barışçıl halk hareketlerinin değişimi gerçekleştirmede başarılı olmasından sonra gerekçelerini ve bahanelerini yitirmiştir. Libya ve Suriye'de olduğu gibi sivil ayaklanmanın silahlı çatışmaya dönüşmesi, cihatçı hareketler için nispeten önemli bir dönüşüm noktası olmuştur (el-Mustafa, 2013).

DAEŞ örgütü, Ebû Musab ez-Zerkâvî'nin Irak'ta 2003 yılının sonunda kurduğu Cihat ve Tevhit Tugayları'nın bir uzantısı sayılmaktadır. Zira Zerkâvî El- Kaide lideriyle anlaşma yapınca bu örgüt, 2004'te Mezopotamya'da Cihat El- Kaidesi'ne dönüşmüştür. Zerkâvî 2006 yılında bir Amerika saldırısında öldürüldükten sonra Ebû Ömer el-Bağdadi (Hâmid Dâvûd ez-Zâvî), 15 Ekim 2006'da Irak'ta İslam Devleti'nin kuruluşunu ilan etmiştir. 19 Nisan 2010'da bir saldırı sonucu Ebû Ömer el-Bağdadi ve savaş bakanı Ebû Hamza el- Mühâcîr ile birlikte öldürülmüştür. Yaklaşık bir ay sonra Ebû Bekir el-Bağdadi (İbrahim Avvâd İbrahim el-Bedrî es-Sâmirâî), Irak'ta İslam Devleti Örgütü'nün lideri olmuştur (Johnston & diğerleri, 2016).

Ebubekir el-Bağdadi, selefi olan Ebû Ömer el-Bağdadi'nin öldürülmesinden sonra 2010'da Irak'ta İslam Devleti liderliğine geçince örgüt kuşatma altındaydı ve kan kaybediyordu. Örgütün Irak'ta iki savaşa girmesi gerekiyordu. Biri Şiiilerin egemen olduğu hükûmete ve genel olarak Şiiilere karşı, diğeri ise örgütün ideolojik düşüncesine karşı çıkan ve onun Sünni kardeşleri olanlara karşı savaştı. El-Bağdadi'nin 2010'da yaptığı şey, baskı altında ve yavaş bir şekilde örgütü yeniden yapılandırmak olmuştur (Gerges, 2016).

9 Nisan 2013'teki bir ses kaydında Ebubekir el-Bağdadi, Suriye'deki Nusra Cephesi'nin Irak İslam Devleti'nin bir uzantısı olduğunu ilan etmiştir. Ayrıca Nusra Cephesi ve Irak İslam Devleti'nin isimlerinin iptal edildiğini ve bu isimlerin "Irak ve Şam İslam Devleti" (DAEŞ) adı altında birleştiğini duyurmuştur. 29 Haziran 2014'te DAEŞ sözcüsü Ebû Muhammed el-Adnânî, İslam hilafetini ve Ebubekir el-Hüseyinî el-

Bağdadi el-Kurayşî'nin Müslümanların halifesi olduğunu ilan etmiştir. Adnânî dünyanın farklı yerlerinde bulunan cihatçı grupları kendilerine biat etmeye de davet etmiştir (Vahdetü'd- Dirâsât ve'l-Ebhâs, 2015).

9 Haziran 2014'te DAESH, Suriye'de genişlemek ve Irak'ın kuzeyi ve batısını ele geçirmek için operasyonlarını genişletmesiyle eş zamanlı olarak Irak'ın en büyük ikinci ili olan Musul'u ele geçirebilmiştir. DAESH birkaç gün içinde Irak'ın diğer illerine de egemen olmuştur. Irak Silahlı Güçleri DAESH'in önünde hızlı bir şekilde yenilmiştir. Örgüt Suriye-Irak sınırının bir kısmını ortadan kaldırmıştır. Suriye'nin doğusundaki mevzileri arasındaki bağlantıyı kurmuştur. 5 Temmuz 2014'te örgüt lideri Ebubekir el-Bağdadi, Musul'daki Ulu Cami'de İslam hilafetini ve kendisinin Müminlerin lideri olduğunu ilan etmiştir.

DAESH'in Irak ve Suriye'de yayılması büyük oranda bölgede tam bir istikrarın olmaması ve millî devletin zayıf olması sebebiyle olmuştur. DAESH, özellikle Irak'ta Şiilerin öncülük ettiği hükümetlerde bulunan Sünnileri kötüye kullanma gücünden yararlanmıştır. DEASH bu hükümetlere Ehl-i Sünnet'in haklarını gasp etmiş gözüyle bakmıştır. Örgüt bu şartları değerlendirerek ve destekleyerek birtakım askeri güçler elde etme, yabancı unsurların sayısını kat kat artırma ve daha önce hiç görülmemiş bir şekilde mali kaynakları toplama imkânı elde etmiştir.

Haziran 2014'te Irak ve Suriye'de geniş toprakları ele geçirdikten sonra DAESH'e karşı ABD'nin öncülük ettiği Uluslararası Koalisyon oluşturulmuştur. Ülke içinde ise Şii merciin verdiği fetvadan sonra kurulan Haşdi Şabi, Irak güçleriyle birlikte örgüte karşı operasyonlar başlamıştır. Üç sene devam eden çetin bir savaş sonucunda nihayet Irak Başbakanı, 10 Aralık 2017'de Irak'ın bütün topraklarını DAESH'ten aldıklarını duyurmuştur. 27 Ekim 2019'da örgütün lideri olan Ebubekir el-Bağdadi bir hava saldırısı sonucu öldürülmüştür. Örgütün Irak'ta yönetime devam ettiği üç yıl boyunca sosyal ve ekonomik hayatın bütün omurgasını yok etmiştir. Arkasında binlerce ölü, yaralı, Irak sınırı dışına göç eden ve kaçan kimseler bırakmıştır.

DAESH'İN TÜRKMENLERE VE TÜRKMENELİ BÖLGELERİNE ETKİSİ

DAESH'in Türkmenlere ve Türkmen bölgelerine olumsuz etkisi değişik yönlerden olmuştur. Esas etkisi, Türkmenlerin insan kaybına maruz kalmasıdır. Örgüt, bölgelere veya doğrudan Türkmenlere saldırması ve idam etmesi sonucunda çok sayıda Türkmen yaşamını yitirmiştir. DAESH, ayrıca çok sayıda Türkmen'i de kaçırmış ve esir almıştır. Akıbeti meçhul, nerede olduğu bilinmeyen kaybolmuş insanlar da bulunmaktadır. Aynı zamanda bölgelerini örgütten kurtarma mücadelesine katılan çok sayıda Türkmen şehit düşmüştür.

DAEŞ'in Türkmen bölgeleri üzerine egemen olmasının etkilerinin başında toplu göç hareketi gelmektedir. Bu büyük olay, Irak Türkmenlerinin yaklaşık olarak bin yıldır kaldıkları bölgeleri terk etmelerine sebep olmuştur. Bunların bir kısım ülke içinde, diğeri ise ülke dışına göç etmiştir. Türkmen kentleri bu göç sebebiyle büyük bir demografik değişime uğramıştır. 400.000'den fazla Türkmen, güvenli bir yer bulmak için evini terk etmiştir. Bu göçün etkisi halen Türkmen halkı üzerinde olumsuz bir şekilde etkili olmaktadır (Merkezün Bilâdiyyün lî'd-Dirâsât ve'l-Ebhâsî'l-İstrâtîciyye, 2014: 47).

DAEŞ saldırılarından sonra Türkmenler arasında toplumsal bağlar zedelenmiştir. Zira bu örgütün, bireyler arasında ektiği nefret tohumları toplumun mezhepsel esasa göre bölünmesine yol açmıştır. Toplum; sınıfsal esas ile bölge, aşiret ve aile bağları esasına göre çözülmüştür. Bunun sebebi her bir tarafın savaş ve göçten uzak ve güvenli bir şekilde yaşamaya çalışmasıdır. Yani işin özü *"Kim olursan ol, yeter ki bana güven ver!"* şeklinde olmuştur. Bu durum daha çok çatışma ve nefretten doğmuştur.

Türkmenlerin çıkarları ekonomik yönden olumsuz etkilenmiştir. Zira DAEŞ'in eline geçen Türkmen bölgeleri, verimli tarım arazilerine sahipti. Her bir evin yüzlerce hayvanı, ağır ve hafif tarım araçları vardı. Bunun yanı sıra özel mülkiyetler de vardı. Sivillerin yapıları, evleri ve fabrikaları bulunmaktaydı. Özellikle de devlet memurları, güvenlik güçleri ve siyasilere boş bırakılan evleri soyulmuş, patlatılmış veya yakılmıştır. Türkmen bölgelerinde onlarca aktif tesis yerle bir edilmiş ve binlerce tarım arazisinin dinamları yok edilmiş, onlarca artezyen kuyu kapatılmıştır. Yüzlerce tarım makinası yok edilmiştir. Sayısız küçükbaş hayvan kümesi tahrip edilmiş; binlerce büyükbaş ve küçükbaş hayvan, örgüt üyeleri tarafından çalınmıştır. Tarım arazileri tarıma elverişsiz hale getirilmiş, mahsuller yok edilmiştir. Ayrıca Diyala ili Kızlarbat nahiyesinde vatandaşların tarım mahsullerine vergiler konulmuştur. Bu bilgiler, bölgedeki yerel sorumlular ve ileri gelen kişilerle yapılan görüşmeler sonucu elde edilmiştir.

Irak Türkmen Cephesi Başkanı ve Kerkük Milletvekili Erşat Salihî, kendisiyle yapılan röportajda şunu ifade etmiştir:

"Türkmenlerin DAEŞ tarafından hedef alınması, Irak'ı bölmeyi amaçlayan programlı bir projeydi. Bu projeyi yerine getirmek için o bölgenin temel unsurunun oradan sökülmesi gerekirdi. Türkmenlerin kaldıkları coğrafi hat, Irak bölgelerini birbirine bağlayan harçtır. DAEŞ'in bazı Türkmen bölgelerinde kardeşler arasına mezhepsel ayrılık düşüncesini ekmeye çalışması toplumsal dokuya darbe vurmuştur. Çünkü ailelerimizden her bir grup farklı bölgelere göç etmiştir. Ayrıca bu, ekonomik olarak da

olumsuz etkilemiştir. Nitekim bölgemizin ekonomisi başka ellere teslim edilmiştir. Bizim bölgelerimiz petrol, gaz ve tarım yönlerinden çok zengin bir bölgedir” (Salihi, 2020).

DAEŞ’İN TÜRKMEN BÖLGELERİNDE İŞLEDİĞİ SUÇLAR

10 Haziran 2014’te Musul’un işgal edilmesinden kısa bir süre sonra DAEŞ militanları 450.000 Türkmen’in yaşadığı Telafer kazasına, Musul’da ele geçirdikleri ağır silahlarla şiddetli saldırılar düzenlemişlerdir. 16 Haziran 2014’te Telafer’in tümünü ele geçiren örgüt mensupları, kaçma fırsatı bulamayan vatandaşlara yönelik katliamlar yapmıştır. Zira çok sayıda sivil Türkmen idam edilmiş veya kaçırılmıştır. Ayrıca Biravcılı köy halkı ile ağır silahlarla saldıran DAEŞ arasında da çarpışmalar meydana gelmiştir. Bu çarpışmalarda en az 21 sivil katledilmiştir (BM Irak’a Yardım Misyonu (UNAMI), 2014).

Yukarıdaki paragraflarda belirttiğimiz gibi DAEŞ Haziran 2014’te Telafer’e saldırdığında örgütten kaçamayan aileleri kaçırmıştır. Zira Telafer’de yaklaşık olarak 1300 Türkmen vatandaştan kimi kayıp kimi de kaçırılmıştır. Bunlardan 470 kişi kadın ve kız, 120 kişi de çocuktu. Şimdiye kadar bunlardan 600 kişinin kimliğine ulaşılmıştır. Şu ana kadar 44 kişi iade edilmiştir. İade edilenlerden 22 kişi kadın ve kızdı (Bor, 2019). Beşir köyünde 28 kişinin kayıp olduğu kayıtlara geçmiştir. Daha sonra bunlardan 18 kişinin şehit olduğu ortaya çıkmıştır. Geriye kalanlar kayıp olarak kalmıştır. Bunların 4’ü kadındı (el-Mufavvadiyyetü’l-‘Ulyâ li-Hukûki’l-İnsân-Irak, 2015).

2014’ün Haziran ayının sonunda örgüt, Amirli nahiyesine saldırmaya başladığında Amirli halkı, kentin DAEŞ’in elinde geçmesini engellemek için örgüt tarafından yapılan ağır saldırılara karşı direnmeye devam etmiştir. DAEŞ, içinde 13.000 sivil vatandaş (10.000’i kadın ve çocuk) bulunan bu kenti dört taraftan kuşatarak ambargo altına almıştır. Örgüt kenti kuşatırken su ve elektriği kesmiş, 86 gün boyunca kente gıda ve ilacın girmesini engellemiştir. Nihayetinde 31 Ağustos 2014’te bu kent kurtarılmıştır.

17 Haziran 2014’te DAEŞ, Türkmenlerin Beşir köyünü işgal ettiği zaman bir günde çoğu kadın olmak üzere 15 vatandaşı kurşunlayarak öldürmüştür. Öldürdükleri kişiler arasında bir kadın ve 12 yaşında bir kız da vardı. Örgüt bunlara tecavüz etmiş, sonra öldürmüş ve ondan sonra da dört gün boyunca çıplak bir şekilde elektrik direğine asmıştır. Öyle ki cesetler bozulmuş ve artık tanınmaz hale gelmiştir (Meclisu Mufavaadiyyeti Hukûki’l-İnsani’l-İrâkî, 2015). Yerel halkın söylediğine göre DAEŞ, Beşir köyünde 52 Türkmen vatandaşı öldürmüştür (Derzsi-Horváth, 2017).

Terör örgütü, Tazehurmatu nahiyesine girme konusunda birkaç defa başarısız olduktan sonra kenti 10 Mart 2016'da kimyasal silah ve hardal gazı (klor gazı) taşıyan 55 füzeyi bu kente atmıştır (UNAMI/OHCHR, 2016). Bu saldırı sonucunda bir çocuk şehit olmuş ve çoğu kadın olan 600 sivil vatandaş ciddi bir şekilde zarar görmüştür.

DAEŞ'in egemenliği altına giren bölgelerde Türkmen kadınlar hakaret, işkence ve tecavüzlere maruz kalmışlardır. Nitekim kadın ve kızlar köle olarak satılmıştır. Kadınlar, DAEŞ militanlarının karısı olmaya zorlanmış, bunu kabul etmeyenler öldürülmüştür. Kocaları ölen kadınlar, DAEŞ savaşıyla evlenmeyi reddettikleri için DAEŞ, Mart 2015'te en az 9 Türkmen kadını idam etmiştir (International, 2016). Örgütün şiddetli baskısından kurtulanların ifade ettiklerine göre DAEŞ tarafından kaçırılan birçok Türkmen, kadın cinsel saldırılara maruz kalmış, daha sonra Suriye'nin Rakka kentinde yakılarak öldürülmüştür (Şafak News, 2019). DAEŞ ayrıca Musul'da kadınların doğum kontrol haplarını kullanmalarını yasaklamıştır. İnsan Hakları Komisyonu Başkanı Erşat Salihi verdiği bir demeçte şunu söylemiştir: *"200'den fazla Türkmen kadın DAEŞ savaşçıları tarafından kaçırılmıştır. Bunlardan çok sayıda kişi tecavüze uğramış, öldürülmüş ve yakılmıştır. Musul'dan ve Telafer'den kaçan yüzlerce hamile kadın doğum sancısından sonra yolda ölmüştür. Onların birçoğunun çocuğu da ölmüştür"* (Middle East Monitor, 2015).

DAEŞ, Musul ve Telafer kentlerinde 2014'te ulusal ve yerel seçimlerde aday olan Türkmenleri kaçırmış ve Musul'un ortasındaki bir genel alanda başlarına ateş ederek idam etmiştir (Abdülcebbâr, 2017). Bunların idam haberi yayılmasına rağmen akrabaları ve arkadaşları bunların akıbeti hakkında bir bilgiye sahip değildir. BM'nin ifadesine göre: *"DAEŞ'in egemenliği altında olan bölgelerde 202 tane toplu mezar ortaya çıkarılmıştır. Ninova'da 95, Kerkük'te 37, Selahaddin'de 36, Anbar'da da 24 tane toplu mezar bulunmuştur. Irak İnsan Hakları Yüksek Komiserliği'nin ifade ettiğine göre Telafer çevresinde bir toplu mezar bulunmuştur. Bu mezarda DAEŞ tarafından öldürülen 600 Yezidi ve 400 Türkmen bulunmaktadır"* (Cevâd, 2020).

DAEŞ'İN TARİHİ TÜRKMEN ESERLERİNE KARŞI UYGULADIĞI KENTSEL KIRIM

DAEŞ Türkmen bölgelerinde egemen olduğunda sadece sivilleri hedef almamıştır. İnsanlara karşı uygulamış olduğu soykırımların yanında bir de bu bölgelerde Türk tarihi özelliğini taşıyan dini ve tarihi eserlere karşı kent-kırım gerçekleşmiştir. DAEŞ, bu tarihi yerleri patlatmak için bombalar; yıkmak için buldozer ve elektrikli araçlar gibi ağır makinaları kullanmıştır. Bunun yanı sıra türbelerin minarelerini yok etmek için patlayıcı bomba kullanmıştır.

Tahrip edilen tarihi eserlerin en başında Türk-İslam eserleri gelmektedir. DAES, Irak'ın önemli tarihi eserlerinin bulunduğu yerlerin üçte birinden fazlasını ele geçirmiş ve 9 bin yıl öncesine dayanan tarihi eser objelerini döviz tüccarları ve kaçakçılar aracılığıyla satmıştır. Tarihi eser ticareti, DAES örgütünün en büyük ikinci finans kaynağıydı. Sadece Musul'da DAES tarafından en az 66 tarihi bina yerle bir edilmiştir.

Örgüt tarafından Türk-İslam ve Mesihî ibadet yerleri korkunç bir şekilde tahrip edilmiş ve binlerce yazma eser yağmalanmıştır (Kennedy & Agencies, 2917). DAES ayrıca cami ve mescitlerin kalan duvarları üzerindeki nakışları ve süslemeleri kaldırmıştır. Kütüphaneler, kurumlar, eğitim ve kültür merkezleri, okullar, üniversiteler, gençlik merkezleri, diğer kamu kurumları -ki bunların bir kısmı Osmanlı'nın bu bölgedeki yönetim dönemine aittir- DAES'in saldırılarından kurtulamamıştır.

Yazar, araştırmacı ve tarihçi Necat Kevseroğlu ile yapılan röportajda Kevseroğlu şunu ifade etmiştir:

“Bilinmektedir ki Irak'ın birçok yerinde özellikle Türkmen bölgelerinde tarihi eser yerlerinin bulunması Türklerin bu bölgelerde uzun bir süre var olduğu ve hüküm sürdüğünü göstermektedir. Bu sebeple bu tarihin düşmanları, 1918'de Osmanlı devletinin yönetimi sona erdikten sonra Irak devletinin kurulmasından itibaren Türk özelliğini taşıyan tarihi eser yerlerini hedef almışlar. Peşe peşe gelen hükümetler tarafından Türk tarihi yerlerinin bir kısmı tahrip edilmiştir. Fakat DAES'in Türkmen bölgelerini ve Türkmenleri bu şekilde hedef alması, değerli olan Türk-Türkmen tarihi yerleri hedef alması, bunları yıkması ve buldozerlerle onları yok etmesi sistemattir. DAES, 2003'ten beri hazırlanan Irak'ı bölme projesini yerine getirmek için Türkmenleri bu bölgelerden yok etmek istemiştir” (Kevseroğlu, 2020).

DAES'TEN KAÇIŞLAR VE BU GÖÇÜN DEMOGRAFİK YAPIYA ETKİSİ

DAES işgali sonucu yaşanan zorunlu yer değiştirme, yeni Irak tarihinde Türkmenlerin ilk göçü değildir. Irak'a hâkim olan müteakip yönetimler tarafından farklı zamanlarda yapılan göç dalgaları ve zorunlu göçler meydana gelmiştir. Amerika işgalinden sonra Türkmen bölgelerinde siyasal, mezhepsel ve etnik çatışmalar ve terör saldırıları sebebiyle farklı göç dalgaları olmuştur. Fakat 2014'ten sonraki göç dalgası, benzeri görülmemiş şekilde ve en büyüğü olmuştur.

Türkmen bölgelerinde büyük göçlerin meydana gelmesine sebep olan saldırılar ve DAES terör örgütünün kentleri ve Türkmen bölgelerini işgal etmesi, Irak devleti kurulduğundan beri Türkmenlerin varlığını tehdit eden en büyük saldırı olmuştur. Krizin başladığı ilk dönemlerde yaklaşık yarım milyondan fazla Türkmen, doğrudan kendi bölgelerine

yapılan veya kendilerine yakın olan köy ve kasabaları hedef alıp dolaylı olarak kendilerini etkileyen saldırılar sebebiyle yerlerinden çıkıp göç etmiştir. Bunlar ülke içinde ve dışında 320 farklı bölgeye dağılmış ve böylece sade Türkmen olan yani karışık olmayan büyük bölgeler artık asıl sakinlerinden boşal(tıl)mıştır (YouTube, 2020).

Bazı aileler Irak'ın güney illerine yönelmişler. Bu göç yolunda en büyük ağırlık Necef ve Kerbela'daydı. Bazıları Irak'ın kuzey illerine gitmişler. Çok az bir kesim Kerkük, Bağdat ve Irak'ın diğer illerine göç etmiştir. Onlardan büyük bir kesim Türkiye'ye gelmiştir. Göç ettikleri yerlerde ne kadar iyi bir şekilde karşılanmış olsalar da yine de şartlar zor ve sıkıntılı olmuştur. Göç eden Türkmen ailelerinin çoğu maddi durumdan dolayı çok sıkıntı çekmişlerdir. Çünkü mallarını ve temel ihtiyaçlarını Irak'ta bırakmış olsalar da yanlarına para ve altın alanlar ise Suriye'de soyulmuşlardır. Türkmenler ilk başlarda gittikleri yerlerde iş bulmada da çok sıkıntı çekmişlerdir.

Krizin patlak verdiği ilk günlerde durum bütün Iraklılar için çok zor olmuştur. Iraklılar; geçici de olsa gece gündüz okullarda, camilerde, Hüseyniyelerde, mescitlerde, henüz tamamlanmamış binalarda, stadyumlarda, iş yerlerinde ve kaldırımlarda kalıyorlardı. Diğer taraftan durumu iyi olanlar otellerde ya da kiralık evlerde kalıyorlardı. Birkaç gün geçtikten sonra merkezî ve yerel hükûmetler, Irak'ta çalışan yerel ve uluslararası örgütler göçmenler için uygun yerler yapmaya ve onlara yardım etmeye başladılar.

Irak devleti ve siyasi Türkmen güçlerinin Türkmeneli'nin farklı bölgelerinden göç eden Türkmen ailelerinin dağılması için onları bir yerde toplama güçleri yoktu. Türkmenlerin dağılması, bu bölgeler DAEŞ terör örgütünden kurtarıldıktan sonra onları kendi yurtlarına iade etme işini zorlaştıracaktır ki bugün bu tabloyu apaçık bir şekilde görmekteyiz. Türkmen örgütleri ve devlet kurumlarının ülke içinde ve dışında bilmediği onlarca göçmen aile bulunmaktadır. Ailelerin bu şekilde dağılması ileride Türkmeneli'nin demografik yapısı üzerinde olumsuz bir şekilde etkili olacaktır.

“DAEŞ, bazı bölgelerde asıl oluşumları ortadan kaldırmayı hedeflemiştir. Bu sebeple DAEŞ Irak'a ilk girdiğinde Telafer, İyaziya, Yengece, Tuzhurmatu, Amirli ve Beşir'i hedef almıştır. DAEŞ Telafer Türkmenlerini mezhepsel olarak bölmeye çalışmıştır. Örgüt aynı şekilde Tuzhurmatu civarındaki köylerde de böyle yapmıştır. DAEŞ kendisini Sünnî olarak gösterdiği için büyük oranda Şiileri hedef almıştır. Zira DAEŞ, Şiileri ülke içindeki güney illerine göç ettirmiştir. Sünnileri ise Türkiye'ye sürmüştür. Doğal olarak bu proje sosyal dokuyu zedelemiştir. Türkmen halkının

kendi bölgelerine dönmeleri burada bölge ahalisi olmayan grupları yerleştirmeyi amaçlayan bir projenin bulunduğunu bize göstermektedir. Bu proje uygulandığı zaman bu durum demografinin değişmesine yol açacaktır” (Salihi, 2020).

Bu durumdan iki sonuç ortaya çıkmaktadır. Birincisi Türkmenlerin yerleşmeleri, iş yerleri kurmaları, sosyal bir çevre oluşturmaları ve arkadaşlar edinmeleri sebebiyle onlar dönmek istemeyecekler. İkincisi Türkmenlerin başka topluluklardan olan aileleri yanlarına alarak dönmeleridir. Bunun doğal bir sonucu olarak daha önce sadece Türkmenlerin yaşadığı bazı bölgeler bir süre sonra başka toplulukların da bulunduğu karışık toplumlara dönüşecektir. O zaman bundan şunu çıkarabiliriz: DAEŞ doğrudan ya da dolaylı olarak Türkmen bölgelerinin demografik yapısını değiştirmeye, bu bölgelerin Türkmen millî özelliğini kaybetmesine ve bunların ardından meydana gelecek başka şeylere sebep olmuştur.

Sonuç olarak en büyük kaygı, göçmenlerin zor şartlarda göç ettikleri bölgelerde hayatlarına devam etmesidir. Bugün o bölgeler onlar için istikrar kaynağı ve savaş sonucu kaybettiklerini yeniden kazanma yerleri olmuştur. Kendi bölgelerinde ise birkaç yıla kadar çalışmak ve para kazanmak neredeyse imkânsızdır. Bu gerçek, görüştüğümüz bazı yetkililerin kaygılandığı bir durumdur. Yetkililer apaçık bir şekilde endişelerini şöyle dile getirmişlerdir: *“Başka mezhepsel ve etnik oluşumlardan bireyleri ya da aileleri bu bölgelerde yerleştirme şeklinde bir komplo vardır. Bu da Türkmeneli bölgesinin demografik yapısının sistematik bir şekilde değiştirilmesine yol açmaktadır.”*

DAEŞ'E KARŞI TÜRKMENLERİN HAŞDİ ŞABI İÇERİSİNDEKİ SİLAHLI GÜCÜ VE ROLÜ

DAEŞ'in, Irak topraklarının üçte birine egemen olması, başkent Bağdat ve Kerbela sınırlarına yaklaşarak hedefinde farklı özellikler taşıyan bu iki ilin olduğunu açıklamasının ardından tehlikenin farkına varılmıştır. DAEŞ'in bu yöndeki ilerlemesini durdurmanın zorunlu olduğunu fark eden Şii merci Ayetullah el-Uzma (Ali el-Hüseyni Sistani) kifai cihad yapılması çağrısında bulunmuştur. Sistani, gücü yeten Iraklıların, DAEŞ'in terör saldırıları karşısında Irak'ı, halkını ve kutsallarını savunmak için silah alıp güvenlik güçlerine katılma çağrısında bulunmuştur. Bu çağrı üzerine genç ve yaşlı yüzbinlerce kişi DAEŞ örgütüne karşı savaşa katılmak için isimlerini kaydetmek için kurulan gönüllü savaşçı merkezlerine akın etmiştir. Gönüllü savaşçılardan oluşan bu askeri güce “Haşdi Şabi” adı verilmiştir. Ayetullah Sistani'nin verdiği fetva ile Haşdi Şabi, dini bir meşruiyet elde etmiştir. Ayrıca 26 Kasım 2016'da ise,

Irak Temsilciler Meclisi, Haşdi Şabi Heyeti Kanunu'nu kararlaştırması sonucunda bu oluşum hukuki bir meşruiyet de elde etmiştir.

DAEŞ'in Türkmenlere saldırıları farklı düzeylerde büyük hasarlar vermiştir. Bunun temel sebebi Türkmenlerin, DAEŞ'in kendi bölgelerine doğru ilerlemelerini durdurmak için bir güç unsuruna sahip olmamalarıdır. Bilinmektedir ki askeri imkânlar, herhangi bir terör örgütünü durdurmak, ona son vermek ya da onun saldırıları karşısında kendini savunmak için esas unsurdur. ABD'nin 2003'te Irak'ı işgal etmesinden sonra Irak sahasında farklı taraflara mensup çok sayıda silahlı grup ortaya çıkmıştır. Fakat yalnız bir grup olan Türkmenler devlet çerçevesi dışında bir silahlı güç oluşturamamışlardır. Irak devleti de onların diğer oluşumları örnek alarak kendilerini herhangi bir tehditten korumak için silahlı güç kurmalarına müsaade etmemiştir. Böyle bir gücün olmaması bazı yerlerde Türkmen toplumunun terör örgütleri için kolay bir av olmasına sebep olmuştur.

Terör saldırıları binlerce kişinin yaralanması ve şehit olmasına neden olmuştur. Bununla birlikte farklı yöntemlerle Türkmenlerin kendi bölgelerinden zorunlu olarak göç etmesine yol açmıştır. Fakat Türkmenlerin silahlı güce sahip olmaması, onları kuşatan ve Irak'ta Türkmen varlığını tehdit eden karşı koymalarına engel olamamıştır. Türkmenler herkesten önce kendi bölgelerini DAEŞ'e karşı savunmaya başlamışlar, Türkmeneli'nin bütün bölgelerinin maruz kalacağı herhangi bir saldırıdan korumak için silahlı güç oluşturmuşlardır. Şu da bilinmeli ki Türkmenlerin kendi öz imkânlarıyla silahlanmaları ve Amirli, Çardağlı, Biravcılı ve Tazehurmatu'da DAEŞ'in önünde durmaları Irak'ta DAEŞ'e karşı mücadelenin ilk adımı sayılmaktadır. Bu adım, DAEŞ'in birçok projesini başarısız kılmıştır.

Haşdi Şabi'nin kurulmasından sonra bir Türkmen gücü olarak Haşdi Şabi teşkilatı içinde "Türkmen Haşdi Gücü" de yer almıştır. İlk başlarda DAEŞ'in ilerlemesine karşı Türkmen bölgelerinde halkın silahlanması ve donatılması için ahalden ve bazı tüccarlardan toplanan bağışlarla hafif silahlar satın alınmış ve bunlarla mücadele edilmiştir (Hamsici, 1017). Daha sonra Haşdi Şabi teşkilatı içerisinde düzenli olarak üç tugay Türkmen Haşdi kurulmuştur. Bugün Türkmen Haşdi Şabi'nin 6000'den fazla unsuru vardır. Bunların bir kısmı akıncı bir kısmı da üyedir. Bunlar üç alaya (16., 52. ve 53. alay) bölünmüştür. Her bir alay 4 ile 6 arası bölükten oluşmaktadır. Her bir bölükte yaklaşık olarak 300 unsur bulunmaktadır. Bu alaylar, Türkmeneli'nin farklı bölgelerinde toprakları koruyan bir güç olarak farklı yerlere dağılmışlardır (el-Beşîrî, 2020).

Askeri düzeyde gerçekleştirilen başarılarıyla birlikte Haşdi Şabi içerisindeki Türkmen gücü, DAEŞ'in işgal ettiği bölgeleri geri almıştır.

Türkmen savaşıçılarının yoğun katılımıyla kuşatma altında olan Amirli nahiyesi ve Kerkük ili için birinci engel duvarı olan Tazehurmatu nahiyesinde DAES'in saldırıları durdurulmuştur. Beşir kasabasının kurtarılmasının ardından Tuzhurmatu civarındaki Bayat köyleri ve daha sonra Telafer'in tümüyle kurtarıldığı ilan edilmiştir. Türkmen Haşdi, Türkmen bölgeleri dışında işgal edilen birçok merkezde diğer askeri teşkilatlarla birlikte çok sayıda savaşa katılmıştır. Aynı zamanda kurtarılan bölgeler için gerekli korumayı sağlamayı başarmasından sonra sahada askeri tecrübe kazanmıştır. Ayrıca farklı sınıflardaki eğitim kursları da onların savaş güçlerinin gelişmesinde katkıda bulunmuştur.

Kısa bir bakışla bu tarihi olayın genel olarak Türkmenlere iki yönden güçlü etkiler bırakmıştır. Birincisi Türkmen Haşdi gücünün kendi topraklarında gerçekleştirdiği büyük başarılar sebebiyle artık gençlerin çoğunda bu gücün safalarına katılma isteğinin çok olmasıdır. İkincisi Türkmenlerin çoğunun artık bu güce güvenmesi ve onun verdiği kurbanlarla övünmesidir.

Haşdi Şabi-Türkmen Gücü'nün Komutanı Ebu Rıza Neccar bize şunu söylemiştir:

“Gerçekleştirdiğimiz başarılar sadece savaş cephesindeki savaşıçıların yardımıyla olmamıştır. Bilakis halkın desteğinin de bunda çok büyük katkısı olmuştur. Türkmen toplumu bize basın, lojistik, maddi ve manevi destek vermiştir. Halk gün gün bu güce itimat etmeye başlamıştır.” (Neccar, 2020). Türkmenler on yıldan fazla bir süredir güvenlik ihlalleri sebebiyle korkulu bir durum yaşarken artık Türkmeneli'nde toprakları koruyan bir güç olduğu söylenebilir.

Siyasiler ve kanaat önderleriyle yapılan görüşmelerde onların çoğu şunu vurgulamıştır:

“Türkmenler Irak'ta 2003'ten sonra birkaç yıl içinde büyük kurbanlar vermişler. Zira terör doğrudan onları hedef almış ve kentleri ile mallarının zarar görmesine sebep olmuştur. Bunun yanı sıra Kerkük, Telafer, Tuzhurmatu, Dakuk, Tazehurmatu, Beşir, diğer kentler ve Türkmen bölgelerinde terör kurbanı olarak giden binlerce şehit bulunmaktadır. Bunun yanı sıra bu terör örgütüyle dövüşürken ölen Türkmen Haşdi şehitleri bulunmaktadır. Bu sebeple Türkmen Haşdi'nin mezhepsel ve bölgesel gruplara katılmaksızın Türkmenleri destekleyen bir askeri güç olarak kalmaya devam etmesi zorunludur. Bu güç, ileride Irak Türkmenlerini hedef almayı düşünen herkesi defetmek için bir etkidir.”

DAES'E KARŞI TÜRKMEN KURULUŞLARININ ROLÜ

DAES'in saldırıları başladığında ve Musul düştüğünde Türkmen

yöneticiler tam olarak ne olduğunu bilmiyorlardı. Çünkü onlar güvenlik konularında yüksek konumlara sahip değillerdi ve Millî Güvenlik Meclisi'nde temsilcileri de yoktu. Bu sebeple onların hareketleri bu büyük tehdit karşısında durmaya yeterli değildi. Türkmenler komplonun tehlikesini anladıklarında Musul, Salahaddin ve Kerkük'te bazı Türkmen bölgeleri DAES'in eline geçmişti. Ondan sonra DAES'in ilerlemesi aniden gündem maddesi olmuştur. Federal askeri güçler ile Peşmerge'nin çok sayıda birliği Türkmeneli'nin farklı yerlerinde yenilgiye uğramış ve çekilmişlerdir. Örgüt Kerkük'ün Beşir köyünü işgal ettikten sonra Irak Türkmen Cephesi Başkanı Erşat Salihî, yanında parti üyeleri olduğu ve silaha kuşanmış bir şekilde 16 Haziran 2014'te bir basın toplantısı gerçekleştirmiştir. Bu toplantıda DAES'in ilerleyişini durdurmak için bir askeri gücün oluşturulması gerektiğini duyurmuştur (Haber Türk, 2014). Bu açıklama, köy halkının silahlanması, kendi bölgelerini arzulayan terör örgütüne karşı direnmesinde güçlü bir teşvik olmuştur.

Türkmen kuruluşları, Türkmen Haşdi Güçleri'nin silahlandırılması ve Türkmen bölgelerinin acilen kurtarılması konusunda hükûmete çağrıda bulunmuşlar, göç edenlerin dağılmaktan ve kaybolmaktan korunmasını talep etmişlerdir. DAES tek bir toplum olan kardeşler arasında mezhepsel nifak tohumunu ekmek için bir Türkmen bölgesinden başka bir Türkmen bölgesine saldırı düzenlemiştir. DAES'in bu mezhepsel projeye Türkmen halkını çekmesini engellemede Türkmen kuruluşların önemli rolü olmuştur.

DAES terör örgütü, Türkmen bölgelerine saldırdığı zaman Türkmen partileri, kuruluşları ve Türkmen halkı ellerindeki bütün imkânlarla tek bir vücut gibi Türkmen topraklarını savunmuşlardır. Türkmen kuruluşlar saflarını birleştirmiş, bildiriler yayınlamış, basın toplantısı düzenlemiş, federal hükûmet ile bölgesel hükûmetlere mektuplar göndermişlerdir. Ayrıca Türkmenlerin hedef alınma tehlikesinin büyüklüğünü Batı devletlerine ve uluslararası örgütlere iletmişlerdir. Bu kuruluşlar Bağdat'taki bütün siyasi topluluklara ve her üç başkanlığa ziyaretlerde bulunmuşlardır. Ayrıca Türkiye'ye farklı ziyaretlerde bulunmuşlar ve üst düzey liderlerle görüşmeler yapmışlardır. Türkmen kuruluşları Bağdat, Kerkük ve İstanbul'da çeşitli konferans ve çalıştaylar düzenlemişler ve herkesi Türkmenlerin yanında olmaya davet etmişlerdir. Temmuz 2017'de Irak Türkmenleri Yüksek Koordinasyon Heyeti kurulmuştur. Bu heyette; bütün Türkmen siyasi güçlerinden parti başkanları, şimdiki ve daha önceki milletvekilleri ve bütün görüşlerden kimseler vardı. Heyet, siyasi güçler, BM Heyeti ve Bağdat'taki elçiliklerle sürekli görüşmeler yapmıştır. Ayrıca Ankara'yı ziyaret etmiş, Cumhurbaşkanı ve diğer yetkililerle görüşmüştür (Demircan, 2017).

Türkmen partileri ve kuruluşları, göç eden aileleri karşılayıp barındırmış; Kerkük, Tuzhurmatu ve Erbil'deki bütün parti binalarını ve merkezlerini onlara tahsis ederek göçmen kampı kurmuşlardır. Her bir binada yaklaşık olarak 25-30 göçmen kalmıştır. Türkmen partileri ve kuruluşları, göçmenlere yiyecek, içecek, giyecek ve ev gereçlerinden gerekli olan tüm gereksinimleri vermişler, ailelerin yerleşmesinden bir süre sonra akraba olan her 4-5 aile bir ev kiralamıştır. Böylelikle göçmenlerin ilk başta yerleştiği binalar gençlere kalmıştır. Bu gençlerin çoğunun öğrenci olması sebebiyle özellikle üniversite öğrencilerine burs verilmiştir. Ayrıca başka illere gitmek isteyenler için ulaşım araçları tahsis edilmiştir.

Türkmen kuruluşları ve partilerinde yeterli düzeyde basın araçları yoktu. Buna rağmen Türkmen basını; vatani DAESH terör örgütünün kalıntılarından temizlemek için askeri operasyonları yayınlamada büyük bir rol oynamıştır. Bu basın araçları, Türkmeneli TV uydu kanalı ya da Irak Türkmen Kanalı'nda günlük raporlar ve haber bülteni sunarak bunu yapmıştır. Hatta dijital medya (sosyal medya) anbean olayları ve askeri operasyonları nakletmede önemli bir rol oynamıştır. Fakat basın, ailelerin çektiği sıkıntılar ve savaş cephesinde Türkmen savaşçılarının gösterdiği kahramanlıkların yanında zayıf kalmıştır.

Irak Türkmen Cephesi Yürütme Kurulu Üyesi Ali Mehdi durumu şöyle ifade etmiştir:

“Biz Türkmen partileri ve kuruluşları olarak DAESH tehlikesi karşısında birdik. Bizim çok sayıda ortak tutumlarımız vardı. Haşdi Şabi Türkmen Güçleri ve Türkmen Aşiret Güçleri'nin bütün şekillerinden destekledik. Bizim birçok insani girişimimiz oldu. Fakat bölgelerin kurtarılmasından sonra başarılı olduğumuza inanmıyorum. Çünkü şimdiye kadar göçmenleri bölgelerimize iade etmek için tek bir projemiz yoktur” (Mehdi, 2020).

TÜRKMENLERİN DAEŞ'LE MÜCADELESİNDE TÜRKİYE'NİN ROLÜ VE DESTEĞİ

Türkiye Devleti, Irak'ta meydana gelen bu büyük insanlık krizine karşı eli bağlı seyirci kalmamıştır. Burada meydana gelen sorunlarla baş etmek için harekete geçmiştir. Türkiye, istisnasız bir şekilde hiçbir etnik-mezhepsel ya da herhangi bir bölge arasında ayırım yapmadan insani kuruluşlarını bütün Iraklılara yardım etmeye yönlendirmiştir. Yardımları toplayıp Irak'a göndermek için çok sayıda yardım kampanyası yapmıştır. Doğal olarak hem Irak içinde olan hem de Türkiye'nin farklı illerine göç eden Irak Türkleri de bu yardımlardan ve insani tutumlardan kendilerine düşen payı almışlar.

Türkiye Cumhuriyeti'nin Irak'a karşı tutumu bütün standartlarıyla

onurlu bir tutum olmuştur. 2014'te DAES teröristlerinin Türkmen kentleri ve bölgelerini ele geçirdiği, Türkmenlerin diğer kentlere, bölgelere, Irak'ın ortasına ve güneyine göç etme meselesinin ortaya çıktığı ilk günlerden itibaren Türkiye Hükümeti, hemen insani kuruluşlar aracılığıyla yüzlerce ton insani yardım taşıyan konvoyu farklı bölgelere göç eden ve Irak'ın birçok yerinde zorunlu yaşam malzemelerinin tümünün bulunduğu kamplarda yaşayan Türkmen göçmenlere göndermiştir. Ayrıca Türkiye, kendisine sığınan binlerce Türkmen göçmeni kabul etmiştir. Eğer Türkiye kapılarını açmasaydı ve insani örgütlerini sevk etmeseydi 250 binden fazla Türkmen açlık ve çölde kalma sebebiyle ölüme maruz kalacaktı (Gökkaya, 2015).

Türkiye genel olarak 2003'ün başlarından itibaren Irak'a her zaman destek vermiştir. Türkiye'nin kardeşlik niyeti DAES krizinde de ortadadır. Birçok bölgeye ulaştırdığı insani yardımların yanında, Kerkük ve Duhok'ta Türkmen göçmenler için ilk kamp kuran ülke Türkiye'dir. Hâlbuki o dönemde diğer devletler Irak'a girmekten korkuyorlardı. Ağustos 2014'te TİKA ve AFAD, Irak Türkmen Cephesi ile koordineli bir şekilde Kerkük'te Yahyava Kampı'nı kurmuştur. DAES saldırıları sebebiyle Telafer'den ve İyaziya nahiyesinden göç eden aileler bir araya gelmiştir.

Yahyava Göçmenler Kampı Müdürü Şuayb Kassap, kamp hakkında şu beyanda bulunmuştur: *"Eğer bu kamp kurulmasaydı bu ailelerin tümü farklı yerlere dağılacaktı. Çünkü onların çoğu fakir, geliri sınırlı olanlar, dullar, yetimler ve yaşlılardı. Bunlar başka yerlere göç edemeyen, ev kiralayamayan ve geçimini sağlayamayanlardı. Bu kamp bizlere ve ailelerimize barınak ve örtüdür"* (Kassap, 2020).

Türkiye, insani yardımların yanında bir de DAES'e karşı verilen mücadelelerde yararlanarak Türkmen akıncı ve sivilleri kendi hastanelerinde tedavi ettirmiştir. Bunun en başında yukarıda bahsettiğimiz örgütün Tazehurmatu'yu kimyasal silah saldırısı ve hardal gazıyla bombalaması sonucu etkilenen çok sayıda aileyi tedavi için Türkiye'ye getirmiştir (Anadolu Ajansı, 2016). Bu desteklerin yanında Türkiye Hükümeti ayrıca Irak Hükümeti'yle koordineli bir şekilde bazı askeri ve lojistik desteklerde bulunmuştur.

Türkiye, özellikle Musul'da Başika-Debaka karargâhını inşa etmede katkıda bulunmuştur. Bu karargâh Türk komutanların emri altında Haşdi Vatani (Haşdi Aşairi) gönüllülerini eğitmek için inşa edilmiştir. Telafer'den yüzlerce gönüllü Türkmen'i içinde bulunduran bu askeri güç, Ninova ilini kurtarmaya hazırlık için oluşturulmuştur. Böylelikle Türkmenlerin kendi bölgelerini kurtarmada önemli bir rol alarak bu

bölgelerde vatan topraklarını koruyan bir güç olmaları ve ileride bu saldırılara benzer herhangi bir saldırının tekrar etmemesi sağlanmıştır (Sky News Arabia, 2015). Aynı zamanda Türkiye, Kerkük civarındaki bazı aşiretlerin kendi bölgelerini korumasında bu aşiretlere destek vermiştir.

Türkiye, Türkmenlerin Irak'ta kendi haklarına ulaşmaları için sürekli onların yanında olmuştur. Zira Cumhurbaşkanlığı Sarayı, Iraklı Türkmen siyasetçilerinin Türkiye'ye çok sayıda ziyarette bulunduğu tanıklık etmiştir. En son ziyaret 29 Ekim 2017'de yapılmıştır. Zira parlamentodan millî ve İslami Türkmen liderleri, bütün yönelimlerden parti başkanlarını içinde bulunduran Irak Türkmenleri Yüksek Koordinasyon Heyeti'nden bir grup, Türkiye'nin başkenti Ankara'yı ziyaret etmiş ve Türkiye'nin Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan ile görüşmüştür. Ziyaret eden heyet içinde yer alan Türkmen Milletvekili Casim Muhammed Cafer görüşmeye dair şöyle demiştir:

“Türkmenlerin geleceğiyle ilgili olarak Erdoğan ile apaçık bir şekilde istişare ettik. Bizim siyasi geleceğimiz için Türkiye'nin desteğini gördük. Türkiye Kerkük'ü Türkmen kılma, Tuzhurmatu ve Telafer kazalarını birer vilayete dönüştürme ve Kerkük valilik makamının Türkmenlere verilmesi konusunda bize destek vermektedir” (Alsumaria News, 2017).

Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan da Türkmen heyetiyle görüştüğü esnada şunu belirtmiştir:

“Irak ordusunun çeşitli bölgelerdeki operasyonlarını destekliyoruz. Irak'ın birliğinin yanındayız. Biz ülkenin birliğini korumak için her türlü destek ve yardımı sağlamaya hazırız. Bir bileşenin diğer bileşenler üzerindeki hakimiyetini reddediyoruz. Kerkük, tarihin şahitlik ettiği bir Türkmen şehridir. Türkiye, Irak'ın yeniden inşasına katkıda bulunmaya ve Irak ekonomisini ilerletmek için her türlü desteği vermeye hazırdır” (Turkpress, 2017).

Hiç kimse Türkiye'nin millî ve tarihi bağlar çerçevesinde Irak Türkmenlerine daha önce ve halen de yaptığı yardımları inkâr edemez. Ancak bu destek, Irak Türkmenlerinin kesin olarak Irak'ta Türkiye politikasının bir parçası olduğu anlamına gelmez. Irak Türkmenlerinin bağımsızlıkları vardır. Onlar Irak halkının bir parçasıdır. Onlar Irak'ta meşru haklar çerçevesinde hareket etmektedirler. Irak Hükûmeti'nin yapacağı şey; Türkmenlere önem vermek ve Türkmenlerin devlet içinde önemli merkezlerde temsil edilmelerini sağlamaktır. Türkmenler ülkeye ihanet etmedikleri sürece onların Irak-Türkiye arasındaki ortak köprüleri ve bağlantıları güçlendirmede, Irak'ın ekonomik yapısının güçlendirilmesi ve ülkenin bayındır hâle getirilmesi hususunda Türkmenlerin temel bir rol oynamasında destek olunması gerekmektedir.

SONUÇ

Irak'taki otorite boşluğu problemi ve yurttaşlar ile devlet arasındaki güvensizlik krizinin kapsamlı çözümü, ülkede karşılığı olan tarafların anlaşacağı iç çözümde yatmaktadır. Irak'ta demokrasinin temeli olan bir uzlaşma çözümüne ulaşmayı başaramadıkları görülmektedir. Siyasi kotalar, etnik ve mezhepsel uyumun ötesine geçen ortak siyasi eylem kurallarından hareket etmeksizin bir tarafın vizyonunu diğer tarafa dayatmaya çalışan farklı siyasi irade çatışmasına yol açmıştır. İşgalin başlarında siyasi seçkinler arasında rant ve kazanç elde etmek için kullanılan etnik ve mezhepsel ayrışmalar zamanla Irak halkı içerisinde de yayılmaya başlamış ve çatışmalara sebep olmuştur. Bütün bu kargaşaların neden olduğu kutuplaşmalar neticesinde terör örgütleri ortaya çıkmıştır.

Irak Türkmenlerinin siyasi camiası, DAESH öncesi ve sonrası dönemde geçirdikleri kritik süreç içerisinde bütün tarafları kapsayan ve Türkmenlerin millî varlıklarını muhafaza eden bir proje ortaya çıkaramamıştır. Dolayısıyla, mevcut siyasi partilerin Türkmenlerin yoğun olduğu bölgelerde aynı hedefe doğru hareket ettiklerini söylemek zordur. Her bölgede başka bir parti farklı faaliyetler yürütmektedir. Bu durum Türkmeneli'nde farklı fikir ve görüşlerin yayılmasına yol açmıştır. Türkmen varlığını güvenceye almak için ITC'nin tekrardan kuruluş misyonunu üstlenmesi; aynı çizgideki siyasi parti ve hareketleri toparlayarak "çatı" sistemine dönmesi yararlı olacaktır. Aynı bağlamda Türkmenlerin söz ve görüş birliğini sağlama amaçlı "Irak Türkmen Meclisi"ni yeniden canlandırma ihtiyacı görülmektedir.

DAESH saldırıları nedeniyle göç edip halen geri dönmeyen aileler, Türkmen partileri için öncelikli konuların en başında yer alması gereken hassas bir meseledir. Türkmen ailelerin bölgelerine geri dönüşleri sağlanamadığı takdirde bu bölgelere zaman içerisinde başka etnik unsurların iskân edilme tehlikesiyle karşılaşılabilir. Böylece Türkmeneli bölgesinin büyük bir demografik değişikliğe uğrama ihtimali yüksek olur. Türkmenlerin DAESH döneminde yaşadıkları zor süreçte Türkiye'nin onların yanında olması önemli olduğu kadar DAESH'in izlerini gidermede Türkiye'nin göstereceği çaba da bir o kadar önemli ve yararlı olacaktır. Bu bağlamda, göçmen ailelerin evlerine geri dönmeleri hususunda Türkiye'nin de katkı sağlaması beklenilmektedir. Iraklı yetkililer veya Türkmen siyasi taraflarının bu anlayışa uygun çalışmaları daha fazla desteklemeleri neticesinde kısa bir sürede ciddi mesafe kat edilecektir. Ancak bu trajediyi tüm boyutları ile inceleyip çözüm yollarını arama işi, herkesten önce Türkmenlerin görevi olacaktır.

KAYNAKÇA

- Abdülcebbar, F. (2017). *Devletü'l-Hilâfe et-Tekaddüm ile'l-Mâdi, "DAEŞ" ve'l-Müctema'u'l- Mahallî fi'l-İrâk*. Beyrut: el-Merkezü'l-Arabî li'l-Ebhâs ve Dirâsetü's-Siyâsiyye.
- Alsumaria News. (2017, Ekim 30). *Naibün Yekşifü an Tevâfuki Selâsi Düvel li-Tekûne Kerkük Türkmâniyye ve Tuz ve Telafer Mühafazatân*. Alsumaria.tv. <https://www.alsumaria.tv/news/220085/%D9%86%D8%A7%D8%A6%D8%A8-%D9%8A%D9%83%D8%B4%D9%81-%D8%B9%D9%86-%D8%AA%D9%88%D8%A7%D9%81%D9%82-%D8%AB%D9%84%D8%A7%D8%AB-%D8%AF%D9%88%D9%84-%D9%84%D8%AA%D9%83%D9%88%D9%86-%D9%83%D8%B1%D9%83%D9%88%D9%83-%D8%AA%D8%B1%D9%83> adresinden erişildi.
- Amnesty International. (2016). *Amnesty International Report 2015/16*. UK: Amnesty International.
- Anadolu Ajansı. (2016, Nisan 19). *DAEŞ'in Tazehurmatu'ya Kimyasal Saldırısı - Yarahlılar Tedavi Altında*. Haberler.com. <https://www.haberler.com/daes-in-tazehurmatu-ya-kimyasal-saldirisi-8368654-haberi/> adresinden erişildi.
- BM Irak'a Yardım Misyonu (UNAMI). (2014). *Takrîrün Havle Hukûki'l-İnsân fi'l-İrâk, Ocak-Haziran 2014*. Bağdat: Mektebü'l-Mufavvadiyyeti's-Sâmiyye li-Hukûki'l-İnsân et-Tâbi' li'l-Ümemi'l- Müttahide.
- Bor, G. (2019). *Response to and Reparations for Conflict-Related Sexual Violence in Iraq: The Case of Shi'a Turkmen Survivors in Tel Afar*. London School of Economics. London: Lse Middle East Centre Report.
- Cevâd, A. (2020, Şubat 15). *el-İrâk... Ferîkun Düveliyyün Yebhas Fethe Makberete Cemâ'iyye Tedummu Elfe Katil*. Vekâletü'l-Anâdol. <https://www.aa.com.tr/ar/%D8%A7%D9%84%D8%AF%D9%88%D9%84-%D8%A7%D9%84%D8%B9%D8%B1%D8%A8%D9%8A%D8%A9/%D8%A7%D9%84%D8%B9%D8%B1%D8%A7%D9%82-%D9%81%D8%B1%D9%8A%D9%82-%D8%AF-%D9%88%D9%84%D9%8A-%D9%8A%D8%A8%D8%AD%D8%AB-%D9%81%D8%AA%D8%AD-%D9%85%D9%82%D8%A8%D8%B1> adresinden erişildi.
- Demircan, F. (2017, Ekim 29). *Ferhat Demircan, "Cumhurbaşkanı Erdoğan, Irak Türkmenleri Heyetini Kabul Etti"*, ı, 2017, (17.05.2020). Anadolu Ajansı. <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/cumhurbaskani-erdogan-irak-turkmenleri-heyetini-kabul-etti/951032> adresinden erişildi.
- Derzsi-Horváth, A. (2017, Ağustos 30). *Iraq After ISIL: Kirkuk*. from The Global Public Policy Institute (GPPi). www.gppi.net/2017/08/30/iraq-after-isil-kirkuk
- el-Mufavvadiyyetü'l-'Ulyâ li-Hukûki'l-İnsân-İrâk. (2015). *et-Takrîrüs-Sâlis li-Haliyyeti'l-Ezmeti ani'l- Evdâ'i'l-İnsâniyyeti'l-leti Şehidehe'l-İrâk Hilâle'l-Fitrei min 1-7 ve li-Ğâyeti 10-9 2014*. Bağdat: el-Mufavvadiyyetü'l-'Ulyâ li-Hukûki'l-İnsân-İrâk.
- el-Mustafa, H. (2013). *Cephetü'n-Nusra li-Ehli's-Şâm: mine't-Te'sis ile'l-İnkisâm. Mecelletü Siyâsâtin Arabiyye*, 5-19.
- Gerges, F. (2016). *DAEŞ ilâ Eyne? Cihâdiyyün mâ Ba'de'l-Kâide*. (M. Şeymâ, Trans.) Beyrut-Lübnan: Merkezü Dirâsâti'l-Vahdeti'l-Arabiyye.
- Gökkaya, M. (2015, Ağustos 1). *Nühazzir Hükümeteyi'l-Merkez ve'l-İklîm min İhmâli't-Türkmân Beyne Hatari DAEŞ ve İntikâmi PKK*. Biztürkmeniz. <http://www.bizturkmeniz.com/ar/index.php?page=article&id=32579> adresinden erişildi.
- HaberTürk. (2014, Haziran 17). *İŞİD Kerkük'e dayandı*. HaberTürk. <https://www.haberturk.com/dunya/haber/958922-isis-kerkuke-dayandi> adresinden erişildi.
- Hamsici, M. (2017, Ekim 6). *Haşdi Şabi'deki Türkmenler*. BBC Türkçe Servisi. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-41514522> adresinden erişildi.

- Johnston, P., & diğler. (2016). *Foundations of the Islamic State Management, Money, and Terror in Iraq, 2005–2010*. California: RAND Corporation.
- Kassap, Ş. (2020, Mart 11). Yahyava Göçmenler Kampı Müdürü. (Röportajı Yapan: M. Gökçaya)
- Kennedy, M., & Agencies. (2017, Mart 8). *Mosul: Iraqi troops find Assyrian treasures in network of Isis tunnels*. Retrieved 3 1, 2020, from The Guardian: <https://www.theguardian.com/world/2017/mar/08/mosul-iraqi-troops-find-assyrian-treasures-in-network-of-isis-tunnels>
- Keveseroğlu, N. (2020, Şubat 17). Araştırmacı, Yazar ve Türkmeneli Gazetesi Başyazarı. (Röportajı Yapan: M. T. Abdulrahman)
- Meclisu Mufavaadiyyeti Hukûki'l-İnsani'l-İrâkî. (2015). *Irak'ta İnsan Hakları Konusuyla İlgili İkinci Kapsamlı Yıllık Rapor-2014*. Bağdat: Meclisu Mufavaadiyyeti Hukûki'l-İnsani'l-İrâkî.
- Mehdi, A. (2020, Şubat 17). Irak Türkmen Cephesi Yürütme Kurulu üyesi ve Kerkük İl Meclisi eski üyesi. (Röportajı Yapan: M. T. Abdulrahman)
- Middle East Monitor. (2015, Kasım 9). *Official: 200 Iraqi Turkmen women abducted by ISIS*. from Middle East Monitor. <https://www.middleeastmonitor.com/20150309-official-200-iraqi-turkmen-women-abducted-by-isis/>
- Neccar, E. (2020, Şubat 21). Haşdi Şabi-Türkmen Gücü Komutanı (Aynı Zamanda Haşdi Şabi'nin Kuzey Bölge Komutanı). (Röportajı Yapan: M. T. Abdulrahman)
- Salihi, E. (2020, Mart 14). Irak Türkmen Cephesi Başkanı ve Kerkük milletvekili. (Röportajı Yapan: M. T. Abdulrahman)
- Sky News Arabia. (2015, Nisan 16). *Mütetavvi'üne Türkmân Yetederrebûne li-Tahrîri Ninova*. Sky News. <https://www.youtube.com/watch?v=x-gvUAvu904> adresinden erişildi.
- Şa'bân, A. (2017). *et-Tetarrûf ve'l-İrhâb İşkâliyyâtün Nazariyyetün ve Tahaddiyâtün Ameliyye (Ma'a İşâretin Hâssetin ilâ İrâk)*. İskenderiye-Mısır: Kürrâsâtün İlmiyye 42, Merâsîd, Mektebetü'l- İskenderiye.
- Şafak News. (2019, Ağustos 17). *Nisâ'ün Türkmâniyyâtün İrâkiyyât Ta'arradde li'l-İ'tidâ ve'l-Katli Harren bi'n-Nâr bi'r-Rakka es-Sûriyye*. Şafak News. <https://shafaq.com/ar/%D8%A3%D9%85%D9%80%D9%86/%D9%86%D8%B3%D8%A7%D8%A1-%D8%AA%D8%B1%D9%83%D9%85%D8%A7%D9%86%D9%8A%D8%A7%D8%AA-%D8%B9%D8%B1%D8%A7%D9%82%D9%8A%D8%A7%D8%AA-%D8%AA%D8%B9%D8%B1%D8%B6%D9%86-%D9%84%D9%84%D8%A7%D8%B9%D8%AA%D8%AF%D8%A7%D8%A1-%D9%8> adresinden erişildi.
- Şenâvî, M. (2010). *el-İrâku't-Tâih Beyne't-Tâifiyye ve'l-Kavmiyye*. el-Cezîre-Mısır: Dâru Hilâ li'n-Neşr ve't- Tevzîf.
- Turkpress. (2017, Ekim 30). *Türkmânü'l-İrâk Yütâlibûne min Erdoğan Ziyâdete'l-İhtimam bi-Menâtikihim*. Turkpress. <https://www.turkpress.co/node/41248> adresinden erişildi.
- UNAMI/OHCHR. (2016). *Report on The Protection of Civilians in The Armed Conflict in Iraq: 1 November 2015- 30 September 2016*. Baghdad: United Nations Assistance Mission For Iraq (UNAMI).
- Vahdetü'd- Dirâsât ve'l-Ebhâs. (2015). *Tenzimü'd-Devle, en-Neş'etü ve'l-Efkâr*. Merkezü'l-Fikri'l-İstrâtîciyye li'd-Dirâsât.

DEMİRYOLU ULAŞIMININ AKSARAY İLİ BAKIMINDAN MUHTEMEL ETKİLERİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA¹

Prof. Dr. Erşan SEVER

Aksaray Üniversitesi

Bahar KOÇ

Aksaray Üniversitesi

ÖZET

Ulaşım altyapısındaki iyileştirme, sosyo-ekonomik gelişme ve bölgesel eşitsizliğin giderilmesindeki en etkili faktörler içerisinde bulunmaktadır. Bu bağlamda Aksaray ilindeki ekonomik canlanmanın sağlanması, bölgesel eşitsizliğin giderilmesi ve bünyesindeki potansiyeli açığa çıkarması bakımından demiryolu ulaşımı son derece önemli bir faktördür. Aksaray ilinin içerisinde bulunduğu iki adet yüksek hızlı demiryolu projesi söz konusudur. Bu projeler 2000’li yılların başında planlanmasına rağmen yüksek kurulum maliyetlerinden dolayı henüz hayata geçirilememiştir. Bunlardan birincisi, Antalya, Konya, Aksaray, Nevşehir ve Kayseri güzergâhlı yolcu kapasiteli yüksek hızlı tren projesidir. İkincisi ise Mersin, Adana, Niğde, Aksaray, Kırşehir, Kırıkkale, Çorum ve Samsun güzergâhlı yük ve yolcu kapasiteli yüksek hızlı tren projesidir. Bu bilgiler çerçevesinde, bu çalışmada demiryolu ulaşımı inşa edildiği takdirde şehre sağlayacağı olası faydalar üzerinde durulmuş ve demiryolu bağlantısından en etkin şekilde nasıl yararlanılacağı konusu ele alınmıştır. Bu doğrultuda küresel ölçekte seçilmiş ülkelerin (Almanya, Fransa, Japonya, İsveç, Çin, Kore) şehirlerinde demiryollarının ne türden etkiler bıraktığı üzerinde durulmuştur. Bu bilgilerden hareketle, demiryolu ulaşımının şehir ekonomisi üzerindeki muhtemel etkileri Aksaray il örneği için analiz edilmiştir. Bu çerçevede, şehirdeki ulaşım sektörünün %40 ile %63 oranları arasında bir payın demiryolu ulaşımına ait olması beklenmektedir. Şehrin seyahat talebinde genel bir artış yaşanacağı ifade edilebilir. İş seyahatlerinde %33 ile %43 oranları arasında bir artış gerçekleşebileceği öngörüler arasındadır. Olası bir demiryolu sistemiyle beraber Aksaray ilinin; genel istihdam oranında %20, tarım sektöründe %30, sanayi sektöründe %40 ve hizmet sektöründe %50 civarında artışların yaşanabileceği muhtemel etki

[1] Bu çalışma, 2019 yılında Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde tamamlanan “Demiryolu Ulaşımının Şehir Ekonomisine Muhtemel Etkileri: Aksaray İli Örneği” başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

varsayımlarımız içerisinde yer almaktadır. Sektörlerde gerçekleşmesini beklediğimiz muhtemel artışlardan yola çıkarak, Aksaray ilinin GSYH değerinin yaklaşık %35 oranında yükselebileceği sonucuna varılmıştır. Genel olarak, Aksaray iline olası bir demiryolu hattı inşa edildiği takdirde şehir ekonomisinin demiryolu hattından olumlu etkilenebileceği düşüncesi hasıl olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Ulaşım Planlaması, Bölgesel İktisat, Kent İktisadı

A STUDY ON THE POSSIBLE EFFECTS OF RAILWAY TRANSPORTATION IN TERMS OF AKSARAY PROVINCE

ABSTRACT

Improvement in transportation infrastructure is among the most effective factors in socio-economic development and elimination of regional inequality. In this context, railway transportation is extremely important in terms of ensuring the economic revival in Aksaray, eliminating regional inequality and revealing the potential within it. There are two high-speed railway projects in Aksaray province. Although these projects were planned in the early 2000s, they have not been implemented due to high installation costs. The first of these is the high-speed train project with a passenger capacity on Antalya, Konya, Aksaray, Nevşehir and Kayseri routes. The second is the high-speed train project with freight and passenger capacity on Mersin, Adana, Niğde, Aksaray, Kırşehir, Kırıkkale, Çorum and Samsun routes. Within the framework of this information, in this study, the possible benefits that will be provided to the city if railway transportation is built, are emphasized and the issue of how to benefit from the railway connection in the most effective way is discussed. In this direction, the effects of railways in the cities of selected countries (Germany, France, Japan, Sweden, China, Korea) on a global scale are emphasized. Based on this information, the possible effects of railway transportation on the city economy were analyzed for the Aksaray province example. In this framework, a share of between 40% and 63% of the transportation sector in the city is expected to belong to railway transportation. It can be stated that there will be a general increase in the travel demand of the city. It is predicted that there may be an increase between 33% and 43% in business trips. Aksaray province with a possible railway system; It is among our possible impact assumptions that there will be 20% increases in the general employment rate, 30% in the agricultural sector, 40% in the industrial sector and around 50% in the service sector. Based on the

possible increases that we expect to occur in the sectors, it is concluded that the GDP value of Aksaray province may increase by approximately 35%. In general, it has been thought that if a possible railway line is built in Aksaray, the city economy will be positively affected by the railway line.

Keywords: Transportation Planning, Regional Economics, Urban Economics

GİRİŞ

Ülkemizin 2023 ve 2035 hedefleri arasında, Aksaray ilinin içerisinde bulunduğu iki adet yüksek hızlı demiryolu projesi bulunmaktadır. Bunlardan birincisi; Antalya, Konya, Aksaray, Nevşehir ve Kayseri güzergâhlı yolcu kapasiteli yüksek hızlı tren projesidir. İkincisi ise; Mersin, Adana, Niğde, Aksaray, Kırşehir, Kırıkkale, Çorum ve Samsun güzergâhlı yük ve yolcu kapasiteli yüksek hızlı tren projesidir. Söz konusu projelerin kapsadığı şehirlerin genelinde geleneksel ve hızlı tren şeklinde demiryolları bulunmaktadır. İçlerinde istisnai olarak Aksaray ili ön plana çıkmaktadır. Bunun sebebi ise; Türkiye’de bu zamana kadar hep geleneksel demiryolu bulunan şehirlere yeni demiryolları yapılmış ya da mevcut demiryolları yenilenmiştir. Aksaray ilinde ise geleneksel demiryolu bulunmamakta ve ilk defa bu projeler ile birlikte şehre demiryolu yapılması planlanmaktadır. Aksaray ili bu bağlamda ülkenin ilk deneyimini teşkil edeceği için oldukça önemlidir. Demiryolu ulaşımının şehirde sağlayacak olduğu faydalar, gelişmekte olan diğer şehirler için somut bir örnek olma özelliği taşıyacaktır. Aynı zamanda Aksaray ilinde meydana gelecek olan değişimler, ülkenin demiryollarına olan bakış açısını ve ileriye yönelik atacağı adımları etkileyebilecektir.

Aksaray iline bakacak olduğumuzda; genel itibariyle Türkiye’nin stratejik merkezi konumunda yer almasına rağmen, büyük şehirlerin arasında sıkışmış iktisadi açıdan nispeten daha zayıf olan bir şehir konumundadır. Çevresinde güçlü ekonomilere sahip şehirler olmasına rağmen Aksaray ilinin ekonomik yapısı durağan bir özellik taşıdığı söylenebilir. Çevresindeki güçlü ekonomilerden faydalanmamasının temel sebeplerinden bir tanesi ulaşım altyapısındaki eksikliklerdir. Aksaray ili sadece karayolu ulaşım altyapısına sahiptir. Şehir ülke geneline uzayan karayolları ile nakliye ve ulaşım konusunda yoğunluk yaşamaktadır. Bu yoğunluk Aksaray ilinde alternatif ulaşım imkânlarını aklı getirmektedir. Şehirde sanayi sektörünün gelişmesi ve Mersin Limanına günlük yüksek oranda nakliye işlemlerinin yapılması demiryolu ulaşımının gerekliliğini gündeme getirmiştir. Şehrin bulunduğu konum ve bünyesinde

barındırdığı potansiyel dikkate alındığında, demiryolu ulaşımı Aksaray ili için hem büyük bir eksiklik hem de gerekli bir ihtiyaçtır. Aynı zamanda demiryolu ulaşımının şehir ekonomileri üzerinde oluşturduğu çok yönlü etkiler, Aksaray ili için demiryollarını daha da cazip kılmaktadır.

Aksaray ilinin Mercedes, Brisa, Süttaş ve Balküpu gibi fabrikalara ve özellikle gelişmekte olan Organize Sanayi Bölgesine sahip olması şehri güçlü kılan diğer bir faktördür. Ek olarak LC Waikiki markası şehirde yaklaşık 5 bin kişinin istidam edileceği fabrika kurmaktadır. Küresel ölçekte faaliyette bulunan bu firmalar nitelikli insan kaynağının Aksaray iline getirilmesini sağlamaktadır. Aynı zamanda üretim ve faaliyet yapılarındaki gelişmişlikle diğer firmalara örnek teşkil etmektedirler. Ana sanayi, yan sanayi ve hizmet alanlarında şehrin toplam gelişmişlik seviyesine pozitif katkı sunmaktadır. Özellikle dünya devi olan Mercedes firmasının Aksaray ilini üretim üslerinden bir tanesi olarak seçmesi ve burada üretime başlaması, diğer büyük işletmelerinde (Brisa) üretim yeri olarak Aksaray ilini tercih etmesinde etkili olmuştur. Bu firmaların Aksaray ilindeki varlığı, tedarikçilerinin de gelişmesine imkân sağlamıştır. Yedek parçaların üretimi, ham süt ürünleri tedariki, şeker üretimi ve nakliyeleri konusunda birçok KOBİ faaliyete geçmiştir. Ek olarak şehirde Güneş Enerjisi İhtisas Endüstri Bölgesi oluşturma projesi bulunmaktadır. Şehre yapılan yatırımlar her geçen gün artmakta ve şehrin ihracat oranlarını yükseltmektedir. Dolayısı ile demiryolu ulaşımı Aksaray ili için son derece büyük önem arz etmektedir.

Çalışmada ilk olarak demiryollarının şehir ekonomileri üzerine etkileri; Almanya, Çin, Fransa, İsveç, Japonya ve Kore ülke örneklerinden yola çıkılarak anlatılmaya çalışılacaktır. Bu doğrultuda Almanya'nın Köln, Frankfurt, Limburg, Siegburg ve Montabaur şehirleri ele alınacaktır. Çin'in Yangtze Nehri Deltası bölgesindeki Şanghay, Nanjing, Suzhou, Hangzhou, Ningbo, Changzhou ve Wuxi şehirleri üzerinde durulacaktır. Fransa'nın Paris, Lyon, Macon ve Le Creusot şehirleri araştırılacaktır. İsveç'in genel olarak Stockholm-Malar bölgesi (Stockholm, Vasteras, Eskilstuna vs.) ele alınacaktır. Japonya'nın Tokyo, Osaka, Nagoya, Kyoto ve Yokohama şehirleri üzerinde durulacaktır. Kore'nin ise Buson, Seul, Daejeon ve Daegu şehirleri araştırılacaktır. Demiryolu ulaşımının şehir ekonomileri üzerinde oluşturduğu etkiler ile ilgili ülkemizde yeterli veri ve çalışma bulunmadığından, araştırma kapsamında Türkiye'deki şehirler yerine farklı ülkeler ve şehirleri baz alınarak değerlendirme yapılacaktır. Ele alınacak olan ülkeler Türkiye ile benzerlik göstermese de demiryolu bağlantısı üzerinde bulunan şehirler Aksaray ili ile benzer özellik taşımaktadır. Sonrasında ise demiryolu ulaşımının Aksaray ili ekonomisi üzerinde oluşturabileceği muhtemel etkiler üzerine çeşitli

varsayımlarda bulunulacaktır. Varsayımlarda bulunulurken; uluslararası ölçekte yapılan araştırmalar baz alınacak ve seçilmiş ülkeler üzerinden somut örneklere dayandırılarak izah edilmeye çalışılacaktır.

DEMİRYOLLARININ ŞEHİR EKONOMİSİNE ETKİLERİ: SEÇİLMİŞ ÜLKE DENEYİMLERİ

Bu bölümde Japonya, Çin, Kore, Fransa, İsveç ve Almanya ülkelerinin belirli bölgelerinde demiryolu ulaşımının oluşturduğu etkilere yer verilmiştir.

Japonya- HSR

Japonya’da Tokyo ve Osaka arasındaki yüksek hızlı tren (HSR) koridoru, dünyanın en kalabalık bölgelerinin birinden geçmektedir. İçerisinde birkaç milyon nüfusa sahip kentsel alanlardan oluşan HSR koridoru benzeri olmayan bir olgudur. Bu koridor, yılda 150 milyondan fazla yolcu taşıyarak, dünyada en çok yolcu taşıyan yüksek hızlı tren koridoru olmuştur. Bu durum HSR koridorunun beklenen tahminlerin ötesinde finansal ve ticari başarısını ortaya koymuştur. Tokaido Shinkansen, dünyadaki sadece iki HSR rotasından biridir (Fransız Paris-Lyon TGV hattı ile birlikte). Tokaido Shinkansen demiryolu, genel ekonomik ve sosyal kalkınma açısından koridor boyunca etki meydana getirmiştir. Tokyo ve Osaka arasındaki seyahat süresi kısalmıştır. Başlangıçta 4 saat olan tren yolculuğunun süresi 2 saat 25 dakikaya düşmüştür. Japonya’da yüksek hız, iş ve ekonomik kalkınma için daha fazla fırsat yaratan bir olgu haline almıştır (Kato, 2016).

Shinkansen, halkın yaşamını ve faaliyetlerini Tokaido koridorunda çığır açacak bir şekilde değiştirmiştir. Özellikle, büyük yolcu rakamları, hız ve seyahat süresi tasarrufları önemli bir seyahat talebini meydana getirmiştir. Diğer ulaşım modlarına göre HSR, Tokyo’ya 200 km’den (124 mil) uzak olan şehirlere kolay erişim imkânı sunarak bölgesel genişleme sağlamıştır. Hizmet sektöründeki kurumlar arası iş seyahatlerinde yaşanan artış ve gecelik konaklamaların azalması, insanların günlük faaliyet bölgelerinin genişlemesinden kaynaklanmaktadır (Kato, 2014).

Givoni’ye (2006) göre HSR, şehirler arası bağlantıyı artırarak “Ağ etkisi” meydana getirmiştir. Shinkansen, ulaşım literatüründe genellikle yüksek hızlı trenlerin bölgesel kalkınma etkilerini tartışmak için bir model olarak kullanılmaktadır. Sands (1993), HSR’nin bölgesel gelişime etkisini araştırarak, Shinkansen’in Japonya’da bölgesel, kentsel ve özellikle istasyon çevresinde güçlü bir gelişim etkisi olduğu sonucuna ulaşmıştır. Bankacılık, emlak, eğitim ve siyaset enstitüleri gibi sektörlerde istihdam ve şehirler arasındaki iş ve turizm seyahatlerinde artış gözlenmiştir.

Sasaki ve diğ. (1997), Shinkansen'in bölgesel eşitsizlikleri azaltıp azaltmayacağını araştırmıştır. Sonuç olarak ise, ekonomik faaliyetlerin gelişmiş bölgelerden daha az gelişmiş bölgelere doğru yayıldığını ve HSR hattında yoğunluğun arttığını tespit etmiştir. Farklı bir bakış açısı olarak Haynes (1997) ve Sands (1993), Tokyo-Osaka koridoru boyunca HSR ile paralel büyüme gerçekleşmesi üzerine, yüksek hızlı tren güzergahlarının büyüme beklenen bölgeler baz alınarak inşa edildiğini öne sürmüşlerdir.

Brotchie (1991), Tokaido hattında istasyon bulunan şehirlerin, koridor boyunca yer alan fakat istasyonu bulunmayan şehirlere göre %20 daha fazla nüfus artışı olduğunu tespit etmiştir.

Japonya'nın Tokaido Shinkansen HSR bağlantısı, büyük şehirlerde ekonomik faaliyetlerin merkezileştirilmesini büyük ölçüde desteklemiş ve bölge içerisindeki iş seyahatlerini teşvik etmiştir. Alabate ve diğ. (2010), hizmet sektörlerinin Tokyo ve Osaka şehirlerinde yoğunlaştığını öne sürerek, Plaud (1977) tarafından yapılan bir araştırmaya dayanmış ve hizmet sektörünün ülkenin büyük şehirlerinde merkezileşmeye yol açtığı sonucuna ulaşmıştır. Bu durum, HSR hattının açılmasının ardından Nagoya'da istihdamın düşüşüyle desteklenmektedir. 1955'ten 1970 yılına kadar Nagoya istihdamında yaklaşık %30'luk düşüş yaşanırken, aynı dönemde Osaka ve Kyoto istihdamında %35 oranında artış yaşanmıştır. Shinkansen HSR'nin bulunduğu şehirler sanayi, perakende ve toptan satış faaliyetlerinde, bölgesel bazda büyük metropol alanlardaki pazar ortamına rahatlıkla erişim sağlayarak %16 ile %34 arasında büyüme elde etmiştir. Shinkansen ağının genişletilmesiyle Japonya'nın 2. majör şehri olan Osaka, yeni bir bölgesel büyüme merkezi haline gelmiştir. Perakende sektöründe en fazla Tokyo kar sağlamıştır. Şehirlerarası yolculukların daha kolay hale gelmesi ile iş seyahatleri önemli ölçüde artmıştır, fakat Tokyo ve Osaka'daki otellerde gecelik konaklama sayısı azalmıştır.

Tokyo ve Osaka gibi yerlerde "bilgi alışverişi endüstrileri" adı altında iş hizmetleri, bankacılık hizmetleri, gayrimenkul ve yüksek öğretim kurumlarında istihdamda en yüksek artış gözlemlenebilmektedir. Nagoya'da ise çok sayıdaki imalat sanayisinin ve HSR istasyonunun varlığına rağmen sınırlı bir bölgesel büyüme yaşanmıştır.

Shinkansen istasyonlarına sahip olan şehirlerde perakende, sanayi, inşaat ve toplam satışta istihdam %16 ile %34 oranları arasında yükselmiştir. Amano ve Nakagawa (1990), Shinkansen istasyonlarının bulunduğu şehirlerdeki istihdam artışının, istasyon bulunmayan şehirlerden %26 daha fazla olduğunu saptamıştır. Brotchie'de (1991), istasyon şehirlerinde gıda ve konaklama sektörüne olan rağbetin

arttığını öne sürmüştür. Ancak bu durum, kentlerdeki net büyümenin bir göstergesi olarak kabul edilmemektedir.

1964'te yeni inşa edilen Shinkansen istasyonları, transit terminaller, oteller, ofisler, perakende, yemek ve kültür tesisleri ve otoparklar ile şehir merkezlerine dönüşmüştür. Bölgedeki istasyonlar, çevresindeki alanların yeniden geliştirilmesi üzerine büyük etkilere sahip olmuştur. İlk başlarda, Osaka'daki Shin-Osaka istasyonunun gelişimi yavaştır. Bunun sebebi ise istasyon şehirden bir nehirle ayrılmıştır. Fakat ilerleyen zamanlarda büyük ölçekli kalkınma projelerinin başlatılması ve istasyon ile şehir merkezi arasına ek ulaşım bağlantılarının açılmasıyla kalkınma teşvik edilmiştir. Yokohama, Tokyo'nun metropol alanlarındaki kentsel yerleşiminin bir parçası olmuştur. Ayrıca Shin-Yokohama istasyonunun çevresindeki alana, ağırlıklı olarak bilgisayar yazılımı sektöründe, orta ölçekli şirketlerin büyük yatırımları yapılmıştır. 1980'lerin ortalarında Hikari ve Nozomi seferlerinin artmasından sonra firmalar, istasyonun etrafında ofisler kurmaya başlamışlardır. Yokohama yoğun bir gelişim sürecine girerek, yeni bir şehir merkezi halini almıştır (Casullo & Zhivov, 2017).

Shinkansen'in açılmasının ardından 1964 ve 1975 yılları arasında turizm oranları %15'ten %25'e yükselerek önemli bir artış göstermiştir. Fakat bu artışın koridordaki şehirler üzerinde karışık etkileri olmuştur. HSR ile kısalan seyahat süreleri, gecelik konaklama oranını azaltmıştır. Ayrıca güzergâhtaki baş ve son istasyonlardan ziyade ara istasyonlar bu durumdan daha fazla etkilenmiştir. Shinkansen HSR'si ile Tokyo'nun 6 bölgesi, turist sayısında en büyük artışı yaşamıştır (Mizutani, 1993).

Tokyo-Osaka arasındaki havacılık ticaretinin %85'i HSR ile birlikte demiryoluna kaymıştır (Li & Xu, 2016). Mevcut ampirik çalışmalar, Shinkansen ağı ile kentsel düzeyde nüfus ve istihdam gibi bölgesel kalkınma endeksleri arasında yüksek pozitif korelasyonlar bulmuştur (Melibaeva, 2010).

Çin-Şangay (Yangtze Nehri Deltası)

Yangtze Nehri Deltası bölgesinde, sekiz adet hızlı tren hattı bulunmaktadır. Bunların arasındaki dört hattın, söz konusu bölgeye başlıca önemli etkileri vardır. Bu hatlar; Pekin-Şangay yüksek hızlı demiryolu hattı, Şangay-Nanjing şehirlerarası yüksek hızlı tren hattı, Şangay-Hangzhou şehirlerarası yüksek hızlı tren hattı ve Hangzhou-Ningbo yüksek hızlı tren hattıdır. Günümüzde, Şangay ve 11 tane şehir yüksek hızlı tren istasyonlarına sahiptir. Özellikle dört şehirin (Şanghay, Nanjing, Hangzhou ve Ningbo) demiryolu alanında merkezi şehirler olması planlanmıştır (Zhang, Wu, Wu, Zhao, & Liu, 2014).

Yüksek hızlı trenin bölgeye gelmesi ile beraber genel erişilebilirlik büyük ölçüde gelişmiştir. Şehirler arasındaki mekânsal bağlantılar iki faktöre göre analiz edilir. Bunlar; bağlantı yoğunluğu ve bağlantı önceliğidir. Hızlı trenin kullanılmaya başlamasından sonra Yangtze Nehri Deltası'nda mekânsal bağlantılar niteliksel bir sıçrama göstermiştir. Mekânsal bağlantı açısından Şangay şehri lider konumundadır. Yüksek hızlı tren ile birlikte gerçekleşen en önemli değişiklik, kuzey ve güney bölgeleri arasında doğrudan bağlantının sağlanmış olmasıdır. Ayrıca, Jiangsu'daki şehirler arasında Suzhou'nun konumu güçlenmiştir. Zhejiang bölgesine baktığımızda ise şehirler arasında korelasyon nispeten dengelidir (Tang, Savy, & Doulet, 2011).

Yüksek hızlı demiryolu, tren istasyonları boyunca tüm şehirlerin kentsel gelişim sürecini hızlandırmıştır. Ayrıca Yangtze Nehri Deltası bölgesinde yeni bir kent planlanmasını, geliştirilmesini ve inşasını teşvik etmiştir. Dolayısı ile yüksek hızlı demiryolu, kentsel arazi kullanımı ve gelişme yönü açısından olumlu bir etkiye sahip olmuştur. Yüksek hızlı demiryolları beraberinde yaygın inşaat yapımını da getirmiştir. Bu süreçte olası krizler gizlenebilmiştir (Ke, Chen, Hong, & Hsiao, 2017).

Şanghai-Nanjing şehirlerarası yüksek hızlı demiryolu turizm gelirleri ve turist sayısı üzerinde büyük bir pozitif etkiye sahip olmuştur. Nanjing, Suzhou, Changzhou ve Wuxi'deki uluslararası turist sayısında oluşan büyük artış, söz konusu turistlerin Şangay'dan yüksek hızlı tren ile bu şehirlere gelmesi ile gerçekleşmiştir. Yüksek hızlı tren ile birlikte Şangay'da kişi başına düşen iç tüketim harcamalarının artması ve Nanjing, Suzhou, Changzhou ve Wuxi'deki iç tüketim harcamalarında yaşanan düşüş, Şanghai ve diğer şehirler arasında rekabetçi bir ilişki olduğunu ve yerli turistlerin Jiangsu'ya seyahat ettiğini göstermektedir (Report, 2014).

Yüksek hızlı trenin uyandırdığı artan temas ve erişilebilirlik özelliği, bölgesel ağa daha fazla kentin dahil edilmesini kolaylaştırarak, Şangay'ın avantajlarını daha geniş bir ölçeğe yaymıştır. Yüksek hızlı tren, şehirler arasındaki coğrafi sınırları aşmakta ve bu şehirler ile Şangay arasında çeşitli akışları ve etkileşimleri hızlandırmaktadır. Bu durum nüfus ve ekonominin kümelenmesine yol açmaktadır. Buna ek olarak, Şanghai'da düşük üretim verimliliğine sahip emek yoğun sektörler çevre şehirlere "taşma etkisi" adı altında transferi teşvik edilmiştir. Böylelikle söz konusu kentlere yeni ekonomik faaliyet şansları verilmiştir. Çeşitli işletmeler de yüksek hızlı demiryolunu kullanmaya başlayarak bu tür bir endüstri transferine yönelmişlerdir. Çünkü yüksek hızlı demiryolları sayesinde arazi ve işgücü maliyetlerinin azaltılması, artan nakliye maliyeti ve zaman maliyetlerinin yeteri kadar telafi edilmesi

sağlanabilmektedir. Sonuç olarak ta yüksek hızlı tren, bölgesel şehirlerin gelişimini desteklemektedir.

Kore-KTX

Kore’de “KTX” ismiyle nitelendirilen yüksek hızlı demiryolu sisteminin bir kısmı 2004 yılında hizmete girmiştir. 2004 yılında hizmete giren KTX’in 1. aşaması Seoul-Dongdae’dir. Kasım 2010 yılına gelindiğinde, KTX’in 2. aşaması olan Dongdaegu-Busan hattı tamamlanmıştır. Nisan 2015 yılında ise KTX’in Pohang-Honam arasındaki kısmı hizmete açılmıştır. KTX, yıllar geçtikçe orta ve uzun mesafeli seyahatler için önemli bir ulaşım sistemi haline gelmiştir. KTX’in 2004 yılında yolcu taşımacılığındaki payı %17.9 iken, 2013 yılında %41.5’e yükselmiştir (Chang & Lee, 2008).

KTX’in hizmete girmesinden sonra toplum, kültür ve yerel ekonomi gibi çeşitli alanlarda etkileri görülmüştür. Kore’de yüksek hızlı demiryolu sisteminin bölgeye olan etkileri üzerine çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Yapılan bazı çalışmalarda KTX beklentileri arasında, inşaat yatırımlarından dolayı üretim ve istihdamın genişlemesi ve ulaşım sistemleri arasındaki talepte değişimler yer almaktadır. Bunlara ek olarak; metropol bölgelerdeki fonksiyonların çevreye yayılarak ulusal dengenin sağlanması, zaman tasarrufu, karayolu ulaşım sistemindeki kazaların azaltılması ve bu durumun sonucu olarak sosyoekonomik maliyetlerin azalması beklenmiştir. Ayrıca bölgelerde kültür ve sanat faaliyetlerinin geliştirilmesi ve turizm sektörünün canlandırılması da beklentiler arasındadır. Yüksek hızlı demiryolu ağı sayesinde işgücü ve satın alma gücü büyük şehirlerden komşu şehirlere doğru yayıldıkça, bölgesel dengesizlikler azalacaktır. Genel olarak KTX’in bulunduğu her bir bölgede tüketimi artıracak tahmin edilmiştir. Ancak sonrasında bölgesel tüketim değişikliklerine yönelik neredeyse hiçbir ampirik analiz yapılmamıştır (KRRI, 2011).

KTX ile ilgili yeterli verinin olmaması, KTX’in yerel ekonomi üzerindeki etkisini net bir şekilde ölçmeyi zorlaştırmıştır. Ancak önceden yapılan tahminlerin gerçekleşme olasılığı doğrulanmıştır. KTX’in etkilerinin görülmesi için gereken süre uzundur. Kısa dönemdeki etkileri fazla değildir. Başlangıçta, şehirlerdeki bireysel araç kullanımı toplu taşıma kullanımından fazladır. Şehirde toplu taşıma verimliliğini arttırmak için Dongdaegu istasyonunda ulaşım altyapısı iyileştirilmiş ve bağlantı yolları genişletilmiştir. Böylelikle toplu taşımadaki verimliliğin yanı sıra bölgedeki ticari alanların transit geçişi de sağlanmıştır.

Her yıl yaklaşık 10 milyon Çinli turist seyahat, eğlence ve ağırlıklı olarak alışveriş amacıyla Kore’ye gitmektedir. KTX’in açılmasıyla birlikte

Daegu ve Gyeongbuk bölgeleri, alışveriş ve gezi programları ile tüketici akınına uğramıştır (Suh, Yang, Lee, Ahn, & Kim, 2005).

KTX sisteminden sonra Daegu'nun Gyeongbuk eyaletinde tıbbi altyapı kompleksi ve Suseong eyaletinde yüksek teknolojili mükemmel bir tıbbi altyapıya dayanan bir kompleks geliştirilerek desteklenmiştir. Böylece Kore'de KTX, bölgesel ekonomiyi etkilemenin yanında tıbbi eğilimleri de fazlasıyla arttırmıştır (Park & Kim, 2016).

KTX sisteminden önce Yongsan bölgesi durgun ve zayıftır. KTX istasyonunun gelişiyile beraber bölge; kültürel tesisler, alışveriş alanları ve restoranlar gibi ekonomik komplekse sahip olmuştur. Aynı zamanda Yongsan bölgesi elektronik ve bilgisayar merkezi haline gelmiştir. Böylelikle hızlı tren sistemi ile bölgesel gelişim için örnek bir model olmuştur. Şehirlerde yüksek hızlı tren istasyonlarının bulunması, bölgesel gelişimi destekleyerek daha da hızlandırmıştır.

KTX koridorları boyunca turizm ve hizmet sektörünün gelişmesi, arazi fiyatlarını yükseltmiştir. Özellikle söz konusu koridor üzerinde bulunan ve istasyonlara yakın alanlarda bu fiyat artışı gözlenmiştir. Ayrıca, Gangwon ve Chonbuk gibi kırsal bölgelerden büyük şehirlere (KTX istasyonlarının bulunduğu) göç hareketi yaşanmıştır (Shin, 2005).

Fransa-TGV (Paris-Lyon Sud-Est Koridoru)

1981 yılında Paris ve Lyon arasında TGV Sud-Est hattının açılması ile demiryolu ulaşımının genel rekabet gücü artmıştır. Demiryolu seyahat süreleri, klasik demiryollarında 4 saat 30 dakika iken, yeni TGV hattı ile 2 saate düşmüştür. TGV, seyahat süresini önemli ölçüde kısaltması sonucu diğer ulaşım modlarından büyük bir oranda yolcu transferi sağlamayı başarmıştır.

Tablo 1. Paris-Lyon Koridorunun Yüksek Hızlı Trenden Önce ve Sonraki Piyasa Payları

	ÖNCE	SONRA
Uçak	%31	%7 ↓
Otobüs ve Araba	%29	%21 ↓
Tren	%40	%72 ↑

TGV hattının Paris ve Lyon şehri üzerindeki bölgesel ve ekonomik gelişim etkilerinin değerlendirilmesi için çeşitli ampirik çalışmalar yapılarak; istihdam, bölgesel gelişim ve turizme vurgu yapılmıştır. Fransa'daki en güçlü iki ekonomik bölgeyi birbirine bağlayan TGV hattı teknik, ticari ve finansal açıdan başarılı olmuştur. Beklentilerin ötesinde

net gelirler sağlamıştır. Yapım maliyetlerini 11 yıl içerisinde karşılayan Paris-Lyon hattı, sonrasında kar sağlamaya başlamıştır. Günümüzde hala SNCF için bir kar üreticisi olmaya devam etmektedir (Vickerman , 2009).

TGV Sud-Est hattı, Fransa'nın en büyük iki kent merkezi olan Paris ve Lyon arasındaki mesafeyi zamansal açıdan kısaltarak birbirlerine daha da yakınlaştırmıştır. TGV hattı ile birlikte mesafeler artık kilometre ile değil de süre ile aktarılmaktadır. Lyon ile Paris arası mesafe ise sadece iki saattir. TGV, şehirler arasındaki mekânsal ve zamansal ilişkileri değiştirmiş ve potansiyel ve fiili kullanıcıların davranışlarını etkilemiştir. Bu durum da şehirler arasındaki sosyal ve ekonomik ilişkilerde değişikliklere yol açmıştır. Zaman tasarrufu faktörü yolcu davranışları üzerinde tek başına etkili değildir. Bunun yanı sıra sefer sıklığı, konfor, erişim kolaylığı, güvenlik gibi hizmet kalitesini belirleyen faktörlerde etkilidir. Paris-Lyon TGV koridoru boyunca iş seyahatleri %53, alım-satım işlemleri %112 oranında artmıştır (Chen, 2014).

Yüksek hızlı trenlerin günü birlik seyahat imkânı sunması, gecelik konaklama sayısının düşmesine sebep olmuştur. Bahsettiğimiz bütün bu olaylar, Paris ve Lyon şehirleri arasında bir megalopolis ya da bir mega bölge oluşumunun kanıtıdır. Fakat, TGV bağlantısı olmasına rağmen Le Creusot ve Macon, Paris ve Lyon ile aynı düzeyde etkileşim yaşamamışlardır. Bu durum şehirler arası sağlanan hızlı tren seferlerinin çok düşük olması ile açıklanabilmektedir (Pedro, 2013).

Paris ve Lyon şehirleri arasındaki yüksek hızlı tren hattının çoğu faydasını, nüfusun mekansal yoğunlaşması sebebiyle Paris bölgesi sağlamıştır. Paris ile Lyon arasında ekonomik iş birliğinin sağlanması ve ticarete artışın yaşanması ise Lyon'da gözlemlenen olumlu etkiler arasındadır. Bonnafous (1987), TGV'nin Paris ve Lyon arasındaki bölgesel etkisini araştırmıştır. Parisli rakiplerin Rhone-Alps eyaletindeki (Lyon civarında) hizmet işletmelerini genişletip yerinden edeceği yönünde korku meydana getirdiği sonucuna ulaşmıştır. Fakat gerçekte bu durumun tam tersi yaşanmıştır. Lyon bölgesi şirketleri TGV bağlantısından faydalanarak, pazar araştırması, reklam ve danışmanlık alanlarında Paris pazarına erişebilmiş ve genişlemiştir. Piyasaları bölgesel sınırların dışında olan ya da uluslararası olan özel kuruluşlar, TGV ile kolayca erişilebildiği için artık Paris'e taşınmaya gerek duymamıştır. Paris'ten Rhone-Alps eyaletine iş seyahatleri için gidilmesi, hizmet ticaretini %52 arttırmıştır. Rhone-Alpler'den de Paris'e aynı amaçlarla yapılan geziler %144 oranında artmıştır.

Macon'a baktığımızda, yüksek hızlı tren bağlantısı ile kısmen teşvik edilen bir gelişme meydana gelmiştir. Macon, 1999 ve 2006

yılları arasında istihdamda %13,5'lik bir artış gerçekleştirmiştir. Bu artışın sebebi, Paris ve Lyon gibi büyük komşu şehirlerin ekonomik merkezlerine TGV bağlantısı ile yakınlaşmasıdır. Macon, her zaman bölgesel şirketler için cazipti, TGV bağlantısı Macon'un zaten çekici olan konumunu güçlendirmiş ve Saône-et-Loire Departmanının başlıca istihdam alanlarından biri olmasını sağlamıştır (Bonnafous, 1987).

TGV'nin, kömür üreten Le Creusot kasabasının gelişimi üzerindeki etkileri beklendiği gibi olmamıştır. Yapılan TGV istasyonu ile Paris'e olan mesafesinin 85 dakikaya düşmesi, büyük bir şirket havuzunu çekme beklentisi oluşturmuştur. Ancak açılıştan 6 yıl sonra, TGV istasyonu etrafında sadece iki şirket bulunmuştur. Sonuç olarak; TGV istasyonu, yeni işler, firmalar ya da ticari genişleme açısından Le Creusot'a neredeyse hiçbir etki etmemiştir (Haynes, 1997).

Lyon'da yüksek hızlı tren bağlantısının açılması, Grenoble ve Genève gibi TGV ağına bağlı olmayan şehirlerden şirketlerin çekilmesine sebep olmuştur. Paris'ten gelen bir dizi yüksek teknoloji şirketi de Lyon'da arka ofislerini açmışlardır. TGV istasyonu şirketleri çoğunlukla Lyon'daki Fransa'nın en önemli iş parklarından birine dönüşen Gare Part Dieu'ya yakınlaştırmıştır. Ofis alanının miktarı 1983 ile 1990 yılları arasında %43 artmıştır. Bölgesel yetkililerin Part-Dieu istasyonlarının gelişimini destekleme çabalarıyla TGV istasyonunun çevresindeki alan, ofis alanı için en çok aranan yer haline gelmiştir. İktisadi faaliyetlerin başka bir yerden transfer edilmesi, net büyümenin göstergesi olarak yorumlanmamalıdır. Çünkü Lyon'daki yüksek hızlı tren istasyonu çevresindeki işletmelerin gelişimi, TGV istasyonuna yakın bir yere taşınan şirketler tarafından terk edilen kentteki daha düşük bir gelişme pahasına gelişmiştir. TGV ağı olmayan Grenoble ve Geneve şehirlerinin iş sahalarını Lyon'a kaybetmesi ise TGV'nin olumsuz etki deneyimidir (Rus, 2009).

Lyon, kent ekonomisi üzerinde büyük etkisi olan TGV'nin hizmete girmesinden sonra turizm sektöründe de güçlü bir büyüme yaşayarak getirilerini iki kat arttırmıştır. TGV ile gününbirlik yapılan geziler ve iş seyahatleri artmıştır. Bu durumun sonucunda gecelik konaklama sayısında azalma olmuştur. Aynı zamanda, konferans ziyaretçilerinin toplam sayısı artmıştır. Konferanslarda şehrin tanıtımları yapılarak, turizm bilinci arttırılmıştır (Masson & Petiot, 2009).

İsveç-Stockholm-Malar Bölgesi

Stockholm-Mälär bölgesinde yapılan araştırmalar, bölgedeki genel erişilebilirliğin, demiryolu ve trenlerin güncellendiği 1990'lardan beri önemli ölçüde arttığını göstermektedir. Bölgedeki hemen hemen bütün

şehirler, demiryolu ile iki saat içerisinde Stockholm'e ulaşabilmektedir. Fröidh'in Svealand hattına bakıldığında, erişilebilirlik iyileştirmelerinin esas olarak demiryolu istasyonları ve demiryolu hatları etrafındaki alanlarda gerçekleştirilmiştir. Erişilebilirlik ile iş fırsatları arasındaki ilişkiye yakından bakıldığında; demiryolları karayollarına kıyasla iş yerlerine daha ulaşılabilir. Stockholm'de de ulaşılabilirlik açısından demiryollarının diğer ulaşım türlerine nazaran net bir üstünlüğü vardır.

1990'lardan itibaren demiryolu hizmetlerinin iyileştirilmesi sonucu Stockholm-Mälar bölgesinde iş seyahatlerinde önemli bir artış yaşanmıştır. Gidiş yönleri, kırsal bölgelerden en yakın büyük şehirlere ve büyük şehirlere de Stockholm'e kadar uzanmaktadır. Stockholm'e uzak olan kırsal bölgelerden erişilebilirliğin sağlanması üzerine demiryolunun popülaritesi artmıştır. Ayrıca, Stockholm-Malar Bölgesinde, bölgesel entegrasyon sağlanmıştır.

Sonuç olarak, Stockholm'e bir saatlik seyahat süresi içerisinde şehrin demiryollarının güncellenmesi nüfus artışını olumlu yönde etkilemiştir. Bir saatlik seyahat süresini aşan şehirlerin nüfus oranında düşüşler meydana gelmiştir. Genel olarak, yüksek hızlı demiryolu şehir dışındaki işe gidip gelme durumunu olumlu bir şekilde etkilemiştir. Hızlı tren ile birlikte büyük şehirlerde (Västerås ve Eskilstuna) büyüme, bölgede içe dönük olarak devam etmiştir. Küçük ve uzak şehirler'e (Köping ve Arboga) baktığımızda ise yerel kaynak kaybı görülmüştür (Wang, 2015).

Almanya-ICE (Inter City Express: Köln-Frankfurt Ice Koridoru)

Köln-Frankfurt yüksek hızlı ICE koridoru, Köln ve Frankfurt şehirlerini birbirine bağlayan 177 km uzunluğunda bir hat olup, 65 dakikalık seyahat süresiyle kesintisiz hizmet vermektedir (Dauby, 2016). ICE hattı, Almanya'nın en aktif ekonomik bölgeleri olan Ren-Main bölgesini (3 milyon nüfuslu) ve Ren-Ruhr bölgesini (10 milyon nüfuslu) etkili bir şekilde birbirine bağlamıştır. ICE'nin bölgeye olan doğrudan etkileri (çevre, trafik yoğunluğu, kirlilik vb.) düzenli olarak değerlendirilmiş fakat bölgesel kalkınma, iş gücü piyasaları vb. gibi dolaylı etkilerini değerlendiren resmi bir çalışma bulunmamaktadır (Ahlfeldt & Wendland, 2010).

Köln ve Frankfurt şehirleri, havayolu ulaşımdan yüksek hızlı trene geçiş avantajlarının mükemmel bir örneği olarak görülmüştür (Grimme, 2006). ICE koridoru sadece havayollarına karşı değil aynı zamanda karayollarına karşı rekabet gücünü arttırmıştır. Köln-Frankfurt hattındaki yolcu sayısı giderek artmıştır (Blanquart & Koning, 2017).

Blum ve ark. (1997) göre, HSR bağlantısı iki amaca hizmet etmektedir. İlk olarak uzak mesafeli büyük şehirleri birbirlerine bağlayarak, yüksek

bölgesel erişilebilirliğe sahip yeni bir bölge oluşturmaktır. İkinci olarak ise, belirli bir bölgedeki şehirleri birbirlerine bağlamaktır. Bölgedeki her iki şehir arasındaki zamansal mesafe 20 ile 40 dakika olacak şekilde bağlantı kurulmalı ve böylelikle şehirler arasında gününbirlik seyahatler sağlanmalıdır. Ayrıca, böylesi bir bağlantının şehirler arasında genişletilmiş işlevsel bir bölge oluşturacağını öne sürmüşlerdir. Almanya ise sahip olduğu yüksek hızlı tren ile tam olarak bu bağlantı şekline bir örnek olmuştur. Ren Main ve Ren Ruhr metropolitan bölgelerinin yanında Montabaur, Limburg, Köln, Frankfurt ve Wiesbaden şehirleri arasında da aglomerasyon sağlanmıştır. ICE hattı sayesinde bahsi geçen şehirlerdeki zamansal mesafe iyileştirilmiş ve büyük bir mega bölge oluşumu sağlanmıştır.

Montabaur ve Limburg her zaman Westerwald ve Limburg bölgelerinden gelen banliyö seyahatlerinin merkezi olmuştur. Montabaur ve Limburg çevresindeki bölgelerin, büyük metropol alanlara yakın olması, kırsal özelliklerini koruması, yüksek kaliteli ve uygun arazi fiyatları ya da kiralari ile göç girişimi için cazip bir bölge haline almıştır. ICE bağlantısı, göç sürecini güçlendirerek hızlandırmıştır. ICE, hizmete girdikten birkaç ay sonra etkisini göstermeye başlamıştır. ICE, aynı zamanda istasyon çevresinde yaşanan kentleşme gelişimindeki artışı da tetiklemiştir (Demuth, 2004).

Frankfurt'a bakacak olursak, büyük bir istihdam piyasasını bünyesinde barındıran önemli bir merkezdir. Montabaur, Limburg ve çevresindeki insanlar için Almanya'nın en büyük iş merkezlerinden biri olan Frankfurt'a, Limburg'dan gelen günlük yolcuların %80'i ve Montabaur'dan gelen yolcuların ise yaklaşık %60'ı ICE ile taşınmaktadır (Lötzer, 2015).

Yüksek hızlı tren bağlantısından Montabaur ve Limburg olumlu etkilenmiştir. ICE tren istasyonu tarafından tetiklenen nüfus kazanımları, bölgenin gelecekteki gelişimi için önemli bir faktör olarak görülmüştür. İndüklenen göç, doğal nüfus artışındaki düşüş gibi demografik değişikliklerden kaynaklanan nüfusun beklenen kaybını telafi etmiş ve Montabaur bölgesi ile Westerwald bölgesinin nüfus büyüklüğünü dengelemiştir (Glizia & Henneberg, 2014, s. 167-193).

Kentler, ICE ağının bir parçası haline gelerek birçok fırsat elde etmiştir. Rhein-Sieg bölgesinin ekonomik gelişimi, kısmen yeni ICE bağlantısı tarafından tetiklenen gayrimenkul yatırımlarındaki artışlarla bağlantılıdır (Hornung, 2012, s. 1-29).

Genel olarak Almanya, yüksek hızlı demiryollarında Fransa ve Japonya'dan oldukça farklı bir yaklaşım izlemiştir. Almanya, yeni özel

yüksek hızlı demiryolları inşa etmemiştir. Yeni bölümlere ve yüksek hızlarda geleneksel parçaların yükseltilmesine yatırım yapılmıştır. Fransa'daki nüfus yoğunluğunun neredeyse iki katına sahip olan Almanya'nın çok merkezli bir yapıda olması ve coğrafi durumu sebebiyle mevcut geleneksel demiryolu ağı kullanılmıştır. Mevcut demiryollarının geliştirilmesi yüksek bakım maliyetlerini kapsamıştır. ICE ağının geliştirilmesinde, ülkenin Kuzey ve Güney'indeki sanayi merkezlerinden faydalanılmıştır. Sonuç olarak ise ICE ağı, hızını yükseltmeyi başararak, %55'i karayolu, %40'ı havayolu ve %5'i demiryolu olan ulaşım talebinde %40'lık bir artış gerçekleştirebilmiştir (Grimme, 2006, s. 1-16).

DEMİRYOLU ULAŞIMININ AKSARAY İLİ EKONOMİSİ ÜZERİNE MUHTEMEL ETKİLERİ

Demiryolu ulaşımının Aksaray ili bağlamında farklı yönlerden yansımaları söz konusu olabilecektir. Bu olası yansımalar sekiz alt başlık altında aşağıda ifade edilmiştir.

Demiryollarının Aksaray İli Yolcu Tercihleri Üzerindeki Etkileri

Yüksek hızlı demiryolu yatırımlarının en bilinen özelliği, ulaşım süresini kısaltarak zaman tasarrufu sağlamasıdır. Zaman tasarrufu, ulaşım da yolcu tercihlerini etkilemektedir. Fakat zaman tasarrufunun yanında; konfor, güvenlik, erişim kolaylığı ve sefer sıklığı gibi hizmet kalitesini belirleyen faktörlerde yolcu tercihleri üzerinde etkilidir. Günümüz yüksek hızlı demiryollarında bu özellikler dikkate alınmaktadır. Böylece yüksek hızlı demiryolları, bulunduğu şehirlerde ulaşım türü olarak yüksek oranda tercih edilmektedir. Seçilmiş ülke örneklerine baktığımızda, örneğin Fransa'daki Paris-Lyon TGV hattından önce ulaşım tercihleri %31 havayolu, %29 karayolu, %40 geleneksel demiryolu iken; Paris-Lyon TGV hattından sonra %7 havayolu, %21 karayolu ve %72 demiryolu olarak gerçekleşmiştir. Ulaşım türleri arasındaki paylara baktığımızda TGV hattından sonra havayoluna ait yüksek orandaki pay demiryoluna transfer olmuştur ve aynı zamanda karayolundan da belli bir miktar pay almıştır. Aynı şekilde Alman ICE hattı ile yıllık ortalama 25 milyon yolcu taşınmış ve Köln ile Frankfurt eyaletlerinde karayolu ve havayolu ulaşımının yerini demiryolu almıştır. Genel demiryolu ulaşım talebinde ise %40 oranında bir artış gerçekleşmiştir. Japonya'da havacılık ticaretinin %85'i demiryoluna kaymıştır. Kore'de ise demiryollarının yolcu taşımacılığındaki payı son 10 yılda %17,9'dan %41,5'e yükselmiştir.

Aksaray ili; Konya, Afyonkarahisar, Karaman, Niğde, Kütahya ve Kırşehir illeri ile birlikte 3. bölgede yer almaktadır. Bölgedeki karayolu ulaşım ağını 2021 yılı itibarıyla, günlük yaklaşık 22 milyon

taşıt kullanmaktadır. Aynı zamanda bölgede günlük taşınan yolcu sayısı yaklaşık 49 milyon ve günlük taşınan yük miktarı yaklaşık 74 milyon tondur (KGM, 2021).

Demiryolları buldukları bölgede karayolu ulaşım sisteminin yoğunluğunu azaltarak yükünü hafifletme özelliğine sahiptir. Kontrol ve denetim faaliyetlerini kolaylaştırarak aktarma ve ürün teslim sürelerini minimize etmektedir. Böylelikle lojistik sektöründe rekabet artırıcı bir etkisinin olduğunu ve genellikle karayolu ile olan rekabetin kazananının da demiryolu olduğunu ifade edebiliriz. Maliyet açısından da karayolu ile kıyaslayacak olursak daha uygun ve verimli olduğunu söyleyebiliriz.

Aksaray ili Organize Sanayi Bölgesinden Mersin Limanına karayolu ulaşım sistemi ile gününbirlik seferlerle yüksek oranda taşıma faaliyetleri yapılmaktadır. Aksaray iline demiryolu bağlantısı geldikten sonra firmaların geneli karayolu ulaşım sistemi yerine demiryolu ulaşım sistemini tercih edebileceklerdir. Böylece Aksaray'da karayolu ulaşım sisteminin yoğunluğunun azalması sağlanarak yükü hafifletilebilir. Firmalar açısından ise bu durumun yüksek getirilerinin olması beklenmektedir. Kamyon ve turlarla yapılan nakliye işlemleri artık demiryolu vagonları ile yapılabilecektir. Vagonların sayı ve kapasitesine göre Aksaray-Mersin şehirleri arası yapılacak olan seferlerde ciddi bir azalma yaşanacağı düşünülmektedir. Seferlerin azalması, nakliye maliyetlerinin düşmesi anlamına da gelmektedir. Aynı zamanda demiryolu ulaşım bağlantısı ile transfer işlemi çok daha hızlı ve güvenli bir şekilde gerçekleşebilme imkânı bulabilecektir.

Aksaray iline demiryolu bağlantısı gelmesi ile birlikte lojistik sektöründeki taşıma işlemlerinin büyük bir kısmının karayollarından demiryollarına kayması beklentilerimiz arasında yer almaktadır. Aynı zamanda şehirdeki genel seyahat talebinde artışlar görülebilecektir. Genel olarak, Aksaray ilinin demiryolu ile bağlanacağı şehirler arasındaki yolcu ve yük taşımacılığının yüksek oranda karayolu yerine demiryolu ile yapılabileceğini söyleyebiliriz. Böylelikle karayolu trafiğindeki sıkışıklığın giderilmesi muhtemeldir. Bu durum yapılacak olan olası bir demiryolu altyapısının, karayollarına olumlu yansıtılabileceğinin de bir göstergesi olarak sayılabilir.

Çalışmanın önceki bölümlerinde yer verdiğimiz seçilmiş ülke örneklerinde yer alan şehirlerin, yüksek hızlı demiryolu geldikten sonraki yolcu taşımacılığı içerisindeki demiryolu payları incelenmiştir. Ele alınan şehirlerde demiryollarının yolcu taşımacılığı içerisindeki payı en düşük %40 ve en yüksek %85 oranında gerçekleşmiştir. Demiryollarının sektördeki ortalama payının ise %63 olduğu görülmüştür. Bütün

bu üzerinde durulan bilgiler ışığında Aksaray ilinin genel yapısı da göz önünde bulundurularak, olası bir demiryolu sistemiyle birlikte Aksaray ili ulaşım sektörünün %40 ile %63 arasındaki payının karayolu ulaşımından demiryolu ulaşımına geçmesi varsayımlarımız arasında yer almaktadır.

Demiryollarının Bölgesel Entegrasyon Üzerine Etkileri

Bölgesel entegrasyon gelişiminin ön şartı bir günlük seyahat inisiyatifidir. Gününbirlik seyahat imkânı demiryolu ulaşımının, şehirlerin sosyo-ekonomik yapısı üzerinde etkili olmasını sağlayan temel faktörlerden bir tanesidir. Gününbirlik seyahat imkânı beraberinde yüksek seyahat talebini de getirmektedir. Yüksek hızlı demiryolları, seçilmiş ülkelerin genelinde gününbirlik seyahat imkânı sunmuştur. Böylelikle şehirler arasındaki sınırlar kalkarak bölgesel genişleme sağlanmıştır. Şehirler arası iletişim ve etkileşim artmıştır. Turistik geziler ve iş seyahatlerinde artış yaşanmıştır. İncelenen bütün şehirlerde gecelik konaklama sayısı azalmıştır. Gecelik konaklama sayısının azalması şehirlerin ekonomisini olumsuz etkilemektedir. Buna karşılık; turist sayısı ve turizm gelirlerinde artış yaşanmıştır. Fransa'nın Lyon eyaletinde, yüksek hızlı demiryolu hattı ile birlikte turizm sektöründe güçlü bir büyüme yaşanmış ve şehrin turizm gelirleri iki kat artmıştır. Japonya'da Tokyo-Osaka HSR hizmete girdikten sonra, %15 olan turizm oranı %25'e yükselmiştir. Bu durumdan en fazla ara istasyon şehirleri faydalanmıştır. Çin ve Kore'de ise genel olarak turist sayısı ve turizm gelirleri artmıştır.

Aksaray ilinde gününbirlik seyahat imkânıyla birlikte yüksek seyahat talebinin oluşması muhtemeldir. Gerek iş seyahati gerekse turistik gezi olarak, bağlantılı olduğu şehirler ile arasında gününbirlik gidiş-dönüşlerde artış yaşanması beklenmektedir. Aksaray ilinin; Antalya, Mersin, Samsun ve Nevşehir gibi turizm potansiyeli yüksek olan şehirlere gününbirlik erişim imkânı sağlayabilecektir. Aynı zamanda Mersin ve Kayseri gibi ticari faaliyet açısından gelişmiş olan şehirlere de erişim imkânı bulabilecektir. Çalışmanın önceki bölümlerinde yer verdiğimiz seçilmiş ülke örneklerinde yer alan şehirlerin, yüksek hızlı demiryolu geldikten sonraki iş seyahatlerinde yaşadıkları artış oranlarına baktığımızda ortalama %43 oranında artışın gerçekleştiği görülmüştür. İncelenen şehirlerde, demiryollarından sonra iş seyahatlerinde gerçekleşen en düşük artış ise %33 oranındadır. Hiçbir şehrin iş seyahatlerinde azalma gözlemlenmemiştir. Buradan hareketle, olası bir demiryolu sistemiyle birlikte Aksaray ilinde yapılacak olan iş seyahatlerinde %33 ile %43 oranları arasında bir artışın yaşanabilmesi beklenmektedir. Aynı zamanda Almanya, Fransa ve Kore ülkelerinin genel seyahat talebinde

ortalama %40 oranında bir artış yaşanmıştır. Aksaray ilinin büyük şehirler arasında yer almasının genel seyahat talebi üzerinde pozitif sonuçlar oluşturacağını ifade edebiliriz. Bahsi geçen ülkelerin seyahat talebi ortalaması ve Aksaray ilinin mevcut konumu dikkate alındığında, şehrin genel seyahat talebinde en az %40 oranında artış yaşaması beklentiler arasında yer almaktadır.

Turistik açıdan değerlendirdiğimizde Aksaray ili, yüksek turizm gücüne sahip olan Nevşehir'in gölgesinde kalmaktadır. Bu nedenle hat üzerinde bulunan şehirler, günü birlik turizm tercihlerini yüksek ihtimalle ilk olarak Aksaray yerine Nevşehir'den yana kullanabileceklerdir. Yüksek hızlı demiryolu ağı bölgede ciddi bir turizm getirisi sağlayacaktır. Burada hat üzerinde bulunan şehirlerden en fazla getiriyi Antalya ve Nevşehir illerinin kazanacağını ifade edebiliriz. Aktif turizm faaliyetlerinin yaşanmadığı Aksaray ilinde genel olarak İhlara Vadisi turistik ziyaret almaktadır. İhlara Vadisi bölgesine gelen turistler, Nevşehir iline ait tur acenteleri aracılığı ile ziyaretlerini gerçekleştirdikleri için şehrin turizm gelirlerine önemli bir katkı sağlayamamaktadır. Olası bir demiryolu bağlantısı ile birlikte şehre gelecek olan günübirlik ziyaretçi sayısı artacak ve böylelikle hizmet sektörü canlanabilecektir. Çalışmada ele alınan ülke örneklerine baktığımızda, turizm sektörü gelişmemiş olan şehirlerde demiryolu ile birlikte en az %10 oranında artış yaşanmıştır. Şehirlerde genel olarak demiryollarından sonra turizm gelirlerinin %10 ile %100 oranları arasında arttığı gözlemlenmiştir. Bütün bu bilgiler ışığında, Aksaray iline demiryolu bağlantısı geldiği takdirde şehrin turizm gelirlerinde %10 ila %25 oranları arasında artış yaşanması beklenmektedir. Pek tabii burada, Aksaray ilinde turizm sektörüne yapılacak olan yatırımlar ve şehrin turizm potansiyelinin ortaya çıkarılması büyük önem arz etmektedir. Şehir sınırları içerisinde bulunan İhlara Vadisi, Tuz Gölü ve Hasandağı'nın şehrin turizm potansiyeli açısından belirleyici birer rol üstlenebileceğini ifade edebiliriz.

Aksaray ilinde gecelik konaklama sayısının azalmasının şehir ekonomisinde kayda değer bir etki oluşturmayacağı kanaatindeyiz. Bunun nedeni ise şehrin gecelik konaklama sayısının düşük olmasıdır.

Günübirlik ulaşım imkânı ile birlikte Aksaray ilindeki konferanslara katılımcı sayısının artması beklentilerimiz arasında yer almaktadır. Katılımcı sayısının artması hizmet sektörüne pozitif yansıtacaktır. Söz konusu bu duruma örnek verecek olursak; Fransa TGV hattı ile Lyon eyaletine günübirlik erişim imkânı sunulmuş ve böylece şehirde yapılan konferanslardaki toplam katılımcı sayısı artmıştır. Katılımcı sayısının artmasıyla beraber konferanslarda şehir tanıtımı yapılmış ve turizm bilinci arttırılmıştır. Sonuç olarak ise şehrin hizmetler sektöründe canlılık yaşanmıştır.

Demiryollarının Aksaray İli Ekonomik Kalkınma Süreci Üzerine Etkileri

Demiryolu ulaşım sistemi bölgesel ekonomik bağları güçlendirebilmektedir. Aksaray iline demiryolu ulaşımı geldikten sonra bağlantılı olduğu şehirler ile arasındaki sınırların ortadan kalkması ve bölgesel entegrasyonun sağlanması beklentilerimiz arasında yer almaktadır. Günübürlük seyahat inisiyatifi sayesinde şehirler arası iletişim ve etkileşim artabileceğini ve bu durum neticesinde sosyo-ekonomik ilişkilerin gelişebileceğini ifade edebiliriz. Sınırların ortadan kalkmasıyla Aksaray ili, bağlantılı olduğu büyük şehirlerin ekonomik merkezlerine yakınlaşmış olacaktır. Aksaray ilinde iktisadi açıdan yüksek potansiyele sahip olan ve gün geçtikçe gelişim gösteren Organize Sanayi Bölgesi, demiryolu ulaşım altyapısıyla birlikte yüksek oranda gelişme gösterebilecektir.

Çalışmanın önceki bölümlerinde yer verdiğimiz seçilmiş ülke örneklerinde yer alan şehirlerin genelinde yüksek hızlı demiryolları şehirlerin sanayi sektörünü olumlu etkilemiştir. İstisnai olarak Fransa'nın Le Creusot eyaleti demiryolu ile birlikte sanayisini geliştirememiştir. Bu durumun sebebi ise bölgeye sektörel yatırımın yapılmaması olarak görülmüştür. Söz konusu bu olumsuz durumun Aksaray ili için geçerli olmayacağı düşünülmektedir. Çünkü şehirde bulunan Organize Sanayi Bölgesinde yıllar geçtikçe yatırımlar hızla artmaya devam etmektedir. İncelenen ülkelerin yüksek hızlı demiryolu geldikten sonraki sanayi sektöründe yaşadıkları olumlu sonuçlar referans alınarak ve Aksaray ilinin sosyo-ekonomik yapısı göz önünde bulundurularak, olası bir demiryolu altyapısıyla birlikte şehrin sanayi sektör gelirlerinde yaklaşık %40 oranında bir artış yaşanabileceği varsayımlarımız arasındadır. Demiryolu ulaşım altyapısının genel olarak şehir ekonomisini olumlu yönde etkileyerek, GSYH miktarını en az yaklaşık %35 oranında arttırabileceği de varsayımlarımız arasında yer almaktadır.

İstihdam açısından değerlendirdiğimizde, demiryolu ulaşım altyapısıyla birlikte istihdam yelpazesi geniş olan büyük şehirler, Aksaray ilinin iş gücünden faydalanmak isteyebilecektir. Böylelikle şehrin işsizlik oranında azalma olabileceğini ifade edebiliriz. Yerel ölçekte kendilerine yer bulamayan genç işsizler, bağlantılı olunan şehirlerdeki iş fırsatlarını değerlendirebilme imkânı bulabilecektir. Aynı zamanda bölgesel entegrasyon sayesinde yetenekli iş gücüne erişim imkanı artacak ve böylelikle sektörlerde verimlilik artacak ifadesini de kullanabiliriz. Genel olarak ele alınan şehirlerde en düşük istihdam artışı %13.5 seviyesinde gerçekleşirken, en yüksek istihdam artışı ise %35 oranında gerçekleşmiştir. Buradan hareketle Aksaray ilinin konumu ve sosyo-

ekonomik yapısı göz önünde bulundurularak, şehrin istihdam oranında yaklaşık olarak %20 civarında bir artış yaşanması varsayımlarımızdan bir tanesidir.

Muhtemel etki varsayımlarımızı somut örneklerle destekleyecek olursak; Fransa'daki Paris-Lyon TGV hattı ile Paris, Lyon, Le Creusot ve Macon şehirleri birbirine bağlanmıştır. Paris ve Lyon şehirleri çok güçlü birer ekonomik bölge konumundadır. Macon şehri ise iktisadi faaliyetlerin zayıf olduğu küçük bir şehirdir. Macon şehrinin yüksek hızlı demiryolu hattıyla Paris ve Lyon şehirlerine bağlanması sonucunda şehirde kısmi bir gelişme yaşanarak, şehrin istihdam oranında %13.5'lik artış gerçekleşmiştir. Macon şehri, bölgesel şirketler açısından Aksaray gibi cazip bir konumda yer almaktadır. Yapılan yüksek hızlı demiryolu ile birlikte cazip olan bu konumunu güçlendirmeyi başarmıştır. Aksaray ili de, etkin iktisadi ve ticari politikalar ile demiryolundan faydalanarak mevcut konumunu güçlendirme fırsatı bulacaktır. Bir diğer örnek ise Almanya'nın Frankfurt eyaletidir. Frankfurt eyaleti büyük bir istihdam piyasasını bünyesinde barındırmaktadır. Alman ICE hattı ile birlikte erişim sorunu ortadan kalkmış ve Montabaur, Limburg ve Siegburg bölgesindeki insanlar iş olanakları için Frankfurt şehrine gününbirlik seyahatlere başlamışlardır. Siegburg'tan Frankfurt'a yapılan yolculukların %75'i iş amaçlı yolculuklardır. Aynı şekilde İsveç'in Stockholm-Malar bölgesinde genel erişilebilirliğin iyileştirilmesi ile şehir dışındaki işe gidip-gelme durumu olumlu etkilenmiş ve iş seyahatlerinde yüksek oranda artış yaşanmıştır. Kore'de KTX hattının hizmete girmesinin ardından bölgesel dengesizlik azalmış; iş gücü ile satın alma gücü, ağ üzerinde bulunan büyük şehirlerden küçük şehirlere doğru yayılmıştır. İstihdam oranında ise artış yaşanmıştır. Japonya'nın "Shinkansen" ismiyle bilinen Tokyo-Osaka HSR hattı genel olarak bölgede istihdam oranını arttırmıştır. Şehir bazında incelediğimizde Osaka ve Kyoto bölgelerinde istihdam %35 oranında artmıştır. Ancak Nagoya bölgesinde istihdam yaklaşık %30 oranında düşmüştür. İncelenen 6 ülkedeki şehirler arasında istisnai olarak sadece Nagoya'da istihdam oranı düşmüştür. Diğer bütün şehirlerin istihdam oranında artış gerçekleşmiştir. Bütün bu bilgiler ışığında, Aksaray ilinin mevcut yapısı da göz önünde bulundurularak, şehre yapılacak olan olası bir demiryolu şehrin istihdam ve işsizlik oranlarını olumlu yönde etkilemesi muhtemeldir.

Yüksek hızlı demiryollarının etkilerinden bahsederken unutulmaması gereken en önemli faktör sefer sıklığıdır. Sefer sıklığının olmadığı durumda yukarıda bahsettiğimiz etkilerin büyük bir kısmı gerçekleşmeyebilir. Demiryollarında zamansal mesafenin kısalması

ve bölgesel sınırların kalkması sefer sıklığı ile desteklenmediği sürece önemini kaybedebilmektedir. Bu duruma verilebilecek en iyi örnek Paris-Lyon TGV hattıdır. Yüksek hızlı demiryolu ile birlikte Paris ve Lyon şehirleri arasında mega bölge oluşmuştur. Yapılan demiryolu hattından en yüksek faydayı Paris şehri sağlamıştır. En yüksek ikinci faydayı sağlayan şehir ise Lyon olmuştur. Paris ve Lyon'a kıyasla Le Creusot ve Macon şehirlerinde fazla bir gelişim ve etkileşim yaşanmamıştır. Bu durumun temel sebebi ise söz konusu şehirler arasındaki hızlı tren seferlerinin çok düşük olmasıdır. Paris ile Lyon şehirlerinin günlük tek yön sefer sayısı 30 iken, diğer şehirlerin günlük tek yön sefer sayısı en fazla 10'dur. Aynı şekilde İsveç'in Stockholm-Malar bölgesindeki ve Almanya'nın Frankfurt, Siegburg, Limburg ve Montabaur şehrindeki gelişmelerde sefer sıklığı önemli bir rol üstlenmiştir. Çin'in Yangtze Nehri Deltası bölgesinde yapılan demiryolunun, sefer sıklığı azdır. Bu nedenle demiryolu ağında bulunan Şangay, Nanjing, Ningbo, Hangzhou ve Suzhou şehirlerinin gelişimi genel olarak birbirlerinden bağımsız bir şekilde gerçekleşmiştir. Buradan çıkarılabilecek en önemli ders; sefer sıklığı olmadığı takdirde Aksaray iline demiryolunun gelmesi pek bir fayda sağlamayacağı yönündedir. Aksaray ilinin demiryolundan en etkin şekilde faydalanabilmesi için şehirler ile arasında sefer sıklığının fazla olması gerekmektedir. Olası bir demiryolu projesinde şehir yöneticileri ve karar vericilerinin bu konuyu atlamaması büyük önem arz etmektedir.

Genel olarak demiryolu altyapısı şehir ekonomilerini olumlu yönde etkilemekte ve sosyo-ekonomik açıdan şehre hareketlilik kazandırmaktadır. Bu nedenle olası krizleri gizleyebilme özelliğine sahiptir. Örneğin Çin'in Yangtze Nehri Deltası bölgesinde yapılan yüksek hızlı demiryolu, bölgede sağladığı hareketlilik ile krizi gizleyebilmiştir.

Demiryolu altyapısında gerek Aksaray ili gerekse başka iller için kısa vadede büyük ekonomik beklentiler içerisine girmek akılcı olmayabilir. Demiryolu altyapısının tam anlamıyla ekonomik etki oluşturması için uzun vadeye ihtiyaç duyulmaktadır. Aksaray ilinde ekonomik bir patlama yaşanacaksa, söz konusu bu olay demiryolu ağının kurulduğu ilk yıllarda gerçekleşmesi beklentilerimiz arasında değildir. Almanya'nın ICE hattına bakacak olursak; 2002 yılında hizmete açılan demiryolu hattı, aradan 16 yıl geçmesine rağmen bulunduğu şehirlerde yeni sayılmaktadır ve henüz bulunduğu şehirlerde ekonomik bir patlama meydana getirmemiştir.

Genel olarak demiryolu ulaşımı, iki farklı durumda şehir ekonomilerine yüksek faydalar sağlamak yerine ek faydalar sağlayabilmektedir. Bunlardan birincisi, güçlü bir ekonomik yapıya sahip olan şehirlerle yapılması; ikincisi ise şehrin önceden de demiryolu hattına sahip olmasıdır (hattın şehre ilk defa yapılıyor olmaması). Japonya ve Fransa

ülke örneklerindeki büyük şehirler, yüksek hızlı demiryolu ağı ile iktisadi faaliyetlerdeki mevcut konumlarını pekiştirmiş ve daha öncede değindiğimiz gibi iş seyahatlerini arttırmışlardır. Fakat demiryolu ulaşım ağı, söz konusu şehirlerdeki endüstriyel faaliyetlerde küçük etkiler oluşturmuştur. Bu durumun altında yatan sebep ise şehirlerin yüksek hızlı demiryollarından önce güçlü bir ekonomik yapıya sahip olmalarıdır. İkinci duruma örnek verecek olursak; Almanya'da ICE hattı ile birbirlerine bağlanan şehirlerin çoğu önceden geleneksel demiryollarına sahip oldukları için, ICE hattından küçük çapta etkilenmişlerdir. Aksaray'ın bu bağlamda şanslı bir il olduğunu ifade edebiliriz. Çünkü ne güçlü bir ekonomik yapıya ne de bir demiryolu hattına sahiptir. Olası bir demiryolu ulaşım altyapısı Aksaray iline ilk defa yapılacağı için Aksaray ilinin bu durumdan, bağlantılı olacağı diğer şehirlere kıyasla daha fazla etkilenmesi beklentiler arasındadır. Örneğin; Antalya, Adana, Niğde, Konya, Samsun gibi bağlantılı olacağı şehirlerin çoğunda demiryolu ulaşımı mevcuttur.

Demiryollarının Aksaray İli Kentleşme Süreci Üzerine Etkileri

Demiryolu ulaşım sistemi bulunduğu bölgelerde kentleşme sürecini hızlandırma özelliğine sahiptir. Demiryolu ulaşım altyapısı ile birlikte Aksaray ilinde kırsal alanlarda yaşayan insanların bir kısmı şehir merkezine yönelmeyi tercih edebileceklerdir. Böylelikle Aksaray ilinin kırsal nüfusunda belirli bir oranda azalma yaşanarak merkez nüfusunda artış gerçekleşebilecektir. Aksaray ilinde tarımsal faaliyetlerin geneli kırsal alanlarda yapılmaktadır. Kırsal nüfusun şehir merkezine kayması olumsuz bir durum gibi gözükse de şehrin tarım sektörünün bu durumdan fazla etkilenmeyeceği beklentilerimiz arasındadır. Çünkü kırsal bölgelerden şehir merkezine yönelen kesim, aktif olarak tarımsal faaliyetlerde bulunmayan bireylerden oluşacaktır. Daha önce değindiğimiz gibi olası bir demiryolu ulaşım altyapısı ile birlikte şehir merkezlerinde iktisadi açıdan büyük bir canlılık yaşanacağını ve şehrin istihdam seviyesinin artacağını ifade edebiliriz. Buradan hareketle, söz konusu kesimin şehir merkezine yönelmesindeki temel faktörün iş olanaklarının iyileştirilmesi olabileceğini söyleyebiliriz. Bu durum tarımsal faaliyetlerin yapıldığı kırsal alanlardaki iş gücünün de şehir merkezine kayacağı anlamı taşımaktadır. Aynı zamanda demiryolu ulaşım altyapısı, diğer sektörlerde olabileceği gibi tarım sektöründe de teknolojik gelişmelere yol açabilecektir. Gelişen teknoloji ile birlikte tarım sektöründe iş gücüne duyulan ihtiyacın azalacağı düşünülmektedir. Böylece kırsal alanlardaki iş gücünün şehir merkezine kaymasının tarım sektörünü olumsuz yönde etkilemeyeceği kanaatine ulaşılmaktadır. Demiryolu ulaşım altyapısı ile birlikte ham maddelere

erişimin kolaylaşması, taşıma maliyetlerinin azalması ve teknolojik gelişmelerle birlikte tarımsal verimliliğin artması beklenmektedir. Bütün bu gelişmeler ışığında tarım sektöründe yaklaşık %30 oranında bir artış yaşanacağı varsayımlarımız arasında yer almaktadır.

Demiryollarının Aglomerasyon Oluşumu Üzerine Etkileri

Çalışmada ele aldığımız ülkelerde demiryolu ulaşım sistemiyle birlikte aglomerasyon oluşumu örneklerine rastlanmıştır. Örneğin; Fransa TGV hattının hizmete açılmasından sonra Lyon eyaletinde, Gare Part ile Dieu bölgeleri arasında önemli bir iş parkı oluşmuştur. Şehirde ofis alanı için en çok aranan ve talep gören yer bu bölge olmuştur. Oluşan yoğun talep üzerine bölgesel genişleme yaşanmış ve bu bölgedeki ofis alan miktarı %43 oranında artmıştır. Söz konusu bu artış 1983-1990 yılları arasındaki 7 yıllık süreci kapsamaktadır. Aynı zamanda Fransa TGV hattı koridor boyunca iş seyahatlerini %53 oranında arttırmış ve bu durum sonucunda istasyonlardaki alım-satım işlemlerinde %112 oranında büyük bir artış gerçekleşmiştir. Japonya'da Tokyo-Osaka HSR hattı boyunca iktisadi faaliyetlerin yoğunluğu artmıştır. İstasyon çevresinde özellikle hizmet sektöründe büyük gelişmeler yaşanmıştır. Benzer şekilde, Kore KTX hattı boyunca turizm ve hizmet sektörü gelişmiş ve bu durum sonucunda istasyon çevresindeki arazi fiyatları yükselmiştir.

Bütün bu bilgiler ışığında Aksaray iline demiryolu ulaşım ağı yapıldığı takdirde iktisadi faaliyetlerin hat boyunca yoğunlaşacağı beklentiler arasındadır. Şehir yapısının istasyona göre şekillenmesi ve inşaat sektöründe artış yaşanması beklenmektedir. Böylelikle istasyon çevresinin genişleyeceğini ve hizmet sektörü artacağını ifade edebiliriz. Çalışmada yer verilen şehir örneklerinde ise demiryollarından sonra hizmet ticareti yüksek oranda gelişme kaydederek, %52 ile %144 oranları arasında artış gerçekleşmiştir. Buradan hareketle, Aksaray ilinin sosyo-ekonomik yapısı da göz önünde bulundurularak, demiryolu bağlantısı ile birlikte şehrin hizmet sektöründe en az %50 oranında artış yaşanması beklenmektedir. Böylelikle demiryolu altyapısının, Aksaray ilinde en fazla ilk olarak hizmet sektörünü, ikinci olarak ise sanayi sektörünü etkileyeceğini söyleyebiliriz.

Bölgede istasyon çevresindeki arazilerin değerlendirilmesi ise muhtemeldir. Demiryolu ulaşım sisteminden sonra Aksaray ilinde ofis alanı için en çok talep gören yerlerin istasyon çevresi olacağı düşünülmektedir. Böylelikle bölgede aglomerasyon oluşumu ile birlikte arazi fiyatlarının yükseleceğini ifade edebiliriz. Aynı zamanda Aksaray iline yapılacak olan olası bir demiryolu, işletmelerin şehirde kendilerine konum belirleme aşamasındaki kararlarını etkileyebilecektir.

Demiryollarının Aksaray İli Nüfusu ve Göç Olgusu Üzerine Etkileri

Aksaray ili; büyük şehirlere hem yakın hem de kavşak noktada olması, kırsal özelliklerini koruması, kaliteli aynı zamanda uygun arazi fiyatları ve kiralari ile göç girişimi için cazip bir bölge konumuna gelmesi beklentilerimiz arasındadır. Küçük bir şehir olsa da demiryolu bağlantısı ile bölgesel sınırları kaldırıp, büyük şehirlere kolay erişim imkânı sağlayabilecektir. Piyasaları bölgesel sınırların dışında olan özel kuruluşlar genellikle büyük şehirleri tercih etmektedirler. Fakat Aksaray ilinin demiryolu bağlantısı ile Antalya, Mersin, Kayseri ve Samsun gibi büyük şehirlerle sınırları ortadan kalkacağı için, şehrin bünyesinde bulunan kuruluşlar taşınma ihtiyacı duymayacak aynı zamanda çevre şehirlerdeki kuruluşlar da taşınma için Aksaray ilini tercih edebileceklerdir. Fransa ülke örneğine baktığımızda, Paris-Lyon TGV hattından önce özel kuruluşlar Paris'te yer edinmek için yüksek talepte bulunmuşlardır. Fakat TGV hattından sonra erişilebilirliğin sağlanması ile Paris'e taşınmaya gerek duymamışlardır.

Aksaray ili genel anlamda göç alan değil göç veren bir şehir konumundadır. Yüksek hızlı demiryolu ile birlikte Aksaray ili, göç alan bir şehir konumuna gelme fırsatı bulabilecektir. Demiryolu ulaşım ağının şehirde nüfus kazanımlarını tetikleyebileceği düşünülmektedir. Aksaray ilinde özellikle eğitim (üniversite) ve ticari amaçlı göçlerde artışlar yaşanabilir. Yüksek hızlı demiryolu ile birlikte bağlı olunacak olan büyük şehirlerden Aksaray Üniversitesine olan talebin artması beklenmektedir. Şehirdeki üniversitenin tercih edilme oranının artması dolaylı yollarla Aksaray ilinin hizmet sektörüne yansımaya, iktisadi açıdan olumlu etki sağlayabilmesi varsayımlarımız arasında yer almaktadır.

Genel olarak nüfus kazanımı sağlayabilecek olan Aksaray ilindeki gayrimenkul yatırımlarında yükselişler olabileceğini ifade edebiliriz. Demiryolu bağlantısı ile birlikte nüfus kazanımlarının sağlanması, dolaylı olarak Aksaray ilinin gelecekteki gelişimi için önemli bir rol üstlenmektedir. Bahsettiğimiz senaryonun somut örneği olarak Almanya'nın Montabaur ve Limburg eyaletlerini gösterebiliriz. ICE demiryolu bağlantısı, göç bakımından söz konusu şehirlere birçok önemli katkı sağlamıştır. Montabaur ve Limburg eyaletleri, Aksaray ilinin bahsi geçen özelliklerine sahip olmakla birlikte, ICE demiryolu bağlantısı sayesinde göç girişimi için cazip birer bölge olmuşlardır. Demiryolu bağlantısı bu eyaletlerdeki göç sürecini güçlendirerek hızlandırmış ve bu eyaletlere nüfus kazanımları sağlamıştır. Bu durum söz konusu eyaletlerin kentleşme sürecini olumlu etkileyerek, kentsel gelişimlerini arttırmıştır. Montabaur ve Limburg eyaletlerinde göç oranının artması, şehirler arası nüfusu da dengelemiştir. Ayrıca, ICE demiryolu hattı

kullanıcılarının yaklaşık %3'ü demiryolu bağlantısı sebebiyle Siegburg'ta ikamet etmeyi tercih etmişlerdir. Böylelikle ICE demiryolu bağlantısı Montabaur, Limburg ve Siegburg bölgelerinde gayrimenkul yatırımlarını arttırmıştır. İsveç Stockholm-Malar bölgesindeki demiryolu ağı, kırsal bölgelerden en yakın büyük şehirlere ilgiyi arttırarak göçü tetiklemiştir. Demiryolu ile birlikte Vasteras ve Eskilstuna büyükşehirlerinde nüfus artışı yaşanarak, büyüme gerçekleşmiştir. Demiryolu ile bağlantısı olan büyük şehirler mevcut konumlarını güçlendirirken, demiryolu ağına uzak olan Köping ve Arboga şehirleri yerel kaynak kaybı yaşamıştır. Almanya ve İsveç'te olduğu gibi Kore'de de kırsal bölgelerden demiryolu ağı bulunan şehirlere göç hareketi yaşanmıştır.

Demiryollarının Bölgesel Eşitsizlik-Kümelenme Üzerine Etkileri

Bölgesel eşitsizliğin giderilmesindeki en önemli faktör ulaşım altyapısının iyileştirilmesidir. Demiryolu ulaşım altyapısı bölgesel eşitsizliğin giderilmesinde Aksaray iline büyük bir fırsat sunacaktır. Aksaray ili bu fırsatı değerlendirebilirse bölgesel dengesizliği azaltarak, kentsel gelişimini hızlandırabilecektir. Fakat değerlendiremezse dengesiz kutuplaşmalara yol açarak, gelişmiş şehirler arasında sıkışmaya devam edebilecektir.

Demiryolu ulaşım altyapısı ile birlikte şehirler arası etkileşimin artmasıyla, bağlantılı olunacak olan şehirler ile arasında ekonomik iş birlikleri sağlayarak gelişim sürecini daha da hızlandırabilir. Olası bir ekonomik iş birliği gerçekleştiği takdirde Aksaray iline getirisi yüksek olabilecektir. Fransa TGV hattı ile birlikte Paris ile Lyon şehirleri arasında ekonomik iş birliği sağlanmıştır. Yapılan ekonomik iş birliği sayesinde Paris şehri yüksek faydalar elde etmiş, Lyon şehrinin kent ekonomisi üzerinde ise büyük etki yaratmıştır. Lyon şehrinin ticaretinde ciddi artışlar gerçekleşmiştir. Her iki şehir de teknik, ticari ve finansal açıdan yüksek fayda sağlamıştır. İsveç Stockholm-Malar bölgesinde, bölgesel entegrasyon sağlanmış ve bölgedeki şehirler için daha fazla ve eşit fırsat imkânı doğmuştur. Aynı şekilde Kore'de KTX hattı ile birlikte bölgesel dengesizlik azalmış ve iş gücü ile satın alma gücü büyük şehirlerden bağlantılı olunan küçük şehirlere doğru yayılmıştır. Şehirlerde kentsel gelişim sürecini destekleyerek hızlandırmıştır. Almanya'da ICE hattı ile birlikte aglomerasyon sağlanarak megalopolis oluşturulmuştur. Japonya'daki Tokyo-Osaka HSR hattı bağladığı şehirler arasında bölgesel eşitsizliği azaltmıştır. Böylece söz konusu hat hem büyük şehirleri hem de küçük şehirleri olumlu açıdan etkilemiştir. Çin'e baktığımızda ise, demiryolu ile birbirlerine bağlı olan şehirler arasında ekonomik kümelenme yaşanmıştır. Fakat buradaki ekonomik kümelenme şekli taşma etkisiyle gerçekleşmiştir. Hat üzerinde bulunan Şanghay şehri

hem nüfus açısından hem de ekonomik açıdan oldukça yoğun olan bir mega şehirdir. Şanghay'daki taşma etkisi, bağlantılı olduğu şehirlerde ekonomik faaliyet imkânı doğurmuştur. Yatırım ortamı zayıf olan şehirler, bu imkânı kullanamamıştır. Aynı zamanda personel ve iş kaybıyla karşı karşıya kalmıştır. Bu durum yüksek hızlı demiryollarının beraberinde getirdiği negatif bir etki olarak da görülebilir. Bir şehrin demiryolu altyapısından faydalanabilmesi için yatırım yapması şarttır diyebiliriz. Çünkü yatırım yapmadığı takdirde şehrin çeşitli kayıplara uğraması kaçınılmaz olacaktır.

Aksaray ilinde demiryolu altyapısı ile birlikte iktisadi faaliyetlerde yüksek hareketlilik beklentisi oluşabilecektir. Fakat şehre yeterli ve akil yatırım yapılmazsa, beklenen hareketliliğin gerçekleşmemesinin kaçınılmaz olacağını ifade edebiliriz. Örneğin Fransa'nın Le Creusot eyaletinde yaşanan olayın Aksaray ilinde de gerçekleşme ihtimali vardır. Kömür üretimi yapılan eyalette, TGV hattı ile birlikte yüksek gelişim beklentileri doğmuştur. TGV hattının bölgede madencilik ile ilgili büyük bir şirket havuzu oluşturması beklenmiş fakat bu durum gerçekleşmemiştir. TGV hattı hizmete girdikten 6 yıl sonra istasyon çevresinde sadece 2 tane şirket bulunmuştur. Sonuç olarak yapılan TGV hattı; yeni işler, firmalar ya da ticari genişleme açısından Le Creusot eyaletine hiçbir etkide bulunmayarak, beklentileri karşılayamamıştır. Aksaray ilinde de yeterli yatırım yapılmadığı takdirde bu durumun aynısının gerçekleşmesi her zaman ihtimaller arasında yer alacaktır. Bu ihtimalin gerçekleşmemesi için şehir yöneticileri ve karar vericiler tarafından belirli önlemler alınabilir ve stratejiler geliştirilebilir.

Demiryollarının Aksaray İli Rekabet Potansiyeli Üzerine Etkileri

Demiryolu ulaşım ağı ile birlikte ulusal düzeyde büyüme yaşansa da bölgeler arasında kazanan ve kaybeden tarafların olması muhtemeldir. Rekabete yenik düşen bölgeler ya da işletmeler kaybeden taraf olacaktır. Farklı bir bakış açısıyla bakacak olursak; iktisadi faaliyetlerde yeni fırsatların doğması, bu fırsatları değerlendirebilmek için bölgeler ve işletmeler arasında rekabet ortamının oluşmasını sağlayabilecektir. Bir bölgenin ya da bir işletmenin rekabet ortamı içerisine girmesi sonrasında daha verimli ve profesyonel koşullarda faaliyetlerine devam ederlerken, inovatif eğilimlerini de geliştirme yetisine kavuşabileceklerdir. Bununla birlikte, rekabeti kazanamasa da en azından rekabet potansiyelini iyileştirerek kendisini geliştirebilecektir. Fransa'nın Paris-Lyon TGV hattına yönelik yapılan araştırmalarda; rekabet açısından Paris üstün olduğu için, Lyon bölgesinde Parisli rakiplerin hizmet işletmelerini genişleterek yerli işletmecileri yerinden edeceği ve olumsuz etkileyeceği yönünde sonuçlara ulaşılmıştır. Fakat gerçekte bu durumların tam

tersi olaylar yaşanmış ve Lyon bölgesindeki şirketler TGV hattından faydalanarak pazar araştırması, reklam ve danışmanlık alanlarında Paris pazarına erişebilmiş ve böylelikle genişleyebilmişlerdir. Sonuç olarak, Lyon'un şirket merkezini Paris'e kaybedebileceği ihtimali gerçekleşmemiştir. Çin'in Yangtze Nehri Deltası bölgesinde ise Şanghay şehrinin iç tüketim harcamaları yüksek oranda artmış; Nanjing, Suzhou, Changzhou ve Wuxi şehirlerinde ise iç tüketim harcamaları azalmıştır. Bu durum demiryolu ulaşımı ile birlikte şehirlerarasında rekabet ortamının oluştuğu ve rekabetten Şanghay şehrinin karlı çıktığını göstermektedir. Demiryolunun Şanghay şehrinde ortada çıkardığı mutlak güçlendirme etkisinden küçük ve orta ölçekli şehirler olumsuz etkilenmiştir. Merkezi şehirlerdeki (Şanghay) ürünler, orta ölçekli şehirlerdeki ürünlerden daha avantajlı hale gelmiştir. Aksaray iline bakacak olduğumuzda; demiryolu ulaşımı hizmete girdikten sonra bölgeler arası sınırların ortadan kalkması ile ürün tüketimi açısından büyük şehirlerin tercih edilmesi beklentilerimiz arasında yer almaktadır. Bu durumun Aksaray ilinde tüketim malları satan işletmeler açısından dezavantaj olabileceğini ifade edebiliriz. Tüketici açısından ise çeşitlilik, fiyat ve kalite açısından avantajlı bir durum olarak görülmektedir. Aksaray ilindeki küçük işletmeler bu durumdan olumsuz etkilenmemek için tüketiciye ürün sunma açısından kendilerini geliştirmeleri gerekmektedir.

SONUÇ

Demiryollarının Aksaray ilinde ilk olarak ulaşım sektörünü etkilemesi beklenmektedir. Şehre demiryolu yapılmasıyla birlikte genel olarak şehirdeki ulaşım talebi artacaktır. Aksaray ili, demiryolu ile birlikte bağlantılı olacağı şehirlerarasında gününbirlik seyahat imkânı sağlamış olacaktır. Aynı zamanda gününbirlik seyahat imkânı, bölgesel entegrasyonun ön şartı olduğu için Aksaray ilinin bulunduğu bölgede entegrasyonun sağlanması muhtemeldir. Turistik açıdan değerlendirdiğimizde yüksek hızlı demiryolu ağı bölgede ciddi bir turizm getirisi sağlayacaktır. Burada ağ üzerinde bulunan şehirlerden en fazla getiriyi Antalya ve Nevşehir illerinin kazanacağı ifade edilebilir. Aksaray ili, elinde bulundurduğu fakat bir türlü kullanamadığı turizm potansiyelini açığa çıkaramazsa, söz konusu turizm getirilerinden önemli bir pay elde edemeyeceğini söyleyebiliriz. Şehirdeki gecelik konaklama sayısının azalması beklentiler arasındadır. Demiryolu ile birlikte sağlanan gününbirlik seyahat inisiyatifinin, Aksaray ilindeki konferanslara katılımcı sayısını arttırması muhtemeldir. Katılımcı sayısında gerçekleşebilecek olan artışın, hizmet sektörüne olumlu yansıtacağı düşünülmektedir.

Aksaray iline demiryolu ulaşımı geldikten sonra bağlantılı olduğu

şehirler ile arasında ulaşım bağlamında entegrasyon daha güçlenmiş konuma ulaşacaktır. Gününbirlik seyahat inisiyatifi sayesinde şehirlerarası iletişim ve etkileşimin artacağını ve bu durum neticesinde sosyo-ekonomik ilişkilerin gelişeceğini ifade edebiliriz. Demiryolu ağı sayesinde Aksaray ili, bağlantılı olduğu büyük şehirlerin ekonomik merkezlerine yakınlaşmış olacaktır. Aksaray ilinde iktisadi açıdan yüksek potansiyele sahip olan ve gün geçtikçe gelişim gösteren Organize Sanayi Bölgesinin, demiryolu ulaşım altyapısıyla birlikte yüksek oranda gelişme göstermesi beklentiler arasındadır. Demiryolu ulaşımının Aksaray ilinde istihdam oranlarını olumlu yönde etkilemesi muhtemel etki olarak değerlendirilmiştir. Şehirde demiryolu altyapısının diğer sektörlerde olduğu gibi tarım sektöründe de teknolojik gelişmelere yol açması beklenmektedir. Demiryolu ile birlikte tarım sektöründe ham maddeye erişim kolaylığının sağlanması, taşıma maliyetlerinin azalması ve teknolojik gelişmelerle birlikte tasarruf ve verimliliğin artması muhtemeldir.

İktisadi faaliyetlerin hat boyunca yoğunlaşarak aglomerasyon oluşturacağı ifade edilebilir. Böylelikle şehir yapısının istasyona göre şekillenmesi, inşaat sektöründe artış yaşanması ve istasyon çevresinin genişleyerek arazi fiyatlarını arttırması muhtemel etkiler arasındadır. Bu durumun şehirdeki hizmet sektörünü canlandırabileceğini ifade edebiliriz. Demiryolu ile birlikte ekonomik faaliyetlerde yeni fırsatların doğacak ve söz konusu fırsatları değerlendirebilmek için bölgeler ve işletmeler arasında rekabet ortamının oluşabilecektir. Aksaray ilinin rekabet ortamına girmesi daha verimli ve profesyonel koşullarda faaliyetlerini devam ettirmesini sağlamakla birlikte inovatif eğilimlerini geliştirme yetisine sahip olmasını sağlayabilecektir. Böylelikle Aksaray ili rekabet potansiyelini iyileştirerek kendisini geliştirebilecektir. Ayrıca, büyük şehirler arasında sıkışmış olan Aksaray ili için bölgesel eşitsizliğin giderilmesinde büyük bir fırsat sunacaktır. Aksaray ili bu fırsatı kullanabildiği takdirde bulunduğu bölgedeki dengesizliği azaltarak, kentsel gelişimini hızlandırabilecektir. Aksaray ilinin söz konusu fırsatı değerlendirebilmesi için yatırım yapması gerekmektedir. Şehrin yatırım ortamında zayıflama meydana geldiği takdirde personel ve iş kaybı yaşanabilecektir. İş gücü ve iktisadi faaliyetler Aksaray ilinden bağlantılı olacağı büyük şehirlere doğru kayabilecek ve bölgesel kutuplaşma ortaya çıkabilecektir. Bu durum demiryollarının ortaya çıkarabileceği istisnai bir olumsuz etki şeklinde değerlendirilmekte ve gerçekleşme ihtimali düşük görülmektedir. Demiryolu ile birlikte Aksaray ilinin bulunduğu bölgede kutuplaşma ihtimali beklenmemektedir. Demiryollarının bölgede yığıcı değil de yayıcı bir etkide bulunacağı beklentilerimiz arasında yer almaktadır. Çalışmada ele aldığımız; Almanya, Çin, Fransa,

İsveç, Japonya ve Kore ülke örnekleri, muhtemel etki varsayımlarımızı desteklemektedir.

KAYNAKÇA

- Ahlfeldt, G., & Wendland, N. (2010). Fifty Years of Urban Accessibility: The Impact of the Urban Railway Network on the Land Gradient in Berlin 1890-1936. *LSE (The London School of Economics and Political Science)*, 2-28.
- Amano, K., & Nakagawa, D. (1990). *Study on Urbanization Impacts by New Stations of High Speed Railway*. Daejeon: Conference of Korean Transportation Association.
- Blanquart, C., & Koning, M. (2017). The Local Economic Impacts of High-Speed Railways: Theories and Facts. *European Transport Research Review*, 1-11.
- Blum, U., Haynes, K., & Karlsson, C. (1997). The Regional and Urban Effects of High-Speed Trains. *The Annals of Regional Science*, (31), 1-20.
- Bonnafous, A. (1987). The Regional Impact of the TGV. *Transportation*, (14), 125-137.
- Casullo, L., & Zhivov, N. (2017). Assessing Regulatory Changes in the Transport Sector. *International Transport Forum OECD*, 9-27.
- Chang, J., & Lee, J.-H. (2008). Accessibility Analysis of Korean High-Speed Rail: A Case Study of the Seoul Metropolitan Area. *Transport Reviews*, 87-103.
- Chen, M. (2014). Impacts of French High-Speed Rail Investment on Urban Agglomeration Economies. *Penn Libraries, University of Pennsylvania*, 20-45.
- Dauby, L. (2016). Regional And Suburban Railways Market Analysis Update. *ERRAC (The European Rail Research Advisory Council)*, 9-41.
- Demuth, N. (2004). Der ICE als Pendler- und Vorortzug? Die ICE-Bahnhöfe Montabaur und Limburg- Impulse für Wohnstandortwahl, Wohnsiedlungsentwicklung und Berufliche Mobilität. *Universität Trier*, (6), 56-170.
- Givoni, M. (2006). Development and Impact of the Modern High-speed Train: A Review. *Transport Reviews*, 26(5), 593-611.
- Grimme, W. (2006). Experiences With Advanced Air-Rail Passenger Intermodality- The Case of Germany. *DLR Air Transport and Airport Research Köln*, Almanya, 1-16.
- Glizia, P., & Henneberg, J. (2014). European Regional Railways and Real Income, 1870-1910: A Preliminary Report. *LSE (The London School of Economics and Political Science)*, 167-193.
- Haynes, K. (1997). Labor Markets and Regional Transportation Improvements: The Case of High-Speed Trains. *The Annals of Regional Science*, (31), 57-76.
- Hornung, E. (2012). Railroads and Micro-Regional Growth in Prussia. *Ifo Working Papers*, (127), 1-29.
- Kato, H. (2014). Urban Rail Development in Tokyo From 2000 to 2010. *International Transport Forum*, Tokyo: OECD, 6-25.
- Kato, H. (2016). Challenges in Better Coordinating Tokyo's Urban Rail Services. *International Transport Forum*. The University of Tokyo, Japan: OECD.
- KGM. (2018). *2017 Trafik ve Ulaşım Bilgileri*. Trafik Güvenliği Dairesi Başkanlığı Ulaşım Etütleri Şubesi Müdürlüğü, 1 Aralık 2022 tarihinde <https://www.kgm.gov.tr/Sayfalar/KGM/SiteTr/Istatistikler/TrafikveUlasim.aspx> adresinden erişildi.
- Ke, X., Chen, H., Hong, Y., & Hsiao, C. (2017). Do China's High-Speed-Rail Projects Promote Local Economy?-New Evidence From a Panel Data Approach. *China Economic Review*, (44), 1-23.
- KRRI. (2011). Overview and Major Researches in KOREA. *Korea Railroad Research Institute*, 1-38. <https://www.krri.re.kr/html/en/sayfasından> erişilmiştir.
- Li, Z., & Xu, H. (2016). High-Speed Railroad and Economic Geography: Evidence From Japan. *Changsha: Asian Development Bank*, (485), 1-30.

- Lötzer, K. (2015). Local and Regional Economic Promotion in Germany. *Yumpu*, 411-447.
- Masson, S., & Petiot, R. (2009). Can The High Speed Rail Reinforce Tourism Attractiveness? The Case of The High Speed Rail Between Perpignan (France) And Barcelona (Spain). *Elsevier*, 610-617.
- Melibaeva, S. (2010). *Development Impact of High-Speed Rail: Megalopolis Formation and Implications for Portugal's Lisbon-Porto High-Speed Rail Link*. Submitted to the Department of Civil & Environmental Engineering, Massachusetts Institute of Technology.
- Mizutani, F. (1993). *Japanese Urban Railways: A Private Public Comparison*. Harvard University, Cambridge, Massachusetts: U.M.I..
- Park, M. S., & Kim, Y. (2016). The Impact of High Speed Train on the Regional Economy of Korea. *The Korean Journal of Applied Statistics*, 29(1), 13-25.
- Pedro, M. (2013). A Contextual Analysis of the Impacts of High Speed Rail on Regional Development and Mobility. *WCTR 2013 RIO*, 2-9.
- Report, M. (2014). Regional Economic Impact Analysis of High Speed Rail in China. *The World Bank*, 12-75.
- Rus, G. d. (2009). *Economic Analysis of High Speed Rail in Europe*. Fundacion BBVA, Spain. https://w3.grupobbva.com/TLFU/dat/inf_web_economic_analysis.pdf sayfasından erişilmiştir.
- Sands, B. (1993). The Development Effects of High-Speed Rail Stations and Implications for California. *University of CA at Berkeley*, 566.
- Sasaki, K., Ohashi, T., & Ando, A. (1997). High-Speed Rail Transit Impact on Regional Systems: Does The Shinkansen Contribute To Dispersion? *The Annals of Regional Science*, (31), 76-99.
- Shin, D. C. (2005). *Recent Experience of and Prospects for High-Speed Rail in Korea: Implications of a Transport System and Regional Development from a Global Perspective*. Institute of Urban and Regional Development University of California, Berkeley.
- Suh, S., Yang, K. Y., Lee, J. H., Ahn, B. M., & Kim, J. H. (2005). Effects of Korean Train Express (KTX) Operation on the National Transport System. *Proceedings of the Eastern Asia Society for Transportation Studies*, (5), 176-188.
- Tang, S., Savy, M., & Doulet, J. F. (2011). High Speed Rail in China and Its Potential Impacts on Urban and Regional Development. *Local Economy*, 410-421.
- Vickerman, R. W. (2009). Indirect and Wider Economic Impacts of High-Speed Rail. *ResearchGate*, 2-10.
- Wang, B. (2015). Estimating Economic Impacts of Transport Investments Using TREDIS: A Case Study on a National Highway Upgrade Program. *Australasian Transport Research Forum*, 2-14.
- Zhang, M., Wu, Q., Wu, D., Zhao, L., & Liu, X. (2014). Analysis of the Influence on Regional Economic Development of High-Speed Railway. *Journal of Chemical and Pharmaceutical Research*, 243-253.

DEMİRYOLU KULLANIMI İLE ÇEVRESEL BOZULMA ARASINDAKİ NEDENSELLİK İLİŞKİSİNİN ANALİZİ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ

Doç. Dr. Pınar KOÇ
Gümüşhane Üniversitesi

Prof. Dr. Nuri BALTACI
Gümüşhane Üniversitesi

ÖZET

Ulaşım sektörü, zaman ve maliyet tasarrufu kanalıyla mikro düzeyde kaynak etkinliğini artırırken, faktör verimliliğini ve dolayısıyla ekonomik kalkınma sürecini pozitif etkilemektedir. Bütün ulaşım sistemleri, ekonomik kalkınma sürecinde belirli bir etki alanına sahiptir. Hat kapasitesi ve demiryolu yapımında daha az araziye ihtiyaç duyulması, negatif sosyal maliyetlerinin diğer ulaşım sistemlerine göre daha düşük olması, daha ucuz ve güvenli olması, karbon salınımı ve enerji tüketiminin diğer ulaşım türlerine göre daha düşük olması nedeniyle özellikle gelişmiş ülkelerde demiryolları tercih edilmektedir. Küresel piyasalara entegre olma ve AB'ye uyum sağlama hedefleri çerçevesinde ulaşım yatırımları içinde demiryollarına ayrılan pay artırılmıştır. Bu bağlamda 2000-2019 dönemini kapsayan bu çalışmanın amacı Türkiye'de demiryolu kullanımı ile toplam karbon salınımı arasındaki nedensellik ilişkisini analiz etmektir. Çalışmada demir yolu kullanımını temsil etmek üzere tren çeşitlerine göre yolcu sayısı kullanılmıştır. Kişi başına düşen karbon emisyonu çevresel bozulma göstergesi olarak kullanılmaktadır. Değişkenler arasındaki nedensellik ilişkilerini analiz etmek için Toda Yamamoto ve Fourier Toda Yamamoto nedensellik testleri kullanılmıştır. Çalışmadan elde edilen sonuçlar demiryolu kullanımı ile karbon emisyonlar arasında herhangi bir nedensellik ilişkisi bulunmadığını göstermektedir. Bu çerçevede, Türkiye'de demiryolu kullanımının, karbon emisyonu öngörülerini için kullanılamayacağı söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Demiryolu kullanımı, Çevresel bozulma, Nedensellik testleri

THE ANALYSIS OF CAUSALITY RELATIONSHIP BETWEEN USE OF RAILWAY AND ENVIRONMENTAL DEGRADATION: EXAMPLE OF TURKEY

ABSTRACT

The transportation sector increases resource efficiency at the micro level through time and cost saving and it affects factor productivity, and thus the process of economic development positively. All transportation systems have a certain sphere of influence on the process of economic development. Railways are especially preferred in developed countries because of needing the need for less land in line capacity and railway construction, lower negative social costs compared to other transportation systems, and being cheaper and safer. The aim of this study is to analyze causality relationship between railway usage and total carbon emission in Turkey for the period of 2000-2019. The number of passengers by train type represents the use of trains in the study. Carbon emissions per capita were used as indicators for environmental degradation. Toda Yamamoto and Fourier Toda Yamamoto tests were applied to analyze causality relationships between variables. The results show that there is no causality between the use of railways and carbon emissions. In this framework, it can be said that use of railway cannot be use for carbon emission forecasts in Turkey.

Keywords: Demiryolu kullanımı, Çevresel bozulma, Nedensellik testleri

GİRİŞ

Ulaşım sistemleri zaman ve maliyet tasarrufu sağlayarak ve ekonomik karar birimleri arasında etkileşimi artırarak mikro ve makro bazda önemli pozitif dışsallıklar sağlarken, çevre ve gürültü kirliliği, trafik yoğunluğu ve kaza sayılarında artış gibi negatif dışsallıklar da sağlamaktadır. Demiryolları, diğer ulaşım sistemlerine kıyasla daha az negatif dışsallıklar yaratmaktadır. Hat kapasitesi ve demiryolu yapımında daha az araziye ihtiyaç duyulması, negatif sosyal maliyetlerinin diğer ulaşım sistemlerine göre daha düşük olması, daha ucuz ve güvenli olması, karbon salınımı ve enerji tüketiminin diğer ulaşım türlerine göre daha düşük olması nedeniyle, demiryollarının temel özellikleridir (Carpenter, 1994; İnan ve Demir, 2017; Servantie, 2015; Baran ve Esmer, 2018).

Tablo 1. Ulaşım Sistemlerine Göre Birim Nakliyat Başına Enerji Tüketimleri

		Yolcu Taşımacılığı (kcal/ kişi-km)	Yük Taşımacılığı (kcal/ ton-km)
Karayolu	Otomobil	567	-
	Otobüs	155	-
	Kamyon	-	921
Demiryolu		48	61
Denizyolu		20	25
Havayolu		100	-

Kaynak: TMMOB, 2012: 67

Tablo 1 ulaşım sistemlerine göre birim nakliyat başına enerji tüketim istatistiklerini vermektedir. Tablo 1 incelendiğinde karayolu ile yapılan yolcu ve yük taşımacılığında birim enerji tüketimlerinin diğer ulaşım türlerine göre çok daha yüksek olduğu görülmektedir.

Tablo 2. Ulaşım Sistemlerine Göre 1 Kilo Karbon Salımı Ortaya Çıkması için Katedilen Mesafe

Ulaşım Türü	Karayolu		Demiryolu	Havayolu
	Otobüs	Otomobil		
Mesafe	12	7	42	7

Kaynak: TMMOB (2012) verileri kullanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Demiryolu kullanımında 1 kg karbon salınımı ortaya çıkması için gidilmesi gereken mesafe 42 km iken, otobüste bu mesafe 12 km, uçakta 7 km'dir. Karayolları, demiryollarına kıyasla 2,7 kat daha fazla arazi gerektirmektedir ve demiryolu yapım maliyeti daha ucuzdur. Yapılan araştırmalarda karayollarındaki gürültü şiddetinin 72-92 desibel arasında değiştiği tespit edilmiştir. Ağır taşıtlar için bu değer 103 desibele kadar çıkmaktadır. Havayollarında bu gürültü şiddeti 103-106 desibeldir. Buna karşı saatte 150 km hızla giden bir trenin gürültüsü 65-75 desibel arasındadır. Japonya, Fransa ve Rusya'da kabul edilebilir gürültü standardı 40 ile 70 desibel arasında değişmektedir. İnsan sağlığı açısından 8 saatlik bir çalışma için gürültü sınırının en fazla 90 desibel olduğu göz önüne alındığında demiryollarının önemi daha da artmaktadır (TMMOB, 2012: 70).

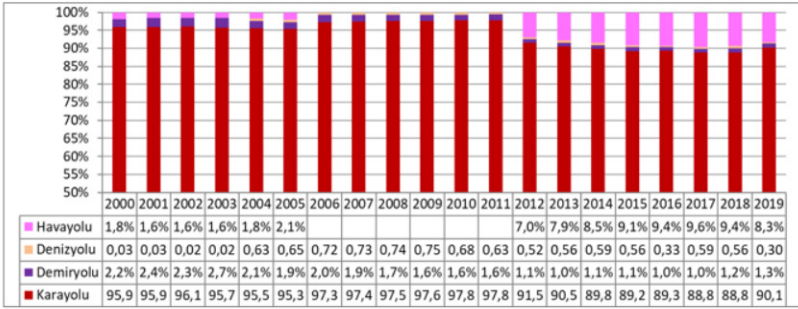
Bunlara ilave olarak, son dönemlerde otomotiv endüstrisinde artan rekabet ve havayolu ulaşımına talebin artması nedeniyle karayoluna talebin azalması beklenmektedir. Bu bağlamda, AB ülkelerinde demiryolu ulaşım sistemlerinin iyileştirilmesi ve ulaşım sistemleri arasında demiryolunun payının artırılması yönünde önemli düzenlemeler yapılmaktadır. AB'ye uyum politikaları çerçevesinde Türkiye'de demiryolu yatırımları artırılmıştır (Servantie, 2015). Bu bağlamda demiryolu

hat uzunlukları, yük ve yolcu taşımacılığında demiryolunun payı artmıştır.

Tablo 3. Yıllar İtibariyle Karayolu ve Demiryolu Ağı (km)

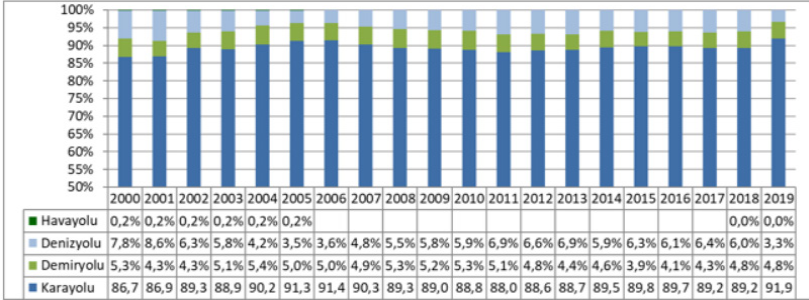
YILLAR	2002	2005	2010	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Karayolu Ağ Uzunluğu (km)	63.082	63.606	64.865	66.437	67.161	67.620	68.034	68,231	68,633
Demiryolu Ağ Uzunluğu (km)	10.948	10.973	11.940	12.532	12.532	12.608	12.740	12.803	-

Kaynak: T.C. Çevre Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı

Şekil 1. Türkiye'de Ulaşım Türlerine Göre Yolcu Taşıma Oranları (%)

Kaynak: T.C. Çevre Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı

Şekil 2. Türkiye'de Ulaşım Türlerine Göre Yurt İçi Yük Taşıma Oranları

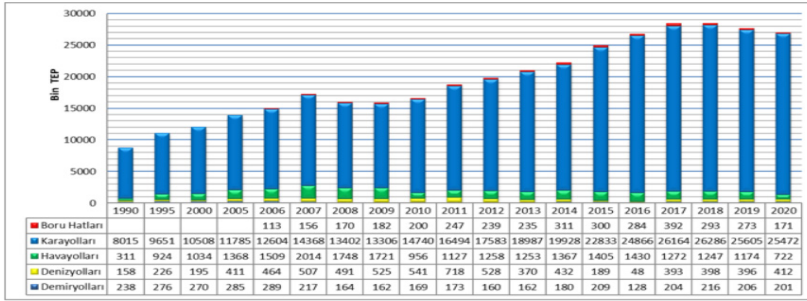
Kaynak: T.C. Çevre Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı

Şekil 2 Türkiye'de ulaşım türlerine göre yurt içi yük taşıma oranlarını vermektedir. Şekil incelendiğinde yük taşımacılığında karayollarının payının %90'a ulaştığı gözlenmektedir. Demiryollarının payı %5'ler civarındadır.

Tablo 4. Ulaşım Türüne Göre Sera Gazı Emisyonu

Yıllar	1990	1995	2000	2005	2010	2015	2018	2019
Toplam	26.969	34.113	36.465	42.041	45.392	75.789	82.787	80.745
Havayolu	923	2.775	3.099	4.089	2.862	4.205	3.648	3.472
Karayolu	24.777	29.760	31.850	35.532	39.941	69.309	77.289	75.130
Demiryolu	721	768	713	757	517	480	388	357
Denizyolu	509	726	623	1.299	1.682	1.147	920	1.204
Diğer ulaştırma	39	83	180	364	390	647	541	580

Kaynak: T. C. Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı

Şekil 3. Ulaşım Türüne Göre Nihai Enerji Tüketimi (Bin TEP)

Kaynak: T. C. Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı

Şekil 3 Türkiye'de ulaşım türüne göre nihai enerji tüketimini vermektedir. 2020 yılında Türkiye'de ulaştırma sektöründe tüketilen toplam enerji miktarı, toplam 26 milyon 979 bin ton eşdeğer petrodür. Boru hatları için tüketilen enerji hariç tutulduğunda, tüketilen enerjinin %95'i karayollarında, %2,7'si havayollarında, %1,5'i denizyollarında ve %0,7'si diğer ulaştırma türlerinde kullanılmıştır.

Mevcut istatistikler, demiryollarının diğer ulaşım sistemlerine kıyasla daha az çevresel bozulmaya yol açtığını doğrulamaktadır. Bu bağlamda bu çalışmada Türkiye'de demiryolu kullanımı ile çevresel bozulma arasındaki nedensellik ilişkileri analiz edilmiştir.

LİTERATÜR TARAMASI

Demiryolu sistemlerinin çevresel etkilerini inceleyen sınırlı sayıda çalışmabulunmaktadır. Plakhotnikvd.(2005) Ukrayna'nın Prydniprovskya bölgesinde demiryollarının çevresel etkilerini incelemiştir. İncelenen bölgede kirlilik seviyesinin yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Öztürk ve Öztürk (2017) Türkiye'de üç ana ulaşım sistemini çevreye etkileri bakımından karşılaştırmıştır. Çalışmadan elde edilen sonuca göre, kara yolu en fazla çevresel bozulmaya yol açan ulaşım sistemidir. Demiryolu daha çevre dostu bir ulaşım sistemidir.

Şahan (2017) demiryolu taşımacılığını çevresel sürdürülebilirlik açısından incelemiştir. Çalışmada ulaşım kaynaklı karbon emisyonları istatistiklerine dayalı olarak, demiryolu taşımacılığının çevresel sürdürülebilirlik açısından önemi vurgulanmıştır.

Köllő vd. (2021) Avrupa ülkelerinde demiryollarının çevresel etkilerini incelemiştir. Çalışmadan elde edilen bulgular diğer ulaşım sistemlerine göre demiryollarının daha çevre dostu olduğunu doğrulamaktadır.

Landgraf vd. (2022) Avusturya verilerinden yola çıkarak demiryolu sistemleriyle bağlantılı maliyetler ve çevresel etkileri araştırmıştır. Demiryolları daha düşük çevresel maliyetlere sahiptir.

YÖNTEM VE VERİ SETİ

2000-2019 dönemini kapsayan bu çalışmanın amacı, Türkiye’de demiryolu kullanımı ile toplam karbon salınımı arasındaki nedensellik ilişkisini analiz etmektir. Çalışmada demir yolu kullanımını temsil etmek üzere tren çeşitlerine göre yolcu sayısı kullanılmıştır.

Tablo 5: Değişkenler ve Veri Tabanları

Değişkenler	Gösterim	Veri Tabanı
Tren çeşitlerine göre yolcu sayısı	LNNT	Ulaştırma Bakanlığı
Kişi başına düşen karbon emisyonu	LNCO ₂	OECD

Kişi başına düşen karbon emisyonu çevresel bozulma göstergesi olarak kullanılmaktadır. Değişkenler arasındaki nedensellik ilişkilerini analiz etmek için Toda Yamamoto ve Fourier Toda Yamamoto nedensellik testleri kullanılmıştır.

Toda Yamamoto Nedensellik Testi

Toda Yamamoto (1995) tarafından geliştirilen Toda Yamamoto Nedensellik Testinde değişkenlerin maksimum eş bütünleşme mertebesi kadar gecikme sayısı nedensellik denklemine ilave edilmekte ve değişkenler durağan olmasa bile, değişkenlerin düzey değerleri kullanılarak değişkenler arasındaki nedensellik ilişkileri sınanabilmektedir. Bu sayede fark alma işleminden kaynaklanan bilgi kaybı da önlenabilmektedir. Toda Yamamoto Nedensellik testi aşağıdaki denkleme dayanmaktadır.

$$Y_t = \mu + \sum_{i=1}^k \alpha_{1i} Y_{t-i} + \sum_{j=k+1}^{k+d_{max}} a_{2j} Y_{t-j} + \sum_{i=1}^k \beta_{1i} X_{t-i} + \sum_{j=k+1}^{k+d_{max}} \beta_{2j} X_{t-j} + \varepsilon_{1,t}$$

$$Y_t = \mu + \sum_{i=1}^k \alpha_{1i} Y_{t-i} + \sum_{j=k+1}^{k+d_{max}} a_{2j} Y_{t-j} + \sum_{i=1}^k \beta_{1i} X_{t-i} + \sum_{j=k+1}^{k+d_{max}} \beta_{2j} X_{t-j} + \varepsilon_{1,t} \quad (1)$$

$$X_t = \sigma + \sum_{i=1}^k \delta_{1i} X_{t-i} + \sum_{j=k+1}^{k+d_{max}} \delta_{2i} X_{t-i} + \sum_{i=1}^k \gamma_{1i} Y_{t-i} + \sum_{j=k+1}^{k+d_{max}} \gamma_{2i} Y_{t-i} + \varepsilon_{2,t}$$

$$X_t = \sigma + \sum_{i=1}^k \delta_{1i} X_{t-i} + \sum_{j=k+1}^{k+d_{max}} \delta_{2i} X_{t-i} + \sum_{i=1}^k \gamma_{1i} Y_{t-i} + \sum_{j=k+1}^{k+d_{max}} \gamma_{2i} Y_{t-i} + \varepsilon_{2,t} \quad (2)$$

(1) Numaralı denklem X değişkeninde Y değişkenine doğru nedenselliği sınarken, (2) numaralı denklem Y değişkeninden X değişkenine doğru nedenselliği sınamaktadır. Test MWald istatistiğine dayanmaktadır. Temel hipotezin reddedilmesi seçilen değişkenler arasında nedensellik ilişkisi bulunduğunu göstermektedir.

Fourier Toda Yamamoto Nedensellik Testi

Yapısal kırılmaların varlığı serilerin seyrini değiştirerek, değişkenler arasındaki ilişkilerin de bozulmasına neden olmaktadır. Bu bağlamda Nazlıoğlu vd. (2016) Toda Yamamoto nedensellik testine trigonometrik terimler ilave ederek yumuşak yapısal kırılmaları dikkate alan Fourier Toda Yamamoto Nedensellik testini geliştirmiştir. Fourier Toda Yamamoto nedensellik testi aşağıdaki denkleme dayanmaktadır.

$$Y_t = a_0 + \delta_1 \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \delta_2 \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \beta_1 Y_{t-1} + \dots + \beta_{p+d_{max}} Y_{t-(p+d_{max})} + u_t$$

$$Y_t = a_0 + \delta_1 \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \delta_2 \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \beta_1 Y_{t-1} + \dots + \beta_{p+d_{max}} Y_{t-(p+d_{max})} + u_t \quad (3)$$

Temel hipotezin reddedilmesi değişkenler arasında nedensellik ilişkisinin bulunduğu anlamına gelmektedir.

TAHMİN SONUÇLARI

Toda Yamamoto ve Fourier Toda Yamamoto nedensellik testlerinin uygulanabilmesi için öncelikle serilerin maksimum durağanlık mertebesinin belirlenmesi gerekmektedir. Durağanlık mertebesini belirleyebilmek için ADF ve Fourier ADF birim kök testleri kullanılmıştır. Tablo 6 ADF ve Fourier ADF birim kök testi sonuçlarını vermektedir.

Tablo 6. ADF ve Fourier ADF Birim Kök Testi

Değişken	Fourier ADF			ADF	
	FADF	k	F	ADF	P
LNCO ₂ (Düzey)	-1.145	2.00	2.71	-0.690	0.8264
LNDT(Düzey)	-0.723	1.00	9.69	-	-
$\Delta\Delta$ LNCO ₂ (Fark)	-	-	-	-3.678	0.0151**
$\Delta\Delta$ LNDT(Fark)	-5.46	1.00	11.15	-	-

**Fourier ADF testi için F kritik değerleri %1, %5 ve %10 anlam düzeyleri için sırasıyla; 10.35, 7.58 ve 6.35tir. Kritik değerler Enders ve Lee (2012)'den alınmıştır.

Tahmin sonuçları incelendiğinde, LNCO₂ ve LNDT serilerinin düzey değerlerinde durağan olmadıkları, ancak; birinci farkları alındığında durağanlaştıkları görülmektedir. Serilerin maksimum eşbütünleşme derecesi birdir. Tablo 7 Toda Yamamoto Nedensellik Testi sonuçlarını vermektedir. Tablo sonuçları incelendiğinde değişkenler arasında herhangi bir nedensellik ilişkisi bulunmadığı görülmektedir.

Tablo 7. *Toda Yamamoto Nedensellik Testi Sonuçları*

Nedenselliğin Yönü	Optimal lags	dmax	Wald İstatistiği	P
LNDT→LNCO ₂	1.00	1.00	0.188	0.672
LNCO ₂ →LNDT	1.00		0.102	0.978

Yapısal kırılmaların nedensellik ilişkilerinde bir değişmeye neden olup olmadığını test etmek için ilave olarak Fourier Toda Yamamoto Nedensellik Testi uygulanmıştır. Tablo 8 Fourier Toda Yamamoto Nedensellik Testi Sonuçlarını vermektedir. Tahmin sonuçları incelendiğinde yine değişkenler arasında bir nedensellik ilişkisi bulunmadığı görülmektedir.

Tablo 8. *Fourier Toda Yamamoto Nedensellik Testi Sonuçları*

	k	dmax	Wald İstatistiği	P
LNDT→LNCO ₂	1.00	1.00	1.225	0.292
LNCO ₂ →LNDT	1.00		0.585	0.464

SONUÇ

Gelişmiş ulaşım sistemlerinin varlığı zaman ve maliyet tasarrufu sağlayarak ülke kalkınmasına pozitif katkılar sağlarken, çevre ve gürültü kirliliğine yol açarak, özellikle sürdürülebilir kalkınma politikaları bakımından olumsuz sonuçlar doğurmaktadır. Bu bağlamda demiryollarının daha az arazi kullanımı gerektirmesi, daha az enerji kullanımı gerektirmesi ve daha düşük karbon salınımına yol açması, daha az gürültü kirliliğine neden olması nedeniyle daha çevre dostu bir ulaşım sistemi olduğu vurgulanmaktadır. Kalkınmanın sürdürülebilirliği açısından daha elverişli olması ve son dönemlerde otomotiv sektöründe yaşanan sıkıntılar özellikle AB ülkelerinde demiryolu kullanımının artırılması ve mevcut pazarın rekabete açılması yönünde önemli kararların alınmasına neden olmuştur. Bu çerçevede Türkiye’de de demiryolu yatırımları artırılmış ve demiryolu kullanımını özendirici politikalar uygulanmaya başlanmıştır. Bu çalışmada demiryolu sistemlerinin sürdürülebilir kalkınma sürecindeki önemi vurgulanarak Türkiye’de demiryolu kullanımı ile kişi başına düşen karbon emisyonları arasındaki nedensellik ilişkileri test edilmiştir. Çalışmadan elde edilen sonuçlara göre Türkiye’de demiryolu kullanımı ile kişi başına düşen karbon emisyonları arasında herhangi bir nedensellik ilişkisi bulunmamaktadır.

Elde edilen bu bulgular, Türkiye’de geçmiş dönem demiryolu kullanımının, çevresel bozulma öngörülerini için kullanılamayacağını göstermektedir. Bu durum iki şekilde açıklanabilir. Birincisi, Türkiye’de demiryolu yatırımları ve demiryolu kullanımı önceki dönemlere kıyasla artmış olmasına rağmen, Türkiye demiryolu hat uzunluğu ve yük ve yolcu taşımacılığında demiryolu kullanımı bakımından AB ülkelerinin oldukça gerisindedir. İkincisi, karayollarının yoğun kullanımına ilave olarak yenilenebilir enerji tüketimi, yenilenemeyen enerji tüketimine kıyasla oldukça düşüktür. Bu bağlamda demiryolu yatırımlarının ve yük ve yolcu taşımacılığında demiryolu kullanımının artırılmasına dönük politikalar ve temiz enerji kullanımına yönelik alternatif kaynakların kullanımına yönelik çalışmalar hızlandırılmalıdır.

KAYNAKÇA

- Baran, S. & Esmer, S. (2018). Demiryolu taşımacılığının lojistikteki önemi ve Türkiye’deki mevcut durumu hakkında bir değerlendirme. IV. International Caucasus-Central Asia Foreign Trade And Logistics Congress, September, 7-8, Didim/Aydın.
- Carpenter, T. G. (1994). *The environmental impact of railways*. Wiley Publishers.
- İnan, M. ve Demir, M. (2017). Demiryolu ulaşımı ve Türkiye’de hızlı tren yatırımlarının etkileri: Eskişehir-Konya Örneği. *Firat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 27(1), 99-120.
- Köllő, A., Faur, A., Köllő, G. & Puskás, A. (2021). environmental impacts of railway transportation systems. *Earth Sciences And Human Constructions*, 1, 1-5.
- Landgraf, M., Zeiner, M., Knabl, D. & Corman, F. (2022). Environmental impacts and associated costs of railway turnouts based on Austrian data. *Transportation Research Part D: Transport and Environment*, 103, 103168.
- Nazlıoğlu, S., Gormus A. & Soytaş, U. (2016). Oil prices and real estate investment trusts (reits): Gradual shift causality and volatility transmission analysis. *Energy Economics*. 1-28
- Öztürk, O. ve Öztürk, O. (2017). Demiryolu denizyolu ve karayolunun ülkemizde enerji tüketimi ve çevresel etkiler açılarından karşılaştırılmaları. 02.09.2022 tarihinde pap_indexive15942229532147483647.pdf adresinden erişildi.
- Plakhotnik, V. N., Onyshchenko, J.V. & Yaryshkina, L.A. (2005). The environmental impacts of railway transportation in the Ukraine. *Transportation Research Part D: Transport and Environment*, 10(3), 263-268.
- Servantie, D. (2015). *AB ve Türkiye demiryolu politikalarının karşılaştırmalı analizi*. IKV Değerlendirme Notu. No: 142.
- Şahan, D. (2017). Demiryolu taşımacılığının çevresel sürdürülebilirlik çerçevesinde analizi. *Politik Ekonomik Kuram*, 1(2), 1-15.
- TMMOB (2012). *Ulaşımında demiryolu gerçeği*. Ankara: MMO Yayınları
- Toda, H.Y. & Yamamoto, T. (1995). Statistical inference in vector auto regressions with possibly integrated processes. *Journal of Econometrics*, 66, 225-250

YOL VE KUŞAK PROJESİNİN DIŞ TİCARET ÜZERİNE ETKİSİ: SEÇİLMİŞ ÜLKE ÖRNEKLERİ

Doç. Dr. Nurgün TOPALLI

Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi

ÖZET

Küreselleşme ve bilişim teknolojilerinde yaşanan gelişmeler ülkeler arasındaki ekonomik birlikleri yaygınlaştırmaya başlamıştır. Ekonomik iş birliği ile ülkeler büyük pazarlara ulaşmayı, ölçek ekonomilerinden yararlanmayı, doğrudan yatırımları çekmeyi, rekabeti artırmayı, teknoloji transferi sağlamayı ve belki de en önemlisi ticaret hacmini artırmayı hedeflemektedir. Ekonomik işlemlerin daha büyük hacimli piyasalarda gerçekleşmesinin ülke ekonomileri üzerinde olumlu etkileri olduğu genel olarak kabul edilmektedir. Son zamanların en dikkat çekici iş birliklerinden biri, Çin'in 2013 yılında başlattığı Kuşak ve Yol Projesi'dir (BRI). Kuşak ve Yol Projesi, dünya genelinde birçok farklı kıtadan ülkeleri kapsamaktadır ve 2021 yılı itibarıyla Çin ile birlikte Kuşak ve Yol Projesi'ne (BRI) 140 ülke dahil olmuştur. Kuşak ve Yol Projesinin amaçları arasında ülkeler arasındaki bağlantının artırılması, ticaret maliyetlerinin azaltılması ve yeni ve iyileştirilmiş büyük ulaşım altyapısı projeleri yoluyla pazar entegrasyonunun teşvik edilmesi yer almaktadır. Bu çalışmanın amacı, Kuşak ve Yol Projesi kapsamında yer alan Çin başta olmak üzere, Türkiye ve diğer bazı ekonomilerin dış ticaretindeki gelişmeleri incelemektir.

Anahtar Kelimeler: Kuşak ve Yol Projesi, Dış Ticaret, Çin, Türkiye

THE EFFECT OF THE ROAD AND BELT PROJECT ON FOREIGN TRADE: EXAMPLES OF SELECTED COUNTRIES

ABSTRACT

Globalization and developments in information technologies have started to spread economic unions between countries. Through economic cooperation, countries aim to reach large markets, benefit from economies of scale, attract direct investments, increase competition, provide technology transfer, and perhaps most importantly, increase

trade volume. It is generally accepted that the realization of economic transactions in larger volume markets has positive effects on the economies of the countries. One of the most notable collaborations recently is the Belt and Road Project (BRI) launched by China in 2013. The Belt and Road Project includes countries from many different continents around the world, and as of 2021, 140 countries have been included in the Belt and Road Project (BRI) with China. The objectives of the Belt and Road Project include increasing connectivity between countries, reducing trade costs, and promoting market integration through new and improved large transport infrastructure projects. The aim of this study is to examine the development in foreign trade of Turkey and some other economies, especially China, which are included in the Belt and Road Project.

Keywords: Belt and Road Project, Foreign Trade, China, Turkey

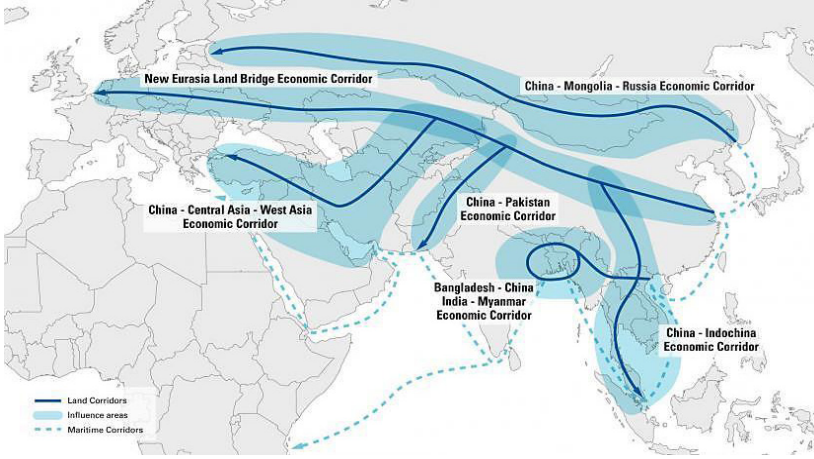

Şekil 1. MS 1. Yüzyılda Tarihi İpek Yolu Rotası

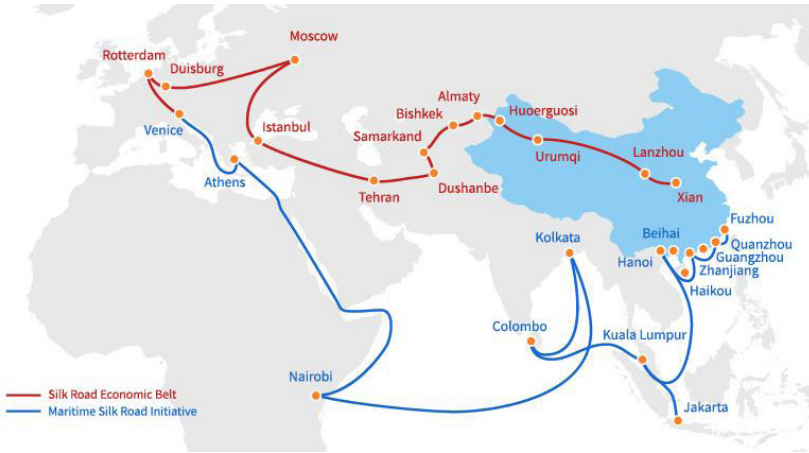
Kaynak: www.worldhistory.org

Tarihi İpek Yolu Hindistan ve Çin'den başlayarak, Mezopotamya, Mısır, Afrika, Yunanistan, Roma ve İngiltere'ye kadar ulaşmış bir güzergâhtır. Bu rotaya İpek Yolu adının verilmesinde taşınan ürünlerin içinde ipeğin ağırlıklı olması etkili olmuştur (İkiz, 2019: 1691). Yaklaşık 8000 km uzunluğunda olan hattın Doğu, Güney ve Güneydoğu Asya; Akdeniz, Kuzey Afrika ve Avrupa arasında en kapsamlı ticari ve sosyal iletişim hattını oluşturduğu kabul edilmektedir (Yılmaz, 2017: 672).

Çin tarafından 2013 yılında geliştirilen Tek Kuşak ve Tek Yol (One Belt, One Road) Projesi tarihi İpek Yolu sınırlarını üzerinden Çin ile Avrupa'yı hızlı ulaşım ağları (karayolu, demiryolu, limanlar) yoluyla bağlamayı amaçlamaktadır (İkiz, 2019: 1688). Tek Kuşak Tek Yol Projesi'nde "kuşak" kelimesi ülkeleri birbirine bağlayacak ulaştırma ağlarını, "yol" kelimesi ise kara ve denizyollarını ifade etmektedir. Tek Kuşak Tek Yol Projesi'nde altı ekonomik koridor yer almaktadır. Bu ekonomik koridorlardan biri Çin-Moğolistan-Rusya Ekonomik koridorudur. Bu koridorun en önemli özelliği Çin'i Moğolistan üzerinden Rusya'ya bağlayan en kısa yol olmasıdır. Diğer bir ekonomik koridor Yeni Avrasya Kara Köprüsü projesidir. Bu proje ile Çin ve Avrupa'nın Kazakistan, Rusya ve Belarus üzerinden demiryolu hatlarıyla birbirine bağlanması amaçlanmaktadır. Üçüncü koridor Batı Çin eyaleti olan Sincan'dan başlayarak Orta Asya ülkeleri Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Özbekistan ve Türkmenistan üzerinden geçen Çin-Orta Asya-Batı Asya Ekonomik Koridorudur. Aynı zamanda bu koridor Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye'yi doğrudan bağlayan "Demir İpek Yolu" hattını (Orta Demiryolu Koridoru- Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu hattı) da içermektedir. Türkiye Tek Kuşak Tek Yol Girişiminde Orta Koridor diğer adıyla 'Çin-Orta Asya-Batı Asya Ekonomik Koridoru' içinde yer almaktadır. Bu koridor ile Türkiye Asya ve Avrupa arasında proje kapsamında taşınacak mallar için kritik öneme sahip bir transit ülke konumuna gelmektedir. Çin-Hindistan Yarımadası Ekonomik Koridoru ile dış ticaretini ağırlıklı olarak Çin'le gerçekleştiren Tayland, Myanmar, Laos, Kamboçya, Vietnam, Malezya ve Singapur'un Çin'e kara ve demiryolları ile bağlanması hedeflenmektedir. Çin-Pakistan Ekonomik Koridoru Çin'in kuzeybatı Sincan bölgesini Pakistan'ın Gwadar limanına bağlamayı amaçlamakta ve bu kapsamda karayolu, demiryolu, enerji hatları ve fiber optik ağ kurma projelerini içermektedir. Tek Kuşak Tek Yol girişimindeki ekonomik koridorlardan bir diğeri ise Çin ve Hindistan'ı bağlamayı amaçlayan Çin-Bangladeş-Myanmar-Hindistan Ekonomik Koridorudur (Filiz, 2020: 123-126).

Şekil 2. Tek Kuşak Tek Yol Girişimi Kapsamındaki Ekonomik Koridorlar (IRU, 2017)
Kaynak: IRU, 2017 aktaran Filiz, 2020:123.

Şekil 3. 21 yy. Modern Deniz İpekyolu Güzergâhı (Silk Road Briefing, 2018)
Kaynak: Filiz, 2020:126.

Tek Kuşak ve Tek Yol projesi kapsamında Mutabakat Muhtırası imzalayan 138 ülke 4 türlü ilişki kategorize edilerek sınıflandırılmıştır. İlk kategoride Çin ile güçlü siyasi ve güçlü ekonomik ilişkisi olan ülkeler yer almaktadır. Bunlar Asya ülkeleri: Kamboçya, Laos, Myanmar, Pakistan, Moğolistan, Malezya, Kazakistan, Singapur, Kırgızistan, Vietnam, Endonezya, Tayland, Özbekistan, Güney Kore, BAE, Tacikistan, Maldivler, Türkiye, Bangladeş, Brunei; Afrika ülkeleri: Etiyopya, Gine, Mozambik, Mısır, Ekvator Ginesi, Zimbabve, Kenya, Cibuti, Kongo Cumhuriyeti, Senegal, Gabon, Sierra Leone, Nijerya, Angola, Kamerun;

Avrupa ülkeleri: Beyaz Rusya, Sırbistan, Çek Cumhuriyet; Okyanusya ülkeleri: Papua Yeni Gine, Yeni Zelanda, Samoa; Orta ve Güney Amerika ülkeleri: Suriname, Peru'dur. İkinci kategoride Çin ile güçlü siyasi ve zayıf ekonomik ilişki içinde olan ülkeler gelmektedir. Bu ülkeler arasında Asya ülkeleri: Nepal, Sri Lanka, Filipinler, Suudi Arabistan, İran, Afganistan; Afrika ülkeleri: Güney Afrika, Namibya, Tanzanya, Ruanda, Avrupa ülkeleri: Rusya, İtalya, Macaristan, Yunanistan, Portekiz, Polonya, Avusturya, Arnavutluk, Romanya, Hırvatistan; Okyanusya ülkesi: Fiji; Orta ve Güney Amerika ülkeleri: Şili, Ekvador, Venezuela, Küba, Panama yer almaktadır. Üçüncü kategoride ise zayıf siyasi ve güçlü ekonomik ilişki içinde bulunan ülkeler gelmektedir. Örneğin Asya ülkeleri: Doğu Timor, Gürcistan, Irak, Kuveyt, Ermenistan; Afrika ülkeleri: Zambiya, Gana, Gambiya, Çad, Uganda, Komorlar, Seyşeller, Liberya, Cezayir, Nijer, Güney Sudan; Avrupa ülkeleri: Ukrayna, Karadağ; Okyanusya ülkeleri: Federe Devletleri Mikronezya, Vanuatu, Kiribati; Orta ve Güney Amerika ülkeleri: Jamaika, Trinidad ve Tobago, Bolivya, Grenada, Barbados'tur. Son kategoride ise Çin ile zayıf siyasi ve zayıf ekonomik ilişkide olan ülkeler bulunmaktadır. Bu grupta yer alan ülkelere Asya ülkeleri: Azerbaycan, Katar, Bahreyn, Yemen, Umman, Lübnan; Afrika ülkeleri: Sudan, Madagaskar, Moritanya, Burundi, Cote Fildişi Sahili, Fas, Somali, Mali, Tunus, Benin, Cape Verde, Libya, Lesoto, Togo; Avrupa ülkeleri: Slovenya, Kıbrıs, Bulgaristan, Bosna-Hersek, Estonya, Lüksemburg, Slovakya, Kuzey Makedonya, Letonya, Malta, Litvanya, Moldova; Okyanusya ülkeleri: Tonga, Cook Adaları, Solomon Adaları, Niue; Orta ve Güney Amerika ülkeleri: Dominika, Guyana, Uruguay, Antigua ve Barbuda, Kosta Rika, Dominik Cumhuriyeti, El Salvador örnek verilebilir (Sano, 2021: 8). Temel olarak Tek Kuşak ve Tek Yol Projesi (BRI), Çin ve diğer ülkeler arasında ticaret, yatırım, insan-insan ilişkileri, finansal entegrasyon ve politika koordinasyonunu artırmak için tasarlanmış bir dizi ikili ve çok taraflı anlaşmayı içermektedir (Dunford, 2021: 93). Tek Kuşak ve Tek Yol Projesi ile ülkeler arasındaki ekonomik ilişkiler başta olmak üzere toplumsal ve kültürel ilişkilerinde artırılması planlanmaktadır.

ÜLKELERİN EKONOMİK GÖSTERGELERİ

Bu bölümde Çin, Türkiye ve Bağımsız Devletler Topluluğu ülkelerinin ihracat ve ithalat değerlerine yer verilmiştir.

2021 yılında Çin'in ihracatı yaklaşık 3,36 trilyon dolar olarak gerçekleşmiştir. Çin'in ihracatında ilk sırada %17,2'lik payla ABD gelmektedir. ABD'yi sırasıyla Hong Kong, Japonya, Güney Kore, Vietnam, Almanya izlemektedir. Çin'in dış ticaret dengesi incelendiğinde Japonya, Güney Kore, Almanya, Malezya, Tibet Çin, Rusya ve Avustralya ile dış açık

verdiği gözlemlenmektedir. 2021 yılında Çin yaklaşık 2,6 trilyon dolar ithalat gerçekleştirmiştir. Çin'in ithalatında Tibet, Güney Kore, Japonya, ABD ve Avustralya, Almanya ilk sırada gelen ülkeler arasında yer almaktadır. Bağımsız Devletler Topluluğu ülkeleri 2021 yılında yaklaşık 705,0 milyar dolar ihracat gerçekleştirmiş ve dünya ihracatındaki payı %3,2 olmuştur. Bağımsız Devletler Topluluğu içinde Rusya'nın %2,2'lik payla göreceli olarak diğer ülkelere göre yüksek olduğu gözlemlenmektedir. Ukrayna, Kazakistan, Azerbaycan, Özbekistan gibi diğer Bağımsız Devletler Topluluğu ülkelerinin dünya ihracatındaki payı ise %0,1 ila %0,3 arasında değişmektedir. İlgili ülkelerin dünya ihracatı içindeki payının göreceli olarak düşük olduğu söylenebilir. 2021 yılı verilerine göre ihracatta ilk sırada mineral yakıtlar, mineral yağlar ve bunların damıtılmasından elde edilen ürünler ikinci sırada cevherler, cüruf ve kül ihracatında yer almaktadır. Bağımsız Devletler Topluluğu ülkeleri 2021 yılında yaklaşık 521,6 milyar dolar ithalat gerçekleştirmiş ve dünya ithalatındaki payı %2,3 olmuştur. Bağımsız Devletler Topluluğu içinde Rusya'nın %1,3'lük payla ithalattaki payının göreceli olarak diğer ülkelere göre yüksek olduğu gözlemlenmektedir. Ukrayna, Kazakistan, Azerbaycan, Özbekistan gibi diğer Bağımsız Devletler Topluluğu ülkelerinin dünya ithalatındaki payı ise %0,1 ila %0,3 arasında değişmektedir. İlgili ülkelerin dünya ithalatındaki payının da ihracata benzer şekilde göreceli olarak düşük olduğu söylenebilir. Bağımsız Devletler Topluluğu ülkelerinin ithalatında ilk sırada elektrikli makine ve teçhizat ve bunların aksam ve parçaları; ses kaydediciler ve çoğaltıcılar, televizyon gelirken ikinci sırada makineler, mekanik cihazlar, nükleer reaktörler, kazanlar; parçaları ve üçüncü sırada demiryolu veya tramvay vagonları dışındaki araçlar ve bunların parça ve aksesuarları gelmektedir (www.trademap.org E.T: 2/10/2022).

2021 yılı verilerine göre Türkiye'nin toplam ihracat değeri yaklaşık 225,2 milyar dolar, dünya ihracatındaki payı ise yaklaşık %1 olarak gerçekleşmiştir. 2021 yılında Türkiye'nin toplam ithalatı ise yaklaşık 271,4 milyar dolar olmuştur (www.trademap.org E.T: 2/10/2022). Tablo 1'de 2021 yılı Türkiye'nin Çin'e olan ihracat değerlerine yer verilmiştir.

Tablo 1: 2021 Yılı Türkiye'nin Çin'e İhracatı (Bin Dolar, %)

Ürün	2021 Yılı (Bin ABD Doları)	2017-2021 yılları arasında yıllık değer artışı, %	Türkiye'nin ihracatındaki payı, %
Toplam Ürün	3,662,823	4	2
Cevherler, cüruf ve kül	884,144	10	41
Tuz; kükürt; toprak ve taş; sıva malzemeleri, kireç ve çimento	729,560	-11	21
Başka yerde belirtilmeyen mallar	278,057	-6	10
Nikel ve bunlardan mamul eşya	55,972	13	40

Kaynak: www.trademap.org E.T: 2/10/2022

Türkiye ve Çin arasındaki dış ticaret bileşimi değerlendirildiğinde Türkiye'nin Çin'e ihracatında ağırlıklı olarak maden ürünleri, Çin'den ithalatında ise ileri teknoloji ürünleri olduğu ve Türkiye'nin Çin ile olan ticaretinde dış ticaret açığı verdiği gözlemlenmiştir (Filiz, 2020: 120). Tablo 2'de 2019-2021 yılları Türkiye'nin toplam ihracat ve ithalat değerleri ile CIS ülkeleriyle gerçekleştirdiği ihracat ve ithalat değerleri verilmiştir.

Tablo 2. 2019-2021 Yılı Türkiye'nin CIS Ülkelerine İhracatı ve İthalatı (Dolar)

Türkiye'nin CIS Ülkelerine İhracatı			Türkiye'nin Dünyaya İhracatı		
2019	2020	2021	2019	2020	2021
14,039,538	14,601,206	19,218,090	180,870,841	169,657,940	225,264,314
Türkiye'nin CIS Ülkelerinden İthalatı			Türkiye'nin Dünyadan İthalatı		
2019	2020	2021	2019	2020	2021
30,121,969	24,250,07	39,748,263	210,346,890	219,514,373	271,422,758

Kaynak: www.trademap.org E.T: 2/10/2022

2019-2021 yılları arasında Türkiye Bağımsız Devletler Topluluğu ülkelerine en çok makineler, mekanik cihazlar, nükleer reaktörler, kazanlar; parçaları, yenilebilir meyve ve kuruyemişler; narenciye veya kavun kabuğu, elektrikli makine ve teçhizat ve bunların aksam ve parçaları; ses kaydediciler ve çoğaltıcılar, televizyon ihracat gerçekleştirirken; Bağımsız Devletler Topluluğu ülkelerinden en çok mineral yakıtlar, mineral yağlar ve bunların damıtılmasından elde edilen ürünler; bitümlü maddeler; maden, demir ve çelik, hububat ithalatı gerçekleştirmiştir. 2021 Yılı verileri göre Türkiye Bağımsız Devletler Topluluğu ülkelerine yaklaşık 19,2 milyar dolar ihracat, 39,7 milyar dolar ithalat gerçekleştirmiştir. Bu durum ise Türkiye'nin Bağımsız Devletler Topluluğu ülkeleri ile gerçekleştirdiği ticarete açık vermesine neden olmaktadır (www.trademap.org E.T: 2/10/2022_). Genel olarak

Türkiye Çin ve Bağımsız Devletler Topluluğu ülkeleri ile dış ticaret açığı vermektedir. Tek Kuşak ve Tek Yol Projesi ile ülkeler arasında gerçekleştirilen anlaşmalar sonucu ticaret hacmindeki artış ile bu açığın Türkiye için pozitifte döndürülmesi önem arz etmektedir.

SONUÇ

Ülkeler arasında gerçekleştirilen iş birliklerin ekonomiler üzerinde olumlu etkileri olduğu kabul edilmektedir. Bu etkiler arasında geniş pazara ulaşma, ticaretin artması, doğrudan yatırımların ülkeye çekilmesi, teknoloji transferi sayılabilir. Son dönemlerde ülkeler ve bölgeler arasındaki ekonomik, toplumsal ve kültürel ilişkileri artırmaya yönelik ileri sürülen iş birliklerinden biri Tek Kuşak ve Tek Yol Projesidir. Tek Kuşak ve Tek Yol Projesi 2013 yılında ilk kez Çin tarafından ortaya atılan Asya, Afrika ve Avrupa ülkelerini içine alan geniş kapsamlı bir proje olarak değerlendirilmektedir. Bu proje Çin'i Avrupa'ya bağlayacak olan karayolları, demiryolları, hava yolları, deniz yolları hatlarının yenilemesini ve yeniden inşaatını içeren finansal destekler ve yatırımlardan oluşmaktadır. Tek Kuşak Tek Yol Projesi'nin önemli bir amacı uluslararası ticareti artırmaktır. Tek Kuşak ve Tek Yol projesinde yer alan ülkelerin Çin'in toplam ihracat ve ithalatı içindeki payı 2012'de sırasıyla %24,5 ve %27,4' iken 2019 yılında ilgili paylar %30,5 ve %28'e yükselmiştir (Dunford, 2021: 99). Bu proje 65 ülkeyi, yaklaşık 4,5 milyar nüfusu ve dünya ticaretinin %40'ını kapsamakta olup (İkiz, 2019: 1692), Tek Kuşak ve Tek Yol projesi ile Çin Afrika, Asya ve Avrupa arasındaki ticari ve sosyal ilişkileri yeniden canlandırmayı, özellikle bu bölgede yer alan ülkeler arasındaki ticari ilişkileri artırmayı amaçlamaktadır. Bu girişimin ekonomiler üzerinde altyapı yatırımlarının iyileşmesi, ticaret sürelerinin ve maliyetlerin azalması, yatırımların artması, ticaretin artması, gayrisafi yurtiçi hasılda (GSYİH) artış, Çin ordusunda büyüme gibi etkilere sahip olacağı tahmin edilmektedir (İbrahim vd., 2021: 100).

Tek Kuşak Tek Yol Projesinde Orta Koridor içinde yer alan Türkiye'nin transit ülke konumu ile Avrupa'ya hızlı ve kolay ulaşımın sağlanmasında etkili olacağı öngörülmektedir. Çin Türkiye'de yaklaşık 4 milyar doların üzerinde yatırım gerçekleştirmiştir. Bu yatırımların sektörel dağılımı ağırlıklı olarak enerji, altyapı, lojistik, finans, madencilik ve telekomünikasyon alanlarından oluşmaktadır (Dış İşleri Bakanlığı, 2022). Aynı zamanda 2021 yılında Çin Halk Cumhuriyeti ikinci büyük ticari ortağımız konumuna gelmiştir. Türkiye'nin Çin ile olan ticari ilişkilerinde yıllar itibarıyla dış açığı her geçen gün artmaktadır. Tek Kuşak Tek Yol Projesi kapsamında iki ülke arasında iş birliklerinin artmasının bu açığı Türkiye lehine azaltacağı, Çin yatırımlarının ve Çin'den gelen turistlerin Türkiye ekonomisini olumlu etkileyeceği beklenmektedir.

TARTIŞMA

Tek Kuşak ve Tek Yol Projesi'nin ülke ekonomileri üzerine olumlu etkileri olacağı vurgulanmaktadır. Ancak bununla birlikte Çin'in ekonomik ve askeri gücünün genişleyeceği, yerli üretimin Çin üreticilerle rekabet edememesi, Çin ile olan mevcut dış ticaret açıklarının daha da artması, Çin'in borçlanma politikasının ülkeler üzerinde politik ve siyasi baskı yaratabilecek olması gibi unsurlar ülkelerin gündemlerinde önemini korumakta ve tartışılmaktadır. Bu çalışmada Tek Kuşak ve Tek Yol Projesi ile dış ticaret ilişkisi Türkiye ve Bağımsız Devletler Topluluğu kapsamında ele alınmıştır. Diğer çalışmalarda Tek Kuşak ve Tek Yol Projesi'nin dış ticaret dışındaki ekonomik etkileri ülke kapsamı genişletilerek incelenebilir.

KAYNAKÇA

- Dunford, M. (2021). China's belt and road initiative and its implications for global development, *Acta Via Serica*, 6(1), 91-118.
- Filiz, T. (2020). Çin'in küresel tek kuşak tek yol girişiminde Türkiye'nin konumu üzerine bir inceleme, *Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Oğuzhan Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(2), 117-133.
- Ibrahim, S.G., Agbor, T., Arabaci, A. (2021). Impact of the belt and road initiative on world politics and economy, *African Journal of Economics and Sustainable Development*, 4(2), 96-103.
- İkiz, A. (2019). Tek kuşak tek yol projesi ve Türkiye'ye olası etkileri, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(72), 1688-1700.
- Mark, J. (2018) Çeviren İlhan, M., İpek yolu, <https://www.worldhistory.org/trans/tr/1-466/ipek-yolu/> E.T:25.10.2022.
- Sano, J. (2021). The reality of China's belt and road Initiative (BRI) from a numerical perspective promote BRI for the purpose of increasing " pro-China" countries, *Pacific Business and Industries*, Vol. XXX(79), 1-23.
- Yılmaz, E. (2017). İpek yolu hakkında kısa bir değerlendirme, *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, 9(2), 672-683.

İnternet Kaynakları

- https://www.trademap.org/Country_SelProductCountry.aspx?nvpm=1%7c156
E.T: 2/10/2022
- <https://www.worldhistory.org/uploads/images/8327.jpg?v=1661709549>
E.T:25.10.2022

İKİNCİ KARABAĞ SAVAŞI'NIN GÜNEY KAFKASYA'YA ETKİSİ

Aytan ISAYEVA

Lisans Öğrencisi, Selçuk Üniversitesi

ÖZET

İkinci Karabağ Savaşı yaklaşık 30 yılın ardından Güney Kafkasya'da yeni dinamiklerin belirlenmesine ve birtakım değişikliklerin yaşanmasına neden olmuştur. Azerbaycan ve Ermenistan arasında ciddi sorunlara yol açan Karabağ sorununun 2020 yılında donmuş bir çatışmadan kurtularak çözüme kavuşması, bu tarihin Azerbaycan için büyük önem arz ettiğini göstermektedir. Çünkü Azerbaycan politikasının en önemli hedefi olan toprak bütünlüğünü sağlamayı başarmıştır. Aynı zamanda sorunun çözüme kavuşması Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'ın yer aldığı Güney Kafkasya için hem bölge ülkelerinin hem de bölgesel güçlerin yeni stratejiler geliştirmesine olanak sağlamıştır. Göz ardı edilmemesi gereken bir husus ise Azerbaycan ve Ermenistan arasında barış konuşmalarıdır. Şüphesiz Kafkasya bölgesinde sürdürülebilir istikrarın temin edilmesi ve yeni iş birlikleri için barışın sağlanması şarttır. İkinci Karabağ Savaşının Güney Kafkasya'da nasıl bir etki yarattığı ve ne gibi değişikliklere neden olduğu bu çalışmanın ana şemasını oluşturmaktadır. Makale üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde, çatışmanın kısa tarihinden ve çözüm sürecinden, bu süreçten sonra taraflar arasında kurulan ilişkilerden bahsedilecektir. İkinci bölümde, Güney Kafkasya bölgesinin tarihi kısaca ele alınacak, çatışmanın bölge ülkeleri üzerindeki etkisine değinilecektir. Üçüncü bölümde ise güncel gelişmeler ışığında Güney Kafkasya'yı nasıl bir geleceğin beklediği veriler üzerinden değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Güney Kafkasya, Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan, İkinci Karabağ Savaşı

THE EFFECT OF THE SECOND KARABAKH WAR ON THE SOUTH CAUCASUS

ABSTRACT

After nearly 30 years, the Second Karabakh War led to the determination of new dynamics and some changes in the South Caucasus. The fact that the Karabakh problem, which caused serious problems between Azerbaijan and Armenia, was resolved in 2020 by getting rid of a frozen conflict, shows that this date is of great importance for Azerbaijan. Because Azerbaijan has succeeded in ensuring its territorial integrity, which is the most important goal of its policy. At the same time, the resolution of the problem enabled both regional countries and regional powers to develop new strategies for the South Caucasus, where Azerbaijan, Armenia and Georgia are located. Another point that should not be ignored is the peace talks between Azerbaijan and Armenia. Undoubtedly, it is essential to ensure sustainable stability in the Caucasus region and to ensure peace for new cooperation. The effect of the Second Karabakh War in the South Caucasus and what kind of changes it caused constitute the main scheme of this study. The article consists of three parts. In the first part, the brief history of the conflict and the resolution process, and the relations established between the parties after this process will be discussed. In the second part, the history of the South Caucasus region will be briefly discussed and the impact of the conflict on the countries of the region will be mentioned. In the third chapter, in the light of current developments, what kind of future awaits the South Caucasus will be evaluated through data.

Keywords: South Caucasus, Azerbaijan, Georgia, Armenia, Second Karabakh War

GİRİŞ

Tarihi, bölgesel ve jeopolitik konumu ister modern uluslararası ilişkiler düzeninde, isterse de geçmişte Kafkasya bölgesini önemli kılmıştır. Şüphesiz Kafkasya dünyanın diğer coğrafyaları gibi sorunsuz olmamıştır. Özellikle siyasi sorunlar bölge ülkeleri arasında yaşanmış ve yaşanmakta devam ediyor. Bu sorunların zaman zaman sıcak çatışmaya dönüştüğünü söylemek mümkündür. Bölgenin güneyinde yer alan iki ülke; Azerbaycan- Ermenistan arasında büyük tarihi geçmişe dayanan Karabağ sorunu söylediklerimize örnektir ve bu makalenin konusunu oluşturmaktadır.

Kafkasya coğrafi konumu itibariyle; bugünkü Karadeniz ve Hazar denizi arasında bulunan dağlık bölge ve sıradağlara verilen addır. Asya ile Avrupa'yı birleştirecek bir geçiş rolü de üstlenmektedir. Kafkasya adının kökeni ile ilgili muhtelif fikirler olmakla beraber bu adın ilk kez Antik Yunan kaynaklarında yazar Aiskhylos'un bir romanında "Caucasus Dağı" olarak geçtiği öğrenilmiştir (Ayan, 2010). Sözcük anlamında ise diğer bir görüş şudur: "Kafkas" adı Farsça "dağ" anlamına gelen "kuh" ile eski Türkçede "beyaz" anlamına gelen "kas" kelimelerinin birleşmesinden doğmuştur (Aydın, 2005). Karabağ kendisinde farklı kültürleri, etnikleri ve farklı dinleri benimseyen grupları birleştirmiştir. Dolayısıyla, Kafkasya coğrafyası kozmopolitan bir bölge olarak karşımıza çıkmaktadır. Bölgede elli kadar halkın ve otuzdan fazla dil zenginliğinin olduğu bilinmektedir. İslam Ansiklopedisi'nde yer alan bir bilgiye göre; İslam coğrafyacıları bu bölgeye "Cebelülelsine" (diller dağı) adını vermişler ve buradaki 300'e yakın dilden bahsetmişlerdir (Baddeley, 1908).

Günümüzde Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'ın olduğu kısım Güney Kafkasya, diğer adıyla "Transkafkasya"/"Küçük Kafkasya"; Rusya Federasyonu'na bağlı Dağıstan, Kalmuk, Karaçay-Çerkez, Kabarda-Balkar, İnguş, Kuzey Osetya ve Çeçenistan ise Kuzey Kafkasya yani "Kafkasönu" olarak bilinmektedir (Dursun, 2001).

Bağımsızlıklarını Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla ilan eden bu ülkeler- özellikle Azerbaycan ve Gürcistan- için ilk yıllar zorlu geçmiş, ülke içi çatışmalar ve siyasi sorunlar yaşanmıştır. 9 Nisan 1991 yılında Gürcistan, 23 Ağustos 1991 yılında Ermenistan ve 18 Ekim 1991 yılında ise Azerbaycan bağımsızlığını ilan etmiştir.

Bazı akademik çalışmalarda "Dağlık Karabağ" adına rastlamaktayız. "Dağlık Karabağ" mı yoksa "Karabağ" mı sorusu sorulacaksa buna cevabımız "Karabağ" olacaktır. Çünkü bölgenin dağlık ve ovalık bir relyefe (yerşekilleri) sahiptir. Bu yüzden bölgenin dağlık tarafına "Dağlık Karabağ", ovalık tarafına ise "Aran (Ova) Karabağ" denilmiştir. Böyle söylenilmesi coğrafyayı siyasi olarak bir ayrıma götürmüştür. Bu nedenle biz bir bütünü ifade eden "Karabağ" adını kullanmaktan yanayız.

Arşiv kaynaklara göre; Karabağ hanlığının veziri Mirza Cemal Cavanşir "Karabağ tarihi" (1847) adlı eserinde yazmıştır: "Eski tarih kitaplarının yazdığına göre, Karabağ vilayetinin sınırları şöyledir: güney taraftan Hudaferin köprüsünden Kırık köprüye kadar- Araz nehri. Şimdi (Sınık köprü) Kazak, Şemseddin ve Demirci Hasanlı cemaati arasındadır ve Rusya devleti memurları onu Rusça "Krasni most", yani "Altın köprü" adlandırıyorlar. Doğu taraftan Kür nehri bulunmaktadır. Kür nehri Cavad köyünde Aras nehrine kavuşarak, Hazar Denizi'ne dökülüyor.

Kuzey yandan Karabağ'ın Yelizavetpol'la sınırı Kür nehrine kadar- Goran nehri ve Kür çayı pekçok yerden geçerek, Araz nehrine ulaşıyor. Batı tarafından Küşbek, Salvartı ve Erikli adlanan yüksek Karabağ dağları bulunmaktadır" (Qarabaği, 1959).

Karabağ'ın Azerbaycan'ın parçası olduğunu kanıtlayacak tarihi belgeler arasında "Dede Korkut Destanı"nı, Akkoyunlu Uzun Hasan'ın yazdırdığı "Oğuzname"si gibi eserler yer almaktadır. Bunların dışında Azerbaycan Hanlıklar dönemi, Rus ve Avrupa'lı gezgin-yazarların eserleri de konuya ilişkin bakılması gereken kaynaklardır. Aslında Karabağ'ın türk yurdu olduğunu gösteren en önemli belge "Kürekcay Sözleşmesi"dir. Bu sözleşme ile, o zamanki Karabağ Hanlığı Azerbaycan toprağı olarak Rusya'ya ilhak edilmiştir (Mahmudov ve Şükürov, 2005).

İster Karabağ'ın en eski sınırları ve etimolojik olarak adı, isterse de geçmişten Hanlıklar dönemine, Hanlıklar döneminden Rusya İmparatorluğu'nun işgaline, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti yıllarına ve XX. asra kadar Karabağ türk yurdu ve Azerbaycan'ın ayrılmaz parçası olmuştur (Bartold, 1999).

ÇATIŞMADAN ÇÖZÜME: KARABAĞ SORUNU

Karabağ meselesi Güney Kafkasya bölgesinde istikrarın temin edilmesini engelleyen bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Temellerini XIX. yüzyıla ve daha öncesine kadar götürmek mümkün olsa da genel hatlarıyla 1980'li yıllar ve sonrası, taraflar arasında söz konusu bir çatışmanın var olduğunu göstermektedir (Aslanlı, 2012). Sorunun doğmasını teşkil eden tarihi olay, Rusya İmparatorluğu'nun XIX. yüzyılın ilk dönemlerinde yürüttüğü sömürgecilik politikasıdır. Çünkü Karabağ'da son birkaç yüzyıl boyunca, etnik Azerbaycanlılar nüfusunun çoğunluğunu oluşturmakta iken, Rus-İran ve Rus-Osmanlı arasında imzalanan sözleşmeler sonucu bölgede Ermeni nüfus artmaya başlamıştır. Tarihi kaynaklara baktığımızda I. Petro tarafından hazırlanan "Ermenilere arkalanma stratejisi" esas alınarak Rus Çarlığı tarafından bölgeye yerleştirilecek olan Ermeni nüfusunda İran ve Osmanlı'dan gelecek olanlara avantaj tanınmıştır (Shafiyev, 2007). Politikanın devamında Rus-İran savaşından sonraki iki yılda 40.000'den fazla İran'dan, 84.600 civarında ise Osmanlı'dan Ermeniler nüfusun az olduğu yerlere getirilmiştir (Şavrov, 1911). Rusya İmparatorluğu buraya göç eden Ermenilere birçok alanda avantaj tanımış, onların hızlı bir şekilde zenginleşmesine fırsat sunmuştur. Ermeniler siyasi v.d. konularda makam sahibi olmaya başlarken, yerli halk kötü duruma düşürülmüştür. Gelecekte doğabilecek bir sorunun temelleri bölgeye Ermeni nüfusun taşınması ile atılmıştır.

Diğer neden ise, Ermenilerin Tiflis'te kurmuş oldukları “Taşnaksutyun” partisi ve onun faaliyetleridir. Partinin esas amacı “Büyük Ermenistan” kurmak olmuştur. Bu nedenle Türk Müslüman nüfusuna yönelik terörler, katliamlar gerçekleştirmişlerdir. Artık 1905-1906 yıllarda ve 1918'in martında Ermenilerin Müslümanlara karşı yaptıkları soykırım Karabağ'da dahil, Azerbaycan'ın birkaç bölgesinde binlerce insanın ölümüne neden olmuştur (Preslib, 2022).

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920) yıllarında da Karabağ Ermenileri, hükümetin onları tanıması ve özerklik hakkı vermesine rağmen Taşnakların etkisinde kalmış, 1920 yılına gelindiğinde Karabağ'da gerçekleştirdikleri isyan neticesinde Azerbaycan Ordusunun bölgeye gönderilmesi ile Rus XI. Kızıl Ordu'sunun Azerbaycan'ı kolaylıkla işgaline zemin hazırlamışlardır (Paşayev, 2001). Sonuçta iki sene olsa dahi demokratik cumhuriyeti tadan Azerbaycan'da sovyet yönetimi başlamıştır.

Sorunun zamanında halledil(e)memesi veya çözümünden kaçınılması Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra bağımsızlıklarını kazanan Azerbaycan ve Ermenistan arasında bu sorunun devletlerarası bir çatışma olarak ortaya çıkmasına olanak sağlamıştır (Preslib.az , 2022). Bu çatışma Birinci Karabağ Savaşı (1992-1994) ile sonuçlanmıştır. Yani bağımsızlığını kazandıktan sonra dünya birliği tarafından tanınan Azerbaycan'ın sınır topraklarının beşte biri Ermenistan tarafından uluslararası hukuka aykırı bir şekilde işgal edilmiştir. Bu beşte birlik kısma geçmiş adıyla “Dağlık Karabağ Özerk Cumhuriyeti” ve onunla komşu olan Laçın, Kelbecer, Ağdam, Fizuli, Cebrayıl, Gubadlı ve Zengilan rayonları dahildir (Isayeva, 2022). Askeri operasyonlar sonucu 20.000 Azerbaycanlının öldüğü, yaklaşık bir milyona yakın kişinin evinden ve yurtlarından olduğu, mülteci durumuna düştüğü bilinmektedir.

Birinci Karabağ Savaşı'ndan sonraki süreci “donmuş çatışma” olarak tanımlayabiliriz. Azerbaycan bu süreç zarfında sorunun barışçıl yollarla çözülmesinden yana olmuştur. Azerbaycan ve Ermenistan Cumhurbaşkanları düzeyinde görüşmeler gerçekleştirilmiş, görülür sonuçlara varılmamıştır. Azerbaycan'ın başvurduğu hukuki yollar Uluslararası Örgütler olmuştur. Uluslararası ilişkilerin anarşik yapısı ve uluslararası örgütlerin denetleyici mekanizmadan yoksun olması alınan bu kararların sadece kâğıtta kaldığını göstermiştir. 1994 yılında savaşın durdurulmasına yönelik ateşkes antlaşması imzalanmasına rağmen Ermenistan'ın bu ateşkesi bozacak girişimlerde bulunduğu açıktır. AGİT Minsk Grubu'nun müzakere sürecine dahil olmasına, çözüm önerilerinin sunulmasına karşılık Ermenistan tarafı yapıcı (konstruktif) çözüm ortaya koymamıştır (44-Days, 2021). “Birleşmiş Milletlerin Güvenlik Konseyi

ve Genel Kurulu, İslam İş Birliği Teşkilatı, Avrupa Güvenlik ve İş Birliği Teşkilatı, Avrupa Konseyi Parlamenter Meclisi, Avrupa Birliği, Avrupa Parlamentosu ve diğerleri tarafından çok sayıda karar ve beyannameler kabul edilmiş ve Dağlık Karabağ Bölgesi de dahil, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin egemenliği ve toprak bütünlüğü desteklenmiştir. Bu bağlamda, Ermenistan-Azerbaycan Dağlık Karabağ ihtilafını uluslararası siyasi sürecin yasal çerçevesini hukuk normları ve ilkeleri temelinde tanımlayan ve BM Güvenlik Konseyi tarafından 1993 yılında kabul edilen 4 kararı (822, 853, 874, 884) özellikle vurgulanmalıdır. Dağlık Karabağ bölgesinin Azerbaycan'a ait olduğu kesin olarak saptanan bu kararlarda Azerbaycan'ın egemenliği, toprak bütünlüğü ve sınırların dokunulmazlığı desteklenmiş, toprakları ele geçirmek için güç kullanımı, işgalin kabul edilmezliği teyit edilmiş, işgal güçlerinin derhal, eksiksiz ve koşulsuz olarak geri çekilmesi Azerbaycan topraklarından çıkarılması istenmiştir. Ama bu uluslararası hukuk belgelerinin kabulüne rağmen Ermenistan onları gerçekleştirmekten sapmış, uluslararası toplum ise bu ülkeye karşı hiçbir ciddi baskı önlemleri almamıştır" (Preslib, 2022).

2016 yılı Nisan ayında (2-5 Nisan) Ermenistan Silahlı Kuvvetleri tarafından Azerbaycan'ın cephe mevzileri ve yerleşim bölgeleri yoğun topçu ateşine maruz kalmıştır. Azerbaycan tarafı bu "saldırısı" engellemiştir (MOD, 2018). Bu olay "Aprel (Nisan) Savaşları" olarak bilinmektedir. Ermenistan'ın işgalinde olan stratejik kontrol bölgeleri ve birkaç köy işgalden kurtarılmıştır. Her iki taraftan can kaybı yaşanmış, zırhlı araçlar v.s. zarara uğramıştır (President.az, 2016). Nisan Savaşları birçok açıdan önemlidir. İlk olarak, 1994 yılından sonra ilk kez Ermenistan'ın Azerbaycan'a yenik düştüğünün şahidi olduk. Ülkede siyasi değişiklikler başlamış, dönemin Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan istifa etmiştir. Diğer taraftan Azerbaycan stratejik noktalarını işgalden kurtarmıştır. Bu aslında karşı tarafa bir mesaj; "yenilmezlik sendromu"nu yok ettiğini iletmiştir.

2020 ise artık dönüm noktası yılı olmuştur. Güney Kafkasya'da en tartışmalı mevzu donmuş halinden kurtulacaktır. 12 Temmuz (12-16 Temmuz) tarihinde Ermenistan Silahlı Kuvvetleri Azerbaycan-Ermenistan devlet sınırına yakın Tovuz bölgesine (şehir/il) yönelik saldırı gerçekleştirmiş, sivil halk, yerleşim bölgeleri hedef alınmıştır. Bölgeye yönelik askeri sabotaj gerçekleştirmiştir. Tovuz üzerinde herhangi bir çatışma olmayan bölge iken Ermenistan neden bu bölgeyi hedef almıştır? Bu soruya belki birkaç alternatif yanıt verilebilir ama biz bunun bir provokasyon amacı taşıdığını düşünmekteyiz. Çünkü sorunun tarihi akışı itibarıyla Azerbaycan tarafı her zaman soğukkanlı davranmış, uluslararası hukuk normlarını bozmamaya dikkat etmiştir. Azerbaycan

ordusu tarafından bu eylem kararlılıkla engellenmiştir. Savaşların her zaman yıkıcı etkisi olduğu gibi bu süreçte de her iki tarafta kayıplar yaşanmıştır.

27 Eylül'de Ermenistan tarafı yeniden sınır bölgelerini hedef alarak ateşkes rejimini kaba bir şekilde bozmuştur. Ermeni tarafı sadece sınır bölgelerini değil, sivil halkın yaşadığı yerleşim bölgelerini de hedeflemiştir. Hukuken baktığımızda bu saldırı, Uluslararası İnsan Haklarının, 1949 Cenevre Sözleşmeleri ve bunların içerdiği Ek Protokollerinin, hukukun temel norm ve ilkelerinin, tam ve koşulsuz olarak Birleşmiş Milletler Konseyi'nin 822, 853, 874, 884. maddelerinin açık ihlalidir. Saldırının karşısının alınması amacıyla Azerbaycan ordusu cephe boyu karşı saldırı başlatmış ve Ermenistan'ın işgal ettiği toprakları kurtarmıştır. Savaş 44 gün devam etmiş ve Azerbaycan tarihine "Vatan Muharebesi" olarak yazılmıştır. Azerbaycan devleti bu savaşla kendi gücünü göstermiş ve Ermenistan'a adeta meydan okuyarak zafer kazanmıştır. Karabağ'ın en güzide şehri, Azerbaycan'ın kültür başkenti Şuşa'nın kurtarılmasının ardından 10 Kasım 2020 yılında Rusya, Azerbaycan'la Ermenistan arasında ateşkes antlaşmasının imzalanmasını sağlamıştır. Bu belgenin diğer bir önemi, Ermenistan'ın işgalinde olan Ağdam, Laçın ve Kelbecer'i siyasi olarak yani savaş olmadan Azerbaycan'a vermesini sağlaması olmuştur (44-Days, 2021). 1 Aralık itibarıyla Azerbaycan toprak bütünlüğünü temin etmiş ve 30 yıllık işgal süreci Azerbaycan'ın hak savaşıyla bitmiştir. Tarihi adalet ise yerini bulmuştur (44-Days, 2021).

Çözüm Sonrası Taraflar Arası İlişkiler

Taraflar arasında 10 Kasım'da imzalanan sözleşme bir barış anlaşması olmasa da savaşın durdurulmasına, ateşkesin sağlanmasına yönelik, Azerbaycan'ın topraklarını kurtarmasını gösteren belgedir diyebiliriz. Bu savaştan sonra da birçok kez Azerbaycan-Ermenistan arasında üst düzey (cumhurbaşkanı-başbakan, dışişleri bakanları) görüşmeler yapılmıştır. Avrupa Birliği'nin, Rusya'nın, Türkiye'nin girişimleri bu konuda müstesna öneme sahiptir. Bölgenin jeopolitik konumu nedeniyle barışın sağlanması, buna destek olan ülkeler için oldukça önemlidir. Çünkü istikrarın temini, coğrafya üzerinden geçen ticari amaçlı yolların, genel anlamıyla ticaret siyasetinin güvenliğini sağlayacaktır. Vurgulanması gereken bir konu ateşkes antlaşması imzalandıktan sonra medyanın da üzerinde çok tartışmalar yürüttüğü "Zengezur Koridoru"dur. Bu koridor antlaşmanın 9.maddesi gereğince Azerbaycan ile Azerbaycana bağlı Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti arasında kara yolunu oluşturacaktır. Bu koridorun açılmasının birçok önemi var (Report.az, 2022). Güney Kafkasya için ayrıca, Türkiye, Rusya ve İran

gibi bölgesel güçler içinse ayrıca ehemiyetlidir. Fakat hem imzalanan ateşkes antlaşmasını hem de bu mevzuyu burada tartışmak ve birtakım öngörülerini paylaşmak makalemizin amacını aşacaktır.

GÜNEY KAFKASYA

Tarihe baktığımız zaman Güney Kafkasya'nın Rusya, Osmanlı ve İran gibi devletler arasında bulunması, bölgenin bu devletlerin savaş alanına, işgal hedefi haline gelmesine olanak vermiştir. Kafkasya'nın, Avrupa için petrol ve doğal gaz gibi enerji kaynaklarının hem üretici devletlerinin bulunduğu hem de diğer Hazar denizi ülkelerinden bu kaynakların ulaşım hatlarının geçtiği bir yer haline gelmesinden sonra onun stratejik önemi daha da artmıştır. Büyük güçler için ekonomik, jeopolitik konumu açısından önemli olan Güney Kafkasya'da barışın ve istikrarın temin edilmesi hayati ehemiyete sahip olan bir konudur. Yukarıda da söylediğimiz gibi bu üç şey; barış, istikrar ve iş birliği bölge ülkeleri Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan'ın ve dünya güçlerinin çıkarlarına tamamen uymaktadır (Tərabik, 2017).

Çatışmanın Güney Kafkasya Ülkelerine Etkisi

Bilindiği üzere savaş temel olarak iki ülke; Azerbaycan ve Ermenistan arasında yaşanmaktaydı ve Gürcistan'ın hem bölge ülkesi olarak hem de iki ülkeye de komşu ülke olarak tutumu önemli husustur. Gürcistan nüfusunun yaklaşık %5,7'si Ermenilerden, %6,5'i Azerbaycanlılardan oluşmaktadır (T.C Dışişleri Bakanlığı, 2022). Her iki nüfusun varlığı Gürcistan için birçok açıdan önemli ve buna yönelik politikalar yapılması gerektiren konudur. Bu nüfusların kurdukları diasporalar, Gürcistan iç ve dış siyasetindeki rolleri v.s. (Çagazder, 2022). Gürcistan Ermenistan ilişkileri tarihine bakacak olursak Ekim Devrimi'nden sonra 1918 yılında bir savaş yaşandığını görebiliriz. Tabii ki, ikili ilişkilerin tarihi bu savaştan ibaret değildir. Kısaca bu savaş yeni kurulan iki demokratik cumhuriyetin Kvemo Kartli ve Lori bölgelerinin kontrolünü ele geçirme mücadelesidir, diyebiliriz. Yine bu savaşta da bölgesel güçlerin etkisinin olduğunu görmekteyiz. Günümüzde Ermenistan ve Gürcistan arasında diplomatik ilişkiler devam etmektedir. Fakat ikili ilişkiler bölge için en az çalışılmış konulardan birisi olmaktadır.

Savaş süresince Gürcistan tarafsızlık politikası yürütmüştür. Çatışma ülkelerine sınırını kapatarak askeri sayılabilecek yüklerin sınırdan geçmesine izin vermemiştir (İramCenter, 2021). 10 Kasım tarihinde ateşkes sağlandıktan sonra Gürcistan Cumhurbaşkanı Salome Zaurabishvili tarafları barışa davet etmiş, Güney Kafkasya'da barışın ve güvenliğin korunmasını desteklediğini ifade etmiştir (Sanal Karabağ, 2022). Gürcistan gibi ekonomisini turizm, transit ve ticaretten sağlayan

bir ülke için dahil olduğu bölgede istikrarın olması onun için elzemdir. Azerbaycan'la iyi komşuluk ilişkileri içinde olan Gürcistan arasında Bakü-Tiflis-Ceyhan, Bakü-Tiflis-Erzurum gibi enerji ve ulaşım hatlarının olması bu ilişkileri stratejik ortaklığa kadar götürmektedir. Gürcistan doğal gaz ithalatında Rusya yerine Azerbaycanı seçerek, geçmişten beri süren enerji ve kaynak sıkıntılarını aşmıştır. Aynı zamanda bu hatlar Tiflis'in bölge için önemini ortaya koymaktadır. İsmi dile getirdiğimiz enerji ve ulaşım hatlarının inşası Gürcistan'ın jeopolitik konumu itibariyle Avrupa ve Asya arasındaki stratejik konumundan yararlanmasına ve doğal gaz, petrol ve diğer mallar için geçiş merkezi olmasına fırsat sunmuştur. Azerbaycan ve Ermenistan arasında çatışmanın çözüme kavuşması Gürcistan için bir kayıp değil, kazanç olduğu kanaatindeyiz. Karabağ Savaşı'nın Gürcistan'ın iç ve dış siyasetinde Abhazya ve Güney Osetya açısından da bir harita niteliğini taşıdığı Gürcü siyasetçiler tarafından vurgulanmıştır.

Savaşın Azerbaycan'a etkisi birçok açıdan avantaj olmuştur. Baktığımız zaman politikasının en önemli hedefini gerçekleştirmiş ve toprak bütünlüğünü sağlamıştır. Uluslararası arenada ülkenin siyasi imajı önem kazanmıştır. Halkı için oldukça önemli olan birlik ve beraberlik savaşa beraber daha da artmıştır. Avrupa Birliği ve Avrupa ülkeleri ile ilişkilerinde ekonomik, ticari, siyasi üstünlük kazanmıştır. 30 yıl önce savaş nedeniyle yurtlarından edilen ailelerin topraklarına geri dönmelerinin temini artık tüm hızıyla devam etmektedir (Azertac, 2022). Karabağ'da imar süreci başlatılmış, bölge en son teknoloji ve yeniliklerle temin edilmeye devam etmektedir. Ayrıca imar sürecinde uluslararası şirketler, Türkiye şirketleri ve diğer şirketler davet edilmiş, yeni iş yerleri açılmış, yeni proje antlaşmaları imzalanmıştır. Uluslararası medyanın dikkati Karabağ'a yöneltilmiştir. Tabii olarak, ilk başlarda süreç zorlu geçmiştir. Çünkü bölgenin mayınlardan temizlenmesi, harabeye dönmüş yerlerin hızlı imarı ve yol yapımı gerçekleştirilmesi kolay olmamıştır.

Ermenistan açısından savaşın etkisi elbette yıkıcı olmuştur. Ülkenin dahilinde devam eden siyasi istikarsızlık savaşa ve savaştan sonrasında da yansımıştır. Birtakım sorunlarla başbaşa kalan Ermenistan çözüm yolunu ülkelerden destek almaya çalışmakta görmüş, ülkenin başbakanı devlet başkanlarını arayarak yardım talep etmiştir (Sanal Karabağ, 2022). Ekonomisi zayıflamıştır.

GÜNCEL GELİŞMELER İŞİĞİNDA GÜNEY KAFKASYA

Güney Kafkasya'nın modern tarihinde en tartışmalı sorunlardan biri olan Karabağ Çatışmasının çözüme kavuşması Güney Kafkasya'yı farklı bir geleceğin beklediğinin habercisidir.

Değişen uluslararası ilişkiler ve dünya nizamında ayakta kalabilmek adına devletler arası iş birliğinin mühim olduğu düşüncesindeyiz. Bu iş birliğine ihtiyaç duyan bölgelerden biri de şüphesiz bizim de konuştuğumuz Güney Kafkasya'dır. Bu ülkeler arasında iş birliği sadece Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan arasında olmayacaktır. Bölgesel güçler olarak görülen ve jeopolitik konumları itibariyle iş birliğinin yapılmasının zaruri olduğu ülkelerden Türkiye, Rusya ve İran adına da bu konu oldukça önemlidir. Bu ve bunun gibi nedenlerle Ermenistan hükümetinin artık Azerbaycan'a kulak vermesi ve zorluk çıkartmaması gerektiğini söylemek yerinde olacaktır. Azerbaycan hükümetinin bölge ülkeleri ile ikili ve çok taraflı görüşmeleri, Avrupa Birliği ile yapılan sözleşmeler ve diğer barış girişimleri bölgede istikrarı en çok isteyen ülkenin Azerbaycan olduğunu gözler önüne sermektedir.

SONUÇ

Makalemizde amacımız İkinci Karabağ Savaşı'nın Güney Kafkasya'da nasıl bir etki yarattığı ve hangi değişikliklere neden olduğunu açıklamak olmuştur. Buradan yola çıkarak yaptığımız çalışmada şu sonuçları elde etmiş olduk: İlk olarak; XX. Yüzyıldan itibaren Güney Kafkasya'da istikrarı tehdit eden ve en tartışmalı konulardan olan Karabağ meselesi 2020 yılı itibariyle çözüme kavuşmuştur. Daha doğrusu yaklaşık 30 yıllık işgal süreci bitmiş ve Azerbaycan'ın politikasının en önemli hedefi olan "toprak bütünlüğü" tamamlanmıştır (Isayeva, 2022). Diğer bir taraftan bölgede iş birliğinin gerçekleşmesi için kapı açılmış olup Avrupa ile Asya arasında oluşacak yeni fırsatlara zemin hazırlanmıştır.

Sonuç olarak bölgenin istikrarını isteyen, bu yönde adım atan ülkeleri yeni fırsatlar beklemekte iken, hala yenilgisini kabullenemeyen Ermenistan böyle devam ederse komşuluk ilişkileri açısından dayenilgiye uğrayacaktır. Hala barışın imzalanmaması ve Ermenistan tarafından şartların yerine getirilmemesi bu sorunun farklı şekilde devam etmesine neden olmaktadır. Ateşkes antlaşmasından sonra günümüze kadar gerçekleştirilen tüm barış girişimleri sonuçsuz kalmış ve Ermenistan devleti tarafından bu girişimleri hiçe sayacak adımlar atılmıştır. Biz bölgede negatif barışın aksine pozitif barışın sağlanması gerektiğini vurgulamakla beraber Azerbaycan'ın tutumunu desteklemekteyiz. Yine ifade etmeliyiz ki, Ermenistan tarafı barış antlaşmasını imzalamayı uzatırsa, şartlara uymazsa onu daha kötü sonuçların bekleyeceğinden emin olmalıdır.

KAYNAKÇA

- Aslanlı, A. (2012). "Karabağ Sorunu ve Azərbaycan-Türkiye-Ermenistan İlişkileri". Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi, 1 (1), 175-196.
- Ayan, E. (2010), "Kafkasya: Bir Etno-Kültürel Tarih Çözümlemesi". Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, 1 (2), 20-50.
- Aydın, M. (2005), Üç Büyük Gücün Çatışma Alanı Kafkaslar. Gökkuşbuca Yayıncılık. Azertag.az. Qarabağa Böyük Qayıdış: Ağalı kəndinin ilk sakinləri yola salınıb. https://azertag.az/xeber/Qarabaga_Boyuk_Qayidis_Agali_kendinin_ilk_sakinleri_yola_salinib-2219783. (Erişim tarihi: 26.07.2022).
- Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin rəsmi saytı. Azərbaycan və İran prezidentləri mətbuata bəyanatlarla çıxış ediblər <http://president.az/articles/20764> (Erişim Tarihi: 26.07.2022).
- Baddeley, J. F. (1908), "The Russian Conquest of the Caucasus". Geographie d'Aboulfeda, 11/ 1, 93-94.
- Bartold, V.V. (1999). Müsəlman Dünyası Tarixində Xəzəryanı Bölgələrin Yeri. (ter. Z. Bünyadov, E. Ağayeva). Elm Nəşriyyatı.
- Çağdaş Azərbaycan Kültür Derneği. Ermenistan-Gürcistan İlişkileri. <https://www.cagazder.com/2020/06/22/ermenistan-ve-gurcistan-iliskileri/> (Erişim tarihi: 26.07.2022).
- Dursun, D. (2001), Kafkasya. TDV İslam Ansiklopedisi, C.24, 158-160. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Isayeva, A. (2022). (Editör: Dr. Öğr. Üyesi Rahmat Ullah). (2022). "İkinci Karabağ Savaşında Türkiye Ve Bölgenin Geleceği". Uluslararası İlişkiler Bildiriler Kitabı. 112-128.
- İramCenter. Karabağ Savaşı'nın Gürcistan'daki Yansımaları. <https://iramcenter.org/karabag-savasinin-gurcistandaki-yansimalari/> (Erişim Tarihi: 26.07.2022).
- Qarabaği, C. C. M. (1959). Qarabağ tarixi. Azərbaycan SSREA Nəşri.
- Ministry Of Defense Of The Republic Of Azerbaijan. Aprel Döyüşləri- Böyük Zəfərin Başlanğıcı. <https://mod.gov.az/az/pre/21662.html> (Erişim Tarihi: 26.07.2022).
- Paşayev, A. (2001). Açılmamış Səhifələrin İzi ilə. Bakı.
- Preslib. Azərbaycan Diplomatiyası. https://files.preslib.az/projects/azdiplomacy/a2_4.pdf (Erişim Tarihi: 26.07.2022)
- Report.az. Zəngəzur dəhlizi açılmadan regionda sülh, əməkdaşlıq mümkün olmayacaq. <https://report.az/analitika/zengezur-dehlizi-acilmadan-regionda-sulh-emekdasliq-mumkun-olmayacaq/> (Erişim Tarihi: 26.07.2022).
- Sanal Karabağ. İkinci Karabağ Savaşı. <https://www.virtuallkarabakh.az/az/post-item/52/2871/ikinci-qarabag-muharibesi.html>. (Erişim Tarihi: 26.07.2022).
- Shafiyev, F. (2007). Armenian-Azerbaijani conflict: roots. Massacres of 1905-1906. "Diplomatiya Aləmi" Jurnalı, 17, 15.
- Tərabik, Ə. A. (2017). Qarabağ: Qafqazda sülhə aparan yol. Qafqaz Nəşriyyatı.
- Türkiye Cumhuriyeti Dışleri Bakanlığı. Gürcistan Ülke Künyesi. <https://www.mfa.gov.tr/gurcistan-kunyesi.tr.mfa> (Erişim Tarihi: 26.07.2022).
- Шавров, Н. И. (1911). Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инорадцам. Санкт-Петербург.
- 44-Days. Why 44-Days War Happened? <https://44days.info/why-44-days-war-happened/> (Erişim Tarihi: 26.07.2022)

MASOFAVIY VA AN`ANAVIY TA`LIMNING PEDAGOGIK MUAMMOLARI

To'rayeva Shoira MUXTAROVNA

O'qituvchisi, Jizzax Davlat Pedagogika Universiteti

Annotatsiya

Ushbu maqolada mamlakatimizda, xususan covid-19 pandemiyasi davrida xalqaro miqyosda ommalashgan ta'limning masofaviy shakli va uning an'anaviy turi haqida umumiy ma'lumot berilib, ushbu ikki tizimdagi pedagogik va integratsion muammolar xalqaro tajribalar qiyosiy tahlili asosida ilmiy asosda muhokama qilingan va ushbu ikki formatdagi ta'limning tashkil etish mexanizmlaridagi afzalliklar va kamchiliklar o'rganilib, tegishli takliflar berilgan.

Kalit so'zlar: Masofaviy ta'lim, an'anaviy ta'lim, masofaviy o'qitish, oliy ta'limda masofaviy o'qitish, virtual o'qitishni boshqarish tizimi, masofaviy o'qitish tizimi, onlayn ta'lim, onlayn kurslar, elektron ta'lim, internet, elektron hujjat, innovatsion ta'lim, masofaviy ta'lim texnologiyalari.

PEDAGOGICAL PROBLEMS OF DISTANCE AND TRADITIONAL EDUCATION

ABSTRACT

This article provides general information about the distance form of education and its traditional type, which became popular internationally in our country, especially during the covid-19 pandemic, and pedagogical and integration problems in these two systems were discussed on a scientific basis based on the comparative analysis of international experiences, and the advantages and disadvantages of the organization mechanisms of education in the format are studied and relevant suggestions are given

Keywords: Distance education, traditional education, distance learning, distance learning in higher education, virtual learning management system, distance learning system, online education, online courses, e-learning lim, internet, electronic document, innovative education, distance education technologies.

UZAKTAN VE GELENEKSEL EĞİTİMİN PEDAGOJİK SORUNLARI

ÖZET

Bu makalede, özellikle covid-19 pandemisi döneminde ülkemizde uluslararası alanda popüler hale gelen uzaktan eğitim biçimi ve geleneksel türü hakkında genel bilgiler verilmiş ve bu iki sistemdeki pedagojik ve entegrasyon sorunları bilimsel temellere dayalı olarak tartışılmıştır. uluslararası deneyimlerin karşılaştırmalı analizi, eğitimin organizasyon mekanizmalarının avantaj ve dezavantajları formatta incelenmekte ve ilgili önerilerde bulunmaktadır.

Anahtar kelimeler: Uzaktan eğitim, geleneksel eğitim, uzaktan eğitim, yükseköğretimde uzaktan eğitim, sanal öğrenme yönetim sistemi, uzaktan eğitim sistemi, çevrimiçi eğitim, çevrimiçi kurslar, e-öğrenme lim, internet, elektronik belge, yenilikçi eğitim, uzaktan eğitim teknolojileri.

KIRISH

Ta'lim-tarbiya, ilm tomon intilish, tafakkur rivoji uchun jonkuyarlik bo'lmaganida insoniyat o'zining hozirgi taraqqiyotiga erisha olmagan bo'lardi. Bugun butun dunyo xalqlari salomatligiga jiddiy tahdid solgan koronavirus bilan bog'liq hozirgi murakkab holat oldida inson aqli ojiz qolayotgani hech kimga sir emas. Bu esa bizga bir haqiqatni anglatmoqdaki, odamzot butun borliq sirlarini o'rganishi uchun hali ko'p izlanishi kerak. Asosiy vazifa esa mazkur global muammo farzandlar ta'lim-tarbiyasi yo'liga to'siq bo'la olmasligini ta'minlashdir.

Prezidentimizning 2020-yil 1-oktabr O'qituvchi va murabbiylar kuniga bag'ishlangan tantanali marosimdagi nutqida: "Biz keng ko'lamli demokratik o'zgarishlar, jumladan, ta'lim islohotlari orqali O'zbekistonda yangi Uyg'onish davri, ya'ni Uchinchi Renessans poydevorini yaratishni o'zimizga asosiy maqsad qilib belgiladik. Bu haqda gapirar ekanmiz, avvalo, uchinchi Renessansning mazmun-mohiyatini har birimiz, butun jamiyatimiz chuqur anglab olishi kerak"¹ deb ta'kidladi va sohadagi amalga oshirilayotgan islohotlarga, o'qituvchilar ishini yengillashtirish maqsadida kelgusi yilda ta'limning barcha tizimida raqamlashtirish ishlarini tugallab, "Raqamli va xavfsiz maktab", "Onlayn maktab", "Elektron darslik", "Elektron kundalik" kabi onlayn talim platformalarining keng miqyosda joriy etilishini, 2020-yil

[1] Pedagog.uz sayti

so`ngiga qadar maktablarni yuqori va keng qamrovli internet tarmog`iga ulash 100 foizga yetkazilishi haqida bildirdi.

O`tgani yilning avgust oyida Xalq ta`limi vazirligi bolalarning qaysi shaklda o`qishini aniqlash uchun ota-onalar o`rtasida so`rov o`tkazildi. Ushbu so`rovnomaning yakuniy natijalariga ko`ra xuddi o`tgan yilgiga monand tarzda ikki turdagi ta`lim shakli joriy etildi.

Albatta yuqorida aytib o`tilgan so`zlar umumiy o`rta ta`lim sohasiga aloqador jihat bo`lishiga qaramay ta`lim tizimimizning barcha pog`onasida karantin sharoitida dars jarayonlarini tashkil qilish masalalarida bir qancha savollar tug`ildi: masofaviy o`qitish tizimi bilan an`anaviy o`qitish tizimining o`zaro umumiy va farqli jihatlari ahamiyati, o`zlashtirish foizining oshishi yoki pasayishida tutgan o`rni qay darajada va ular o`zaro raqobatlashuvchi tizimmi yoki bir-birini to`ldiryaptimi? Epidemiologik vaziyatdan kelib chiqqan holda o`quvchi va talabalar masofaviy va an`anaviy tarzda tahsil olmoqda. Bu ikki usulning yutuq va kamchiliklari darajasiga alohida e`tibor qaratish lozim.

Masofaviy darslar faqat o`quvchi va talabalarga yordam bermoqda, deb aytish biroz mubolag`ali holat. Pandemiya sharoitida ota-onalarning aksariyat qismi masofaviy darslarda bilvosita ishtirok etishga majbur bo`lmoqda. Maktab, maktabgacha va umumiy o`rta ta`lim bosqichida mavzuni tushunmay qolgan bola avvalo ota-onasiga savol berishi turgan gap. Ba`zi qiyin savollarga javob berishga majburligini his etgan ota-ona, albatta, televizordagi darslarni bola bilan birga ko`rishga majbur bo`ladi². Shuningdek, masofaviy darslar respublikamiz o`qituvchi va o`quvchilari uchun ko`rgazma, mahorat darslari vazifasini o`tayapti. Masofaviy darslar tufayli o`qituvchi va ota-ona muloqoti faollashdi. Pandemiya sharoiti sababli o`qituvchi, o`quvchi, ota-ona, maktabdan tashkil topgan jamoa birlashdi va institutsional faoliyatini yo`lga qo`ydi. Bu ta`limning ota-ona bilan qo`shma hamkorligini kuchaytirdi deb aytish mumkin.

Shuningdek, uzoq-yaqindagi o`quvchi va talabalar poytaxtdagi tengdoshi kabi yuqori malakali o`qituvchidan dars olmoqdalar. Maktabda dars olgan bola televizor orqali bilimini mustahkamlashi, to`ldirishi mumkin bo`ladi. Uydagi bola tushunmasa, maktabdagi o`qituvchi bilan bemaol bog`lanishi mumkin. O`qituvchi har ikki shakldagi ta`limga birdek mas`uldir. Bu omillar ta`limning har ikki shakli bir-birini to`ldirayotganidan darak beradi.

An`anaviy ta`limning barcha shakl va bosqichida o`quvchi va talaba bilan bevosita muloqot ko`proq bo`ladi. Bu yaxshi albatta. Ma`lumki, xalq ta`limi tizimida bugungi kunda olti yuz ming nafar atrofida pedagoglar

[2] N.Duseinov, B.Ahmedov, "Masofaviy ta`lim tizimi" ilmiy maqola, researchgate.net, 2021.

ish olib bormoqda. Ularning kasbiy mahorati va pedagogik malakasi turli darajada. Ommaviy axborot vositalari orqali berilayotgan maktab darslari sifatiga hududlarning uzoqligi, ob-havo va boshqa omillar xalaqt bermaydi³.

Hozirgi tashkil etilgan ta'lim tizimida imkoniyati cheklangan o'quvchi va talabalar ham e'tibordan chetda qolganlari yo'q.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

So'nggi yillarda O'zbekistonda milliy ta'lim sohasida yangi islohotlar boshlandi. Ta'limni boshqarish hukumat boshlig'i tomonidan qattiq tanqidlarga uchradi. Respublika milliy ta'lim tizimini boshqarish mexanizmlarini takomillashtirish muammosiga tizimli innovatsion yondoshishga qaratilgan normative-huquqiy hujjatlar ishlab chiqildi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 5 iyundagi PD-3775-sonli "Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini oshirish va ularning mamlakatda amalga oshirilayotgan keng ko'lamli islohotlarda faol ishtirokini ta'minlash bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"⁴gi Farmoni O'zbekistondagi ta'lim sohasidagi tub o'zgarishlarning huquqiy asoslari markaziga aylandi. Ushbu qonunga binoan hududlarda yangi oliy o'quv yurtlarini yaratish, kadrlar tayyorlash bo'yicha zamonaviy ta'lim va ixtisoslashtirish sohaslarini, shuningdek, sirtqi va kechki ta'lim bo'limlarini ochish, oliy o'quv yurtlariga qabul kvotalarini ko'paytirish muhim islohotlardan bo'lib qoldi. Endi ta'lim sohasida zamonaviy aralash shakllarni o'z ichiga olgan o'qitishning zamonaviy shakllarini joriy etish tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Samarali innovatsiyalarni kuchaytirish, bu shaklda ta'lim berish ham dolzarb vazifadir.

Pandemiya sharoitida yashash, ishlash, izlanish, ta'lim olish va ijod qilishga ko'mikma va immunitet hosil qilindi. Maktabgacha ta'lim, Xalq ta'limi va umumiy va o'rta maxsus ta'lim vazirliklari karantin va pandemiya sharoitida onlayn o'qitish ishlarini tashkil etish borasida tezkorlik bilan amaliy ishlarni yo'lga qo'ydilar. Bu borada favqulotda tajriba yetarli darajada bo'lmasada, astoydil qilingan mehnat barchani o'z ustida ishlashga, izlanishga, samarali faoliyat olib borishga undamoqda.

Mamlakatimizda 2019 yilning oktabrida O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi qabul qilindi. Unda oliy ta'lim muassasalarida o'quv jarayonini bosqichma-bosqich kredit-modul tizimiga o'tkazish ahamiyatli yangilik bo'ldi. Pandemiya sharoitida 2030 yilgacha Rivojlanish kontsepsiyasida ko'zda tutilgan

[3] S.Qo.,chqorova, A.Norbekov "Masofaviy ta'lim texnologiyasi", ma'ruza matni, Navoiy, 2020

[4] Lex.uz malumotlari asosida

tadbirlarni amalga oshirish kutilmagan va ko'p jihatdan majburiy tezlashuvni qamrab oldi. Muammolarga yetarlicha javob berish uchun butun ta'lim tizimini, shu jumladan, nafaqat oliy ma'lumotni, balki o'rta maktabni va hatto maktabgacha ta'limni zudlik bilan qayta tashkil etish kerak edi. Qisqa vaqt ichida O'zbekistonning to'liq ta'lim tizimi raqamli va masofaviy ta'lim tamoyillari asosida qayta qurildi va ishga tushirildi.

Covid-19 pandemiyasi va unga hamrohlik qilgan karantin nafaqat odatiy turmush tarzini va odamlarning mehnat faoliyatini buzdi, balki fuqarolik jamiyati xatti-harakatlarini tashkil etishning yangi imkoniyatlarini ham ochib berdi. Bu karantin ostida bo'lgan ta'lim tizimiga to'liq taalluqlidir. Ta'lim jarayoni ishtirokchilarining harakatlanish erkinligiga har xil cheklovlarni kiritish bilan buzilgan ta'lim jarayonini o'rnatish zarur edi. Ushbu sharoitda masofadan o'qitish hayotni saqlab qolish rolini o'ynadi⁵.

2020-2021-o'quv yilining o'tgan yilga monand tarzidagi noqulaylilari bir qancha zaruriy va asosiy talablarni ta'lim ahli oldiga qo'ydi va bular: faol pedagogik mehnat va o'qitishga kreativ yondashish, interaktiv usullardan foydalanish hamda o'qitishda raqamli texnologiyalarni keng ko'lamda amaliyotda qo'llashdan iboratdir.

Qisqa tahlil va nazariy hisob-kitoblar natijasida quyidagi masalalarni aniqroq qilib aytganda muammolarni umumiy o'rta ta'lim va oliy ta'lim tizimidagi o'qitishning an'anaviy va masofaviy tashkil qilinishiga daxldor deb bildik:

1. An'anaviy ta'limda:

- a) Ta'lim jarayonining jihozlanishi va moddiy texnik baza bilan ta'minlanishi;
- b) Ta'lim sifatining nazorati va darslarning tashkiliy tuzilmasi;
- c) Qamrov va yo'naltirilishi foizining yetarli darajada emasligi;
- d) Ta'lim tizimlari o'rtasidagi integrallashtirish jarayoni;
- e) Quyi pog'onadan yuqoriga qarab ko'tarilish ya'ni ta'lim olishdagi mavjud tashkiliy to'siqlar;
- f) Sohalar kesimida yagona platforma va davlat buyurtma tizimining shakllantirilishi va boshqalar.

2. Masofaviy ta'limda:

- a) Ta'limning qamrov darajasini oshirish;
- b) Masofaviy ta'lim platformasi bo'yicha puxta va texnik jihatdan mukammal dasturiy ta'minotni ishga tushurish;

[5] Z.F.Sharopova "Ta'lim texnologiyalari", "Navro'z", Toshkent, 2019.

c) Umumiy o`rta ta`limda o`quvchilar va oliy ta`lim talabalarining onlayn darslarga jalb etibgina qolmay, ularning baholash va qatnashish ko`rsatkichlari tizimini yaxshilash;

d) Ta`limning ushbu shaklini tugallashdan kutilgan natijalar va ushbu kadrlarni mehnat bozoridagi raqobatbardoshlik va potensial koeffitsientini oshirish;

e) Yangi pedagogik va innovatsion texnologiyalning online darslarda qo`llanilishi masalasi;

f) Masofaviy talim bo`yicha pedagogik savodxonlikni oshirish;

g) Online maktab, kundalik.com, tizimiga o`tish va oliy ta`limda Kredit-modul tizimini joriy etish;

Yuqoridagi masalalarning o`z yechimini topayotganini qilinayotgan keng ko`lamdagi islohotlardan bilish mumkin, ammo hali to`liq darajada yaxlit tizimga tusha olmagan ta`limning bu ikki turi bo`yicha xorijiy tajribalardan foydalanish rivojlanishning asosiy manbayi bo`la olishiga shubha yo`q.

Joriy yilning yanvar oyida prezidentimiz raisiligida o`tkazilgan umumiy o`rta ta`lim sohasini yanada takomillashtirish va isloh qilish masalalari haqidagi umumiy video-selektor yig`lishida ham aynan ushbu masalalar bo`yicha ko`plab taklif va istiqbolli rejalar bajarilishi mas`ullar zimmasiga yuklatildi va zaruriy topshiriqlar berildi.

So`nggi o`n yilliklarda olimlar bu ikki ta`lim shaklidan qaysi format yaxshiroq ekanligini aniqlashga bir necha bor urinishdi. Natijada, biz onlayn talimning an`anaviy o`qishdan ko`ra birmuncha samaraliroq ekanligini tasdiqlovchi bir qator tadqiqotlarni topishimiz mumkin bo`ldi va shu bilan birga, ushbu ta`lim shaklining kamchiliklarini ochib beruvchi ko`plab ilmiy tadqiqotlar mavjud. Bizningcha, onlayn va offlayn o`qishni chuqur tahlil qilish va o`zaro taqqoslash unchalik to`g`ri emas. Chunki bu ikki shaklning tashkiliy sharoiti va mexanizmi o`ziga xos va o`zgacha tuzilishga ega. Har ikki format ham o`zining farqli xususiyatlariga ega. Shubhasiz, afzalliklari ham bor, ularning har biri alohida holatlar uchun samaradordir. Odatda, natija kontekst, mavzu, o`quv maqsadlari, o`quvchi va talabaning shaxsiy xususiyatlari, ta`lim mahsulotini amalga oshirish sifati va boshqa bir qator omillarga bog`liq⁶.

Pandemiyaning birinchi to`lqinidan so`ng jahondagi yetakchi universitetlar aralash darslarni joriy etish rejalarini ishlab chiqdi va amaliyotga joriy qildi. Chunki, klassik darslar onlayn-platfomada ishlash

[6] М.Ефимовна, В.Сысоева "Методика дистанционного обучения." Учебное пособие для вузов. 2017

bilan to'ldiriladi. Bu qarorga kelishga nafaqat pandemiyaning davom etishiga tayyorgarlik ko'rish zarurati, balki obyektiv sabablar ham turtki bo'ldi. Xususan, Qo'shma Shtatlarda o'tkazilgan so'rov natijalariga ko'ra, talabalarning 81 foizi yordamchi raqamli qurilmalardan foydalanish ta'lim sifati va akademik ko'rsatkichlarni sezilarli darajada yaxshilaydi, deb hisoblaydi.

Eng avvalo, aytish mumkinki, onlayn ta'lim shakli qariyb uch ming yillik tarixga ega bo'lgan an'anaviy ta'lim shaklini yaqin yuz yillikda hech qachon siqib chiqara olmasa kerak.⁷ Onlayn ta'lim an'anaviy ta'limni to'ldiruvchi, uning samaradorligini yanada oshiruvchi bir vosita bo'lib qoladi. Hayotimiz davomida biz yangi bilim va ko'nikmalarni muntazam o'zlashtirishimiz kerak, ta'lim uchun ajratgan muayyan davrimizda esa bunga erishib bo'lmaydi, albatta. Shuning uchun ishlash va yashash uchun qulaylik yaratish maqsadida kechadigan boshqa harakatlarimiz davomida ham biz ta'lim olishni davom ettiramiz, mana shu vaziyatda onlayn o'qitish juda muhim vositaga aylanmoqda. Masofaviy format malaka oshirish, o'ziga xos tor ko'nikmalarni rivojlantirish, yangi dasturlar va raqamli vositalar bilan tanishish uchun juda ham qulay vositadir. Pandemiya davrida maxsus ko'nikmalarning tez rivojlanishi kuzatildi, jamiyatning barcha qatlamlari qandaydir yangi ko'nikmani o'rganishga intildi. Udey global ta'lim platformasi vakillari pandemiyaning birinchi to'loqinida Zoom orqali videokonferens aloqa o'tkazish va virtual jamoani boshqarish bo'yicha darslar eng ommabop kurslardan biri bo'lganini ta'kidlashadi.

Onlayn ta'limning afzalliklari haqida qancha ko'p gapirsak ham, unutmash kerakki, ko'pgina mutaxassisliklar fundamental bilimlarni talab qiladi. Ularni o'rganish uchun ko'pincha, murakkab ilmiy-texnik bazadan foydalaniladi. Diplomini masofadan turib o'qish natijasida olgan shifokorga borib, davolanishni hech kim xohlamasligi tayin, hatto u eng zamonaviy simulyatorlarda o'qigan bo'lsa ham.⁸ Bundan tashqari, klassik ta'limning, shubhasiz, afzalligi bor, bunda eng muhim jihat ishtirokchilarning jonli aloqasi, yuzma-yuz muloqot. Zamonaviy texnologiyalar haqiqiy "mavjudlik hissi" ni yaratish imkoniyatiga ega emas. O'qituvchining xarizmi, og'zaki muloqot, sinfdagi muhit o'quv jarayonida ilhom beradi va bu ta'lim sifatiga eng ko'p ta'sir qiladigan omillardan biridir.

Biz yuqorida, asosan, oliy ta'lim muassasalarida onlayn ta'lim berish muammolari haqida gapirdik. Biroq pandemiya sharoitida maktablardagi

[7] Xamidov V.S., Adashboev Sh.M., Sobirova D.A. Ta'limda multimedia tizimlari va masofaviy o'qitish metodlari. - T.: BIMM, 2015. -35-b

[8] N.Duseinov, B.Ahmedov, "Masofaviy ta'lim tizimi" ilmiy maqola, researchgate.net, 2021 7-b

onlayn ta'lim ham alohida mavzudir. Va onlayn ta'limning bu sohada bir qator psixologik muammolari mavjud. Bolalar uchun onlayn ta'lim qiyinchilik tug'diradi. Chunki, bola qanchalik yosh bo'lsa, o'qituvchi va sinfdoshlari bilan muloqotga shunchalik muhtojdir. U darslarni harakatlar, emotsiyalar, jismoniy mashqlar orqali o'rganadi. Ayniqsa, boshlang'ich maktab o'quvchi va talabalarini "masofa"ga o'tkazish eng muammoli masaladir. Maktablar ikkinchi karantinga ko'proq tayyorgarlik ko'rishiga qaramay, boshlang'ich maktablarda onlayn ta'lim to'liq sifatga yaqinlashishi ehtimoldan yiroq, chunki, bola uchun qulay ta'lim muhiti jonli muloqotni talab qiladi.

NATIJALAR

Tadqiqotlarga ko'ra, karantin paytida o'qituvchilarning 84 foizi, talabalarining 73 foizi hamda ota-onalarning 68 foizi onlayn ta'limning yo'lga qotilganligi sababli tushkunlik va tang vaziyatda qolgan. Maktablar va universitetlar ham onlayn dars jarayonlariga to'liq tayyor holatda bo'lmaganligi uchun ta'lim shakli o'zgarishi favqulodda ko'plab muammolarga sabab bo'ldi⁹.

Ammo buning ijobiy tomonlari ham borligini tan olish lozim. Jahondagi eng nufuzli universitetlarning professorlari, turli mamlakatlardagi taniqli o'qituvchilarning ijodiy va kasbiy salohiyati onlayn ta'lim rivojiga safarbar qilindi. Aytish mumkinki, xalqaro ilmiy hamjamiyat hech qachon masofadan o'qitishning samarali modellarini ishlab chiqish uchun hozirgidek ko'p kuch sarflamagan. Garchi, bu masala o'tgan asrning 80-yillaridan e'tiboran, kun tartibida bo'lib kelayotgan bo'lsada.

Istalgan vaqtda va jahonning istalgan joyida turib o'qish imkoniyati onlayn ta'limning eng afzal jihatlaridan biridir. Karantin davrida esa u haqiqiy ma'noda qutqaruvchi vazifasini bajardi. Ta'limning bu shakli yana bir jihati bilan qulay va arzondir. Masofaviy o'qishga o'tib, ko'plab maktablar o'qituvchilari kutilmagan ta'sirni payqashdi: ko'pchilik o'quvchi va talabalarining ko'rsatkichlari yomonlashgan bo'lsa, ba'zilar, aksincha, yutuqlarga erishdi. Ko'rinib turibdiki, formatning tubdan o'zgarishi, odatiy o'rganishning to'xtab qolganligi sharoitida ham yaxshi natijalarga ega bo'lish mumkin. Yana bir jihat, siz o'z xohishingiz va o'zingizga qulay vaqtda Internet orqali o'qishingiz mumkin. Istalgan vaqtda o'rganilgan mavzularga qaytish, murakkab mavzuda to'xtab qolish va allaqachon tanish bo'lgan materiallardan tez o'tib ketish qobiliyati tufayli talabalar klassik formatga qaraganda 25-60% kamroq

[9] Гафуров И.Р., Ибрагимов Г.И., Калимуллин А.М., Алишев Т.Б. Трансформация обучения в высшей школе во время пандемии: болевые точки // Высшее образование в России. 2020. № 10. С. 101–112.

vaqt o`rganadilar¹⁰.

Shu bilan birga, onlayn ta`limning arzonligi va foydalanish uchun qulayligining salbiy tomoni ham bor. Statistik ma`lumotlarga ko`ra, onlayn-platfomalarda ro`yxatdan o`tganlarning yarmidan ko`pi hech qachon mashg`ulotni boshlamaydi va boshlaganlar orasida foydalanuvchilarning atigi 20-60 foizi oxirigacha yetib boradi. Klassik kurslarda o`qishni muvaffaqiyatli tamomlagan talabalar foizi ancha yuqori. Onlayn o`qitish unchalik moslashtirilmagan, uni e`tiborsiz qoldirish osonroq, chunki, talaba natija uchun faqatgina o`zi javobgardir va o`qishni har doim “keyinroqqa” kechiktirish mumkin.

Ta`limning ushbu shaklini tugallashdan kutilgan natijalarga va ushbu kadrlarni mehnat bozorida raqobatbardoshlik va potensial koeffitsientini oshirish:

Agar bakalavr yoki magistr kabi fundamental ta`lim turi haqida so`z yuritganda, an`anaviy diplomning ish beruvchi nazarida hali ham tenggi yo`q. Agar biz qo`shimcha ta`lim dasturlari haqida so`z yuritsak, tugallangan onlayn kurs haqida gapirish, albatta, rezyumeni buzmaydi. Chet tillarini o`rganish, yangi dastur va platfomalarni o`zlashtirish, qo`shimcha ko`nikmalarni rivojlantirish, bularning bari ish beruvchi arizachining shaxsiy va kasbiy rivojlanishiga qiziqishini ko`rsatadi.

Bundan tashqari, tobora ko`proq ish beruvchilar (jumladan, Apple, IBM, Google kabi gigantlar) ishga qabul qilish amaliyotini o`zgartirib, rasmiy daraja va sertifikatlariga emas, balki ariza beruvchining haqiqiy ko`nikmalariga ustunlik berishini unutmazlik kerak. Shunday qilib, birinchi navbatda qayerda va qanday qilib emas, balki nimani o`rganganingiz muhimdir¹¹.

Masofaviy talimning sifatini oshirish:

Har qanday ta`lim sifati haqida gapirganda, uni o`lchovchi turli mezonlar borligini hisobga olishimiz kerak. Hech birimiz an`anaviy ta`limning sifati yuqori deya mutlaq xulosa bera olmaymiz. An`anaviy ta`limda ham, onlayn ta`limda ham, yuqori sifatli, tasdiqlangan dasturlar ham, umuman talabga javob berolmaydigan, samarasiz va ba`zan shunchaki keraksiz dasturlar ham bor. Hozir Internet tarmog`ida ko`plab onlayn kurslar mavjud va ular soni kundan-kunga oshib bormoqda. Asosiysi, har kim, o`z bilim darajasidan qat`iy nazar, o`z kursini boshlashi mumkin.

[10] Гафуров И.Р., Ибрагимов Г.И., Калимуллин А.М., Алишев Т.Б. Трансформация обучения в высшей школе во время пандемии: болевые точки // Высшее образование в России. 2020. № 10. С. 105–110.

[11] Ольховая Т.А., Пояркова Е.В. Новые практики инженерного образования в условиях дистанционного обучения // Высшее образование в России. 2020. Т. 29. № 8/9. С. 142–154.

Qimmatbaho tarkib yo`qligi, tasodifiylik, materiallarning sifatsizligi, hatto o`qitishning asosiy tamoyillarini umuman noto`g`ri tushunish–bu muammolar, haqiqatdan ham, ba`zi onlayn dasturlar uchun xosdir.

Masofaviy ta`lim (MT) - bu o`qituvchi va o`quvchi bir biri bilan masofa yoki vaqt orqali ajratilgan sababli, informatsion texnologiyalardan fodalanilgan tarzdagi ta`lim turi. Bu ta`lim turining bir necha modellari mavjud, ular masofaviy ta`lim tashkil qilinishiga sabab bo`lgan vaziyatlari bilan farqlanadi:¹²

- Geografik sabablar (mamlakat maydoni, markazlardan geografik uzoqlashgan regionlar mavjudligi);
- mamlakatni kompyuterlashtirish va informatsiyalashtirish darajasi;
- transport va kommunikatsiyalar rivojlanish darajasi;
- masofaviy ta`lim uchun mutaxassislar mavjudligi
- ta`lim sohasida informatsion va kommunikatsion texnologiyalardan foydalanish darajasi;
- mamlakatning ta`lim sohasidagi odatlari.

Masofaviy ta`lim, shuningdek, elektron ta`lim va onlayn ta`lim deb ham atalib, bu ta`limning asosiy elementlari o`qituvchilar va o`quvchilar o`rtasida o`qitish paytida jismoniy ajratish hisoblanadi va talaba-o`qituvchi va talaba-talaba muloqotini yengillashtirish uchun turli xil texnologiyalardan foydalanishni o`z ichiga oladi. Masofaviy o`qitish an`anaviy ravishda odatiy bo`lmagan talabalarga, masalan, doimiy ishchilar, harbiy xizmatchilar va norezidentlar yoki uzoq ma`ruzalarda qatnasha olmaydigan chekka hududlardagi shaxslarga qaratilgan. Biroq, masofadan o`qitish dunyo ta`limining asosiy qismiga aylanib ulgurganligi uchun ham, tendentsiyalar doimiy o`shishga ishora qiladi.

Masofaviy ta`lim platformasi bo`yicha puxta va texnik jihatdan mukammal dasturiy ta`minotni ishga tushirish:

Ma`lumki, pandemiyadan oldin ham jahon EdTech bozori faol o`shish ko`rsatkichlariga ega edi. Ayrim prognozlariga ko`ra, 2025 yilga kelib, onlayn ta`lim investitsiyalari hajmi 350 milliard dollarga yetishi taxmin qilingan, biroq, hozir bu ko`rsatkich ancha yuqoriladi va \$1 trillion dollarga yetishi mumkinligi aytilmoqda¹³. Biz mazkur tadqiqotga

[12] Альтбах Ф. Дж., Ханс де Вит. Информационные технологии в контексте COVID-19: поворотный момент? // Международное высшее образование. 2020. № 103. С. 6–8. М.: НИУ ВШЭ

[13] Маликов А.В., Потапова И.И., Гаврилюк Е.С. Адаптация профессорско-преподавательского состава вузов к вызовам цифровой экономики // Креативная экономика. 2020. Т. 14. № 6. С. 1011–1020.

tayyorgarlik ko`rish asnosida onlayn ta`lim haqidagi keng tarqalgan stereotiplarni o`rganib chiqib, qaysi biri oqilona, qaysi biri xato ekanligini aniqlashga harakat qildik.

Eng avvalo, bizni talabalar va oliy ta`lim muassasalari professor o`qituvchilarining qanday onlayn platformalardan foydalanishi qiziqti. Poytaxt va viloyatlardagi ayrim oliy ta`lim muassasalari talabalari va professor o`qituvchilaridan bu xususda so`radik. Ularning 80 foizi (jami 5 OTM, 350 nafar ishtirokchi) Zoomda yoki telegram tarmog`i orqali dars o`tganligini aytdi. Ishtirokchilarning 20 foizi butun jahonda onlayn ta`lim uchun foydalanilayotgan Moodle, eSlass, Google Classroom hamda onlayn kurslari bilan tanilgan Coursera, EdX, Udacity, Udemy kabi platformalarni bilishini aytdi. Bizningcha, muammo shu yerdan boshlanadi, biz O`zbekistonda onlayn ta`limga o`tar ekanmiz, eng avvalo, ushbu shakldagi ta`lim platformalari va bu bo`yicha jahon tajribasini o`rganish zarurati bor.

Respublika oliy ta`lim muassasalarida o`quv jarayonini uzluksizligini ta`minlash hamda talabalarining bilim olish faoliyatini masofadan turib metodik qo`llab-quvvatlash maqsadida 2020 yil 1 apreldan masofaviy ta`lim platformalari ishga tushirildi. Bunday platformalar, avvalambor, imkoniyati bor talabalarga mutlaqo yangi formatdagi, ya`ni virtual muhitda talabalar va o`qituvchi auditoriyasini shakllantirish orqali o`quv jarayonini tashkil etish imkoniyatini berdi¹⁴.

Masofaviy o`qitish tizimi (Distance Learning System) masofaviy o`qitishni tashkil qilish, o`quv jarayonini qo`shimcha qo`llab-quvvatlash tizimi, elektron hujjat aylanishi, elektron o`quv materiallarini yaratish, o`rganilayotgan fan doirasida boshqaruvni boshqarish va taraqqiyotni baholash va maslahat berish uchun dasturiy ta`minotdir. Masofaviy o`qitish o`qituvchi va talaba bir-biridan uzoq bo`lsa, o`qitishga imkon beradigan Internet texnologiyalaridan faol foydalanishni nazarda tutadi. Endi buning uchun Internet yoki mahalliy kompyuter tarmoqlarining imkoniyatlaridan foydalanilmoqda.

1-chizma: *Elektron ta`limni tashkillashtirishda qo`llaniladigan dasturiy ta`minot strukturasi*¹⁵.

Zamonaviy ta`lim sohasi ta`limning bir necha shakllarini taklif etadi: kunduzgi, sirtqi, kechki, sirtqi va masofaviy o`qitish. Masofaviy o`qitish jamiyat taraqqiyotining zamonaviy darajasiga hozirgi talabalar asnosida eng mos keluvchi ta`limdir. Klassik ta`lim shakllaridan farqli o`laroq,

[14] Cyberleninka.ru ma`lumotlari asosida

[15] Xamidov V.S., Adashboev Sh.M., Sobirova D.A. Ta`limda multimedia tizimlari va masofaviy o`qitish metodlari. - T.: BIMM, 2015. -35-b.

masofaviy o`qitish telekommunikatsiya texnologiyalari va Internet sohasidagi barcha so`nggi innovatsion, texnik yutuqlardan foydalangan holda amalga oshiriladi. Masofadan o`qitish tizimlari ham maktab o`quvchilarini, ham talabalarni, ham ishchilarni ish joyiga tayyorlashga imkon beradi.

Hozirda masofaviy o`qitish tizimi, masalan, MS Office to`plami singari sotib olinadigan va o`rnatiladigan tayyor dasturiy mahsulot bo`lib, foydalanuvchi qo`llanmasi o`rganilgandan so`ng yoki qisqa o`quv kursidan o`tilgandan so`ng, tizimda kurslar yaratiladi¹⁶.

Masofaviy o`qitishning har qanday tizimi-bu barcha masofaviy ta`lim tadbirlarini rejalashtirish va o`tkazish uchun, ko`pincha kunduzgi, sirtqi va kechki dasturlar bilan birgalikda foydalaniladigan tizimli axborot majmuasidir. Chet elda bunday tizimlar odatda "Ta`limni boshqarish tizimi" (Learning Management System) deb nomlanadi, bu ularning kengaytirilgan funktsionalligini va butun ta`lim muassasasi ishida muhim rol o`ynashini ko`rsatadi.

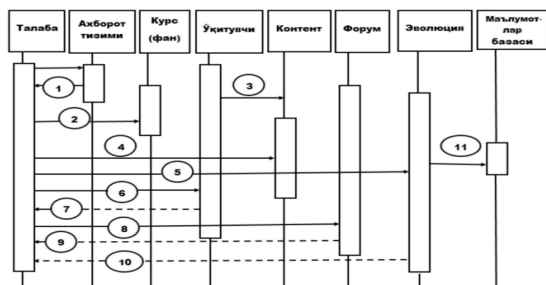
Ta`limning qamrov darajasini oshirish va boshqarish (oliy ta`limda):

Umuman olganda masofaviy ta`limni tashkil etishda o`quv jarayonini boshqaruvchi tizimlar asosiy o`rin tutadi. Xorijiy adabiyotlarda keltirilgan o`quv jarayoni boshqaruv tizimlarining quyidagi abbreviaturalaridan foydalanamiz¹⁷:

- -LMS–Learning Management System (ta`limni boshqarish tizimi);
- -CMS–Course Management System (o`quv kursini boshqarish tizimi);
- LSS–Learning Support System (o`quv jarayonini qo`llab-quvvatlash tizimi);
- LP–Learning Platform (o`quv jarayoni platformasi);
- VLE–Virtual Learning Environments (virtual o`quv jarayoni muhiti).

[16] Чепуренко А. Вынужденная дистанция: каким будет общество после пандемии [Электрон. ресурс].: <https://www.rbc.ru/opinions/society/01/04/2020/5e8306e79a79473434a103da>. (Дата обращения: 04.09.2020)

[17] Sabirova D.A. Oliy ta`lim muassasalarida masofaviy ta`limni joriy etish texnologiyalari 1-b

1-rasm. LMS asosida ta'lim oluvchi va professor-o'qituvchi o'rtasidagi ma'lumot almashinish jarayoni¹⁸.

Ta'lim jarayonini boshqarish tizimi (Learning Management System) quyidagilarga imkon beradi¹⁹:

- Ta'lim jarayonini qo'llab-quvvatlash uchun qo'shimcha tizimni tashkil etish;
- O'quv ishlarini tashkil etish va korporativ markazlarda, tijorat tashkilotlarida ishlash uchun hodimlar va talabnoma beruvchilarning malakasini sinovdan o'tkazish;
- Talabalar ta'lim hududidan jismonan chiqarilganda, ma'lum bir mavzular/kurslarga obuna bo'lganlarida, o'qituvchilardan uslubiy ko'rsatmalar va maslahatlarni olganlarida va test topshiriqlarining ma'lum bir to'plamini bajarganlarida masofadan o'qitishni o'tkazish;
- Ta'lim markazlari, kurslar va universitetlardagi o'quv jarayonini boshqarish, sinov va malaka oshirish, ta'lim sifatini oshirish, bir vaqtning o'zida o'qitiladigan talabalar sonini ko'paytirish;

Mamlakatimiz maktablarida xalq ta'lim vazirligi tomonidan maktab ta'limini raqamlashtirish, maktab ta'limiga axborot kommunikatsion texnologiyalarni integratsiya qilish, o'qituvchi, o'quvchi va ota-onalarning interaktiv muloqotlarini rivojlantirish, masofaviy va mustaqil ta'lim olish uchun imkoniyatlarni amalga oshirish maqsadida kundalik.com raqamli ta'lim platformasini ishlab chiqildi va amalda tadbiq etilmoqda. Bu platformada o'qituvchilar uchun dars jadvallari elektron jurnal, uy vazifalarni boshqarish va turli hisobotlarni avtomatik ravishda amalga oshiriladi, ota-onalar uchun o'quvchining kundaligi, uy vazifalari va muloqotlar uchun bo'limlari orqali o'z farzandlarini to'liq nazoratga oladi, o'quvchilar uchun kundalik daftari, portfolio, muloqot bo'limlari

[18] Sabirova D.A. Oliy ta'lim muassasalarida masofaviy ta'limni joriy etish texnologiyalari 3-

[19] Sabirova D.A. Oliy ta'lim muassasalarida masofaviy ta'limni joriy etish texnologiyalari 1-3

orqali kelasi dars mavzulari bo'ladi, o'qituvchilari bilan o'zaro muloqotlarini amalga oshiradi, davlat organlari uchun umumiy statistik ma'lumotlarni to'plash, yangiliklarni quyi tizimlarga yetkazishda aloqa va xabardor bo'lish uchun ishlarini amalga oshiradi.²⁰

NATIJALAR MUHOKAMASI

Albatta, har bir kompaniya, tashkilot yoki muassasa masofaviy o'qitish muammolarini hal qilishda o'z ehtiyojlariga ega. Qaysi tizimga ehtiyoj borligini tushunish uchun bozorda taqdim etilgan barcha LMSlarni baholash kerak. Shundan keyingina tashkilot yoki muassasa ichidagi integratsiya jarayonlarini boshlashi mumkin

Onlayn kurslarni yaratishni endi boshlaganlar masofadan o'qitish tizimining rivojlanishi nimaligini bilishadi. Axir, elektron ta'lim LMSning ajralmas qismidir. Ushbu tizim juda muhimligining sakkiz sababi bor: Barcha ma'lumotlar bitta joyda. O'quv materiallari bir joyda to'planishi mumkin, bu disklar va boshqa ommaviy axborot vositalaridan foydalanishni istisno qiladi. Bundan tashqari, ushbu yondashuv o'rganishni osonlashtiradi va ma'lumotlarni yo'qotish ehtimolini kamaytiradi. Kerakli tarkibga bepul kirish. Elektron ta'lim kurslarini nafaqat shaxsiy kompyuterlar, balki smartfonlar va boshqa innovatsion gadgetlar orqali ham o'tkazish mumkin. Barcha ma'lumotlar bir serverda joylashgan

O'quv jarayonini tahlil qilish. An'anaviy mashg'ulotlardan farqli o'laroq, LMS kursni kuzatib borish va uning yakunlanishini kafolatlash imkonini beradi. Agar foydalanuvchi ma'lumotni o'zlashtirmasa, unda o'quv samaradorligini oshirish uchun boshqa o'quv manbalarini tavsiya etish mumkin. Deyarli barcha LMS avtomatik ravishda hisobotlarni tuzadi va talabalarning xatosini ko'rsatadi. Istalgan vaqtda modulga o'zgartirish kiritish imkoni mavjud.

Minimal xarajatlar. An'anaviy mashg'ulotlar haqida gap ketganda, muassasa xarajatlari, binolarni ijaraga olish va boshqalar kabi nuanslarni hisobga olish kerak. Masofaviy ta'lim tizimi real vaqt rejimida kurslarni tashkil etish xarajatlarini kamaytirish orqali ushbu muammolardan xalos bo'lishga yordam beradi.

Yuqori samaradorlik. LMS asosiy ma'lumotni qoldirib, mashg'ulotdagi barcha muhim bo'lmagan qismlarni olib tashlashga imkon beradi. Qisqa vaqt ichida o'zlashtirish uchun talabalarning o'zlari darsning istalgan qismini tanlash huquqiga ega. Boshqa narsalar qatori, foydalanuvchilar

[20] Mirzayev A.O'. Mamlakatimiz ta'lim tizimida raqamlashtirish va raqamli dunyoda o'qitish va o'rganishning mavjud imkoniyatlari. Academic Research in Educational Sciences jurnali, 105-b.

darhol o`zlarining bilimlarini test, imtihon yoki maxsus simulyatordan o`tish orqali sinab ko`rishlari mumkin²¹.

Barcha talablarni hisobga olgan holda. Har bir kompaniya yoki tashkilot o`z tizim va qoidalariga ega bo`lganligi sababli, onlayn kurslar rahbariyat tomonidan tasdiqlangan me`yorlarga moslashtiriladi. Istalgan vaqtda administratsiya doimo tezda yangi standartlarni joriy qila olish imkoniyati mavjud.

Materiallar yangilanib turishi. Ilmiy ishlar doimiy ravishda yangilanadi, shuning uchun o`quv dasturiga o`z vaqtida o`zgartirish kiritish mumkin. LMS bunday imkoniyatni yaratadi, talabalar muhim ma`lumotlarni unutmaganidan, so`nggi ilmiy dalillarni olishadi.

Turli saytlar, forumlar va ijtimoiy tarmoqlar bilan integratsiya. Tizim elektron ta`limni ijtimoiy tarmoqlarga (VK, Facebook, Twitter, LinkedIn, YouTube) tez va osonlik bilan birlashtiradi. Qanchalik ko`p veb-saytlar jalb qilinsa, onlayn kurslar hamma uchun tez-tez eshitiladi.

LMSning kamchiliklari. Aniq afzalliklarga qo`shimcha ravishda, onlayn kurslar ishtirokchilari bilishi kerak bo`lgan LMSning quyidagi kamchiliklari ham mavjud:²²

- Elektron ta`lim masofadan turib amalga oshirilganligi sababli o`qituvchi va talabalar o`rtasida yuzma-yuz muloqot qilish imkoniyati yo`q. Bunday holda, mashg`ulotlarga individual yondashuv mavjud emas;
- Talaba va o`qituvchi o`rtasida to`g`ridan-to`g`ri aloqaning yo`qligi o`quv jarayonini boshqarish va uning natijalarini baholashni qiyinlashtiradi²³;
- Masofadan o`qitish talabalardan qat`iy intizomni talab qiladi, ammo barchasi talabaning o`ziga bog`liq;
- Doimiy ravishda ta`lim muhitida bo`lish uchun har bir foydalanuvchida bo`lmagan yuqori sifatli texnik jihozlar kerak;
- Amaliy mashg`ulotlarning yetishmasligi;
- Talaba ustidan qo`shimcha rag`batlantirish va doimiy nazorat yo`q;
- Agar mutaxassislar yetarli malakaga ega bo`lmasalar, u holda o`quv dasturlari kam rivojlangan bo`lishi mumkin;

[21] <http://www.dslib.net/prof-obrazovanie/uchebnyj-blog-kak-sredstvo-organizacii-samostojatelnoj-raboty-studentov.html>

[22] <https://apriori-nauka.ru/uz/education/dostoinstva-i-nedostatki-tradicionnoi-sistemy-obucheniya.html>

[23] Карпенко О.М., Абрамова А.В. Обзор средств организации электронного обучения и перспективы их развития. // «Дистанционное и виртуальное обучение», 2015, №2. –С. 4-24.

• Talaba o'z bilimlarini faqat yozma ravishda taqdim etishi mumkin, og'zaki shakli yo'q;

LMSning afzalliklari. LMS ning asosiy afzalliklari elektron ta'lim kontseptsiyasidan kelib chiqadi va uning an'anaviylikdan farqlari:

- Kirish erkinligi-talaba deyarli hamma hududda o'qiy oladi. Voyaga yetgan talaba asosiy ishini to'xtatmasdan o'qishi mumkin;

- Ta'lim xarajatlarini kamaytirish-talaba metodik adabiyotlar xarajatlarini o'z zimmasiga olmaydi. Bundan tashqari, tejash o'qituvchilarga berilishi kerak bo'lmagan ish haqi, ta'lim muassasalarini saqlash va boshqalar hisobiga o'sib boradi;

- Ta'limning moslashuvchanligi-o'quv jarayoni o'qituvchilar va talabalarining imkoniyatlari va ehtiyojlariga moslashtirilishi mumkin;

- Zamon bilan hamnafas rivojlanish imkoniyati-elektron kurslar foydalanuvchilari: o'qituvchilar ham, talabalar ham o'z mahorat va bilimlarini eng so'nggi zamonaviy texnologiyalar va standartlarga muvofiq rivojlantiradilar. Elektron kurslar o'quv materiallarini o'z vaqtida va samarali yangilashga ham imkon beradi;

- Potentsial teng ta'lim imkoniyatlari-o'rganish ma'lum bir ta'lim muassasasida o'qitish sifatidan mustaqil bo'ladi;

- Bilimlarni baholashning obyektiv mezonlarini aniqlash qobiliyati-elektron ta'limda o'quvchining olgan bilimlari o'quv jarayonida aniq mezonlarni belgilash mumkin;

O'quv materialini yuklab olish. Navigatorda xaritalarni o'rnatish singari, murabbiy SCORM, Tin Can va boshqalar formatidagi tayyor kurslarni masofadan o'qitish tizimiga yuklashi mumkin. Shuningdek, media-kutubxonadagi materiallarni turli formatdagi DOC, PDF, XLS, PowerPoint taqdimotlari, audio yozuvlar, Wiki, Flash video va o'quv qo'llanmalarini birlashtirgan holda o'zi darslarni to'plashi mumkin²⁴.

XULOSA

Mamlakatimizda raqamli dunyoda raqamli texnologiyalar bilan ta'lim olish va ta'lim berish hamda ta'lim tizimini raqamlashtirishda to'laqonli ishlar amalga oshirilmoqda.

LMSni amalga oshirish uchun yaxshi qurilgan texnologik infratuzilma zarurdir. O'qituvchilar o'zlarining o'quv dasturlarini elektron ta'limga moslashtirishga tayyor bo'lishlari kerak. Masofaviy ta'lim texnologiyalari

[24] Xamidov V.S., Adashboev Sh.M., Sobirova D.A. Ta'limda multimedia tizimlari va masofaviy o'qitish metodlari. - T.: BIMM, 2015. -35-b.

yordamida nafaqat bir qator muntazam pedagogik harakatlarni kompyuter yelkasiga ko`chirish, balki chinakam sifatli, individual, tabaqalashtirilgan ta`limni tashkil etish ham mumkin.

Dadillash

O`quvchilarning raqamli savodxonligini rivojlantirishda o`qituvchilar ta`lim berishda raqamli texnologiyalardan maqsadli, samarali foydalanishi, individual yondashishni zaruratini oshirishi va raqamli bilim, ko`nikmalarni amalga oshirish muhim omil hisoblanadi. Bu borada o`qituvchi o`quvchiga shaxsiylashtirilgan, moslashuvchan va mustqil ishlay oladigan topshiriqlarni raqamli texnologiyalar orqali beradi. O`quvchi o`ziga yo`naltirilgan ta`limni, shu ma`noda bilim olishni, olingan bilimlarini qo`llay olish ko`nikmasini, notanish vaziyatlarda egallagan bilim, ko`nikmalarini qo`llash malakasini oshirib, amalda tadbiiq eta oladi

Shunday muhitga moslashish va kelajak texnologik atmosferasi va ta`lim tizimiga hozirdanoq tayyor bo`lish bugungi kun ta`lim tizimiga aloqador har bir insonning burchi va eng muhim vazifasi hisoblanadi. Ammo qadimdan qo`llanilib kelingan va bir necha asrlardan buyon an`anaga aylangan, rivojlangan davlatlarning haligacha asosiy dars shakli bo`lgan odatiy an`anaviy ta`lim tizimiga ham e`tibor va masluliyatni susaytirmaslik lozim. Albatta, barcha sohaning va har bir texnologik inqilobning o`z afzalligi va kamchiliklari mavjud, qisqa qilib aytganda ushbu ikki ta`lim shaklini ham rivojlantirish va uchinchi renessans jarayonini jadallashtirish uchun innovatsion dunyoqarash bilan yondashish har bir o`qituvchi-pedagog uchun eng muhim vazifa bo`lib qoladi.

ADABIYOTLAR RO`YXATI

- O`zbekiston Respublikasi Prezidentining 2013 yil 27 iyundagi «O`zbekiston Respublikasi Milliy axborot-kommunikatsiya tizimini yanada rivojlantirish choratadbirlari to`g`risida» PQ-1989-son qarori.
- O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2013 yil 16 sentyabrdagi «O`zbekiston Respublikasi Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalarini rivojlantirish vazirligi huzuridagi «Elektron hukumat» tizimini rivojlantirish markazi hamda Axborot xavfsizligini ta`minlash markazi faoliyatini tashkil etish chora-tadbirlari to`g`risida»gi 250-con qarori. // O`zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to`plami, 2013 y., 38-son, 492-modda; 2015 y., 26-son, 338-modda.
- O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2012 yil 25 iyuldagi «O`zbekiston Respublikasi Oliy va o`rta maxsus ta`lim vazirligi huzurida Ta`lim muassasalarida elektron ta`limni joriy etish markazini tashkil etish to`g`risida»gi 228-son qarori. // O`zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to`plami, 2012 y., 30-son, 351-modda; 2016 y., 1-son, 6-modda.
- O`zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 5 iyundagi PD-3775-sonli "Oliy ta`lim muassasalarida ta`lim sifatini oshirish va ularning mamlakatda amalga oshirilayotgan keng ko`lamli islohotlarda faol ishtirokini ta`minlash bo`yicha

- qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Farmoni.
- N.Duseinov, B.Ahmedov, "Masofaviy ta'lim tizimi" ilmiy maqola, researchgate.net, 2021.
- S.Qo.,chqorova, A.Norbekov "Masofaviy ta'lim texnologiyasi", ma'ruza matni, Navoiy, 2020.
- Z.F.Sharopova "Ta'lim texnologiyalari", "Navro'z", Toshkent, 2019.
- М.Ефимовна, В.Сысоева "Методика дистанционного обучения." Учебное пособие для вузов. 2017.
- Xamidov V.S., Adashboev Sh.M., Sobirova D.A. Ta'limda multimedia tizimlari va masofaviy o'qitish metodlari. - T.: BIMM, 2015. -35-b.
- Akhmedov, B. A., & Khasanova, S. K. (2020). Public education system methods of distance in education in development of employees. Journal of Innovations in Engineering Research and Technology, 1(1), 252-256.
- Xamidov V.S., Adashboev Sh.M., Sobirova D.A. Ta'limda multimedia tizimlari va masofaviy o'qitish metodlari. - T.: BIMM, 2015. 35-b.
- Distance Education for Teacher Training: Modes, Models, and Methods Mary Burns Education Development Center, Inc. Washington, DC 2011.
- Андреев А.А. Дистанционное обучение и дистанционные образовательные технологии // Открытое образование. 2013. № 5(100). С. 40–46.
- Малиятаки В.В., Киричек К.А., Вендина А.А. Дистанционные образовательные технологии как современное средство реализatsii активных и интерактивных методов обучения при организatsii самостоятельной работы студентов // Открытое образование. 2020. С. 24(3). С. 56–66.
- Аналитический доклад Уроки «Стресс-теста»: вузы в условиях пандемии и после нее» [Электрон. ресурс].
- Гафуров И.Р., Ибрагимов Г.И., Калимуллин А.М., Алишев Т.Б. Трансформatsия обучения в высшей школе во время пандемии: болевые точки // Высшее образование в России. 2020. № 10. С. 101–112.
- Алтбах Ф. Дж., Ханс де Вит. Информatsионные технологии в контексте COVID-19: поворотный момент? // Международное высшее образование.2020. № 103. С. 6–8. М.: НИУ ВШЭ.
- Олхова Т.А., Пояркова Е.В. Новые практики инженерного образования в условиях дистанционного обучения // Высшее образование в России. 2020. Т. 29, № 8/9. С. 142–154.
- Маликов А.В., Потапова И.И., Гаврилюк Е.С. Адаптatsия профессорско-преподавательского состава вузов к вызовам цифровой экономики // Креативная экономика. 2020. Т. 14. № 6. С. 1011–1020.
- Чепуренко А. Вынужденная дистанция: каким будет общество после пандемии [Электрон. ресурс]. Режим доступа: https://www.rbc.ru/opinions/society/01/04/2020/5e8306e79a794734_34a103da. (Дата обращения: 04.09.2020)
- Савицкая Н. После пандемии высшее образование уже не будет прежним [Электрон. ресурс]. Режим доступа: <https://ng-ru.turbopages>.
- Cyberleninka.ru, google.com, ziyonet.com, dissercat.ru, dislib.net, arxiv.uz, lex.uz, pedagog.uz, edu.uz, referat.uz,natib.uz

OMMAVIY AXBOROT VOSITALARI ORQALI GENDER STEREOTIPLARNI BARTARAF ETISH YO‘LLARI

Dr. Nargis QOSIMOVA

Uzbek State University of World Languages

Annotatsiya

Ushbu maqolada ommaviy axborot vositalarining jamiyat ongida gender stereotiplarining shakllanishiga ta'siri haqida so'z boradi. Gender stereotipining ta'rifi berilgan, ularning paydo bo'lish manbalari va rolli yarim stereotiplarning rivojlanish darajalari, shuningdek ularning xususiyatlari ko'rsatilgan. Jamoat ongida gender stereotiplarini shakllantirishga ommaviy axborot vositalari faol ta'sir ko'rsatadi. Ommaviy axborot vositalari erkaklar va ayollar tasvirlarining kuchli uzatuvchisidir. Erkaklar dominant va hukmron, ayollar passiv va hissiy. Bunday tasvirlarni taqdim etish orqali OAV taqlid qilish uchun ideallarni yaratadi. Ommaviy axborot vositalari eski g'oyalarni sinovdan o'tkazadigan va yangi gender stereotiplarini ishlab chiqadigan o'ziga xos jamoat laboratoriyasi vazifasini bajaradi. Ommaviy axborot vositalarida erkaklar va ayollarning an'anaviy stereotipik gender modellari ko'rsatilgan. O'zbekistonda 1500 dan ortiq ommaviy axborot vositalari rasmiy ro'yxatdan o'tgan. Ilmiy maqola ob'ekti xususiy va davlat televideniyesi bo'lib, ularning auditoriyasi 20 million tomoshabinning yarmidan ko'pini tashkil qiladi. Ommaviy axborot vositalarida gender stereotiplarining ishlashi taqdim etiladi, chunki televidenie ijtimoiy voqelikning tabiati haqidagi asosiy g'oyalarni o'zgartirishning noyob qobiliyatiga ega.

Kalit so'zlar: gender stereotiplari, ommaviy axborot vositalari, zheshina, erkak, ayollik.

Способы Устранения Гендерных Стереотипов Через Сми

Аннотация

В данной статье рассматривается влияние средств массовой информации на формирование гендерных стереотипов в общественном сознании. Дано определение гендерного стереотипа,

показаны источники их появления и уровни развития ролевых по полустереотипов, а также их свойства. Средства массовой информации оказывают активное влияние на формирование гендерных стереотипов в общественном сознании. СМИ являются мощным транслятором образов мужчины и женщины. Мужчины как доминантного и властного, женщины – пассивной и эмоциональной. Представляя такие образы, СМИ создают идеалы для подражания. Средства массовой информации выступают в качестве некой общественной лаборатории, которая проверяет на прочность старые представления и выработке новых гендерных стереотипов. Показаны традиционные стереотипные гендерные модели мужчин и женщин в средствах массовой информации. В Узбекистане в настоящее время официально зафиксировано более 1500 средств массовой информации. Объектом научной статьи стали частные и государственные телевидение, аудитория которых превышает более половина 20 млн. зрителей. Представлена функционирование гендерных стереотипов в СМИ, так как телевидение обладает уникальной способностью трансформировать базовые представления о природе социальной реальности.

Ключевые слова: Гендерные Стереотипы, Средства Массовой Информации, Жешина, Мужчина, Фемининность

ELIMINATING GENDER STEREOTYPES THROUGH THE MEDIA

ABSTRACT

This article discusses the influence of the media on the formation of gender stereotypes in the public mind. The definition of a gender stereotype is given, the sources of their appearance and the levels of development of role semi-stereotypes, as well as their properties are shown. The mass media have an active influence on the formation of gender stereotypes in the public mind. The media are a powerful transmitter of images of men and women. Men are dominant and domineering, women are passive and emotional. By presenting such images, the media creates ideals to emulate. The media act as a kind of public laboratory that tests old ideas and develops new gender stereotypes. The traditional stereotypical gender models of men and women in the media are shown. More than 1,500 media outlets are officially registered in Uzbekistan. The object of the scientific article is private and state television, the audience of which exceeds more than

half of 20 million viewers. The functioning of gender stereotypes in the media is presented, since television has a unique ability to transform basic ideas about the nature of social reality.

Keywords: Gender Stereotypes, Mass Media, Woman, Man, Femininity

KIRISH

Stereotip so'zida ma'lumotni qabul qilish va baholash asosidagi ma'lum bir chizma (klishe) tushuniladi. Bu chizma muayyan bir hodisa, predmet yoki voqeani umumlashtirish vazifasini bajaradi, uning yordamida inson uzoq vaqt o'ylanib qolmay, avtomatik ravishda harakatlanadi va baho beradi.

Mazkur tushunchaga olimlar turlicha ta'rif berishgan. Masalan, A.V.Merenkovning ta'kidlashicha, bu «idrok etish xususiyati, maqsadga intiluvchanlikning, shuningdek, mazkur madaniyatda qabul qilingan muayyan jins vakili turmushi va faoliyatidagi me'yor va qoidalarni hisobga olgan holda inson xulq-atvorining dasturiy anglashilishidir»¹. Boshqacha ta'rif: "Gender stereotiplar 'bu mazkur jamiyat uchun aynan shu tarixiy davrdagi erkaklar va ayollar o'rtasidagi farqliklar to'g'risidagi tasavvurlar"². Yana bir ta'rifni I.S.Klesina keltiradi: "Gender stereotiplari deganda, "erkaklarga xos" va "ayollarga xos" tushunchalarga mos keluvchi xulq-atvor modellari va xarakter xususiyatlari to'g'risidagi andozalashtirilgan tasavvurlar tushuniladi"³.

"Gender stereotiplari" tushunchasiga, birinchidan, erkaklar va ayollarni odatda ifodalovchi xususiyat va ta'riflar kiradi. Ikkinchidan, gender stereotiplarida erkak va ayollar jinsiga an'anaviy ravishda xos bo'lgan me'yoriy xulq-atvor namunalari mavjud bo'ladi. Uchinchidan, gender stereotiplarida erkaklar va ayollar bir-birlaridan nima bilan farqlanishi to'g'risidagi odamlarning umumlashtirilgan fikri, mulohazasi, tushunchasi o'z ifodasini topadi. Va nihoyat, to'rtinchidan, gender stereotiplar ular mavjud bo'lgan madaniy muhitga ham bog'liqdir.

Ijtimoiy stereotip tushunchasi insonning tevarak-atrofni umumlashtirgan holda baholash borasidagi qobiliyatini anglatadi, va u uning fikr-mulohazalari va notanqidiy xulosalariga asos bo'lib xizmat qiladi. Ijtimoiy andozalarning ijobiy funksiyasi ma'lumot taqchilligi

[1] Kim L. Issledovatel'skiy proekt "Vliyaniye sotsialnix faktorov na ponimaniye gendernix roley». Programma sentralno-Aziatskie Initsiativi Issledovaniy, Budapesht, Tashkent, 2002.

[2] Klesina I. Genderniy podxod v sisteme psixologicheskogo obrazovaniya. <https://a-z.ru/women/texts/kletzir-e.htm>

[3] Aronson E. Obshestvennoe jivotnoe. Vvedenie v sotsialnuyu psixologiyu/per. s angl. Aspekt Press.-M., 1999.-S. 307.

sharoitida yuzaga kelayotgan o'zgarishlarga tez munosabat bildirishga, anglash jarayonini jadallashtirishga imkoniyat yaratadi. Lekin har doim ham ijtimoiy stereotip ob'ektiv voqelikni aks ettira oladimi? Yo'q, har doim ham emas. Ko'pincha stereotiplar insonlarning o'zaro munosabatlaridagi jarayonlarda salbiy oqibatlariga olib keluvchi noto'g'ri bilim va tasavvurlarni shakllantiradi. Alohida individlarning tasnifini umumlashtirish va ularni bir odamlar va hodisalar guruhiga qo'llash stereotiplash deb ataladi. E.Aronsonning fikricha, «stereotip asosida fikrlash 'bu guruhda uning a'zolari o'rtasidagi real farqliklarga e'tibor bermagan holda har qaysi insonga bir xil tasnif berishdir»'. Turli stereotiplar bilan biz kundalik hayotimizda juda ko'p duch kelamiz, ya'ni u yoki bu insonni yohud guruhni qandaydir «umumiy» fazilat va xususiyatlarga ko'ra ifodalaymiz. Masalan, «norvegiyaliklar og'ir-vazmin va sustkash, italiyaliklar esa 'ehtiroslarga boy va qoni qaynoq», degan stereotiplar «milliy xarakter»ning o'ziga xosligiga asoslanib, yuzaga kelgan. Bunday mulohazalar etnik stereotiplar deb ataladi. Shuningdek, irqiy stereotiplar, ma'lum bir kasbiy guruhga, u yoki bu ijtimoiy qatlam vakiliga nisbatan stereotiplar ham mavjud. Jumladan, «yuqori tabaqa odamlari quyidagilarga qaraganda aqlliroq» yoki «barcha shifokorlar 'hayosiz» va hokazo.

Jamiyatda erkaklar va ayollarga xos bo'lgan xususiyat va fazilatlar, ular o'rtasidagi farqliklar to'g'risida umumlashtirilgan fikr-mulohazalarni aks ettiruvchi stereotiplar mavjud. Bunday stereotiplarni namoyon etishning oson yo'li bor. O'ylab ko'ring, «ayol» so'zi sizlarda qanday fikrlarni tug'diradi? «Erkak» so'zichi?

Barcha gender stereotiplarni uch guruhga taqsimlasa bo'ladi:

Birinchisi 'maskulinlik feminlik (yoki femininlik) stereotiplari. Boshqacha aytganda, bu mardlik/latofatlik stereotiplar deb ataladi. Dastavval, maskulinlik (mardlik) va feminlik (latofatlik) tushunchalari nimani anglatishini ko'rib chiqamiz. (Keyinchalik matnda bu ikki juft tushunchalar sinonim sifatida ishlatiladi: erkaklarga xos 'maskulinlik, ayollarga xos 'feminlik). I.S.Kon tomonidan taqdim etilgan «maskulinlik» atamasi ma'nosini tahlil qilishga asoslanib, feminlik va maskulinlik tushunchalariga berilayotgan mazmuni quyidagicha ifoda etish mumkin⁴.

Maskulinlik va feminlik tushunchalari erkaklarga (maskulinlik) yoki ayollarga (feminlik) «xolisona xos bo'lgan» (I.Konning ta'kidlashicha) ruhiy va xulq-atvoriy xususiyatlarni aks etiradi.

[4] Kon I.S. Mujskie issledovaniya: menyayushiesya mujchini v izmenyayushemsya mire. 'v kn. Vvedenie v gendernie issledovaniya. Ch.1: Uchebnoe posobie'Pod red. I.A. Jerebkinoy- Xarkov: XSGI, 2001; SPb.: Aleteyya, 2002. S.571-572.

Maskulinlik va feminlik tushunchasi turli ijtimoiy tasavvurlar, fikrlarni o'z ichiga oladi, erkaklar va ayollar qanday va ularga qaysi xususiyatlar maqbul ekanligi aniqlanadi.

Maskulinlik va feminlik tushunchalarida ideal erkak va ideal ayolning me'yoriy qoliplari o'z ifodasini topadi. Shunday qilib, birinchi guruhdagi gender stereotiplarni mardlik va latofatlik haqidagi tasavvurlar aksini topgan muayyan shaxsiy fazilatlar va ijtimoiy-psixologik xususiyatlar yordamida erkaklar va ayollarni tasniflovchi stereotiplar sifatida belgilash mumkin. Masalan, ayollarga passivlik, bog'liqlik, emotsionallik, konformlik kabi xususiyatlar, erkaklarga esa – faollik, mustaqillik, kompetentlik, jahldordik va hokazolar xos. Maskulinlik va femininlik xususiyatlari qarama-qarshi qutblarga ega: faollik – passivlik, kuch – o'jizlik. N.A.Nechaevaning tadqiqotlariga ko'ra, ayolning an'anaviy ideali vafodorlik, sodiqlik, kamtarlik, nazokat, latofat, itoatkorlik kabi fazilatlarini o'z ichiga oladi⁵.

Gender stereotiplarning ikkinchi guruhi oilaviy, professional va boshqa sohalarida muayyan ijtimoiy rollarni mustahkamlash bilan bog'liq. Ayollarga, odatda, asosiy rollar sifatida oilaviy (ona, uy bekasi, turmush o'rtog'i) rollar, erkaklarga esa ' professional rollar belgilanadi. I.S.Klesina ta'kidlashicha, «erkaklar o'z kasb-korida erishgan yutuqlariga qarab, ayollar esa 'oilasi va bolalari mavjudligiga qarab baholanadi»⁶.

Gender stereotiplarining uchinchi guruhi erkaklar va ayollar o'rtaidagi farqlikni mehnatning muayyan turlari bilan shug'ullanish jarayonida o'z ifodasini topgan. Jumladan, erkaklarga, odatda ijodiy va yaratuvchanlik xarakteriga ega instrumental soha faoliyatidagi mashg'ulot va kasblar, ayollarga esa ' bajaruvchi va xizmat ko'rsatuvchi xakteri bilan farqlanuvchi ekspressiv sohalar xos deb hisoblanadi. Shuning uchun «erkaklarga xos» va «ayollarga xos», deb ataluvchi kasblar mavjudligi to'g'risidagi fikr keng tarqalgan.

YUNESKOning⁷ ma'lumotlariga ko'ra, erkaklarga xos kasblarning andozaviy ro'yxati arxitektor, haydovchi, muhandis, mexanik, tadqiqotchi va hokazo kasblardan, ayollarga xos kasblar esa kutubxonachi, tarbiyachi, o'qituvchi, aloqa xodimi, kotiba va boshqalardan iborat. Erkaklarga va ayollarga xos deb taqsimlashning ushbu «gorizontal» bo'linishi bilan birga vertikal bo'linishi ham mavjud, ya'ni, rahbar lavozimlarni ko'pincha erkaklar egallaydi, ayollarning o'rni esa ijrochi xarakterga ega.

[5] Nechaeva N.A. Ideal jenshini v strukture gendernix kartin mira 'gendernie tetradi. Vipusk vtoroy; SPb filial Instituta sotsiologii RAN. SPb., 1999, s.10.

[6] Klesina I.S. Gendernaya sotsializatsiya. Uchebnoe posobie. s. 19

[7] Mishel A. Doloy stereotipi! Preodolet seksizm v shkollnix uchebnikax; Parij. YuNESKO, 1991.-S.115.

Erkaklar haqida stereotiplar	Ayollar haqida stereotiplar
Ish stolidagi oilaviy surat-hurmatli, obro'li erkak.	Ish stolidagi oilaviy fotosurat-uning oilasi ishdan ustun
Uning stolida juda ko'p qog'oz bor-u juda band va tirishqoq	Uning stolida juda ko'p qog'ozlar bor-u tartibsiz va fikrlari tarqoq.
U hamkasblari bilan gaplashadi-u ish masalalarini muhokama qiladi.	U hamkasblari bilan gaplashadi-u g'iybat qiladi.
U ishda emas-yig'ilishda.	U ish joyida emas-u ko'zgu oldida o'tiribdi.
U ofisda emas-mijozlar bilan uchrashadi.	U ofisda emas-u do'konga ketgan.
U xizmat safarida-bu uning karerasi uchun yaxshi.	U xizmat safarida-eri bunga nima deydi?
Unga adolatsiz munosabatda bo'lishdi-u g'azablanganmi?	Unga adolatsiz munosabatda bo'lishdi-u yig'lab yubordimi?
U rahbari bilan birga ovqatlanadi, bu uning faoliyati uchun yaxshi.	U rahbar bilan tushlik qilmoqda-ular orasida nimadir bor.

Gender stereotiplarining vazifalari. Har qanday andozalar ma'lum vazifalarni bajaradi. Gender stereotiplarning vazifalarida batafsil to'xtalamiz. Demak, gender stereotiplari quyidagi asosiy funksiyalarni amalga oshiradi:

tushuntirish funksiyasi,
 tartibga solish funksiyasi,
 farqlovchi funksiyasi,
 retranslyatsiya funksiyasi,
 himoyalovchi yoki o'zini oqlovchi funksiyasi.

Tushuntirish funksiyasi-sanab o'tilganlar orasida eng oddiysi, erkaklar va ayollarning sifatleri to'g'risidagi keng tarqalgan gender stereotiplari yordamida erkaklar yoki ayollarning xulq-atvorini namoyon etish uchun qo'llaniladi.

Regulyativ funksiya turli jinslarga mansub kishilarning xulq-atvorida kuzatiladigan farqlar bilan bog'liq. Masalan, xorijiy tadqiqotchilar tajriba o'tkazib, shuni aniqlaganlarki, turli jinsga mansub kishilar yo'lda qizil chiroqni kesib o'tayotganlarida o'zlarini har xil tutishar ekan. Misol uchun, ayollar yo'lda bir o'zlari ketayotganda, yo'l qoidalarini kamroq buzganlar, lekin ular ko'pincha buni boshqa qoidabuzarlar ketidan qilganlar. Ayollarning bunday harakatlari odatda ayollar «tartibli yo'lovchi» hisoblanishlari va shuning uchun yo'l harakati qoidalarini kamroq buzishlari bilan izohlangan. Lekin «konformliroq», ya'ni guruh tomonidan ko'rsatiladigan tazyiqqa moyil bo'lganliklari tufayli ular

boshqalarning ketidan qoidalarni buzishlari mumkin. Shunday qilib, stereotiplar nuqtayi nazaridan ularga xos deb hisoblangan xususiyatlar (ushbu vaziyatda tartiblilik va konformlik) xulq-atvorning o'ziga xos regulyatori vazifasini bajaradi.

Farqlovchi funksiya barcha ijtimoiy stereotiplarning umumiy vazifasi hisoblanadi. Uning yordamida bir guruh a'zolari o'rtasidagi farqliklar kamaytiriladi va turli guruhlarning a'zolari o'rtasidagi farqliklar maksimal darajada oshadi. Agar erkaklar va ayollar turli mavqega ega ikki ijtimoiy guruh sifatida ko'rib chiqilsa, unda erkaklar odatda yuqori mavqega ega, ayollar esa ' past mavqega ega guruhlar sifatida ta'riflanadi. Tabiiyki, bu borada ikki guruh o'rtasidagi farqliklar ortadi. Jumladan, yuqori mavqega ega erkaklar bilan ko'pincha tadbirkorlikdagi muvaffaqiyat va bilimdonlik fazilatlarini, past mavqega ega ayollar bilan esa ' mehribonlik, hamdardlik, insoniylik kabi fazilatlar bog'lanadi. Lekin, ayrim g'arblik mualliflarning fikricha, «ayollarga xos stereotiplarning barcha ijobiy jihatlari (bag'rikenglik, ruhiy qo'llab-quvvatlash, ko'ngilchanlik va hokazo) ' «kuch nuqtayi nazarida» erishilmagan yutuqlarning o'rnini bosishdir, xolos». Shunday qilib, erkaklar va ayollarni farqlash ko'pincha ularga xos deb hisoblangan xususiyatlarning keskin farqlanishiga olib keladi (masalan, erkaklarning kuchliligi ' ayollarning zaifligi).

Kundalik hayotimizda gender stereotiplarning farqlovchi funksiyasi xalq ijodiyotining jinslar o'rtasidagi u yoki bu farqlarni mubolag'a bilan ta'kidlab o'tuvchi erkaklar va ayollar to'g'risidagi hangomalar, hazil gaplar kabi «namunalari» o'z aksini topadi. Ularda qarama-qarshi jins vakillaridagi salbiy jihatlarni bo'rttirishga ahamiyat beriladi, va, shu tariqa, bir jinsga mansub guruhlarning ichki birdamligini vujudga keltiradi.

Retranslyatsiya funksiya ijtimoiylashuv institutlari va agentliklari ' oila, maktab, tengdoshlar, adabiyot, san'at, ommaviy axborot vositalari va boshqalarning jinsiy-rolli stereotiplarni shakllantirish, namoyish etish (ko'rsatish), tarqatish va mustahkamlashdagi roli aks etadi. Qayd etilgan ijtimoiy institutlar orqali jamiyat shaxsiga nisbatan o'z jinsiga oid me'yoriy tasavvurlarga mos bo'lish uchun qanday qilish va nimalarni qilish borasida muayyan vazifalar yuklaydi. Mana shunday yo'l-yo'riqlar, vazifalar yordamida aslida insonning «jinsini shakllantirish» amalga oshiriladi. Ijtimoiylashuv agentlarining gender stereotiplarining translyatsiyasidagi ahamiyati «Genderning maorif sohasidagi jihatlari», «Gender va oila» mavzularida batafsil ko'rib chiqilgan. Himoyalovchi yoki o'zini oqlovchi funksiya, ayrim tadqiqotchilarning fikricha, gender stereotiplarning «har bir narsaning mavjud holatini, shu jumladan, jinslar o'rtasida amaldagi tengsizlikni oqlash va himoya qilish» borasidagi

urinish bilan bog'liq eng salbiy funksiyalaridan biri hisoblanadi. Uning yordamida erkaklar va ayollarning oila va jamiyatdagi tengsizlik holatini izohlash mumkin. Masalan, E.Aronsonning fikricha⁸, ayollarni «uyda mehnat qilishga biologik nuqtai nazardan ko'proq moyilligi bor, va erkaklarning o'rni ustun bo'lgan jamiyat ayollarni kelgusida ham changyutgichga bog'lab qo'yishini istaydi»¹⁹ degan tushunchaga rioya etish nihoyatda qulay. Shunday qilib, erkaklar va ayollarning go'yo «tabiiy xususiyatlari» to'g'risidagi o'rnashib qolgan stereotiplar yordamida uydagi zo'ravonlik, turli jinslar vakillariga nisbatan ikki xil standartlarning ko'rinishlarini izohlash (aslida esa oqlash) mumkin. Demak, gender stereotiplari jinslar o'rtasidagi u yoki bu farqlarni izohlash, mazkur farqlarni reprezentatsiya qilish, shuningdek, ularning mavjudligini oqlash zaruriyati bilan bog'liq bir qator funksiyalarni bajaradi. Gender stereotiplar umumlashtirishning oqibati bo'lib, erkaklar va ayollarning xulq-atvoriga nisbatan biz kutayotgan xatti-harakatlarni shakllantiradi. Gender kamsitishni keltirib chiqaruvchi gender stereotiplarning yoshlar ongida mustahkam o'rin olishida avvalo oiladagi muhit sababchidir.

Aksariyat o'zbek oilalarida ayollar erining ijazatisiz o'qimaydi, ishlamaydi, hattoki farzandlar onadan biror narsa so'rganida, «otang nima desa shu» deb javob qaytarishga odatlangan. Buning oqibatida farzandlarda «otam onamdan ustun» yoki «otamning fikri onamnikidan muhim» degan tushuncha paydo bo'ladi. Natijada, ularning ongiga singan gender stereotiplar hayotda o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Ommaviy axborot vositalari jamiyatda gender stereotiplarni shakllantirishda asosiy omil bo'lib xizmat qiladi.

Xalqimizda mashhur bo'lgan askiyachi Avaz Oxunning «Xonadoningizga qulchilikka keldik, deb aldaydi sovcilar. Aslida, qizni kelin qilib olib borib, qul qilib ishlatasizlarku!» ' degan bir qaraganda kulguli, lekin juda achchiq-azobli haqiqat bo'lgan so'zlari bor. Bugungi kunda telekanallarimizda rusumga kirgan realiti shoular qiziqchining ana shu achchiq haqiqatini qayta-qayta isbotlayotgandek. «Mahalla» telekanali 2019-yil mart oyida «Epli kelin» teleloyihagini boshlagan edi (muallif Gulmira Ziyoyeva).

Bir yil ichida teleloyihaning 4 ta mavsumi bo'lib o'tdi. Boshlovchi Maftuna Ashurovaning ushbu loyihasida 7 nafar tanlab olingan qizlar uy tutish, kir yuvish, ovqat, shirinliklar pishirishdan tortib, tikish-bichishgacha bilishlari zarurligiga ochiq targ'ib bor. «Kelinlik maktabi»ga

[8] Genderniy podxod v doshkolnoy pedagogike: Monografiya v dvux chastyax, pod red. k. ped. n. L.V.Shtilevoy, Murmansk, 2001 g. Teoriya.-S. 17.

o'qituvchilar esa turli xil o'quv kurslaridan taklif etiladi. Ammo ana shu o'qituvchilar pishir-kuydir bilan birga, nazarimda, qatnashchi qizlarga tobelikni, «ikkinchi nav odamligini» ham bot-bot uqtirishadi. Masalan, realiti-shouning 2019-yil 22-sentabr sonida qizlarga «qaynonaga qiz bo'lish mumkin emas», degan mavzu ko'tariladi. «Qiz o'rniga sakrab ketishni maqsad qilmang» deyiladi, ya'ni nafaqat qatnashchilar, balki millionlab tomoshabinlarga «kelin hech qachon tushgan joyiga qiz bo'lmaydi, u kelinligicha qoladi.

«EPLI KELIN» TELELOYIHASI

Kelin esa ' xizmatkor, barcha oila a'zolariga xizmat ko'rsatishi lozim, ular bilan teng huquqli emas», degan fikr ekran ortidagi millionlab ayollarga qarata aytilmoqda.

2-mavsumdan boshlab realiti shouni boshlovchi Diyora Shermatova olib bordi. Realiti shouni kuzatgan tomoshabin boshlovchilarning o'rnini unchalik sezmaydi, ularning asosiy vazifasi qizlarni u shartdan bu shartga yetaklash bo'lib qolgan, xolos. 2020-yil fevraldan realiti shouning 4-mavsumi start olib, ko'rsatuvlarda ilk marotaba qizlar bouling o'ynashga olib borildi, qo'shilgan yangi darslarda esa qizlarga «Xo'p bo'ladi, oyijon», «sizning gapingiz to'g'ri, oyijon», «kechirasiz, oyijon» degan so'zlarni bilib olsangiz, yaxshi yashaysiz», degan so'zlar kelinlar tilidan tushmasligi kerakligi, o'rgatildi. Demakki, loyiha ijodkorlari tasavvurida xonadonga kelin bo'lib tushgan qiz mutlaq tobe, haq bo'lsa ham nohaq, o'z huquqini umuman himoya qila olmaydigan mute bir shaxs degan qarashlar ustunlik qiladi.

Mazkur mavzuni «Sevimli» telekanali ham davom ettirmoqda. «Kelgindi kelin» deb nomlangan realiti-shou teletomoshibinlar ichida ommabopligi bilan ajralib turadi. Teleloyiha Qirg'izistonda 2017-yilda namoyish etilgan «Kelin» realiti-shousi bilan juda o'xshash. Uning g'oyasiga ko'ra, turli kasb egalari bo'lgan, shaharda tug'ilib o'sgan, bugungi kunda jamiyatda o'z o'rnini topgan qizlar, ayollar qishloqqa borib, bir kunlik kelinlik vazifasini o'taydilar: non yopish, o't o'rish, tappi yasash, chopiq qilish, ovqat pishirish, kir yuvish, molga qarash va hokazo. Hammasini uddasidan chiqib, bajargan qatnashchiga «kelgindi kelin» unvoni beriladi. Bir tomondan realiti shou qishloq ayolining og'ir mehnatini ko'rsatib bersa, ikkinchi tomonidan yana yuqorida tilga olingan «Epli kelin»dagidek, kelin hamma narsani bajarishi, qishloqdagi qaynonasining «so'zidan chiqmasligi kerak» degan tushunchaga sodiq qoladi. Faqat shundagina kelin «g'olib» bo'ladi. Ammo, aslida tobe kelin g'olibmi? Teleloyiha ijodkorlari mavzuga faqatgina bir tomonlama yondoshishgan. Xotin-qizlarning huquqlari, ular jamiyatda o'rnini topishi

uchun harakat qilinayotgan bir paytda OAV jamiyatdagi mavjud «kelin-xizmatkor» kabi qotib qolgan tushunchaga asoslanib, ularni yanada mustahkamlashga harakat qilayotgandek. Bu jurnalistlarning mazkur masala bir tamonlama yondoshganini, asrlar davomida ongimizda shakllangan kelinlarga nisbatan mazkur qoliplardan keta olmayotgani, muammoni tahlil etishga qodir emasligida ko'rinadi⁹.

«ZO'R TV» telekanalida namoyish etilayotgan «Yor-yor» ko'rsatuvi. Unda 3 ta boshlovchi kelin tarafga quyidagi mazmunda savollar bilan murojaat qiladi:

Kelinlikka nomzod ovqat qilishni biladimi?

Uyni yaxshi tozalaydimi?

Bolalarni yaxshi ko'radimi?

Telefon ishlatadimi?

Ijtimoiy tarmoqlardan foydalanadimi?

Eri ishni tashlaysan, uyda o'tirasan, desa, kelinlikka nomzod bunga ko'nadimi?

To'ydan keyin farzandli bo'lgach, ham uy, ham bola parvarishlariga ulgura oladimi?

Kuyovlikka nomzodlarga esa oilani boqish qo'lidan kelishi, turmush o'rtoqlikka qanday talablari borligi so'raladi, xolos. Ushbu ko'rsatuvda xotin-qizlarni mustaqil shaxs sifatida o'z fikriga ega bo'lmagan, doim o'zini boshqa oila a'zolariga tobe hisoblashi kerak bo'lgan, har doim «xo'p», deb turadigan uy bekasi, uy tozalovchi sifatida namoyon etilishi ayollarning qadr-qimmatini kamsitilishi, deb baholash mumkin. Bu ko'rsatuv jamiyatda gender stereotiplarini targ'ib qilishda katta rol o'ynaydi.

«Sevimli» telekanalining yana bir o'xshash loyihasi bo'lgan «Mening qaynonam general» realiti shousining g'oyasi Amerikaning «Bosh oshpazlar jangi» ko'rsatuvi mazmuniga juda yaqin. Faqat u yerda restoranlarning bosh oshpazlari «Mishlen yulduzi» uchun kurashishsa, bu yerda qaynona va kelinlar telekanal tomonidan qo'yilgan sovrin-muzlatkich uchun kurashishadi. Teleloyihaning mazmuni shundaki, 5 nafar qaynona kelini bilan, oldindan tuzilgan retseptlar va ko'rsatuv ijodkorlari tomonidan tarqatilgan 200 ming pulga bozorlik qilishadi. So'ngra 10 nafar qatnashchi va 2 boshlovchi ' Nigora Ismoilova va Muhabbat Hamroevalar uchun 3 soat davomida qaynona nazoratida 3 xil ovqat pishirishlari zarur. Har bir tortilgan taomga qatnashchilar

[9] Қосимова Н. Қобикдаги биз. <https://newreporter.org/uz/2020/06/04/realiti-shou-qobiqdagi-biz/>

baho qo'yishadi. Ko'rsatuv boshida aytilishicha, asosiy maqsad-kelin tayyorlagan taom ham qaynonani, ham barcha ishtirokchilarni lol qoldirishi kerak. Shouda tejamkorlik (ajratilgan 200 ming so'mga, uni iloji boricha tejab, 3 xil ovqat masallig'i uchun bozor qilish), ovqat pishirish san'ati asosiy mavzudir. Aslida realiti shouning asosiy maqsadi biroz tushunarsiz. Faqat kelinini boshida turib ovqat pishirtirish va tejamkorlikni nazorat qilish orqali qaynonalar «general» maqomiga erishishi mumkinmi? Realiti shouning birinchi mavsumida olib borilgan ovqat pishirish «jangi» hamda baho qo'yishda ishtirokchilar asosan raqibini yerga urishdi.

You Tube ijtimoiy tarmog'iga qo'yilgan mavsum sonlariga teletomoshabinlarning izohlarida asosan uning mazmuniga e'tibor bermay, ko'rsatuvda pishirilayotgan taomlarning retseptlarini so'rashgan. Realiti shou davomida kelinlarning chaqqon bo'lishi, barcha uy yumushlariga o'z vaqtida ulgurishlari, qaynonalarining so'zidan chiqmasligi zarurligi orqaligina «ideal kelin» obrazi shakllantirib borildi. Shu o'rinda savol tug'iladi, aynan ana shunday realiti shoular jamiyatimizdagi qaynona-kelin munosabatlarini yanada kuchayishiga sabab bo'lmaydimi? Kelinning oila a'zosi sifatida haq-huquqlari, dam olishi, bola tarbiyasi bilan shug'ullanishi, inson sifatida rivojlanishi, kasbiy jihatdan o'z ustida ishlashi borasidagi masalalar, afsuski ko'rsatuvlarda umuman yodga olinmaydi. Oilada o'g'ilning o'rni, uning tarbiyasi, kuyovning ayoliga nisbatan munosabati qanday bo'lishi lozimligi, bola tarbiyasida ota-onaning o'rni haqida deyarli so'z yuritilmaydi. Shu jihati bilan bu ko'rsatuvlar oilaga tayyorlashni maqsad qilgan va faqat bichish-tikish, pishir-kuydirni o'rgatadigan o'quv kurslarining televizion varianti bo'lib qolgan. Vaholanki, katta shaharlarimizdan farqli ravishda qishloq joylarida qizlarimiz hech qanaqa kurslarda o'qimay ham ana shu ishlarni o'rniga qo'yishni onasi va yoki buvisidan o'rganadi. Lekin shaharda ham, qishloqda ham, o'sha o'quv kurslari va televizion realiti shoularda ham oila psixologiyasi: turli ziddiyatli vaziyatlarda o'zini qanday tutish, ulardan «sixni ham, kabobni ham kuydirmay» chiqib ketish kabilar o'rgatilmaydi. Mazkur realiti shoularda xuddi bizning xalqimizni ovqat-u, kiyim-kechakdan boshqa narsa qiziqirtirmaydiganday ko'rinadi¹⁰.

Mazkur realiti shoularning saviyasi bugungi kun talablari qarshisida ojizdek. Mute, tobe, o'z huquqini bilmaydigan va talab etolmaydigan, qaram, o'zining fikri yo'q kelinlar kelgusida farzandlarini ham ona sifatida xuddi shunday mute qilib tarbiyalamasliklariga ishonish qiyin.

[10] Qosimova N. Qobiqdagi biz. <https://newreporter.org/uz/2020/06/04/realiti-shou-qobiqdagi-biz/>

Afsuski, tilga olingan realiti shoularda, qizlarning bo'lajak ona sifatida bilimini, ijtimoiy faolligini oshirish ko'rinmaydi. Ularda ayollarimiz yana qaysi sifatlar bilan jozibali bo'lishi, ularni qanday muammolar bezovta qilayotgani, oila, ish, uydan tashqari yana qanday qiziqishlari mavjudligi aslo tilga olinmaydi.

Bunday ko'rsatuvlar qaynona-kelin munosabatlarini yanada chigallashishiga yetaklashi aniq. Ko'rsatuvlarning kelinlarni «tobe bo'lish»ga undovi oilada ayolni ikkinchi, uchinchi darajali shaxs darajasiga tushirib qo'yayotgandek. Balki, oilalarda maishiy zo'ravonlik, ajralish hollarining ko'payishiga ana shunday «aqlli» g'oyalarni ilgari surayotgan ko'rsatuvlar sabab bo'layotgandir.

Seriallarda ham shu ahvolni ko'rish mumkin. Xotin-qizlar turli vaziyatlarda har doim aybdor bo'ladigan Ahad Qayum seriallarini misol qilib olish mumkin. «Ayol makri», «Sotilgan nomus», «Aldangan qiz» va boshqalar. Namlarning o'zi aytib turibdi. Xulosa: ayol uy bekasi, xizmatchisi, erkakka tobe, makkora, aybdor.

Mass-media mahsulotlarida gender tengsizlik targ'iboti auditoriya ongiga qisman emas, to'liq singadi. Agar xotin-qizlar ma'lum muvaffaqiyatga erishgan, ziyoli, tajribali inson obrazida ko'proq ko'rsatilsa, odamlar xotin-qizlarni to'laqonli teng huquqli shaxs, deb qabul qilishni boshlashadi. Odamlar ongiga gender tengsizlik targ'ib qilinaversa, oilada zo'ravonliklar ko'paysa ko'payadiki, aslo kamaymaydi.

Gender stereotiplarni bartaraf etishda gender sezuvchanlik Media va axborot savodxonligi (MAS) doirasida jurnalistlarni tayyorlash va malakasini oshirishda muhim ahamiyatga ega. Chunki aynan OAV kontentida gender tengsizlik, eskicha qarashlar yoki kamsitish alomatlari borligi jurnalistlarning zarur tayyorgarlikka ega emasligi belgisi hisoblanadi. YUNESKO mutaxassislari va media ekspertlari tomonidan mass-media uchun gender sezuvchan indikatorlar ishlab chiqilgan, ularning maqsadi «foydalaniladigan texnologiyalardan qat'i nazar barcha turdagi ommaviy axborot vositalari orqali gender tenglikka ko'maklashish hamda xotin-qizlarning huquq va imkoniyatlarini kengaytirish»dan iborat. Bunday vositalarni bilmaslik shunga olib keladiki, ko'pincha matbuotda, TV, radio, internet, mediada, shuningdek, reklamada gender stereotiplarga ega kontentlar uchraydi.¹¹

XULOSA

«Okeanlar birlashuvi» deb nomlangan rasm qo'llanma muallifi Alton Grizzlning gender masalaga qarashlarini mujassamlantiradi. Media oq

[11] Qosimova N.O'zbekistonda gender tengsizlik qachon barham topadi?.<http://gendertengsizlik.tilda.ws/>.

chiziq shaklida ko'rsatilgan bo'lib, ular «ikkita qutbni» ajratishi ham, birlashtirishi ham mumkin. OAV uchun gender indikatorlar birlashtirish vazifasiga yo'naltirilgan lakmus qog'ozdir. Ushbu indikatorlar eskirgan qarashlarni bartaraf etish, gender tenglik va adolat masalalarini yoritish, tijorat xabarlarida xotin-qizlar va erkaklarni xolis tasvirlash yo'li bilan OAVda erkaklar va ayollarning adolatli tasvirlanishini aniqlashga o'rgatadi. MAS nuqtayi nazaridan OAVda gender sezgirlik tarbiyaviy vazifani ham bajarishi kerak. Masalan, gender tenglik mavzusini yoritish orqali jurnalistlar auditoriyani bunga chorlashi, ularda ushbu mavzuga bag'rikenglikni tarbiyalashi kerak. Gender indikatorlar (gender-sezuvchan indikatorlar) ' bu jamiyatda muayyan vaqt davomida sodir bo'layotgan gender ahamiyatli o'zgarishlarni aks ettirish uchun mo'ljallangan sifat va miqdor ko'rsatkichlaridan foydalanuvchi yo'l ko'rsatkichlardir.

Gender sezuvchanligi masalasi haqqoniy voqelikni aks ettirish va mediasavodxonlikni shakllantirish uchun zarur. Jurnalistlar u yoki bu mavzuni yoritishda vaziyatni ma'lum gender indikatorlar prizmasi orqali tahlil qila bilishi kerak va OAV bevosita va bilvosita tarzda munosib gender tafakkurni shakllantirishga va gender tengligini o'rnatishga ta'sir ko'rsatganligi tufayli OAVdagi u yoki bu nashrni o'rganishda quyidagilar haqida o'ylab ko'rish muhim¹².

Gender tengligiga erishish gender ta'limsiz mumkin emas va jamoat ongida gender sezgirlikni rivojlantirishda OAV, xususan internet jurnalistikaning roli katta. Sababi O'zbek hamjamiyatidagi gender stereotiplarining barqarorligi ularga bog'liqdir. Chunki ommaviy axborot vositalari jamiyat orqali avloddan avlodga o'tadigan ijtimoiy rollar, ijtimoiy qadriyatlar va me'yorlar to'g'risidagi g'oyalari yetkazadi¹³.

Zamonaviy dunyoda ayollar va erkaklar ijtimoiy rollari ularning hayot rejalari, g'oyalari va ustuvorliklari o'zgardi. Biroq, yangi ijobiy tasvirlar va xatti-harakatlar modellari hozirgacha kamdan kam hollarda O'zbekiston OAVda aks ettiriladi. Erkaklarning an'anaviy rollariga e'tibor berishning sabablaridan biri ayol mutaxassislar orasida gender bilimlarining yetishmasligi jiddiy to'siq bo'lishi mumkin. Onlayn OAVda genderga ta'sirchanlikni shakllantirishda jamoatchilik ongini shakllantirish zarur. Zamonaviy jurnalistikaning vazifasi gender stereotiplarini ishlatmaslik, eskirganlikni buzishdan iborat.

[12] York K. Jenshini dominiruyut v shkolax jurnalistiki, no redaksii – eto uje drugaya istoriya. <https://www.poynter.org/business-work/2017/women-dominate-journalism-schoolsbut-newsrooms-arestill-a-different-tory/?fbclid=IwAR33hBugKDXTOhT1Ekz3mPPabBe1NePOpnHhbufmcguso632muJxITQQMrc>

[13] Qosimova N. Alimova N. Saidova M. Onlayn jurnalistikada ziddiyatli vaziyatlarning yoritilishi. O'quv qo'llanma.-T., 2021.-S. 93.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

- Берн Шон. Гендерная психология. – Спб., 2001
Бовуар де С. Второй пол. М., 1998
Гидденс Э. Социология. М.: Эдиториал УРСС, 1999
Меренков А.В. Сотсиология стереотипов. Екатеринбург: Изд-во Урал. Унта. 2001
Мишел А. Долой стереотипы! Преодоление сексизма в книгах для детей и школьных учебниках. Париж: ЮНЕСКО, 1986
Клесина И.С. Гендерная социализация. Уч. пособие. Спб., 1998
Котовская М.Г. Мужские и женские образы поведения в традиционном обществе / Гендер и этнические стереотипы. М., 1999
Kim L. Gender stereotiplari. // «Gender munosabatlar nazariyasi va amaliyotiga kirish» to'plami. T., 2007
Aliyeva K. Mehnat munosabatlarida gender notengligi: So'rovnomalar natijalari va xulosalar. <https://nemolchi.uz/uz/me-nat-munosabatlarida-gender-notengligi-s-rovnomalar-natizhalari-va-hulosalar/>
Qosimova N. Alimova N. Saidova M. Onlayn jurnalistikada ziddiyatli vaziyatlarning yoritilishi. O'quv qo'llanma.-T., 2021.

MEHNAT MIGRATSIYASINING IQTISODIYOTDAGI ROLI VA UNI TARTIBGA SOLISH USULLARI

Dr. Begzod TAGAYEV

Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy Universiteti

ABSTRACT

Maqolada mehnat migratsiyasining xalqaro mehnat bozorida tutgan o'рни va ahamiyati, shu jumladan O'zbekistonda bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida undan samarali foydalanish holati tahlil qilingan. Tashqi mehnat migratsiyasining rivojlanishi, mamlakatdagi mehnat migratsiyasi jarayonlarining o'ziga xos xususiyatlari, mehnat migratsiyasining mehnat bozori bilan bog'liq jihatlari o'rganilgan. Xususan, O'zbekistonda tashqi mehnat migratsiyasining shakllanish va rivojlanish omillari, uning demografik jarayonlar hamda iqtisodiy islohotlarning amalga oshirilish holati bilan bog'liqligi ko'rsatilgan. Tashqi mehnat migratsiyasi orqali mamlakatga kelib tushadigan pul jo'natmalari tahlilini amalga oshirish va uni aholi daromadlari va turmush darajasiga ta'sirini baholash, mamlakatning iqtisodiy rivojlanishiga ta'sirini o'rganish zarurligi asoslangan. Tashqi mehnat migratsiyasini davlat tomonidan boshqarish zarurligi hamda xalqaro mehnat migratsiyasining donor va retsipient mamlakatlar uchun ijtimoiy-iqtisodiy ta'siru, xususan aholini ish bilan bandligini ta'minlashdagi roli ochib berilgan.

Tayanch so'zlar: Tashqi Mehnat Migratsiyasi, Mehnat Bozori, Ishchi Kuchi, Mehnat Migrantlari, Mehnat Resurslari, Ijtimoiy Himoya

Роль Трудовой Миграции В Экономике И Способы Ее Регулирования

Аннотация

В статье анализируются роль и значение трудовой миграции на международном рынке труда, в том числе состояние ее эффективного использования в условиях перехода к рыночной экономике в Узбекистане. Изучено развитие внешней трудовой миграции, особенности процессов трудовой миграции в стране, аспекты трудовой миграции, связанные с рынком труда. В

частности, показаны факторы формирования и развития внешней трудовой миграции в Узбекистане, ее связь с демографическими процессами и состоянием реализации экономических реформ. Он основан на необходимости анализа денежных переводов, поступающих в страну в результате внешней трудовой миграции, и оценки их влияния на доходы и уровень жизни населения, изучения влияния на экономическое развитие страны. Выявлены необходимость управления внешней трудовой миграцией со стороны государства и социально-экономические последствия международной трудовой миграции для стран-доноров и стран-реципиентов, в частности роль обеспечения занятости населения.

Ключевые слова: Внешняя Трудовая Миграция, Рынок Труда, Рабочая Сила, Трудовые Мигранты, Трудовые Ресурсы, Социальная Защита

İŞGÜCÜ GÖÇÜNÜN EKONOMİDEKİ ROLÜ VE DÜZENLEME YÖNTEMLERİ

ÖZET

Makale, Özbekistan'da piyasa ekonomisine geçişte etkin kullanım durumu da dahil olmak üzere, uluslararası işgücü piyasasında emek göçünün rolünü ve önemini analiz etmektedir. Dış işgücü göçünün gelişimi, ülkedeki işgücü göçü süreçlerinin belirli özellikleri, işgücü göçünün işgücü piyasası ile ilgili yönleri incelenmiştir. Özellikle Özbekistan'da yabancı işçi göçünün oluşum ve gelişim faktörleri, demografik süreçlerle bağlantısı ve ekonomik reformların uygulanma durumu gösterilmektedir. Yabancı işçi göçü yoluyla ülkeye gelen işçi dövizlerini analiz etme ve bunun nüfusun gelirleri ve yaşam standartları üzerindeki etkisini değerlendirme, ülkenin ekonomik kalkınması üzerindeki etkisini inceleme ihtiyacına dayanmaktadır. Dış işgücü göçünün devlet tarafından yönetilmesi ihtiyacı ve uluslararası işgücü göçünün donör ve alıcı ülkeler açısından sosyo-ekonomik etkisi, özellikle nüfusa istihdam sağlamanın rolü ortaya konmaktadır.

Anahtar kelimeler: dış emek göçü, işgücü piyasası, işgücü, işgücü göçmenleri, işgücü kaynakları, sosyal koruma.

THE ROLE OF LABOR MIGRATION IN THE ECONOMY AND METHODS OF REGULATIONS

ABSTRACT

The article analyzes the role and importance of labor migration in the international labor market, including the state of its effective use in the transition to a market economy in Uzbekistan. The development of external labor migration, specific features of labor migration processes in the country, aspects of labor migration related to the labor market have been studied. In particular, the factors of formation and development of foreign labor migration in Uzbekistan, its connection with demographic processes and the state of implementation of economic reforms are shown. It is based on the need to analyze remittances coming to the country through foreign labor migration and to assess its impact on the incomes and living standards of the population, to study the impact on the economic development of the country. The need to manage external labor migration by the state and the socio-economic impact of international labor migration for donor and recipient countries, in particular, the role of providing employment to the population, are revealed.

Keywords: foreign labor migration, labor market, labor force, labor migrants, labor resources, social protection.

KIRISH

Iqtisodiyotning globallashuvi va integratsiya jarayolari tovar, xizmatlar, kapital va ishchi kuchining ahamiyatini oshirib, natijada milliy mehnat bozorlari o'zining yopiqqligini yo'qotmoqda va tashqi mehnat migratsiyasining ko'lami va ahamiyatini oshirmoqda. Mehnat migratsiyasi ko'laming oshishi turli mamlakatlarni ushbu jarayonlarni samarali boshqarishga undamoqda. Mehnat migratsiyasi xalqaro iqtisodiy munosabatlarda shu jumladan, ijtimoiy-demografik muammolarni hal etishda ijobiy rol o'ynamoqda.

Jahon iqtisodiyotining globallashuvi, tovarlar, xizmatlar, kapital va ishchi kuchi bozorining integratsiyalashuvi tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda va milliy mehnat bozorlari o'zining yopiqqligini yo'qotmoqda, natijada mehnat migratsiyasining ko'lami va roli ortib bormoqda. Mehnat migratsiyasi ko'laming o'sishi turli mamlakatlarni iqtisodiy va ijtimoiy-demografik muammolarni muvaffaqiyatli hal etish uchun migratsiya oqimlarini samarali tartibga solishga alohida e'tibor qaratishga undaydi.

MEHNAT MIGRATSIYASINING ASOSIY OMILLARI

Mehnat migratsiyasining asosiy sababi dunyodagi ish haqining farqi, mamlakatning iqtisodiy ahvoli va birinchi navbatda, mamlakatda iqtisodiy imkoniyatlarning yo'qligi bilan bog'liq. Yuqori daromadli mamlakatlarda o'rtacha daromad past daromadli mamlakatlarnikiga qaraganda 70 baravar yuqori ekanligini hisobga olsak, shuning uchun rivojlanayotgan mamlakatlarda ko'pchilik boshqa joylardan yuqori maoshli ish qidirishga majbur.

Bugungi kunda migratsiya to'g'ridan-to'g'ri yoki bilvosita munosib ish imkoniyatlarini izlash bilan bog'liq. Garchi bandlik ishchi kuchining dastlabki harakatida asosiy rag'batlantiruvchi omil bo'lmasa ham, odatda keyinchalik migratsiya jarayonida asosiy rag'batga aylanadi. Xorijda mehnat muhojirlari bilan birga ketayotgan oila a'zolari ham ishchi yoki o'zini o'zi band qilganlar sifatida ishlashlari mumkin.

Bu tendentsiya demografik siljishlar bilan ham mustahkamlanadi. Yuqori daromadli mamlakatlar aholining qarishi va aksincha, ko'plab kam daromadli mamlakatlarda mehnatga layoqatli va yoshlar sonining ko'payishi kuzatilmoqda.

XMT ma'lumotlariga ko'ra, 2021-yilda dunyoda 169 millionga yaqin mehnat muhojiri bo'lgan va past va o'rta daromadli mamlakatlarga pul o'tkazmalari 529 milliard dollarga yetgan, bu ushbu mamlakatlarga to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar oqimidan ko'proq.

Hozirda pul o'tkazmalari bo'yicha dunyoda birinchi o'rinda Hindiston – 80 milliard dollar. AQSh, undan keyin Xitoy, Filippin, Meksika va Misr. Yalpi ichki mahsulotga nisbatan foizda eng ko'p oluvchilar Tonga, Qirg'iziston, Tojikiston va Nepaldir. Xorijiy fuqarolarga to'lanadigan barcha mehnat daromadlarining qariyb 9/10 qismi rivojlangan mamlakatlarga to'g'ri keladi va eng katta ishchi daromad manbalari AQSh, Germaniya, Shveysariya, Italiya, Yaponiya, Belgiya va Saudiya Arabistonidir.

MEHNAT MIGRATSIYASI XALQARO IQTISODIY MUNOSABATLARDAGI O'RINI

Mehnat migratsiyasi xalqaro iqtisodiy munosabatlarda muhim o'rin tutadi, birinchi navbatda, ishchi kuchi eksport qiluvchi mamlakatlarda ishsizlik darajasini pasaytiradi va band bo'lgan mamlakatlardan chet el valyutasining kirib kelishini ta'minlaydi. Hozirgi vaqtda ushbu tarmoq ayrim eksport qiluvchi mamlakatlar uchun valyuta tushumlarining asosiy manbalaridan biri bo'lib qolmoqda.

Xalqaro mehnat migratsiyasining asosiy yo'nalishlari mehnat resurslarini eksport qiluvchi rivojlanayotgan davlatlar va rivojlangan davlatlar o'rtasida joylashgan. Mehnat migrantlarini jalb qilishning an'anaviy markazlari, avvalgidek, AQSh, Kanada, Avstraliya va Yel mamlakatlari kabi rivojlangan davlatlardir.

Xorijiy ishchilar soni bo'yicha dunyoda birinchi o'rinlardan birini AQSh, Saudiya Arabistoni, Rossiya va Germaniya egallagan. Lotin Amerikasi davlatlaridan mehnat muhojirlari harakatining yetakchi vektori AQSh, MDH mamlakatlari uchun Rossiya va Janubi-Sharqiy Osiyo uchun Yaqin Sharq mamlakatlari hisoblanadi.

Mehnat migratsiyasi har doim migratsiya jarayonlarining asosini tashkil qiladi. Misol uchun, Qo'shma Shtatlarda oilalarning birlashishi ulushi barcha qonuniy doimiy rezidentlar (qonuniy doimiy rezidentlar, LPRs) qabul qilinishining taxminan 60-70% ni va mehnat immigratsiyasi 12-22% ni tashkil qilsa-da, immigrantlarning asosiy qismi. mehnatga layoqatli yoshdagilar u yoki bu tarzda ishlaydilar.

Ilmiy-texnika taraqqiyoti natijasida xalqaro mehnat migratsiyasida sifat o'zgarishlari ro'y berdi, mehnat muhojirlari orasida malakali mutaxassislar salmog'i, ayniqsa, yirik kompaniyalar ijodiy, ijodiy salohiyatga ega mutaxassislarni jalb etadigan ilm talab qiladigan sohada sezilarli darajada oshdi.

Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (OECD) doirasida yuqori malakali mutaxassislarning qariyb 70% atigi to'rtta davlatga: AQSh, Kanada, Buyuk Britaniya va Avstraliyaga yuboriladi. Va bu OECD mamlakatlari yuqori malakali migrantlarning 2/3 qismini tashkil etishiga qaramasdan. Bunday muhojirlar oqimi asosan rivojlangan mamlakatlarga yo'naltiriladi, ular bunday xodimlarning kelishi tufayli sezilarli iqtisodiy samara oladi. Mamlakat bunday mutaxassisni tayyorlashga pul sarflamasdan, uning yuqori samarali mehnati uchun darhol daromad oladi.

Eksport qiluvchi davlatlar uchun ijobiy nuqta shundaki, emigrantlar o'z vatanlariga qaytganlarida, ular ko'pincha ancha yuqori malakaga ega bo'lib, o'z bizneslarini tashkil etishlari, chet elda olgan kasbiy ko'nikmalarini boshqalarga o'tkazishlari mumkin. Shunday qilib, mamlakat go'yo "boyitilgan" mehnat resurslarini oladi. Faqat qaytib kelganlarning tadbirkorlik sohasida o'z salohiyatini ro'yobga chiqarishi, yangi ish o'rinlari yaratishi uchun qulay iqtisodiy-ijtimoiy sharoitlar yaratish zarur.

Shu bilan birga, kam rivojlangan mamlakatlardan yuqori malakali mutaxassislar va olimlarning chiqib ketishi ularning iqtisodiyotini

yanada zaiflashtiradi, rivojlanishini sekinlashtiradi, lekin qabul qiluvchi davlatlarning mavqeini mustahkamlaydi. Bu yanada qutblanishga olib keladi, rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar o'rtasidagi farqni kengaytiradi.

Dunyodagi mehnat migratsiyasida ishtirok etuvchi barcha davlatlar uch toifaga bo'lingan. Birinchisi, mehnat resurslarini jo'natuvchi mamlakat, ikkinchisi - mehnat resurslarini qabul qiluvchi mamlakat va uchinchisi - yuqoridagi ikkala variantda ishtirok etuvchi mamlakat. Ko'payib borayotgan mamlakatlar nafaqat o'z maqomini o'zgartiribgina qolmay, balki ikki yoki hatto uchta toifaning xususiyatlarini birlashtiradi. Masalan, ilgari Ispaniya, Koreya Respublikasi, Turkiya o'zlarining dastlabki rivojlanish davrida mehnat muhojirlarini eksport qiluvchi davlatlar bo'lgan.

Xalqaro mehnat migratsiyasi ham qabul qiluvchi, ham jo'natuvchi mamlakatlar uchun iqtisodiy ta'sir ko'rsatadi. Rivojlangan mamlakatlarda demografik pasayish kuzatilsa, boshqa davlatlar bu holatga boshqacha qarashsa-da, mezbon davlat yutadi, deb hisoblanadi.

Aksariyat rivojlangan mamlakatlar aholining qarishi va milliy ishchi kuchining qisqarishi mehnat muhojirlari mehnat bozorini ta'minlash va ishchi kuchi etishmasligini to'ldirishda, shuningdek, ushbu mamlakatlarda ijtimoiy sug'urta fondlarini to'ldirishda muhim rol o'ynashini ko'rsatmoqda.

Hozirgi vaqtda dunyoning deyarli barcha mamlakatlari ishchi kuchini eksport va import qilish jarayonlarida faol ishtirok etmoqda. Davlat tomonidan tartibga solish xalqaro migratsiyaning ijobiy oqibatlaridan maksimal samara olishga va bu hodisaning ham donor, ham retsipient-davlatlar uchun salbiy oqibatlarini minimallashtirishga qaratilgan.

Mehnat immigratsiyasining ta'siri bandlik, ishsizlik, ish haqi, raqobatbardoshlik va fiskal oqibatlarga ta'siri bilan cheklanmaydi. Qabul qiluvchi mamlakatda qo'shimcha qiymat yaratib, immigrantrlarning o'zlari tovarlar va xizmatlarni iste'mol qiladilar. Natijada paydo bo'lgan multiplikativ effekti iqtisodiy o'sishga yordam beradi. Mehnat migratsiyasi, har qanday murakkab jarayon kabi, ijobiy va salbiy tomonlariga ega (1-jadval).

1-Jadval. Xalqaro Mehnat Migratsiyasining Ijtimoiy-Iqtisodiy Oqibatlari

Ijoiy	Salbiy
Ishchi kuchini eksport qiluvchi mamlakat	
Ichki mehnat bozorida keskinlikni yumshatish	Malakali ishchi kuchi va inson kapitalini yo'qotish
Xodim tomonidan yangi malaka olish	Xorijiy ishchi kuchiga bo'lgan talabning oshishi
To'lov balansi taqchilligini kamaytirish	Oilaviy tanazzul va yosh avlodga salbiy ta'siri
Pul o'tkazmalari orqali tejash va iste'molning oshishi	Tarkibiy o'zgarishlarning sekinlashishi, iqtisodiyotning diversifikatsiyasi va inflyatsiyaning o'sishi
Strukturaviy yengillik va ishlab chiqarishni texnologik qayta qurish	"Aqlli boshlar oqimi" orqali mamlakat intellektual salohiyatini kamaytirish
Ishchi kuchini import qiluvchi mamlakat	
Ishchi kuchi tanqisligi muammosini yumshatish va ishchi kuchi narxini pasaytirish	Mehnat bozorida demping va mahalliy ishchilarning ish haqini kamaytirish
Xarajatlarni kamaytirish orqali mahalliy tovarlar va xizmatlarning raqobatbardoshligini oshirish	Mahalliy aholi orasida ishsizlikning o'sishi va kam malakali ishchilarning malakalarini pasaytirish
Iqtisodiyotning tarkibiy islohotlarini yengillashtirish	Mehnatni tejaydigan yangi texnologiyalarni joriy etish uchun rag'batlantirishni kamaytirish
Arzon ishchi kuchi mavjudligi sababli xususiy kapitalning o'sishi	Noqonuniy immigratsiyaning kuchayishi bilan bog'liq ijtimoiy keskinlikni oshishi
Yosh, malakali ishchilarni tanlash orqali ta'lim xarajatlarini tejash va ishchi kuchi sifatini oshirish	Chet elga ko'chib kelganlar tomonidan ish haqining bir qismini o'tkazish bilan bog'liq kapital yo'qotishlari

Aholisi tez sur'atlar bilan o'sib borayotgan O'zbekistonning demografik ahvoli, mehnat resurslarida yoshlarning katta qismi mamlakatni xalqaro mehnat bozorida faol ishtirok etishga majbur qilmoqda. Shu bilan birga, mamlakat ishchi kuchining savodxonligi, malakasi va yuqori darajadagi bilimi va mehnatsevarligi kabi o'ziga xos xususiyati xalqaro mehnat bozorida ustunlik hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan, aholini vaqtinchalik ish bilan ta'minlash, tegishli malaka va tajribaga ega bo'lish, keyinchalik ulardan uy sharoitida samarali foydalanishda mehnat migratsiyasining o'рни va ahamiyati alohida o'rin tutadi.

Past malakali ishchi kuchini eksport qilish O'zbekiston uchun ishchi kuchining ortiqchaligini hisobga olgan holda bir qator ijobiy oqibatlarga olib keladi. Bu ma'lum darajada ijtimoiy keskinlikni, jumladan, mehnat

bozoridagi keskinlikni pasaytiradi. Chet elda ishlash jarayonida to'plangan tajriba ishchi kuchining sifat tarkibini yaxshilaydi, mehnat faoliyati, biznesning bozor ko'nikmalarini rivojlantirishga, ayrim hollarda ishchi kuchining malakasini oshirishga, tadbirkorlik ruhini rivojlantirishga yordam beradi. xodimlar soni.

Xorijda ishlab kelgan ko'plab mehnat migrantlari tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanib, ishlab topgan pullarini ishlab chiqarishni rivojlantirishga sarflaydilar, yangi ish o'rinlari yaratadilar, odamlarni ish va daromad bilan ta'minlaydilar, bu esa respublikada ishsizlik va qashshoqlik darajasini pasaytirishga xizmat qiladi.

Rasmiy ma'lumotlarga ko'ra, bugungi kunda O'zbekistonning 2,0 millionga yaqin fuqarosi yoki jami band aholining 15 foizi xorijda mehnat qilmoqda va mehnat migratsiyasining asosiy motivi iqtisodiy omil bo'lib qolmoqda. Mehnat muhojirlarining asosiy qismi Rossiyada – 80,8 foiz, Qozog'istonda – 9,7 foiz, Turkiyada – 5,6 foiz, Koreya Respublikasida – 1,9 foiz va boshqa mamlakatlarda – 2,0 foizni tashkil etadi.

2021 yilda o'zbekistonlik mehnat migrantlari xorijdan jami 8 mlrd. AQSH dollari va shu jumladan Rossiyadan qariyb 6,980 mln.dollar jo'natgan bu ko'rsatkich 2020 yilga nisbatan 12,4 foizga ko'pdir. O'zbekistonga pul jo'natmalarining o'rtacha miqdori 314 AQSH dollarni tashkil qilgan.

Shu jumladan, mehnat migrantlari oqimining Turkiyaga davlatiga ortayotganligini ko'rish mumkin. 2-jadvalda 2020 yilda Turkiyada rasman istiqomat qilayotgan o'zbek migrantlarining yashash hududi va jinsiga ko'ra taqsimoti berilgan. O'zbekistonlik migrantlar uchun Istanbul eng ma'qul ko'rilgan shahar hmsoblanadi. Bursa va Antalya kabi turizm, ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalari rivojlangan shaharlar ham ham yurtlarimiz eng ko'p faoliyat olib boradigan viloyatlar ro'yxatidan joy olgan. Ma'lumotlarning jins tahlili, migrantlar orasida xotin-qizlar sonining yuqori ekanligini va bu ko'rsatkich jami migrantlarning 71,5 foizini tashkil etishini ko'rsatdi.

2-jadval. Turkiyada rasman istiqomat qilayotgan o'zbek migrantlarining hudud va jins taqsimoti, kishi (2020 yil)

№	Viloyatlar	Umumiy soni	Erkaklar	Ayolalr	Ayollar ulushi, %
1	Istanbul	24 168	6 701	17 467	72,2
2	Bursa	2 068	1 038	1 030	49,8
3	Antalya	1 842	569	1 273	69,1
4	Ankara	1 646	362	1 284	78,0
5	Izmir	621	111	510	82,1
6	Muğla	376	90	286	76,0
7	Kocaeli	302	64	238	78,8
8	Tekirdağ	203	44	159	78,3
9	Çanakkale	208	83	125	61,0
10	Boshqa	2 656	642	2 014	79,2
11	Jami	34 090	9 704	24 386	71,5

Manba: Turkiya statistika instituti (TurkStat, TUIK) ma'lumotlari asosida tuzilgan. www.TurkStat.gov.tr.

Masalan, 2012 yilda Turkiyaga ishlash uchun ketganlar jami mehnat migrantlarning 0,8 %ini tashkil etgan bo'lsa, 2020 yilda bu ko'rsatkich deyarli o'n barobar oshdi va 8,7 %ni tashkil etdi (3-jadval). Bu ko'rsatkich hududlar kesimida quyidagicha ko'rinishga ega bo'ldi: Toshkent shahridan 24,2%, Toshkent viloyati 15,2%, Namangan viloyatidan 13,6%, Andijon viloyati 12,7 %.

3-jadval. Turkiyada O'zbekiston Respublikasi fuqarolariga rasmiy ishlashga berilgan ruxsatnomalar

Ko'rsatkich	Yillar						O'sish sur'ati
	2012	2014	2016	2018	2020	2021	2012/2021
Jinsi							
Erkak	113	234	348	1005	1278	980	7,9 marta
Ayol	716	1759	2088	2964	4324	6050	8,4 marta
Jami	829	1993	2436	3969	5602	7030	8,4 marta

Manba: Turkiya Respublikasi Oila, mehnat va ijtimoiy xizmatlar vazirligi

Turkiya Respublikasining Oila, Mehnat va ijtimoiy xizmatlar vazirligi ma'lumotlariga ko'ra, 2012 yilda hamyurtlarimizga jami 829 dona ruxsatnoma berilgan bo'lsa, 2021 yilda bu ko'rsatkich 7030 ni tashkil qilgan. Ba'zi migrantlar norasmiy ishlagani sababli, migrantlarning umumiy soni rasmiy ma'lumotlarga qaraganda ko'proq ekanligini qayd etish lozim. 2021 yilda Turkiyada rasman mehnat qilayotgan, ishlash uchun patent olganlarning 86,0 foizi xotin-qizlar hissasiga to'g'ri kelgan.

O'zbekistondan Turkiyaga yakka tartibda ketib, mustaqil ravishda ishlaydigan migrant ayollarning soni ko'payib bormoqda. Bunda, o'ziga xos jihat shundaki, Rossiya, Koreya Respublikasi kabi davlatlarga

asosan erkaklar ishchi kuchi sifatida yo'l olsa, Turkiyaga ko'proq ayollar ishlashga bormoqda. Ayollar xonadonlarda xizmatchilik, enagalik, ofitsiantlik, mehmonxona xizmatchisi kabi ishlarda ishlamoqdalar. Mavsumiy o'zgarishlarga xos statistikaga ko'ra, bu davlatda 200 mingdan ortiq migrant muntazam mehnat qilmoqda. 2020 yilda Turkiyadan O'zbekistonga pul jo'natmalari 179,9 mln.AQSH dollarini tashkil etgan.

Chet elda vaqtinchalik mehnat faoliyati bilan bandlarning ijtimoiy-demografik xususiyatlarining xususiyatlaridan biri ularning bilim darajasidir. Respondentlarning qariyb 24,5 foizi oliy ma'lumotli shaxslar; Respondentlarning 70,2 foizi o'rta maxsus kasb-hunar ma'lumotiga ega; 5,3% o'rta ta'lim.

Ta'kidlash joizki, qariyb 500 ming nafar oliy ma'lumotli mamlakatdan "aqlning ko'chishi" O'zbekiston ilmiy salohiyatining miqdoriy parametrlarini pasaytiradi, uning sifat ko'rsatkichlarini yomonlashtiradi (eng mehnatga layoqatli aholining, ilmiy yoshlarning chetga chiqishi) mamlakatlarning intellektual, ilmiy, axborot va ma'naviy salohiyatiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda.

XULOSA

Mehnat emigratsiyasining haddan tashqari o'sishi mamlakat mehnat bozori uchun ham salbiy oqibatlarga olib keladi, chunki mamlakatdan tashqariga "aqli boshlar"ning chiqib ketishi inson kapitalini yoqotishga va mamlakat taraqqiyotiga hamda oilalarning barqarorligiga salbiy ta'sir qiladi.

O'zbekistonda tug'ilishning yuqori darajasi va aholi sonining tez o'sishi, keyinchalik mehnat bozoriga bosimning kuchayishi munosabati bilan aholi bandligini ta'minlash muammosi yanada keskinlashadi va uning yechimini taqozo etadi. Shu nuqtai nazardan, ishchi kuchini rasmiy va tashkiliy ravishda eksport qilish mehnatga layoqatli aholini, ayniqsa, o'rta maxsus ta'lim muassasalarini bitirgan yoshlarni ish bilan ta'minlash muammosini qisman hal etuvchi muhim omil hisoblanadi.

O'ZBEKISTONDA INTERNETGA KIRISH VA IT KO'NIKMALARIGA EGA BO'LISHNING GENDER JIHATLARI: MUAMMOLAR VA ISTIQBOLLAR

Tarix Fanlari Doktori Professor Faniya A. AHMEDSHINA

Jizzax Davlat Pedagogika Universiteti

XULOSA

Maqolada internetdan foydalanish va ayollar va erkaklar uchun jahon miqyosida ham, O'zbekistonda ham it ko'nikmalarini egallashdagi zamonaviy haqiqatlarni o'rganishga alohida e'tibor qaratildi. Shuningdek, "gender tengsizligi" deb ataladigan muammolar, Internet faoliyatidagi gender farqlari, raqamli iqtisodiyotda, mehnat sohasida va jamiyatda bandlikning gender tengsizligi bilan bog'liq ustuvor masalalar aniqlandi.

Kalit so'zlar: Gender Tengsizligi, Internet, Raqamli, It-Ko'nikmalar, It-Sanoat, Ayollar Uchun It-Klub, Raqamli Kompetensiyalar, Gender Farqi, Gender Me'yorlari, Gender Stereotiplari

ABSTRACT

The article pays special attention to the study of modern realities in the use of the Internet and obtaining IT skills for women and men both on a global scale and in Uzbekistan. Priority issues related to the problems of the existence of the so-called "gender inequality", gender differences in Internet activity, gender inequality of employment in the digital economy, in the sphere of labor and in society have also been identified.

Keywords: Gender Inequality, Internet, Digital Technologies, IT Skills, IT Industry, IT Club for Women, Digital Competencies, Gender Gap, Gender Norms, Gender Stereotypes

KIRISH

2022 yilgi yangi global raqamli hisoboti shuni ko'rsatadiki, Internet foydalanuvchilari soni 2012-yil boshidagi 2,18 milliarddan 2022-yil boshida 4,95 milliardga ko'paygan. [8]. We Are Social tahlilchilari ma'lumotlariga ko'ra, o'n yil ichida ijtimoiy tarmoq foydalanuvchilari soni 3,1 barobarga oshgan. [25]. Jahon tajribasi shuni ko'rsatadiki, IT-sanoati dunyodagi eng tez rivojlanayotgan sohalardan biridir. IT xizmatlarining yillik o'sish sur'ati 10 foizni tashkil etadi va 2022-yilda ularning hajmi

4 trillion 300 milliard dollarga yetishi kutilmoqda. O'zbekistonda so'nggi besh yilda ushbu sohaga 2 milliard dollar, jumladan, to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar 700 million dollar yo'naltirildi. [15]. IDC tadqiqot kompaniyasining 2022 yil va undan keyingi yillar uchun jahon IT-sanoatini rivojlantirish prognoziga ko'ra, jahon iqtisodiyotining yarmidan ko'pi raqamli texnologiyalarga asoslanadi yoki ular ta'sirida bo'ladi, 2024 yilga kelib esa barcha investitsiyalarning yarmidan ko'pi IT yechimlari raqamli transformatsiya bilan bog'liq bo'ladi [17].

IT-sanoatning jadal rivojlanishi, iqtisodiy va ijtimoiy hayotni har tomonlama raqamlashtirish jahon miqyosida mehnat bozorida talab yuqori bo'lgan va bu sohada gender tengsizligini yaqqol ko'rsatgan raqamli kompetensiyaga ega mutaxassislarning keskin tanqisligiga olib keldi. Raqamli sohada gender tengligi iqtisodiyot va boshqaruv tizimlarining raqamli transformatsiyasida tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Xalqaro elektraloqa ittifoqi hisobotiga ko'ra, kompyuterda ishlash qobiliyatiga ega bo'lgan ayollar soni erkaklarnikiga qaraganda ancha kam. 85 mamlakatdan 61 tasida barcha ayollarning 52 foizi axborot jamiyatining potentsial afzalliklaridan juda kam yoki umuman foydalana olmaydi, erkaklarda esa bu ko'rsatgich 42 foizga teng. [24]. Eng rivojlangan (internetdan foydalanishda) mamlakatlarda foydalanuvchilar orasida ayollar erkaklar sonidan kam emas. Biroq, kam va o'rta daromadli mamlakatlarda ayollarning uyali telefonga ega bo'lish ehtimoli erkaklarnikiga qaraganda 7 foizga kam, smartfonga ega bo'lish ehtimoli esa 15 foizga kam, ayollarning atigi 58 foizi mobil internetdan foydalanadi. GSMA uyali aloqa operatorlari assotsiatsiyasi ma'lumotlariga ko'ra, global miqyosda erkaklar ayollarga qaraganda 21 foizga, kam rivojlangan mamlakatlarda esa 52 foizga ko'proq internetga kirishadi. 2020 yilgi global tadqiqot shuni ko'rsatdiki, qishloq joylarda yashovchi ayollarning 50 foizi internetdan foydalanmaydi. Chunki texnologiya haqida yetarli bilimga ega emas. [5]. DEDIS assotsiatsiyasining 2022 yildagi hisobotiga ko'ra, ayollar mobil internetdan 16 foizga, mobil telefon esa erkaklarnikidan 7 foizga kam foydalanadi. [9], demak, mobil internetdan foydalanadigan ayollar soni erkaklarnikiga qaraganda 264 million kishiga kam [12], bu faqat 30 foizga teng [5]. Internet foydalanuvchilari o'rtasidagi global gender tafovut ayniqsa Afrika, Arab davlatlari va Osiyo-Tinch okeani mintaqasida yaqqol ko'zga tashlanadi) [11]. An'anaviy ravishda eng katta mobil gender farqiga ega bo'lgan Janubiy Osiyoda bu ko'rsatgich 2022 yilda 41 foizga ko'tarildi [24].

Birlashgan Millatlar Tashkilotining Iqtisodiy va Ijtimoiy Kengashi ekspertlari ta'kidlaganidek, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va

ilmiy-texnikaviy innovatsiyalarning tarqalishi insoniyat taraqqiyotini tezlashtirish, raqamli tafovutni bartaraf etish va bilimga asoslangan jamiyatni yaratish uchun ulkan imkoniyatlar yaratadi. [14]. Ammo bugungi kunda kam va o'rta daromadli mamlakatlarda raqamli texnologiyalardan, birinchi navbatda internetdan foydalanish imkoniyati yo'qligi yoki etishmasligi kuzatilmoqda, bu ayollarni mehnat bozori va hayotdagi ahvolini yaxshilash uchun ko'proq imkoniyatlar yaratish, raqamli ko'nikma va bilimlardan mahrum qiladi. [11]. Amaliyot shuni ko'rsatadiki, raqamli gender farqi yangi raqamli ish o'rinlarini yaratish, an'anaviy ravishda ayollar kasblarini sezilarli darajada raqamlashtirish bilan bog'liq.

Tadqiqot metodologiyasi. Gender tadqiqotlari gumanitar bilimlarning turli sohalarida tobora muhim o'rin egallaydi. Bugungi kunda internetdan foydalanishda gender voqeliklarini o'rganish va IT-ko'nikmalarini egallashga alohida e'tibor qaratilmoqda. Tadqiqotchilar e'tibor qaratadigan asosiy savollar "gender tengsizligi" deb ataladigan muammolar, Internet faoliyatidagi gender farqlari, raqamli iqtisodiyotdagi bandlik assimetriyasi bilan bog'liq erkaklar foydasiga va mehnat sohasida va umuman jamiyatda gender tengsizligining kuchayishi natijasida.

TADQIQOTNING ASOSIY MATERIALI TAQDIMOTI

Raqamli asrda ayollar va qizlarning shaxsiy va kasbiy o'sishiga katta to'siq ko'pincha ijtimoiy va gender me'yorlarining, jamiyatda chuqur ildiz otgan gender stereotiplarining saqlanib qolishi hisoblanadi.

UNICEF, 'Yuksalish' umummilliy harakati va O'zbekiston yoshlar ittifoqi tomonidan tayorlangan hisobot O'zbekiston yoshlarini tashvishga solayotgan asosiy muammolar ta'lim olish va ish bilan bandlik masalalari ekanligini ko'rsatdi."O'zbekiston yoshlari: muammolar va istiqbollari" (2020) deb nomlangan hisobotda O'zbekiston yoshlari hayotining asosiy jabhalari - ta'lim va tarbiya, kasbiy hayot va iqtisodiy imkoniyatlar, raqamli hayot va internet, oila va fuqarolik faoliyati sohalaridagi yoshlarning umumiy holati bo'yicha ma'lumot berilgan. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, respondentlarning 77 foizi uchun ta'lim, respondentlarning 61,8 foizi uchun bandlik asosiy muammo hisoblanadi, yoshlarning 54,6 foizi o'rta ta'limni tugatgandan so'ng o'qimaydi, ish bilan ta'minlanmaydi yoki kasbiy tayyorgarlikdan o'tmaydi.

Bu ko'rsatkich 25-30 yoshli ayollarda 74,0 foizni tashkil etadi. Erkaklar orasida bu ko'rsatkich pastroq bo'lib, yoshga qarab 24,8% gacha kamayadi. Gender tengsizligi internetga kirish va IT ko'nikmalarini egallashda ham o'zini namoyon qiladi. Hech qachon internetdan foydalanmaydigan yosh

ayollar soni (68,1%) erkaklarga (34,3%) nisbatan ikki baravar ko'p [10], kompyuter savodxonligiga ega bo'lmagan qizlarning ulushi 43,5 foizga yetadi [23]. It sohasida savodxonlik va raqamli ko'nikmalarning yetishmasligi ayolning texnik fanlarda ta'lim olish va mehnat bozorida o'z imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish qobiliyatini sezilarli darajada pasaytiradi. Yangi raqamli tsivilizatsiyaga texnologik o'tish sharoitida AKT sohasidagi gender tafovut muammosi va ayollarning ilmiy, ijodiy va innovatsion salohiyatini yo'qotishi ijtimoiy soha olimlari tomonidan iqtisodiy jihatdan foydasiz deb tan olingan. Shuningdek, ayollarning texnik fanlar va texnik ishlab chiqarishda ishtirok etishining ahamiyati jamiyatning barqaror rivojlanishining omili sifatida tan olingan. XXI asr jamiyatining texnologik rivojlanishiga ayollarning to'liq jalb qilinishiga erishish uchun raqamli kundalik hayotning asosiy ko'nikmalarini o'zlashtirish jarayonlariga ham, iqtisodiyotning yangi yuqori texnologiyali tarmoqlarida ayollarning professional yetakchilik imkoniyatlariga ham e'tibor qaratish lozim [6]. Prezidentning 2020-yil 5-oktabrdagi farmoni bilan "Raqamli O'zbekiston-2030" strategiyasi ma'qullandi, unda kelgusi 2 yilda mamlakat mintaqalari va iqtisodiyot tarmoqlarini raqamli transformatsiya qilish bo'yicha 280 dan ortiq loyihalarni amalga oshirish, 587 ming kishini kompyuter dasturlash asoslari bo'yicha o'qitishni tashkil etish, shu jumladan "bir million dasturchi" megaproyekti doirasida 500 ming yoshlarni jalb etish ko'zda tutilgan [21].

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari sohasida maktabdan boshlab uzluksiz kadrlar tayyorlash tizimi yo'lga qo'yildi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "axborot texnologiyalari sohasida ta'lim tizimini yanada takomillashtirish, ilmiy tadqiqotlarni IT-sanoat bilan rivojlantirish va integratsiya qilish chora-tadbirlari to'g'risida" gi qaroriga muvofiq mavjud umumta'lim maktablari negizida informatika va axborot texnologiyalarini chuqur o'rganadigan ixtisoslashtirilgan maktablar bosqichma-bosqich tashkil etilmoqda. 2020 yilda respublikada 14 ta, 2021 yilda yana 86 ta shunday maktab tashkil etildi. 2023 yilda ularning soni 205 taga yetkaziladi [13]. Respublikaning 14 mintaqasida IT-texnikumlar faoliyati yo'lga qo'yilgan. AKT sohasi uchun kadrlar uchta universitet tomonidan tayyorlanadi: Muhammad Al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalari universiteti va uning Nukus, Urganch, Qarshi, Samarqand, Farg'ona, Nurafshon shaharlaridagi oltita filiali hamda Toshkent shahridagi Inha va Amiti universitetlarining filiallari. 2022 yil iyun oyida IT Park EPAM bilan birgalikda mamlakatdagi birinchi onlayn IT Park Universitetini tashkil etdi, uning dasturi IT sohasida zamonaviy va izlanuvchan kasblarni egallashga qaratilgan. O'qish uyda yoki IT Park ofislarida (poytaxt yoki mintaqaviy) amalga oshiriladi

[16]. O'zbekiston prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2022-yil 29-iyul kuni Yukorichirchiq tumanidagi Astrum It-akademiyasida uchrashuvda internet qamrovi va sifatini keskin oshirish, Astrum modeli bo'yicha IT-akademiyalarni viloyatlarda ochish, yoshlarni qo'llab-quvvatlashni kengaytirish va raqamlashtirishni ustuvor vazifalar ro'yxatiga kiritish zarurligini ta'kidladi [15].

2019-yilda Toshkentda ochilgan Dasturiy mahsulotlar va axborot texnologiyalari parki (IT-Park) o'z samarasini bermoqda: 2022-yil boshidan buyon mustaqil IT-mutaxassislar (frilanserlar) soni 2,5 baravar ko'paydi, 134 IT-kompaniya yaratildi (jumladan, 50 ta xorijiy), bu sohada eksport qiluvchilar soni ikki baravar, raqamli xizmatlar eksporti bir necha barobar oshdi. So'nggi uch yilda O'zbekiston internet mavjudligi bo'yicha mamlakatlar reytingida 68-o'rindan 15-o'ringa ko'tarildi, mobil internet narxi esa 9 barobar arzonlashdi. [15].

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari sohasiga ko'proq ayollar va qizlarni jalb qilish, ularning dasturchi, dasturchi va dizaynerlar yo'nalishida ta'lim olishi, STEM sohasida o'rnak bo'lishlari uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish hamda tajriba almashish uchun onlayn hamjamiyatni yaratish maqsadida dasturlash sohasida qizlar va yosh ayollarni tayyorlash bo'yicha turli o'quv kurslari va seminarlar o'tkazildi. Xuddi shu maqsadda maxsus IT kurslari – TechBika va ITWomen.Uz, shuningdek, maxsus IT-tanlovlar va IT-kurslari tashkil etildi.

Birinchi navbatda, "ayollar daftari"ga kiritilgan ayollarni jalb qilishga qaratilgan "ITWomen.Uz" loyihasi,[26] axborot-kommunikatsiya texnologiyalari sohasi O'zbekiston Respublikasi axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalarini rivojlantirish vazirligi, IT-Park tomonidan mahalla va oilani qo'llab-quvvatlash vazirligi, Muhammad Al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalari universiteti, Toshkentdagi Inha va Amity universitetlari bilan hamkorlikda tashkil etildi.

IT-tanlovlar orasida 2016 - yilda va O'zbekistonda o'z faoliyatini boshlagan 10-18 yoshli Qizlar uchun "Technovation Girls" xalqaro texnologik tanlovi muhim o'rin tutadi. Agar 2017 yilda respublika bo'yicha tanlovda 22 ta loyiha ishtirok etgan bo'lsa, 2018 yilda ularning soni 29 taga etdi. 2018 yilda Generation Z jamoasi jahon finaliga chiqdi va Silikon vodiysida chiqish qildi. 2019 yilda beshta jamoa musobaqaning yarim final bosqichiga yo'l oldi [22]. Ushbu nufuzli musobaqada 2019 yilda mamlakatimizning turli shaharlaridan 42 ta, 2020 yilda 29 ta, 2021 yilda 41 ta jamoa loyihasi ishtirok etgan. [27].

2020-yilda ayollarning IT-tadbirkorligini rivojlantirishni kengaytirish maqsadida IT-Park va USAID Tumaris Tech qo'shma loyihasi ayollarni

inkubatsiya va akseleratsiya dasturi bo'yicha o'qitish, muvaffaqiyatli tadbirkorlik faoliyatini moliyalashtirish orqali startap loyihalarini rivojlantirishda har tomonlama qo'llab-quvvatlashga qaratilgan biznes g'oyalarni ishga tushirdi[22].

Yoshlar uchun" Alibaba Get Global Challenge 2020 " xalqaro tanloviga pandemiya oqibatlarini yumshatish va kundalik hayotning barcha jabhalarida yordam ko'rsatish, inklyuziv rivojlanishga ko'maklashish, yoshlar va tadbirkorlarning imkoniyatlarini kengaytirish, tashkilotlar, tarmoqlar va jamiyatlarni raqamli transformatsiya qilish bo'yicha biznes yechimlarini yaratish bo'yicha 109 ta ariza topshirildi va 3 ta loyiha o'tdi: Coozin asosan ishsiz va muhtoj ayollarga ish bilan ta'minlash va ayollarga yordam berish orqali yordam berishga qaratilgan, "boquvchisini" yo'qotganlarga; Modme-b2b platformasi ta'lim muassasalariga bir vaqtning o'zida onlayn va oflayn rejimda ishlash uchun aralash ta'lim yaratishda yordam berish; OSTO-zamonaviy kiyim-kechak, kasmetika mahsulotlari va uy-ro'zg'or buyumlariga ixtisoslashgan chakana savdo do'konlari bozori [18].

Technika loyihasining maqsadi Xorazmning 1000 nafar qiz va ayollariga axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va dasturlashni o'rgatishdir [7], "Future Skills Uzbekistan" loyihasi-axborot texnologiyalarini keng qamrovli o'qitish dasturi orqali IT sohasida yuqori malakali mutaxassislar sonini ko'paytirish, Tumaris Edu loyihasi —16 yoshdan 35 yoshgacha bo'lgan ayollarni axborot-kommunikatsiya texnologiyalariga o'rgatish, ularning amaliy ko'nikmalarini rivojlantirish va raqobatbardosh IT-loyihalarni amalga oshirishda ayollarni bosqichma-bosqich o'qitish [26].

2019 yil 23 aprelda IT sohasidagi tadbirkor ayollar va ushbu sohada ishlashni istagan qizlarni ko'paytirish maqsadida Mirzo Ulug'bek Innovation markaz "IT Women's Gap" forumini tashkil etdi, unda gender tengsizligini bartaraf etish, ijtimoiy stereotiplarni o'zgartirish, it sohasida ishtirok etayotgan ayollar va qizlarni qo'llab-quvvatlash, ayollar va qizlarni samarali qo'llab-quvvatlash, ayollar IT-tadbirkorligini rivojlantirish tashkil qilingan[1].

2021-yilning 23-yanvar kuni Toshkentda HR mutaxassislari, tadbirkor ayollar, jamoat arboblari, bloggerlar, influencerlar, raqamli kasblar vakillari, frilanserlar, yetakchi ekspertlar ishtirokida Toshkentda ayollar va karyeraga bag'ishlangan birinchi xalqaro forum – Uzbekistan Women Career Forum bo'lib o'tdi. O'zbekiston, Rossiya va Qozog'iston hayotining turli sohalari. "Self Mama Uzbekistan" ayollarga oila va ish o'rtasidagi muvozanatni topish, har bir ayol uchun eng yaxshi karyera strategiyasini tanlash muammolarini hal qilishda yordam beradi. Forumning asosiy maqsadi ayollarni o'z-o'zini anglash yo'lidagi izlanishlarida qo'llab-

quvvatlash, ularni kasbiy ko'nikma va malakalar bilan tanishtirish, ta'lim olish imkoniyatlari haqida ma'lumot olish va hozirgi va bo'lg'usi onalarga kasbiy yo'lni shakllantirish uchun kasb bo'yicha maslahatlar berishdan iborat. [2].

2022-yilning 20-iyul kuni Toshkent shahrida Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalarini rivojlantirish vazirligi hamda IT-park hamkorligida ayollarni axborot texnologiyalari sohasiga keng jalb etish, ularning axborot texnologiyalari sohasida o'qitish va ish bilan ta'minlash, sohada ayollar sonini ko'paytirish, texnologiya sohasida gender farqini kamaytirish hamda IT-savodxonligini oshirish maqsadida GAP ayollar IT-klubi ochildi. [3]. Shu bilan birga, Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalarini rivojlantirish vazirligiga yoshlar va ayollarni IT sohasiga jalb etish, shuningdek, O'zbekistonni mintaqaviy IT-markaz sifatida targ'ib qilish masalalari bo'yicha vazirning yangi maslahatchisi lavozimi joriy etildi. [19a].

AKT sohasida qiziqarli va dolzarb loyihalarni taqdim etuvchi har yili o'tkaziladigan "O'zbekiston ayollarining 100 ta yeng yaxshi innovatsion loyihasi" respublika tanlovi o'zini iqtidorini namoyon qilish uchun haqiqiy imkoniyatdir. Shunday qilib, Toshkent shahridagi Inha universiteti talabasi Sevinch Mahmudova Daun sindromli bolalari bo'lgan ota-onalarga yordam beradigan Sun Child nomli mobil ilova ishlab chiqdi. Buning yordamida otalar va onalar chaqaloqning rivojlanish dinamikasini kuzatishlari mumkin.

Toshkent davlat stomatologiya instituti talabasi Shaxnoza Hojiakbarova tomonidan qiziqarli ITabib loyihasi taqdim etildi. Uning ishlab chiqilishi bemorning yagona yelektron tibbiy yozuvidir, bu davolash samaradorligini oshirish imkonini beradi [19].

KEYINGI TADQIQOTLARNING XULOSALARI VA ISTIQBOLLARI

Raqamli rivojlanish masalalarida O'zbekiston o'zining gender jihatiga ham muhim ahamiyat beradi. Biroq, yaqin vaqtgacha barcha harakatlar tarqoq edi. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari tarmoqlarida gender tafovut saqlanib qolmoqda. AKT sohasi uchun xotin-qizlar kadrlarini tayyorlash muammosi jahon miqyosida ham, O'zbekistonda ham dolzarb bo'lib qolmoqda.

Ayni paytda raqamli rivojlanish ehtiyojlari bilan qizlar va ayollarning AKTda ishtirok etishi muammosi dolzarblashmoqda. 2022-yil 7-mart kuni O'zbekiston Prezidenti Mamlakatda xotin-qizlarning huquq va qonuniy manfaatlarini himoya qilish, ularning iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy faolligini oshirish, sog'lig'ini saqlash, kasbga o'qitish va bandligini ta'minlash, tadbirkorlikka keng jalb etish, ehtiyojmand xotin-qizlarni

ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, gender tenglikni ta'minlash borasida olib borilayotgan islohotlarni tizimli davom ettirish, shuningdek, Birlashgan Millatlar Tashkiloti Global kun tartibining Barqaror rivojlanish maqsadlarini izchil amalga oshirish maqsadida: "Oila va xotin-qizlarni tizimli qo'llab-quvvatlashga doir ishlarni yanada jadallashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmonni imzoladi [20]. 2022-2026-yillarda mamlakatimiz hayotining barcha jabhalarida xotin-qizlarning faolligini oshirish milliy dasturi ham tasdiqlandi.

Ayollar raqamli texnologiyalar taqdim etayotgan imkoniyatlardan teng foyda olishlari va raqamlashtirish siyosatini ishlab chiqishda kengroq ishtirok etishlari uchun gender tengligi va ayollarni raqamli texnologiyalar sektoriga jalb qilishga, gender stereotiplari bilan bog'liq to'siqlarni bartaraf etishga ko'proq e'tibor qaratish lozim. . Bu, shubhasiz, xotin-qizlarni O'zbekistonning zamonaviy hayotida to'laqonli ishtirokini ta'minlaydi, mamlakatning raqamli iqtisodiyotini rivojlantirishga turtki beradi, erkaklar va ayollarning shaxsiy salohiyatini yuzaga chiqarishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- В Ташкенте завершился форум IT Women'sGap на котором рассмотрены важные вопросы устранения гендерного неравенства https://kultura.uz/view_2_r_13260.html
- В Ташкенте состоялся первый международный форум Women Career Forum 2021 <https://anons.uz/ru/news/uzbekistan-women-career-forum-2021/>
- В Узбекистане создали женский клуб для устранения гендерного неравенства в IT-сфере <https://fergana.media/news/127075/>
- Гендерное равенство в цифровизации <https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/eurasia/UNDP-RBEC-Gender-Equality-Digitalization-Rus.pdf>
- Гендерный разрыв в мобильном интернете вернулся к росту <https://www.content-review.com/articles/56536/>
- Женщины и STEM в цифровую эпоху: политика занятости в мегаполисе // Е.К. Захарова, Т.А. Мхитарян, О.Б. Савинская [Под ред. О.Б. Савинской] // АНО «Совет по вопросам управления и развития». – М.: ООО «Вариант», 2017. – 88 с. <https://publications.hse.ru/mirror/pubs/share/direct/217713669>
- Запуск нового образовательного проекта «TechBika» по обучению 1000 школьников Хорезма! <https://it-park.uz/ru/itpark/news/zapusk-novogo-obrazovatel'nogo-proekta-techbika-po-obucheniyu-1000-shkolnic-horezma>
- Мировой обзорный цифровой отчет 2022 <https://topmarka1.ru/blog/otchet-digital-2022-global-overview>
- Мобильный отчет о гендерном разрыве за 2022 год <https://isoc.kg/ru/projects/mobile-gender-gap-report-for-2022/>
- Молодежь Узбекистана: вызовы и перспективы <https://www.unicef.org/uzbekistan/media/3696/file/RUS%20Youth%20of%20Uzbekistan%20Challenges%20and%20Prospects%20Final.pdf>
- На два фронта: как технологии поддерживают неравенство и помогают бороться с ним <https://www.forbes.ru/forbes-woman/437589-na-dva-fronta-kak-tehnologii-podderzhivayut-neravenstvo-i-pomogayut-borotsya-s-lya-Fedotova> Автор

- Новые данные gsma - это тревожный звонок для цифрового гендерного разрыва https://translated.turbopages.org/proxy_u/en-ru.ru.377fe74e-638b3c85-7eb08c66-74722d776562/https/www.yahoo.com/now/gsmadata-wake-call-digital-230100667.html
- Новый цифровой Узбекистан: цели, задачи, перспективы <https://mitc.uz/ru/news/view/3011>
- Организация Объединенных Наций E/CN.5/2021/L.6 Экономический и Социальный Совет Distr.: Limited 11 February 2021 file:///C:/Users/user/Downloads/E_CN.5_2021_L.6-RU.pdf
- Президент провел встречу с представителями IT-сферы https://uza.uz/ru/posts/prezident-provel-vstrechu-s-predstaviteliami-it-sfery_
- Создан цифровой университет IT-Park University <https://www.gazeta.uz/ru/2022/06/03/itpu/>
- Тенденции мирового IT-рынка <https://www.tadviser.ru/index.php/>
- Три стартапа из Узбекистана прошли в финал конкурса Alibaba GET Challenge https://uzreport.news/technology/tri-startapa-iz-uzbekistana-proshli-v-final-konkursa-alibaba-get-challenge?utm_source=yxnews&utm_medium=desktop
- Узбекские девушки запустили свой наноспутник в стратосферу https://www.uzdaily.uz/ru/post/68791?utm_source=yxnews&utm_medium=desktop
- Узбекистан привлекает женщин в it <https://perspectum.info/uzbekistan-privlekaet-zhenshhin-v-it/>
- Указ Президента Республики Узбекистан «О мерах по дальнейшему ускорению работы по системной поддержке семьи и женщин» <https://lex.uz/uz/docs/5899500>
- Указ Президента Республики Узбекистан «Об утверждении стратегии «цифровой узбекистан-2030» и мерах по ее эффективной реализации» <https://lex.uz/ru/docs/5031048>
- Фундамент для цифрового развития. Правда Востока, 20 августа 2020 года ЮНИСЕФ: в Узбекистане 68% девушек никогда не пользовались Интернетом <https://uz.sputniknews.ru/20211011/yunifef-v-uzbekistane-68-devushek-nikogda-ne-polzovalis-internetom-20858829.html>
- 52% женщин мира никогда не пользовались интернетом — исследование <https://24smi.org/news/186613-52-zhenshchin-mira-nikogda-ne-polzovalis-interneto.html>
- Global Digital 2022: вышел ежегодный отчет об интернете и социальных сетях — главные цифры <https://www.sostav.ru/publication/we-are-social-i-hootsuite-52472.html>
- IT-Park Uzbekistan https://cyclowiki.org/wiki/IT-Park_Uzbekistan
- Technovation Girls Узбекистан-2022 <http://technovation.uz>

ZAMONAVIY MOLIYAVIY BOZORNING TALQINI VA NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLARI

Shoha'zamiy Shohmansur SHOHNAZIR O'G'LI

Iqtisodiyot Fanlari Doktori, Professor, O'zbekiston Milliy Universiteti

ANNOTATSIYA

Maqolada zamonaviy (raqamlashtirilgan) ochiq milliy moliyaviy bozorlarning talqini va iqtisodiy nazariyasi rivojlantirilgan, ushbu bozorlarning (S-I)-muhiti, makroregulyatori va jahon moliyaviy bozor metaregulyatori bo'yicha nazariy va metodologik bazis berilgan. Bunda ochiq milliy moliyaviy bozor funksiyasiga asoslangan makromoliyaviy muvozanat modelining matematik, tuzilmaviy-funksional va grafik shakllari ishlab chiqilgan hamda bunday bozorlar funksiyasining samaradorlilik sharti va integratsiyalanishi modeli, bir biri bilan integratsiyalangan ochiq milliy moliyaviy bozorlar jahon tizimining moliyaviy globallashuv darajasini baholash metodikasi berilgan.

Tayanch iboralar: Zamonaviy (Raqamlashtirilgan) Ochiq Milliy Moliyaviy Bozor Va Uning Funksiyasi, Integratsiya, Jamg'armalar, Investisiyalar, Transformatsiya, (S-I)-Muhit, (V-P)-Muhit, Makromoliyaviy Muvozanat Teglamosi, Samaradorlilik Sharti, Makroregulyator, Metaregulyator, Ekvivalentlilik, Davlat Moliya Siyosati

INTERPRETATION OF THE THEORETICAL AND METHODOLOGICAL BASIS OF THE MODERN FINANCIAL MARKET

Abstract

The article develops the concept and economic theory of modern (digitized) open national financial markets. A theoretical and methodological basis for (S-I) -climate and macro-regulator of such markets, metaregulator of the world financial market is presented. Moreover, the mathematical, structural-functional and graphic forms of the macro-financial equilibrium model based on the functions of the open national financial market were developed, and the condition for the effectiveness of the function of such markets and the model for their integration, the methodology for assessing the degree of financial globalization of the world system of integrated open national financial markets.

Keywords: Modern (Digitized) Open National Financial Market And Its Function, Integration, Savings, Investments, Transformation, (S-I)-Climate, (V-P)-Climate, Macrofinancial Equilibrium Equation, Efficiency Condition, Macroregulator, Metaregulator, Equivalence, State Financial Policy

MODERN FİNANS PİYASASININ TEORİK VE METODOLOJİK TEMELİNİN YORUMLANMASI

ÖZET

Makale, modern (dijitalleştirilmiş) açık ulusal finansal piyasaların yorumunu ve ekonomik teorisini geliştirmekte, bu piyasaların (S-I)-ortamı, makro düzenleyici ve küresel finansal piyasa meta düzenleyicisi için teorik ve metodolojik bir temel sağlamaktadır. Bu kapsamda birbirleriyle bütünleşmiş açık ulusal finansal piyasaların dünya sisteminin finansal küreselleşme düzeyini değerlendirmek için açık ulusal finans piyasasının işlevine dayalı makro-finansal denge modelinin matematiksel, yapısal-fonksiyonel ve grafiksel biçimleri ile bu piyasaların etkinlik koşulu ve işlevinin entegrasyonu modeli ve metodolojisi geliştirilmiştir.

Anahtar kelimeler: Modern (Dijitalleştirilmiş) Açık Ulusal Finans Piyasası Ve İşlevi, Entegrasyon, Tasarruf, Yatırımlar, Dönüşüm, (S-I)-Çevre, (V-P)-Çevre, Makro-Finansal Denge Denklemi, Etkinlik Koşulu, Makro Düzenleyici, Meta- Düzenleyici, Denklik, Kamu Maliyesi Politikası

KIRISH

Hozirda barcha ilg'or va taraqqiy etayotgan mamlakatlar innovatsion ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini xalqaro miqyosda integrallashgan va raqamlashtirilgan (ya'ni zamonaviy) moliya-kredit tizimlarisiz, ayniqsa uning muhim bo'g'ini bo'lgan raqamlashtirilgan moliyaviy bozorlarisiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Bunday moliya-kredit tizimi eski davrdagi raqamlashtirilmagan (an'anaviy) moliya-kredit tizimidan o'zining tashkiliy, institutsional, texnik, texnologik, huquqiy, regulyativ tuzilmalari, moliyaviy instrumentlarining yangi turlari, axborot va kiberhavfsizlik tizimlari, metodologik bazisi bilan farqlanadi. Bu holat zamonaviy moliya-kredit tizimi (MKT) iqtisodiy tuzilmasiga kiruvchi raqamli xalqaro miqyosda integrallashgan (ya'ni zamonaviy) moliyaviy bozorni tadqiq etuvchi olimlar oldiga yangi ilmiy-amaliy muammolarni va ularning multiilmiy kompleks yechimi bilan boq'liq quyidagi savollarni qo'ymoqda.

Zamonaviy Moliya-Kredit Tizimi

1. Inflyatsiya sharoitida real foiz stavkada jamg'arma(S)larning o'sib borishi uchun ularni samarali investitsiya(I)larga transformatsiyalanishi, bozor kapitalizatsiyasiga ega investitsiyalarni ularning davomiy ikkilamchi bozorida likvid muomalada bo'lishi, kapital sifatida bo'luvchi tashqi (xorijiy) va ichki jamg'arma va investitsiyalarning transmilliy ixtiyoriy va erkin harakatda bo'lishi jarayonlarini tizimli o'rganish uchun zamonaviy ochiq milliy moliyaviy bozorning makromoliyaviy muvozanat modeli matematik, grafik va tuzilmaviy-funksional nuqtai nazardan qanday bo'lishi kerak?

2. Qanday qilib samarali moliya siyosatini va uning tarkibiga kiruvchi alohida siyosat turlari¹ garmonizatsiyasini tizimli moliya injiniringi innovatsiyalari, ochiq milliy likvid moliyaviy bozor va uning makroregulyatori yordamida amalga oshirish va sifatiga ob'ektiv baho berish, bunday bozor va uning makroregulyatori orqali moliya siyosatini muvofiqlashtirish hamda jamg'armalarni (S) barqaror ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishga investitsiyalar (I) sifatida jalb qilish yo'li bilan inflyatsiyani past darajada ushlab turish, barqaror innovatsion-inklyuziv iqtisodiy o'sishni¹ ta'minlash mumkin?

3. Zamonaviy ochiq milliy moliyaviy bozorning makroiqtisodiy funksiyasi bajarilishining (S-I)-muhiti qanday mazmun va tarkibda talqin qilinishi, bu muhit qanday usul va mezon yordamida baholanishi, uni rivojlantirish uchun qanday moliyaviy siyosat va strategiya tanlanishi lozim? Bunda ochiq milliy moliyaviy bozordagi (S-I)-muhit bozor qiymatiga (V) ega jamg'armalar (S) va ob'ektiv narxlardagi (P) investitsiyalar(I)ning bir-biriga transformatsiyalanishi uchun zarur bo'lgan (V-P)-muhit bilan o'zaro uyg'unlikda bo'lishini nazarda tutish lozim.

4. Uzluksiz takomillashib va yangilanib borish hususiyatiga ega turli xil raqamli transformatsiya instrumentlarini qo'llovchi innovatsion-inklyuziv ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning raqamli smart modeli fazasiga o'tish bilan bog'liq multidistsiplinar (multiilmiy) tizimli masalalar echimiga qanday erishish mumkin? Zero turli xil raqamli transformatsiya instrumentlarini qo'llovchi innovatsion-inklyuziv

[1] Davlatning moliyaviy siyosati o'z ichiga quyidagi siyosatlarni oladi: byudjet-soliq (fiskal) siyosat (jumladan: davlat daromadlari va xarajatlari siyosati, davlat qarzlari siyosati); pul-kredit (monetar) siyosat (jumladan: monetizatsiya, inflyatsiya, iqtisodiyotni kreditlar bilan to'yintirilishi, moliya-kredit tizimning likvidligi va barqarorligini boshqarish); foiz stavka siyosati (iqtisodiyotda foiz stavka darajasini regulyatsiya qilish); valyuta siyosati (valyuta rejimi, valyuta kursini o'rnatish); kapitallar to'lov balansi/schyotining siyosati (kapitallar joriy operatsiyalari/schyotining rejimi; kapitallar to'lov balansi/schyotining xolati); investitsiya siyosati; moliya-kredit sohasini, jumladan moliyaviy bozorni regulyatsiya qilish siyosati.

ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning raqamli smart modeli fazasining kompleks rivojlantirilishi hozirda multiilmiy (multidistsiplinar) tizimli yondashuvga asoslanganligi, lekin smart raqamli respublika (SRR) infratuzilmasini shakllantirib keng rivojlantirishning xalqaro amliyatida barcha mamlakatlar uchun universal bo'lishi mumkin bo'lgan milliy smart raqamli faza modelini yo'qligi sababli an'anaviy moliya nazariyasi ham o'z-o'zidan har bir mamlakatning taraqqiyot modeli sharoitlari va talablarini hisobga olib qo'llaniluvchi ushbu yondashuv qoidalariga mos keluvchi yangicha zamonaviy qarash va bilimlar, ilmiy kontseptsiyalar bilan boyitilishi nuqtai nazaridan qayta ko'rib chiqilishi va takomillashtirilib rivojlantirilishini talab qilmoqda.

Qo'yilgan savollarga kompleks javob topish maqolaning **maqsadini** belgilaydi. Chunki bu savollarning javobi global beqarorlik va risklar sharoitida moliyaviy siyosatga mos ravishda zamonaviy ochiq milliy moliyaviy bozorni real iqtisodiyot bilan bog'liqlikda samarali rivojlantirishning funktsional va indikativ printsiplarga asoslangan makroregulyativ² balanslashtiriladigan strategiyasini ishlab chiqishga va smart raqamli moliya-kredit tizimi kontseptsiyasini rivojlantirishga hizmat qilishi mumkin.

Bunday strategiya o'z ichiga quyidagilarni oladi:

-davlatning moliyaviy siyosati ustuvor yo'nalishlarini ishlab chiqish va ularning amalga oshirilishi natijalari sifatini ochiq moliyaviy bozorlar rivojlanishida aniq namoyon bo'lishini ta'minlash;

-ochiq milliy moliyaviy bozor tomonidan moliyaviy siyosat va moliya-kredit tizimning iqtisodiy tuzilmasiga kiruvchi moliya turlarini amalga oshiruvchi institutlar faoliyati sifati, real iqtisodiyot xolatlarini ob'ektiv ko'rsatuvchi "barometr" rolining bajarilishini ta'minlash;

-moliyaviy globallashtirishning ijobiy effektlaridan foydalanish hamda moliyaviy krizislarga va real aktivlar bo'yicha "pufaklar" fenomeniga³ qarshi kurashish choralarini ishlab chiqish va ularni samarali amalga oshirish;

-samarali valyuta siyosatini amalga oshirish maqsadida valyuta kursi rejimlari va monetar siyosat instrumentlarining turlarini asosli tanlash⁴ va samarali qo'llash;

[2] Hozirda rivojlangan va ilg'or rivojlanayotgan mamlakatlarda davlatning inklyuchiv omillarga bog'liq investitsiya siyosati va unga mos inklyuziv iqtisodiy o'sishni ta'minlash muhim ahamiyatga ega.

[3] Bunda muallif tomonidan ishlab chiqilgan moliyaviy bozorning makroregulyatori kontseptsiyasi nazarda tutilmoqda.

[4] Bozorlarda "pufak" fenomeni turli real aktivlar bo'yicha bo'lishi mumkin, masalan: ko'chmas mulk, tovar (jumladan investitsion tovarlar) va xom ashyolar, qimmatbaho metall va aktivlar, moliyaviy instrumentlar (kreditlar, valyutalar, qimmatli qog'ozlar, sug'urta polislar).

-zamonaviy ochiqlikvid moliyaviy bozor sharoitida bir-biriga ekvivalent bo'lgan byudjet-soliq (fiskal) va pul-kredit (monetar) siyoslarni hamda ular bilan bir qatorda davlatning moliyaviy siyosati tarkibiga kiruvchi valyuta va boshqa turdagi siyoslarning o'zaro garmonizatsiyasi, funksional va indikativ makroregulyatsiyasini ta'minlash, davlatning moliyaviy siyosatiga vakolatli va mas'ul bo'lgan davlat organlari faoliyati sifatiga ob'ektiv baho berish asosida ularning funktsiyalarini mamlakatda qabul qilingan ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish dasturi maqsad va vazifalari doirasida samarali balanslashtirish va kompleks regulyatsiya qilish;

-barqaror iqtisodiy o'sish sur'atlarini va xorijiy valyutadagi kapitallarni mamlakat ichkarisiga kirishi va undan tashqariga chiqib ketishi oqimlarining samarali nisbatini ta'minlash;

-inflyatsiyani past darajada ushlab turish uchun jamg'armalar va investitsiyalar hajmining ortib borish yo'llarini aniqlash;

-davlat tomonidan tartiblashtirilgan ochiq milliy moliyaviy bozor orqali inflyatsiyani targetlashtirish asosida past darajada ushlab turish, real foiz stavkada jamg'armalarning o'sib borishi uchun ularni samarali investitsiyalarga transformatsiyalanishini, bozor kapitalizatsiyasiga ega investitsiyalarni ularning davomiy ikkilamchi bozorida likvid muomalada bo'lishini, kapital sifatida bo'luvchi tashqi (xorijiy) va ichki jamg'arma va investitsiyalarning transmilliy ixtiyoriy va erkin harakatda bo'lishini ta'minlash;

-zamonaviy ochiq milliy moliyaviy bozordagi (V-P)-muhit va (S-I)-muhitni o'zaro bog'liqlikda rivojlantirishning samarali moliyaviy siyosati va strategiyasini tanlash;

-respublika rivojlanishining yangi raqamli smart ekotizimi modeliga o'tish asosida jamiyatning ijtimoiy, huquqiy, siyosiy, iqtisodiy, moliyaviy, ishlab chiqarish va boshqa munosabatlari tizimida chuqur o'zgarishlarga, korrupsiya va yashirin iqtisodiyotni keskin qisqartirish, bandlik va hayot farovonligi darajasi o'sishiga erishish.

TANIQLI IQTISODCHI OLIMLARNING TADQIQOT ISHLARI

Taniqli iqtisodchi olimlarning tadqiqotishlaridan ma'lumki ((Samuelson, 2000), (Mankiw, 2010)), jamg'armalar qiymati va investitsiyalar narxi o'sishini real stavkadan ko'proq bo'lgan darajada ta'minlovchi iqtisodiy rivojlanish siyosati daromadlar hajmi va investitsion faollikni oshiradi. Investitsion faollik esa iqtisodiy o'sishni va inflyatsiya pasayishini ta'minlaydi. Bunda iqtisodiy o'sish va investitsiyalar Samuelsonning

“akselerator” printsipligiga⁵ (Samuelson, 2000) asosan o‘zaro akselerativ ta’sirda bo‘ladi. Vaholanki, investitsiyalarning o‘zi jamg‘armalarga⁶, jamg‘armalar o‘sishi esa daromad ortishiga bog‘liq ((Mankiw, 2010), (Gough, 1996)). Daromadlar o‘zida jamg‘armalar hajmi qanchalik katta bo‘lsa, iqtisodiyot rivojini investitsiyalash uchun ular taklifining hajmi shunchalik ko‘p bo‘ladi. Bu esa, jamg‘armalar taklifi hajmiga mos keluvchi hajmdagi investitsiyalarga talabni adekvat ravishda ortishiga, ya’ni mamlakatda investitsion faollik kuchayishiga⁷ sabab bo‘ladi. Natijada, kapitallar transchegaraviy harakati doirasida mamlakat ichiga kirib keluvchi xorijiy jamg‘armalar hajmi mazkur mamlakat tashqarisiga chiqib ketuvchi kapitallar hajmidan ko‘p bo‘ladi. Odatda, barqaror iqtisodiy o‘zishga erishish uchun investitsiyalarga bo‘lgan talab hajmi taklif qilingan jamg‘armalar hajmidan ko‘proq bo‘lishi lozim.

Ta’kidlangan iqtisodiy qoidalar faqat moliyaviy globallashtirishning asosiy shakllaridan bo‘lgan xalqaro miqyosda integratsiyalashgan va samarali tartibga solingan zamonaviy ochiq milliy moliyaviy bozorlar⁸ faoliyati sharoitida amal qiladi ((Howells & Bain, 2007), (Mishkin, 2013), (Шарп & Александер & Бэйли, 1999), (Shoha’zamiy, 2020)). Bunday sharoitda har bir ochiq milliy moliyaviy bozorda unga xos makroiqtisodiy funktsiyasi bajarilishi uchun investorlarni jalb qiluvchi rivojlangan (S-I)-muhit va (V-P)-muhit (Shoha’zamiy, 2020) mavjud bo‘lishi lozimligi nazarda tutiladi.

Zamonaviy ochiq milliy moliyaviy bozor – bu moliyaviy instrumentlar va moliyaviy xizmatlarga bo‘lgan talab va taklif funktsiyasi. Ushbu funktsiya bajarilishi uchun ochiq moliyaviy bozor o‘ziga xos (V-P)-muhit va (S-I)-muhitga hamda faoliyati raqamli munosabatlarni tartibga soluvchi mexanizm bilan ta’minlangan maxsus tuzilmaga ega bo‘ladi. Bunday mexanizm zamonaviy ochiq moliyaviy bozorning institutsional tuzilmasi tomonidan moliyaviy instrumentlar vositasida harakatga keltiriladi.

[5] Chunki, hanuzgacha dunyo tajribasida valyuta kursi rejimlarini alohida mamlakatlar sharoiti uchun ilmiy asoslangan tanlashning umumiy usuli yoki yo‘sini yo‘q.

[6] Ushbu printsipligiga ko‘ra, investitsiyalar hajmining bir birlikka ortishi mos ravishda iqtisodiy o‘zishni bir birlikka oshiradi, xuddi shunday tarzda iqtisodiy o‘zish darajasining bir birlikka ortishi investitsiyalar oqimi hajmini bir birlikka oshiradi.

[7] Jamg‘armalar yalpi daromad va joriy xarajatlar (makro pog‘onada – yakuniy iste’mol) ayirmasi. Iqtisodiyotdagi jamg‘armalar, kamida, ikki usul yordamida hisoblanadi: milliy hisoblar tizimi metodologiyasiga mos ravishda va to‘lov balansining asosiy tenglamalarini qo‘llagan holda; asosiy sub’ektlarning (aholi, firmalar, banklar va moliyaviy tashkilotlar) iqtisodiy faoliyati jamg‘armalari sifatida.

[8] Agarda jamg‘armalar investitsiyalardan 30 foizga ortiq bo‘lsa, u holda kapital qo‘yilmalar uchun yo‘naltirilgan jamg‘armalar etarlicha ishlatilmagan kritik darajaga yetadi. Odatda 10 foiz jamg‘arma (Pareto bo‘yicha) o‘ziga moliyaviy bozorni jalb qiladi. Iqtisodiy muvozanat holatida jamg‘armalar investitsiyalarga teng bo‘ladi, iqtisodiyotning rivojlanishi aktiv fazasida esa investitsiyalar jamg‘armalardan oshadi.

Zamonaviy ochiq milliy moliyaviy bozorning makroiqtisodiy funksiyasi – bu milliy moliya-kredit tizimi iqtisodiy tuzilmasiga kiruvchi moliya turlari⁹ doirasidagi operatsiyalarni amalga oshiruvchi institutlar¹⁰ tomonidan real qiymatda taklif qilingan jamg'armalarning moliyaviy instrumentlar yordamida talab qilingan investitsiyalarga ob'ektiv narxlarda transformatsiyalanishini, bozor kapitalizatsiyasiga ega investitsiyalarni ularning davomiy ikkilamchi bozorida likvid muomalada bo'lishini (ob'ektiv bozor narxlarida qayta-qayta oldi-sottisini), kapital sifatida bo'lmish tashqi (xorijiy) va ichki jamg'arma va investitsiyalarning transmilliy ixtiyoriy va erkin harakatini ta'minlash, moliyaviy siyosat sifati va real iqtisodiyot xolatining ob'ektiv "barometri" rolini bajarishdir. Bunda ta'kidlash joizki, ochiq milliy moliyaviy bozor ishtirokchilari jamg'armalarning manbasi va akkumulyatori hisoblanib, ularning har biri o'z jamg'armasidan har doim real foiz stavkada foyda olish orzu-istagida bo'lganligi sababli, ular investorlar sifatida ochiq moliyaviy bozorlarda xarakat qiladi.¹¹ Aynan bunday investorlarning merkantil orzu-istagi davlat moliyaviy siyosati va faoliyati unga bog'liq bo'lgan moliya-kredit tizimning iqtisodiy tuzilmasiga kiruvchi moliya turlari, ularni amalga oshiruvchi institutlar, ochiq moliyaviy bozor yordamida qondiriladi.

ZAMONAVIY OCHIQ MILLIY MOLIYAVIY BOZOR FUNKTSIYASI

(S-I)-muhit deganda zamonaviy ochiq milliy moliyaviy bozor funksiyasi bajarilishning bozor muhitini tushunish mumkin. Uning sifati (rivojlanganlik yoki rivojlanmaganlik yohud jalbdorlik eki moliyaviy bozor ishtirokchilarining barchasi uchun ma'qul bo'lgan darajasi) davlatning moliyaviy siyosati sifatiga va ochiq milliy moliyaviy bozor ishtirokchilari tomonidan uning faoliyat mexanizmini xarakatga keltirishdagi faollik darajasiga bog'liq. Bunda ochiq milliy moliyaviy bozordagi (S-I)-muhit bozor qiymatiga ega jamg'armalar va ob'ektiv narxlardagi investitsiyalarning bir-biriga transformatsiyalanishi uchun zarur bo'lgan (V-P)-muhit bilan o'zaro uyg'unlikda bo'ladi.

Qo'yilgan *savollardan birinchisiga javob* topish maqsadida ochiq milliy moliyaviy bozorning tovar va xizmatlar bozori hamda

[9] Hozirda xalqaro miqyosda integratsiyalashgan (ochiq) milliy moliyaviy bozorlar moliyaviy globalashuvning asosiy shakli sifatida nafaqat milliy iqtisodiyotlar rivojini, balki jahon iqtisodiyoti rivojini ham belgilamoqda.

[10] Moliyaning quyidagi turlarini ko'rsatish mumkin: davlat va munitsipal moliya, korporativ moliya (turli tashkiliy-huquqiy shakldagi moliyaviy va nomoliyaviy xo'jalik yurituvchi sub'ektlari moliyasi), siyosiy va nodavlat notijorat tashkilotlar moliyasi, uy xo'jaliklari moliyasi. Bunda moliyaviy sub'ektlariga banklar va nobank kredit tashkilotlari, sug'urta kompaniyalari, moliyaviy-investitsion kompaniyalar, investitsion fondlar va shular kabi boshqa turdagi vositachi moliyaviy institutlar kiradi.

[11] Bunday institutlar bir vaqtning o'zida moliyaviy bozorning ishtirokchilari hisoblanadi.

iqtisodiyotning real sektori bilan uzviy bog'liqligini hisobga olib, makroiqtisodiy nuqtai nazardan, milliy hisoblarning asosiy tengligini quyidagicha (Mankiw, 2010) yozib olish mumkin:

$$Y=C+I+G+N \quad (1)$$

Bunda: Y – yalpi milliy mahsulot, C – iste'mol, I – investitsiyalar, G – davlat xaridlari, N – sof eksport (joriy operatsiyalar hisobi saldosi).

Keltirilgan (1) tenglik o'ng tomonidagi C va G ko'rsatkichlarni uning chap tomoniga o'tkazib, quyidagi ifodaga ega bo'lamiz:

$$Y-C-G=I+N \quad (2)$$

Agarda Y-C-G ifoda milliy jamg'armalar (S) ekanligini va u xususiy jamg'armalar (Y-T-C) va davlat jamg'armalari (T-G) yig'indisidan iboratligini hisobga olsak, unda quyidagi tenglik kelib chiqadi:

$$(S - I) = N$$

Kelib chiqqan bu tenglikning o'ng tomonidagi N hadni chap tarafga o'tkazish yo'li bilan milliy hisoblar asosiy tengligini (1) quyidagicha yozish mumkin:

$$(I - S) + N = 0 \quad (3)$$

Bunda (I-S) – to'lov balansi kapitali xarakatining hisobi (kapital xarakatining saldosi), N – to'lov balansining joriy hisobi (joriy operatsiyalar hisobi saldosi) bo'lib, (3) tenglikda kapital xarakati scheti (I-S) va to'lov balansi joriy scheti (N) o'zaro muvozanatlashganligini anglatadi (Mankiw, 2010).

Ushbu (3) tenglik kapital jamg'arilishiga mo'ljallangan resurslarning xalqaro oqimi, to'lov balansi kapitalining harakati (I-S), tovar va xizmatlar xalqaro oqimlarining (N) o'zaro bog'liqligini, (I-S) hisobi ichki investitsiyalarning ichki jamg'armalardan ortiq bo'lishini ifodalaydi. Bunda, agar (I-S) saldo ijobiy va N saldo manfiy bo'lsa, bu holda kapital harakati hisobining saldosi ijobiy bo'lishi va to'lov balansi joriy hisobining defitsitiga ega bo'lishi ma'lum. Bu esa jahon moliyaviy bozori orqali tovarlar importi uchun ular eksportiga nisbatan ko'proq qarz olinishini anglatadi.

Agar (I-S) saldosi salbiy va N saldosi ijobiy bo'lsa, bu holda kapital harakati hisobi saldosi defitsitga ega bo'lishi va joriy operatsiyalar hisobining ijobiy bo'lishi ma'lum. Bu esa tovarlar eksporti ular importiga nisbatan ko'proq bo'lishini, buning evaziga jahon moliyaviy bozoriga kapital tashqi kredit va investitsiyalar sifatida chiqib ketishi hajmi ortishini anglatadi (Mankiw, 2010).

Bunda ta'kidlash zarurki, (3) tenglik mamlakatda daromadlar va harajatlar o'rtasidagi ichki makroiqtisodiy disbalansning tashqi to'lov disbalans bilan bog'liqligini bildiradi. Ikkala disbalans ham ichki jamg'armalar va ichki investitsiyalar o'rtasidagi disbalansga olib keladi. Zero, ularning o'zaro balansiga rioya qilinganda (1) va (2) ifodalarga asosan umumiy talab va taklif o'rtasida tenglikka erishiladi, ya'ni $S=Y-A-N=I$ (bunda: $A=C+G$ - absorptsiya; $Y-A$ - milliy valyutadagi ichki jamg'armalar).

Ushbu va (3) tengliklarda $N=-S^T$ (bunda S^T - mamlakatga qo'shimcha kirib kelgan xorijiy valyutaning hajmi). Bu tengliklarda $S=S^D$ - mamlakatdagi xususiy sektor va davlat jamg'armalari (milliy, ya'ni ichki (domestic) jamg'armalar), I - mamlakatda hisobga olinuvchi investitsiyalar ekanligini va (3) tenglikdagi ikkala disbalans iqtisodiy o'sishning asosiy omillari bo'lib xizmat qilishini hisobga olib (3) tenglikni quyidagicha yozish mumkin:

$$S^D + S^T = I \quad (4)$$

Makroiqtisodiyot nuqtai nazardan (4) tenglik mazmunan xorijdan kapital jalb qilish hisobiga investitsiyalarning ichki jamg'armalardan ko'p bo'lishi mumkinligini bildiradi.

Agarda $N=-S^T$ ifodadagi omillar korporativ sektorning tovar va xizmatlar eksporti va importi bilan bog'liqligini hisobga olsak, (4) tenglikdan joriy operatsiyalar hisobi tarkibida bo'luvchi eksport va import bilan bog'liq resurs (tovar va valyuta) larning xalqaro oqimi yuzaga kelishini anglash mumkin. Bunda, vujudga keluvchi mablag'larning ma'lum qismi mamlakat ichida investitsiyalanishi yoki xorijga chiqib ketishi mumkin.¹² Ya'ni, bu mablag'lar mamlakatdagi xalqaro savdo munosabatlariga kirgan rezidentlarning eksport va importi bilan bog'liq bo'lgan xorijiy valyutadagi oborot kapitali hisoblanib, undan hosil bo'luvchi foydaning nisbatan kam qismi mamlakat korporativ sektoriga reinvestitsiyalanishi yoki ushbu sektorning portfelli investitsiyalariga aylanishi mumkin. Ammo, (4) tenglikdan moliyaviy globallashtiruvning asosiy shakli bo'lgan xalqaro miqyosda integratsiyalashgan moliyaviy bozorlarning qimmatli qog'ozlar, valyutalar va qimmatbaho metallar (asosan oltin va platina) ikkilamchi bozorlari ichidagina erkin xarakatlanuvchan va hozirda hajmi jahon yalpi mahsulotidan bir necha (tahminan 12-14, agarda FOREX xalqaro valyutalar bozorini ham inobatga olsak 22-24) barobar katta

[12] Umumiy xolda, kapital xarakati hisobi (scheti)ga kirmaydigan rasmiy valyutalar rezervlaridagi o'zgarishlar ham hisobga olinishi nazarda tutiladi. Bunday o'zgarishlar, masalan, Markaziy banklarning xorijiy valyutalarni sotib olishi va sotishi orqali, davlat jamg'armalarini kamayishi yoki ortishi bilan yuzaga keladi.

bo'lgan spekulativ-portfelli investitsiyalarning¹³ xalqaro miqyosdagi erkin oqimlari hisobga olinmayotgani ko'rinmoqda. Vaholanki, hozirda spekulativ-portfelli investitsiyalarning ochiq, ya'ni xalqaro miqyosda integratsiyalashgan milliy moliyaviy bozorlar orasidagi transchegaraviy xarakati ixtiyoriy va erkin yo'nalishlarini oldindan bashorat qilish juda mushkul bo'lib, ular global beqarorliklarni keltirib chiqarishga va buning natijasida jahon iqtisodiyoti rivojlanishiga turlicha ta'sir ko'rsatishi mumkin. Bularning barchasi asosida rivojlangan ochiq milliy moliyaviy bozorlar inflyatsiyaga, foiz stavkasiga, valyuta kursiga va iqtisodiy o'sishga ta'sir ko'rsatadi, davlatlar va ulardagi xususiy sektorning moliyaviy siyosatlari sifatini o'zida adekvat aks ettiradi deb aytish mumkin.

Shunday qilib, real tovar va xizmatlar eksporti va importi bozorlari bilan bog'liq (3) ifodadagi N omilga teskari ishora bilan teng (ya'ni $N = -S^T$) bo'lgan (4) tenglikdagi S^D va S^T omillardan, fikrimizcha, farqli bo'lgan S^I omilni (S^I – mamlakat moliyaviy bozoriga spekulativ-portfelli likvid investitsiyalar va strategik-portfelli investitsiyalar maqsadida¹⁴ xorijdan rasman kirib keluvchi investitsion jamg'armalar) ular bilan bir qatorda hisobga olish lozim, ya'ni $(S^D + S^T + S^I) = S^{DI}$. Shunga o'xshab, I omilni¹⁵ ikkita toifa investitsiyalar (ya'ni I^W - mamlakat ichidagi rezident va norezidentlar tomonidan milliy moliyaviy bozorning birlamchi va ikkilamchi bozorlarida amalga oshirilgan I^{WP} va I^{WS} toifalardagi ichki investitsiyalar hamda I^R - mamlakat rezident-investorlari tomonidan xorijiy mamlakatlar ochiq moliyaviy bozorlarining birlamchi va ikkilamchi bozorlarida amalga oshirilgan I^{RP} va I^{RS} toifalardagi tashqi investitsiyalar) yig'indisidan (ya'ni $I = I^W + I^R$ – umumiy investitsiyalar) iborat desak bo'ladi.

Bunda S^{DI} va I omillarga salbiy ta'sir ko'rsatadigan S^N omilni¹⁶ ham nazarda tutish mumkin, ya'ni $(S^{DI} + S^N)$. Bunday S^N turdagi omil (jamg'arma) ikki turdagi jamg'armalardan iborat, ya'ni $S^N = S^{NI} - S^{NO}$. Bunda: S^{NI} – mamlakatga noqonuniy tarzda olib kiritiladigan jamg'armalar; S^{NO} – mamlakatdan xorijga noqonuniy tarzda chiqariluvchi jamg'armalar.

[13] Spekulativ-portfelli investitsiyalarning kam miqdori (15-20 foizi) milliy moliyaviy bozorlarning birlamchi segmenti orqali real iqtisodiyotiga investitsiyalanadi.

[14] Odatda, spekulativ portfelli va strategik portfelli investitsiyalarning nisbati Pareto printsipiga bo'ysunadi (ya'ni ularning o'zaro nisbati 80:20 bo'ladi).

[15] Ushbu omil o'z ichiga mavjud iqtisodiy adabiyotlarda markazlashgan va markazlashmagan, ichki va tashqi, rezidentlar va norezidentlar, to'g'ridan-to'g'ri va bilvosita, portfelli, passiv va aktiv, moddiy va nomoddiy, strategik va spekulativ, xalqaro va milliy, xususiy, davlat, munitsipal, reinvestitsiya, kredit, ssuda, payga asoslangan, infratuzilmaviy, ijtimoiy hamda boshqa mazmun va shakldagi investitsiyalar deb nomlanuvchi investitsiya turlarini oladi.

[16] Bunda aytish joizki, rivojlanayotgan davlatlarda mamlakatdan kapitalni "nolegal (noqonuniy)" chiqib ketishi darajasi "Joriy operatsiyalar" hisobining yarmisidan oshmasligi maqsadga muvofiq.

(4) tenglik asosida zamonaviy ochiq milliy moliyaviy bozordagi jamg'armalar taklifi va investitsiyalarga bo'lgan talabning o'zaro bog'liqligini quyidagi tenglik ko'rinishida yozishimiz mumkin:

$$(S^D + S^T + S^I) + S^N = I^W + I^R \quad (5)$$

Berilgan (5) tenglikda: $(S^D+S^T) \geq S^I$ va $S^I \gg S^N$ (ya'ni S^I ko'rsatkich S^N ko'rsatkichdan juda katta bo'lishi lozim) hamda $I^W > I^R$ bo'lishi maqsadga muvofiqligini hisobga olib, $(S^D+S^T+S^I)-S^N=S^{IO}$ – mamlakat ichidagi $(S^D+S^T+S^I)$ va undan xorijiy mamlakatga chiqib ketgan (S^N) jamg'armalar saldosini, $(I^W-I^R)=I^{WR}$ – mamlakatdagi ichki va tashqi (xorijiy) investitsiyalar saldosini deb qabul qilish mumkin. Buning asosida zamonaviy ochiq milliy moliyaviy bozorlar funktsiyasining quyidagi samaradorlik sharti bajarilishi lozim:

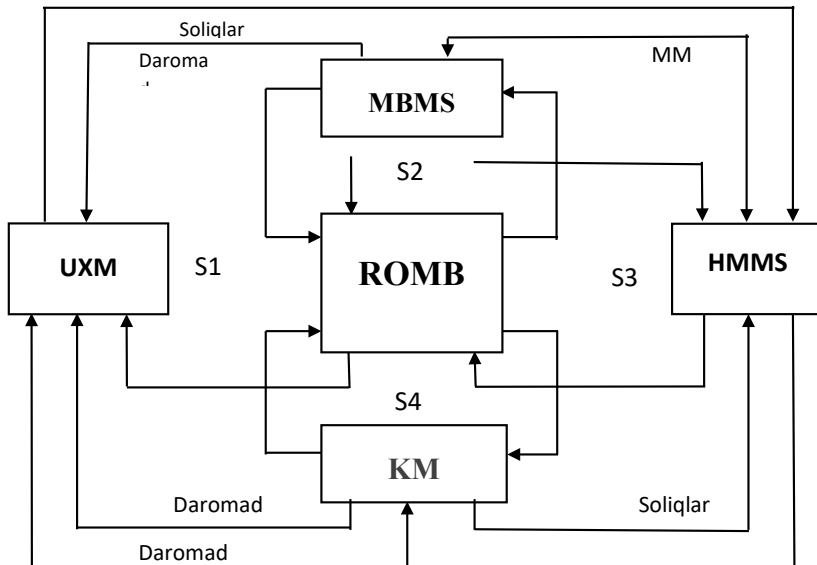
$$I^{WR} \geq S^{IO} \quad (6)$$

Mazmunan (6) samaradorlik sharti ochiq milliy bozorda investitsiyalarga bo'lgan talab jamg'armalar taklifidan ilgari borishi lozimgini anglatadi. Bunda, agarda, rezidentlar tashqi investitsiyalarining buxgalteriya hisobi mamlakat ichida yuritilishi nazarda tutilsa, (5) tenglikning o'ng tomonidagi omillar bo'yicha $I^W > I^R$ investitsiya sharti bajarilishi maqsadga muvofiqligi I^{WR} saldoning ma'noga ega ekanligini bildiradi.

Ko'rinib turibdiki, (5) tenglikda (6) samaradorlik shartiga rioya qilish zamonaviy ochiq (xalqaro miqyosda integratsiyalashgan) milliy moliyaviy bozor funktsiyasining samarali bajarilishini ta'minlash, mos ravishda, iqtisodiyotning investitsion-innovatsion rivojlanishiga erishish demakligini anglatadi.

MOLIYAVIY RESURLARNING ZAMONAVIY MKT DOIRASIDA XALQARO MIQYOSDA

Bunda moliyaviy resurslarning zamonaviy MKT doirasida xalqaro miqyosda integrallashgan va raqamlashtirilgan (ya'ni zamonaviy) ochiq moliyaviy bozor (ROMB) orqali aylanishini 1-rasmdagi model bo'yicha yaqqol ko'rsatish mumkin.

1-Rasm. Moliyaviy Resurslarning Zamonaviy Mkt Doirasida Xalqaro Miqyosda Integrallashgan Va Raqamlashtirilgan (Ya'ni Zamonaviy) Ochiq Moliyaviy Bozor (Romb) Orqali Aylanishini Modeli¹⁷

Ushbu 1-rasm doirasida mamlakatlarning zamonaviy ochiq moliyaviy bozorlari bir biri bilan 2-rasmdagi sxemaga asosan integratsiyalangan bo'lishi talab etiladi. Modelda (2-rasm): NFM1 – birinchi mamlakat ochiq moliyaviy bozori; NFM2 – ikkinchi mamlakat ochiq moliyaviy bozori; (RM)1 – birinchi mamlakatning ichki S^D_1 jamg'armalari va unga xorijdan kirib kelgan S^T_1 , S^I_1 va S^{NI}_1 (shu jumladan unga NFM2 tarkibidagi birlamchi moliyaviy bozori kiruvchi S^{NO}_2 jamg'armalar ham) jamg'arma turlarini I_1 tarkibidagi I^{WP}_1 va I^{RP}_1 toifa investitsiyalariga hamda S^{NO}_1 kabi omilga transformatsiyalanishi davrini o'z ichiga olguvchi birlamchi bozor (primary market); (SM)1 – NFM1 tarkibidagi davomiy likvid ikkilamchi moliyaviy bozor (secondary market) bo'lib, unda I_1 tarkibiga kiruvchi I^{WS}_1 toifadagi investitsiyalar va kapitallar (investitsiyalar) xalqaro erkin transchegaraviy harakatida hisobga olinuvchi I^{RS}_1 toifadagi tashqi investitsiyalar likvid ikkilamchi (spekulyativ) muomalada bo'ladi; Δ_1 – birinchi mamlakat ochiq moliyaviy bozorining birlamchi va ikkilamchi

[17] Ushbu 1-rasmda: HMMS - Hukumat moliyaviy siyosati; MBMS – Markaziy bank moliyaviy siyosati; UXM – Uy xo'jaliklari moliyasi; KM – Korporativ moliya hamda bularga mos moliyaviy resurslar oqimining lokal sikllari S1, S2, S3, S4; MM – moliyaviy munosabatlar.

bozor segmentlarida investitsiyalardan hosil bo'lgan foyda¹⁸ turlari¹⁹; S_1^{NO} va I_1^R – birinchi mamlakat ochiq moliyaviy bozoridan xorijga (ya'ni NFM2 bozorga) chiqib ketuvchi jamg'armalar va investitsiyalar; S_2^{NO} va I_2^R – ikkinchi mamlakat ochiq moliyaviy bozoridan xorijga (ya'ni NFM1 bozorga) chiqib ketuvchi jamg'armalar va investitsiyalar; $(PM)_2$ – ikkinchi mamlakatning ichki S_2^D jamg'armalari va unga xorijdan kirib kelgan S_2^T , S_2^I va S_2^{NI} (shu jumladan unga NFM1 tarkibidagi birlamchi moliyaviy bozoridan kiruvchi S_1^{NO} jamg'armalar ham) jamg'arma turlarini I_2 tarkibidagi I_2^{WP} va I_2^{RP} toifa investitsiyalariga hamda S_2^{NO} kabi omilga transformatsiyalanishi davrini o'z ichiga olguvchi birlamchi bozor (primary market); $(SM)_2$ – NFM2 tarkibidagi davomiy likvid ikkilamchi moliyaviy bozor (secondary market) bo'lib, unda I_2 tarkibiga kiruvchi I_2^{WS} toifadagi investitsiyalar xalqaro erkin transchegaraviy harakatida hisobga olinuvchi I_2^{RS} toifadagi tashqi investitsiyalar likvid ikkilamchi (spekulyativ) muomalada bo'ladi; Δ_2 – ikkinchi mamlakat ochiq moliyaviy bozorining birlamchi va ikkilamchi bozor segmentlarida investitsiyalardan hosil bo'lgan foyda turlari²⁰. Shu bilan birga, berilgan 1-rasmdagi sxematik modelda: NFM1 va NFM2 ochiq milliy bozorlar orasida (S_2^{NO} , I_2^R) omillarni (S_1^D , S_1^T va S_1^I) omillarga va (S_1^{NO} , I_1^R) omillarni (S_2^D , S_2^T va S_2^I) omillarga ixtiyoriy va erkin transformatsiyalanishi bu omillarning transchegaraviy harakatini ifodalaydi. Bunda har ikkala mamlakat ochiq moliyaviy bozorlaridagi banklar va moliyaviy institutlar muhim rol o'ynaydi.

Agarda (6) tengsizlik ko'rinishida berilgan $I^{WR} \geq S^{IO}$ samaradorlik shartini hisobga olsak, ushbu 2-rasmni jahon moliyaviy bozor arxitekturasi (Shoha'zamiy, 2020) tarkibidan gipotetik ravishda fragment sifatida ajratib olingan ikkita ochiq milliy moliyaviy bozorning bir biri bilan integratsiyalashgan faoliyatini ifodalovchi tuzilmaviy-funksional model deb qarash mumkin. Zero, hozirda jahon moliyaviy bozorining arxitekturasi tarkibida (G7 formatiga kirgan va ular qatoridagi 20 ta o'xshash) industrial rivojlangan mamlakatlar moliyaviy bozorlari etakchilik rolini bajargan xolda o'z atrofida barcha rivojlanayotgan mamlakatlar ochiq moliyaviy bozorlarini birlashtirgan. Jahon moliyaviy bozorining tahlili asosida quyidagi natijalarni ko'rsatish mumkin: jahon moliyaviy bozor kapitalizatsiyasida barcha rivojlangan mamlakatlarning ulushi tahminan 80-83 foizni tashkil qiladi. Bunda

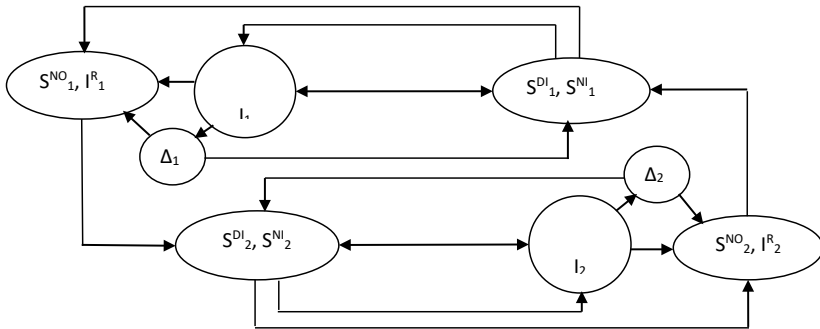
[18] Bunda dividend sifatida, kurs tafovutidan, foydani moliyaviy instrumentlar shaklida kapitalizatsiyasi o'sishidan, foiz daromad sifatida obligatsiya, sertifikat, depozit, ssuda, kredit va shular kabi qarz majburiyatlaridan olinadigan foyda, obligatsiyalar diskontasi sifatida foyda turlari nazarda tutiladi.

[19] Ushbu foyda turlari 2-rasmga ko'ra NFM1 ichida reinvestitsiya qilinishi yoki uning tashqarisiga (NFM2 bozorga) chiqib ketishi ham mumkin.

[20] Ushbu foyda turlari 2-rasmga ko'ra NFM2 ichida reinvestitsiya qilinishi yoki uning tashqarisiga (NFM1 bozorga) chiqib ketishi ham mumkin.

G7 formatga kirgan davlatlar moliyaviy bozorlarining o'zaro bog'liqlik darajasi (bozor kapitalizatsiyasi ko'rsatkichi bo'yicha o'rtacha juftli korrelyatsiya koeffitsienti) tahminan 0,88 miqdorni, rivojlangan va rivojlanayotgan (tanlab olingan 76 ta davlat bo'yicha) mamlakatlar ochiq moliyaviy bozorlarining o'zaro bog'liqlik darajasi tahminan 0,5 miqdorni, rivojlangan va ilg'or rivojlanayotgan mamlakatlar ochiq moliyaviy bozorlarining o'zaro bog'liqligi darajasi tahminan 0,78 miqdorni, ilg'or rivojlanayotgan mamlakatlar ochiq moliyaviy bozorlarining o'zaro bog'liqlik darajasi tahminan 0,8 miqdorni tashkil qiladi. Bunday bog'liqlikni ochiq moliyaviy bozorlar trendlari xarakatining bir biriga sinxronligidan ham anglash mumkin. Shu bilan birga, tahlil natijalari asosida moliyaviy globallashuv darajasi (tanlab olingan mamlakatlar ochiq moliyaviy bozorlari bozor kapitalizatsiyasi ko'rsatkichi bo'yicha yuqorida keltirilgan o'rtacha juftli korrelyatsiya koeffitsientlarining o'rtacha arifmetik miqdorida) tahminan 0,7 miqdori atrofida ekanligini hisoblab topish mumkin.²¹ Umuman olganda, tahlil natijalari jahon moliyaviy bozori arxitekturasi shakllanganligini, bunda rivojlangan mamlakatlar moliyaviy bozorlari etakchilik qilayotganini va xalqaro investitsiyalar uchun kurashda o'ta raqobatdorligini, ularda sodir bo'ladigan salbiy va ijobiy o'zgarishlarga rivojlanayotgan ochiq moliyaviy bozorlar o'ta ta'sirchanligini bildiradi. Shunday qilib aytish mumkinki, hozirda xalqaro miqyosda bir biri bilan integratsiyalashgan ochiq milliy moliyaviy bozorlar moliyaviy globallashuvning asosiy shakli sifatida namoyon bo'lganligi ularni makro pog'onada va global (meta) pog'onada uyg'un regulyatsiya qilish maqsadga muvofiqligini bildiradi. Chunki faqat makro va meta pog'onalarda zamonaviy ochiq milliy moliyaviy bozorlarni o'zaro uyg'unlashtirilib (muvofiqlashtirilib) kompleks regulyatsiya qilish mexanizmini amaliyotga joriy qilish nafaqat global beqarorliklar va risklarning oldini olishning, balki moliyaviy globallashuv jarayonlarida ijobiy o'zgarishlarni rag'batlantirish va ulardan samarali foydalanish imkonini beradi.

[21] Ushbu metodikani jahon moliyaviy bozor tizimining moliyaviy globallashuv darajasini baholashda qo'llash mumkin.

2- Rasm. *Ikkita Ochiq Milliy Moliyaviy Bozorning Bir Biri Bilan Integratsiyalanishiga Asoslangan O'zaro Bog'liqlikdagi Faoliyatini Ifodalovchi Tuzilmaviy-Funksional Model*

Har bir mamlakat ochiq moliyaviy bozorida boshlang'ich t_1 davrdagi V_1 qiymatga ega jamg'armalar vositasida vujudga kelgan P_1 narxli investitsiyalardan hosil bo'lgan real foiz stavkadagi foyda (Δ_1 va Δ_2) turlari keyingi t_2 davrdagi yalpi daromadga qo'shiladi. Bu t_2 davrdagi yalpi daromad va unga mos iste'mol ayirmasi t_2 davrdagi V_2 qiymatli jamg'armani paydo qilib, uni ushbu t_2 davrdagi P_2 narxli investitsiyalarga aylanish jarayonini keltirib chiqaradi. Xuddi shunga o'hshash – uchinchi, to'rtinchi va h.k. (ya'ni t_n) davrlarda transformatsiyalanish jarayonlari joriy inflyatsiya darajasini (i) hisobga oluvchi real foiz stavka (r) ta'sirida amalga oshib, ularning har birida jamg'armalar qiymati va investitsiyalar narxi o'zaro bog'liqlikda o'sishi yoki pasayishi kuzatiladi.

Bu davrlarda amalga oshirilgan I_1 va I_2 investitsiyalardan olingan foyda (Δ_1 va Δ_2) joriy inflyatsiya darajisidan katta yoki kamida unga teng bo'lishi o'z jamg'armasini bozor qiymatida o'suvchi investitsiyaga aylantirish har qanday investorning bosh maqsadi hisoblanadi. Bunda xususiy jamg'armalarning xususiy investitsiyalarga aylanishi ko'proq bo'lishi va ochiq milliy moliyaviy bozorda $I^{WR} \geq S^{IO}$ samaradorlik sharti bajarilishini maxsus makroregulyativ mexanizm yordamida ta'minlash iqtisodiyot rivojlanishi uchun muhim va samarli bo'lishi mumkin.

Birlamchi barqaror ochiq moliyaviy bozor²² orqali investitsiyalangan jamg'armalar boshlang'ich qiymati odatda bir necha yillik natijalar asosida olinishi mumkin bo'lgan foyda hisobidan qoplanishi inflyatsiya darajasini qamragan xolda erishilishi mumkin.²³ Bunda investitsiyalangan

[22] Davomiyligi jamg'armalarni investitsiyalarga transformatsiyalanishi muddati bilan o'lchanuvchi bozor.

[23] Bunda aytish lozimki, moliyaviy instrumentlarga qilingan xorijiy investitsiyalar ulushini mamlakatdagi umumiy horijiy investitsiyalarga nisbati 25 foizdan yuqori bo'lmasligii kerak. Aks holda, investorlar mamlakat iqtisodiyotini etarlicha barqaror emas deb baholaydilar va kapitalarini uzoq muddatli investitsiyalarga yo'naltirish o'rniga spekuliyativ operatsiyalarga

jamg'armalar boshlang'ich qiymati inflyatsiya darajasi yuqori va beqaror bo'lishi evaziga qoplanmay pasayib borish (ya'ni investorning real foyda ko'rishi o'rniga real zarar bilan chiqish) holati ham vujudga kelishi mumkin. Chunki, inflyatsiya darajasi foydani va investitsiyalangan jamg'armaning boshlang'ich qiymatini qadsizlantirib investitsion riskni oshiradi.

Davomiy ikkilamchi zamonaviy ochiq milliy moliyaviy bozorlarda investitsion riskning mavjudligi, ulardagi spekulyativ faoliyatga asoslangan foydaning barqaror²⁴ emasligini bildiradi. Ushbu foyda ikkilamchi bozor muomalasida bo'lgan investitsiyalar bo'yicha spekulyativ savdo-sotiq asosida vujudga keluvchi kurslar tafovuti shaklida olinishi mumkin. Bunday foyda kam deganda inflyatsiya darajasiga teng hajmdagi yoki eng yaxshi xolda real daromadga ega bo'lish mumkinligini bildiradi. Aynan shu sababli, ikkilamchi bozor likvid moliyaviy instrumentlar narxlarining trendlari o'zgarishiga asoslangan spekulyativ bozor bo'lib, uning savdo hajmi birlamchi bozorning savdo hajmidan sezilarli darajada katta bo'ladi. Buning barobarida, ikkilamchi moliyaviy bozor orqali olinadigan spekulyativ yillik foyda hajmi ham yuqori bo'lishi mumkin.

Agarda NFM1 (yoki NFM2) va undagi (S-I)-muhit investorlar uchun jalbdor muhit bo'lsa, S^T_1 (yoki S^T_2), S^D_1 (yoki S^D_2) jamg'armalar turi va S^I_1 (yoki S^I_2) turdagi jamg'armalar (jumladan Δ_1 va Δ_2) ham ularga) birlashib, ular I_1 (yoki I_2) investitsiyalarga transformatsiyalanadi. O'z navbatida, bu investitsiyalar davomiy ikkilamchi bozorda likvid oldi-sotdi ob'ekti bo'ladi. Bunda jamg'armachilar va investorlar uchun S^N_1 va I^R_1 (yoki S^N_2 va I^R_2) omillar ma'noga ega bo'lmaydi, natijada, bu omillar (investitsion resurslar sifatida) o'z-o'zidan NFM1 (yoki NFM2) ichida qoladi. Ya'ni S^N_1 (yoki S^N_2) omil hamda birlamchi bozorda investitsiyalardan olingan Δ_1 (yoki Δ_2) foyda (S^D_1, S^T_1, S^I_1) jamg'armalarga (yoki (S^D_2, S^T_2, S^I_2) jamg'armalarga) qo'shiladi, ikkilamchi bozorda esa I_1 (yoki I_2) investitsiyalar I^R_1 (ёки I^R_2) omil (resurslar) hajmiga ortib boradi.

Agarda NFM1 (yoki NFM2) va undagi (S-I)-muhit investorlar uchun jalbdor bo'lmasa, S^D_1 (yoki S^D_2), S^T_1 (yoki S^T_2) va S^I_1 (yoki S^I_2) turdagi jamg'armalar to'g'ridan-to'g'ri ravishda S^N_1 va I^R_1 (yoki S^N_2 va I^R_2) omillarga aylanib NFM2 (yoki NFM1) uchun S^D_2 (yoki S^D_1), S^T_2 (yoki S^T_1) va S^I_2 (yoki S^I_1) jamg'arma turlariga aylanib ketishi mumkin.

yo'naltiradilar. Asosiy kapitalga investitsiyalarning YalMga nisbati 25 foizdan kam bo'lmasligi lozim.

[24] Ya'ni birlamchi moliyaviy bozor orqali joylashtirilib bozor kapitalizatsiyasiga ega bo'lgan investitsiyalarni ularning ikkilamchi bozoridagi narxlarini o'zgarishining bashoratiga asoslangan spekulyativ savdo-sotiq yo'li bilan olinadigan foyda.

2-rasmdagi model bo'yicha NFM1 va NFM2 bir biri bilan samarali integratsiyalanishi ularning faqat har ikkala mamlakat real iqtisodiyoti va investorlari uchun o'zaro manfaatli samara beruvchi umumiy maqsadni ko'zlaydi. Bunday maqsadga erishish har bir mamlakatda o'ziga xos ochiq milliy moliyaviy bozorini (NFM1 va NFM2) funktsional printsipga asoslangan regulyatsiya qilishning milliy modeli qo'llanilishi lozimligini taqazo etadi. Chunki aynan funktsional printsipga asoslangan milliy regulyatorlarning faoliyat mehanizmida qo'llaniladigan me'yoriy-huquqiy bazis xalqaro miqyosda oson va qulay unifikatsiyalanishi va standartlanishi mumkin. Bu esa, ochiq milliy moliyaviy bozorlar integratsiyalanishini ta'minlash maqsadiga yo'naltirilgan hamkorlikdagi tartiblashtirishni amalga oshirish uchun zarur omil hisoblanadi.

Bunda mazkur (2-rasmdagi) model doirasida tartiblashtirilgan birlamchi ochiq milliy moliyaviy bozor orqali real bozor qiymatga ega jamg'armalarning samarali investitsiyalarga ushbu bozordagi ob'ektiv joriy narxlarda transformatsiyalanishi iqtisodiy o'sishga, valyuta kursiga, investitsion risk va inflyatsiya darajalari pasayishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Ushbu bozorda amalga oshirilgan bunday investitsiyalar tartiblashgan ochiq likvid ikkilamchi moliyaviy bozorning spekuliyativ savdo-sotiq ob'ektiga aylanadi. Bunday investitsiyalar ob'ektiv joriy narxlarining o'sishi yoki pasayishi ular bo'yicha bo'yicha joriy kurslar tafovutidan vujudga keluvchi daromad yoki zarar miqdorini belgilaydi. Xuddi shunday tartiblashtirilgan ochiq ikkilamchi moliyaviy bozorda spekuliyativ savdo-sotiq ob'ektlariga aylangan investitsiyalarning likvid muomalasi davlat moliyaviy siyosati strategiyasiga va u bilan bevosita bog'liq bo'lgan valyuta kursiga, investitsion riskga va real foiz stavkaga hamda birlamchi ochiq moliyaviy bozor hajmiga, jamg'arma va investitsiyalarning kapitallar sifatidagi ixtiyoriy erkin transchegaraviy xarakatining hajmiga ta'sir ko'rsatadi.

ZAMONAVIY OCHIQ MOLIYAVIY BOZORLAR ORQALI INVESTITSİYALARGA BO'LGAN TALAB

Zamonaviy ochiq moliyaviy bozorlar orqali investitsiyalarga bo'lgan talab moliyaviy instrumentlar vositasida moliyaviy institutlarning moliyaviy xizmatlari yordamida ichki va tashqi jamg'armalar hisobidan qoplanadi.

Shunday qilib, zamonaviy ochiq milliy moliyaviy bozor tarkibidagi birlamchi va ikkilamchi moliyaviy bozorlarni funktsional printsipga asoslangan milliy regulyator vositasida o'zaro samarali balanslashtirish va xorijiy mamlakatlar ochiq milliy moliyaviy bozorlari bilan samarali integratsiyalashtirish maqsadga muvofiq degan g'oyani ilgari surish

mumkin. Bu g'oya har bir mamlakatda uning ochiq milliy moliyaviy bozori real milliy iqtisodiyoti bilan uzviy bog'liqlikda makromoliyaviy siyosat nuqtai nazardan regulyatsiya qilinishi lozimligiga asoslanadi. Chunki davlatning moliyaviy siyosati ochiq milliy moliyaviy bozor orqali amalga oshirilganligi uchun bu bozor davlat moliyaviy siyosatining hosilasi sifatida qaraladi. Bunda 1-rasmga asosan davlat moliyaviy siyosati va ochiq milliy moliyaviy bozor funktsiyasi bir biriga bevosita bog'liq bo'lganligi sababli, ularning bajarilishi sifatini valyuta kursi, inflyatsiya, investitsion risk, real foiz stavka, iqtisodiy o'sish, soliq yuki, monetizatsiya, bandlik darajalari kabi va shularga o'xshash boshqa omillar belgilaydi. Ushbu omillar ochiq milliy moliyaviy bozordagi jamg'armalar taklifi va investitsiyalarga bo'lgan talab hajmlariga²⁵, jamg'armalar qiymati va investitsiyalarning narxlariga, jamg'armalar va investitsiyalarning transformatsiyalanish, bozor muomalasi va transmilliy xarakati jarayonlariga ta'sir ko'rsatadi. Buning natijasida, ochiq moliyaviy bozor – valyuta kursi va inflyatsiyaga, foiz stavka va iqtisodiy o'sishga ta'sir etuvchi asosiy mexanizmlardan biri sifatida xizmat qiladi. Makro darajada tartiblashtirilgan ochiq milliy moliyaviy bozor davlatning moliyaviy siyosatini o'zida ekvivalent aks etadi. Bunda investitsiyalarni jamg'armalarga nisbatinining zaruriy miqdori ta'minlanishiga yuqorida sanab o'tilgan omillar ta'sir ko'rsatadi. Bu nisbatning zaruriy miqdorini tartiblashtirilgan ochiq milliy moliyaviy bozor orqali ta'minlanishi bo'yicha davlat moliyaviy siyosatiga mazkur bozorda namoyon bo'lgan boshqa omillar bilan bir qatorda daromadlar, investitsion risk, iqtisodiy o'sish, valyuta kursi o'zgarishi va inflyatsiya sur'atlari ta'sir ko'rsatadi.

Iqtisodiyotda moliyaviy resurslar (1-rasmdagi va 2-rasmdagi modellarga asosan) davlatning moliyaviy siyosati asosida boshqariluvchi moliyaviy risk, inflyatsiya va foiz stavkasiga hamda ochiq moliyaviy bozordagi (V-P)-muhit va (S-I)-muhitning xolati va unda shakllanuvchi valyuta kursiga bog'liq ravishda taqsimlanadi va qayta taqsimlanadi.

Moliyaviy globallashuv, undagi risk va beqarorliklar sharoitida investitsiyalar uchun milliy moliyaviy bozorlar o'rasidagi raqobat o'ta kuchli bo'lganligi va bunda davlatlarning moliyaviy siyosatlarining farqlanishi sababli, bir-biri bilan integratsiyalashgan moliyaviy bozorlarning har biridagi (S-I)-muhitlar ham o'zgaruvchan va bir biridan farqli bo'ladi. Aynan shular tufayli (5) tenglik moliyaviy globallashuv

[25] Rivojlanayotgan mamlakatlarda milliy valyutadagi va xorijiy valyutalardagi jamg'armalarning bir biriga nisbati 70:30 bo'lishi lozim. Agar bu nisbat buzilsa, unda iqtisodiyotni «dollarlashishi» holatini tushunish mumkin. Jamg'armaning bunday strukturasi o'zida kredit tizimi uchun sezilarli valyuta risklarni mujassamlashtiradi, chunki iqtisodiyotning milliy valyutadagi kredit va investitsiyalarga bo'lgan talabi ko'p jihatdan xorijiy fondlashtirish hisobiga qondiriladi.

sharoitida jahon moliyaviy bozori tarkibida o'ta rivojlangan (V-P)-muhit va (S-I)-muhitga ega ochiq moliyaviy bozorlar etarlicha rivojlanmagan bozorlar hisobiga uzluksiz kengayib bormoqda va etakchiligi saqlanib qolmoqda. Chunki ochiq milliy moliyaviy bozordagi (S-I)-muhit jamg'armalar qiymati va investitsiyalar narxini moliyaviy munosabatlar jarayonida bir-biriga transformatsiyalanishi uchun zarur bo'lgan (V-P)-muhit bilan o'zaro uyg'unlikda bo'ladi.

Umuman olganda, 1-rasmdagi va 2-rasmdagi model bo'yicha aytilganlarning barchasi²⁶ hamda (5) tenglik asosida zamonaviy ochiq milliy moliyaviy bozorning makromoliyaviy muvozanat modelini, ya'ni unda investitsiyalarga bo'lgan talab va jamg'armalar taklifining rivojlangan (V-P)-muhit va (S-I)-muhit sharoitida muvozanatiga erishilishi jarayonini quyidagicha matematik ifodalash mumkin:

$$S*V = I*P \quad (7)$$

Ushbu (7) tenglikda, yuqorida keltirilgan 1-rasm va 2-rasm hamda (5) tenglikda, aytilgan, ularga mos nazariy qoidalarni hisobga olib: S – qiymati inflyatsiya darajasini hisobga olgan real daromad stavkada o'sishini nazarda tutib ($S^D+S^T+S^I+S^N$) ko'rinishda taklif qilingan barcha jamg'armalar²⁷; I – inflyatsiya darajasini hisobga olgan real daromad stavkada talab qilingan (I^W+I^R) shakl ko'rinishidagi investitsiya turlari²⁸; P – talab qilingan investitsiyalarning inflyatsiya darajasini hisobga oluvchi real foiz stavkani o'zida mujassamlashtirgan ob'ektiv narx (o'rtacha tortilgan miqdori); V – investitsiya maqsadida taklif qilingan umumiy jamg'armalarning inflyatsiya darajasini hisobga oluvchi real foiz stavkani o'zida mujassamlashtirgan bozor qiymati (o'rtacha tortilgan miqdori). Bunda, makroiqtisodiy nuqtai nazardan, investitsiyalar va jamg'armalar nisbatining iqtisodiyotga ta'sirini tahlil qilishda, jamg'armalarni va ularni hisobiga amalga oshirish mumkin bo'lgan investitsiyalar orqali ifodalash mumkinligi, ochiq iqtisodiyotga xos va mos ochiq moliyaviy bozorlar orqali valyuta kursini shakllanishi, inflyatsiyani targetlashtirish asosida zaruriy darajada ushlab turilishi, real foiz stavkada jamg'armalarning o'sib borishi uchun ularni samarali investitsiyalarga transformatsiyalanishi, bozor kapitalizatsiyasiga ega investitsiyalarni ularning davomiy ikkilamchi bozorida likvid muomalada bo'lishi, kapital sifatida bo'luvchi tashqi (xorijiy) va ichki jamg'arma va investitsiyalarning transmilliy ixtiyoriy va erkin harakatda bo'lishi,

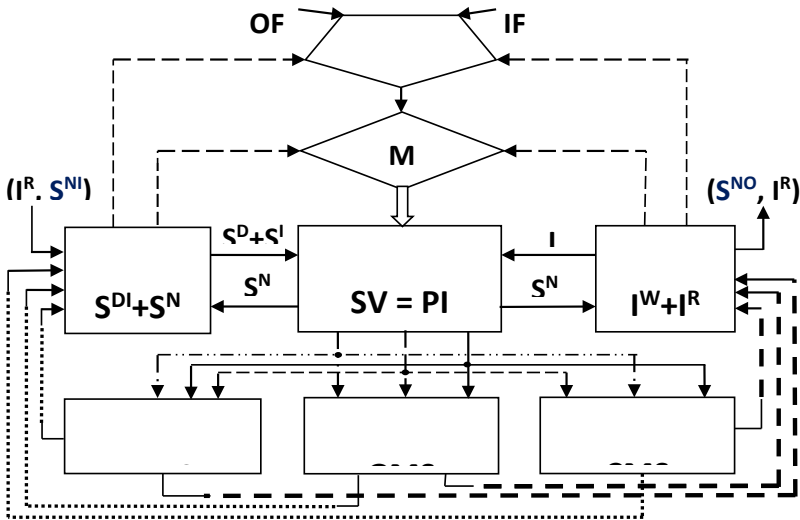
[26] Bunda NFM1, NFM2 va ulardagi (S-I)-muhitning har biri investorlar uchun birdek yoqimli (jalbdor, rivojlangan) deb faraz qilamiz.

[27] Bunda NFM1, NFM2 va ulardagi (S-I)-muhitning har biri investorlar uchun birdek yoqimli (jalbdor, rivojlangan) deb faraz qilamiz.

[28] Mamlakat ichidagi va xorijdagi ochiq moliyaviy bozorlardagi investitsiyalar bo'yicha tuzilgan shartnomalar bo'yicha.

jamg'armalar va investitsiyalarning bir-biriga akselerativ ta'sirda o'sib borishi kabi qonuniyatlarni ko'rsatish mumkin.

ZAMONAVIY OCHIQ MILLIY MOLIVAVIY BOZORDA TENGSIZLIK VA TENGLIK

————→	Resurslar oqimlarining kanallari
.....→	Ichki jamg'armalar taklifining shakllanish kanallari
- - - - -→	Investitsiyalardan olinadigan foydalarning kanallari
- - - - -→	Axborot kanallari
- - - - -→	Investitsiyalarga talabning shakllanish kanallari
⇨	Makroregulyatorning regulyativ ta'sir etish kanali

3-Rasm. Ochiq Milliy Moliyaviy Bozorni (6) Tengsizlik Bajarilishiga Asoslanib (5) Tenglikni O'z Ichiga Oluvchi (7) Tenglik Asosida Makroregulyativ Muvozanatlashtirilishi Jarayonining Tuzilmaviy-Funksional Modeli

Zamonaviy ochiq milliy moliyaviy bozorda (6) tengsizlik (samaradorlik shartiga) va (7) tenglikka asoslangan (birinchi savol bo'yicha javobga qo'shimcha ravishda) makromoliyaviy muvozanatning makroregulyativ ta'minlanishi modelini 3-rasmda berilgan sxematik model yordamida ko'rsatish mumkin.²⁹ Ushbu 3-rasmdagi model yuqorida berilgan

[29] Ushbu 3-rasmda: OF – tashqi omillar ta'siri; IF – ichki fundamental omillar ta'siri; M – ochiq milliy moliyaviy bozorning makroregulyatori (muvozanatlashtiruvchi regulyativ tizim, mexanizm, alohida davlat instituti); GMS – o'z ichiga davlat (jumladan mahalliy hokimiyat)

1-rasmdagi va 2-rasmdagi sxematik modelning faqat bir mamlakat ochiq xalqaro miqyosda integrallashgan moliyaviy bozorining funktsiyasi bajarilishi jarayonini ushbu mamlakat real iqtisodiyoti sub'ektlari (GMS, CMS, FMS) bilan makroregulyativ bog'liqlikda bo'lishini ko'rsatadi. Bunda ochiq milliy moliyaviy bozor makroregulyatorining (M) faoliyati (tashqi va ichki fundamental omillar ta'sirida (6) samaradorlik shartining ($I^{WR} \geq S^{(0)}$) va (7) tenglik bo'yicha makromoliyaviy muvozanat o'zgarishiga qarab, moliyaviy siyosatning kompleks ravishda samarali amalga oshirilishini indikativ monitoring asosida tizimli muvofiqlashtirish va nazorat qilishga yo'naltiriladi. Bu esa makroregulyatorning mamlakat moliya-kredit tizimi va real iqtisodiyotni uzviy bog'liqlikda rivojlanishidagi o'rni va rolining o'ta muhimligini asoslaydi. Chunki, makroregulyator ochiq milliy moliyaviy bozor orqali jamg'armalar taklifi va investitsiyalarga bo'lgan talabning muvozanatiga erishish asosida real iqtisodiyot sub'ektlari va professional moliyaviy institutlar faoliyatining makroregulyatsiyasini samarali amalga oshirish imkonini beradi.

Qo'yilgan *savollarning ikkinchisiga javob* topish maqsadida, birinchi navbatda (7) ifodadagi S va I ko'rsatkichlarning tarkibini makroiqtisodiy nuqtai nazardan (5) tenglikka mos ravishda quyidagicha yozib olish mumkin, ya'ni berilgan (7) tenglikda bir-biriga ekvivalent bo'lgan V va P omillarni ideal kon'yunktura holati uchun, ya'ni (V-P)-muhit va (S-I)-muhitning rivojlangan sharoitida, bir-biriga teng deb olib, (7) tenglikdagi ichki jamg'armalar (S^D) hamda mamlakatdagi ichki (I^W) va tashqi (I^R) investitsiyalar tarkibini, quyidagi ifodalar ko'rinishida yozish mumkin:

$$S^D = (S^P + S^S + S^C); \quad (8)$$

$$I^W = (I^D + I^E + I^P + I^L); \quad I^R = (I^{RD} + I^{RE} + I^{RP} + I^{RL}) \quad (9)$$

Ushbu (8) va (9) ifodalarda: S^P – aholi jamg'armalari (Savings of the population); S^S – davlat jamg'armalari (State savings); S^C – firmalar jamg'armalari (Corporate savings); I^E – ulush munosabatlariga asoslangan turli investitsiyalar (Equity investments)³⁰; I^D – qarz munosabatlariga asoslangan turli investitsiyalar (Dept investments);³¹ I^P – mamlakatdagi rezident va norezidentlar jamg'armalari bir qismining ichki valyuta bozori va milliy derivativlar bozori instrumentlariga qilgan spekulativ mazmundagi investitsiyalari³²; I^{RP} – mamlakatdagi rezident

moliyasini boshqarish tizimini oluvchi davlat sektori; CMS – o'z ichiga korporativ moliyani boshqarish tizimini oluvchi korporativ sektor; FMS – uy xo'jaliklari sektori.

[30] Mamlakat ichidagi va xorijdagi ochiq moliyaviy bozorlardagi investitsiyalar bo'yicha tuzilgan shartnomalar bo'yicha.

[31] Bank depozitlari va sertifikatlari, kreditlar, ipoteka, ssuda, subsidiya, notalar, sug'urta polisleri, turli: veksellar, obligatsiyalar, boshqa turdagi qarz majburiyatleri, jumladan ular bilan bog'liq qarzli qimmatli qog'ozlar va boshqalar.

[32] Bunday turdagi bozorlar instrumentlariga yo'naltirilgan jamg'armalar ichki spekulativ investitsiyalarga aylanadi (mamlakat real iqtisodiyotiga investitsiya bo'lmaydi).

va norezidentlar jamg'armalari bir qismining xorijiy mamlakatlardagi derivativlar va valyuta (jumladan xalqaro FOREX) bozorlariga qilgan spekulativ mazmundagi investitsiyalari;³³ I^L – mamlakatdagi jamg'armalarning bir qismini inflyatsiyaga va pul qadrsizlanishiga chidamli likvid investitsion tovarlarga aylangan hajmi;³⁴ PS – xususiy sektor jamg'armalari (Private sector savings), ya'ni $PS=S^P+S^C$. Bunda I^W ba I^R turdagi investitsiyalarda davlatning ham ulushi mavjud bo'ladi.

Shunday qilib, (7) tenglikni quyidagicha yoyib yozish mumkin:

$$[(S^P+S^S+S^C)+S^T+S^I+S^N]*V=[(I^D+I^E+I^P+I^L)+(I^{RD}+I^{RE}+I^{RP}+I^{RL})]*P \quad (10)$$

Hozirda moliyaviy globallashuv va unga xos beqarorlik va risklar sharoitida spekulativ-portfelli investitsiyalarning xalqaro erkin oqimlari kuchayishi sababli, I^P , I^L , I^{RP} , I^{RL} turdagi investitsiyalarni (10) tenglikning o'ng tomoni tarkibida hisobga olish ma'noga ega.³⁵

Berilgan (10) tenglikning o'ng tomonidagi investitsiyalar tarkibiga kiritilgan I^W va I^R mazmundagi investitsiya guruhlarini o'z ichiga mavjud adabiyotlarda markazlashgan va markazlashmagan, ichki va tashqi, rezidentlar va norezidentlar, bevosita va bilvosita, portfelli, passiv va aktiv, moddiy va nomoddiy, strategik va spekulativ, xalqaro va milliy, xususiy, davlat, munitsipal, reinvestitsiya, kredit, ssuda, payga (ulushga) asoslangan, infratuzilmaviy, ijtimoiy hamda boshqa mazmun va shakldagi investitsiyalar deb nomlanuvchi investitsiya turlarini oladi. Bunda S^S mazmundagi jamg'armalarning I^W va I^R mazmundagi investitsiya guruhlariga transformatsiyalanishi asosida markazlashgan bevosita va portfelli, passiv, masalan, davlat zahiralari, subsidiya va subvensiya, ijtimoiy va infratuzilmaviy, aktiv ichki va tashqi investitsiyalarga aylanishi mumkin. PS mazmundagi jamg'armalar esa I^W va I^R mazmundagi investitsiya guruhlariga transformatsiyalanishi asosida markazlashmagan, ya'ni korporativ sektor tomonidan amalga

[33] Bunday turdagi bozorlar instrumentlariga yo'naltirilgan jamg'armalar xorijiy mamlakatlar moliyaviy bozorlari spekulativ investitsiyalarga aylanadi.

[34] Ko'chmas mulk, qimmatbaho (jumladan yarim qimmatbaho) metall va toshlar, naqd pul va naqd valyutalar, transport vositalari, yaxta, zargarlik buyumlari, san'at asarlari, antikvariat va noyob kolleksiyalar, alohida sug'urtalash, uy xayvonlari va shular kabi boshqa turdagi aktiv va tovarlar. Bunday investitsion tovarlar xaridiga yo'naltirilgan jamg'armalar mamlakat real iqtisodiyotiga bevosita xissa qo'shmaydi, ya'ni maxsulot ishlab chiqarish va takroran ishlab chiqarish jarayonlarida kam rol o'ynaydi. Bunda davlat ko'chmas mulk, qimmatbaho (jumladan yarim qimmatbaho) metall va toshlar, xorijiy valyutalar, transport vositalari, yaxta, zargarlik buyumlari, san'at asarlari, antikvariat va noyob kolleksiyalar, alohida sug'urtalash, uy xayvonlari va shular kabi boshqa turdagi aktiv va tovarlar.

[35] Bunda ayniqsa IL mazmundagi ko'rsatkichni O'zbekiston moliyaviy bozorining hozirgi rivojlanmagan sharoitida hisobga olish maqsadga muvofiq. Masalan, O'zbekistonda aholi jamg'armalarining investitsiyalarga nisbatan ortishi 2012 yilning boshigacha, taxminan, 47-49 foizga etganligi uni ko'rsatilgan yilgacha bo'lgan davr uchun IL omil tarkibida hisobga olish mumkin. Vaholanki, hozirda barcha rivojlanayotgan mamlakatlarda yalpi jamg'armalar va yalpi investitsiyalar orasidagi farq deyarli yo'q (bo'lsa ham juda kam miqdorda), uning YalMdagij hajmi (± 2) foizlar oralig'ida tebranib turadi.

oshiriluvchi bevosita va bilvosita institutsional investorlar xizmati yordamida, portfelli, passiv, aktiv infratuzilmaviy ichki va tashqi investitsiyalarga aylanishi mumkin. Zero, yuqorida keltirilgan nomdagi investitsiyalarning har biri bir nechta toifalardan tarkib topishi mumkin. Shu sababli, (10) tenglikda I^W va I^R mazmundagi investitsiya guruhlari qabul qilingan bo'lib, ularning har biri o'z mazmuniga mos va xos shakl, tur va toifadagi investitsiyalarni qamraydi.

MAKROIQTISODIY NUQTAI NAZARDAN, JAMG'ARMALAR VA INVESTITSİYALAR

Makroiqtisodiy nuqtai nazardan, jamg'armalar (S) va investitsiyalar (I) iqtisodiy o'sishga va inflyatsiya darajasiga ta'sirini hamda ularga davlatning moliyaviy siyosati ta'sirini tizimli o'rganishda (5)-(10) ifodalardan foydalanish mumkin. Bunda quyidagi aniqlangan qonuniyatlarni alohida ko'rsatish zarur:

- narx mazmunan qiymat bo'lmasa-da, lekin ular bir-biriga bog'liq va ekvivalent kategoriyalar. Chunki, narx va qiymat xarakterlarining o'zgarish tendentsiyalari o'zaro sinxron qonuniyat bo'yicha kechadi;

- ochiq moliyaviy bozorda talab, unga mos taklifga asosan shakllanadi, xuddi shunday tarzda taklif unga mos talab asosida shakllanadi;³⁶

- jamg'armalar qiymati investitsiyalarning narxlariga proporsional bo'lib, ideal moliyaviy bozor sharoitida ularning miqdorlari teng bo'lishi mumkin, lekin real moliyaviy bozor sharoitida ularning miqdorlari bir-biriga har doim ham teng emas;

- inflyatsiyaning o'zgarish darajasi sur'atini narxlarning o'zgarish darajasi deb qarash mumkin;³⁷

- daromad stavkasining o'zgarish darajasini qiymatlarlarning o'zgarish darajasi deb qarash mumkin;

- real ochiq moliyaviy bozor sharoitida jamg'armalar ular joriy qiymatini (V) joriy inflyatsiya darajasini ortig'i bilan qoplovchi yoki kamida unga teng bo'lgan daromad stavkasida qoplab olish (ya'ni joriy qiymatining oldindan mo'ljallangan kelajakdagi muddatda inflyatsiyaga nisbatan ortishini ta'minlashi mumkin bo'lgan riskli daromad stavkasida) istagida bo'lgan potentsial investorlar tomonidan taklif etiladi. Bunda investitsiyalarga bo'lgan talab ob'ektiv narxlarda (P) qondiriladi;

- jamg'armalar (S) taklifi va investitsiyalarga (I) moliyaviy

[36] Bunda moliyaviy bozorning moliyaviy instrumentlari va moliyaviy xizmatlari segmentlari bir biriga bog'liq, ekvivalent bo'ladi. Chunki ular tendentsiyalarining xarakati sinxron kechadi.

[37] Yillik inflyatsiya darajasi 12 foizdan oshmasligi lozim. Rivojlangan mamlakatlarda inflyatsiya darajasi 2-5 foizni tashkil qiladi.

instrumentlar vositasida bo'lgan talabning (5) tenglik bo'yicha (6) samaradorlik shartiga binoan shakllanishini muvofiqlashtirish, nazorat va monitoring qilish bilan bog'liq ishlar ochiq milliy moliyaviy bozor makroregulyatori tomonidan amalga oshirilishi maqsadga muvofiq. Buning uchun makroregulyator ochiq milliy moliyaviy bozordagi (S-I)-muhitni jamg'armachi va investorlar uchun ma'qul darajasini ta'minlashi lozim. Ochiq milliy moliyaviy bozordagi bu muhit jamg'armalar va investitsiyalarning mulkiy munosabatlarda mos ravishda kapital va tovar sifatida namoyon bo'lib, ularning qiymati (V) va narxini (P) bir-biriga transformatsiyalanishi uchun zarur bo'lgan (V-P)-muhit bilan o'zaro uyg'unlikda bo'ladi;

- investitsion risk darajasi, jamg'armaga ega va ularni investitsiya maqsadida taklif qiluvchi institut va investitsiyaga talabgor institutning o'zaro investitsion munosabatlari jarayonida sodir bo'lishi mumkin bo'lgan salbiy, tasodifiy xodisalar vujudga kelishi, ehtimollik darajasi bilan belgilanadi;³⁸

- jamg'armalarga ega va ularni investitsiya uchun taklif qiluvchi institutning investitsion faolligi va investitsiyalarga talabgor institutning investitsion jalbdorligi bir-biriga ekvivalent va uzviy bog'liq bo'lib, bu ko'rsatkichlar investitsion risk darajasi bilan birgalikda ochiq moliyaviy bozorning likvidlik darajasini xarakterlaydi;

- moliya-kredit tizimining makro- va mikromoliyaviy pog'onalarida samarali tartiblashtirilgan ochiq milliy moliyaviy bozor davlatning moliyaviy siyosati sifatini indikativ aks ettiradi, mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi holatining barometri rolini bajaradi;

- davlat moliyaviy siyosatiga vakolatli davlat boshqaruv organlari Markaziy Bank va Moliya vazirligi ochiq milliy moliyaviy bozor faoliyatini gegemon regulyativ organ sifatida tartibga solishi emas, balki bu boshqaruv organlar mazkur bozor indikatorlarining o'zgarishiga birgalikda adekvat ta'sir ko'rsatishi lozim. Bunda aytish lozimki, "(S-I)-muhit" tushunchasi mazmunan ochiq moliyaviy bozorning asosiy va boshqa funktsiyalari bilan bog'liq bo'lganligi sababli, bu tushuncha "investitsiya muhiti" tushunchasiga sinonim bo'lib, mos ravishda ular faqat moliyaviy bozorga xos bo'lishi tabiiydir. Lekin, "investitsiya muhiti" tushunchasi "(S-I)-muhit" tushunchasi mazmunini to'liq emas, faqat investitsiyalar bilan bog'liq qismini ifodalaydi. Chunki, investitsiya muhiti va jamg'armalar muhiti bir-birisiz ma'noga ega emas;

[38] Ochiq moliyaviy bozorda investitsiya risklari darajasi ideal holda shu bozordagi valyuta yoki kredit risklaridan past bo'lmasligi lozim, ya'ni uning darajasi ko'rsatilgan risklarning 20 foizi darajasidan oshmasligi kerak. Real holatda esa bu daraja tizimli, tarmoqlar, emitentlar va investorlar risklaridan tashkil topadi.

- moliyaviy siyosat turlarini bir-biri bilan kompleks balanslashirish faqat ochiq milliy moliyaviy bozorda, maxsus makroregulyatori³⁹ yordamida amalga oshirilishi tizimli samara beradi.

IJTIMOY-IQTISODIY SISTEMOLOGIYA VA MOLIYA-KREDIT SISTEMOLOGIYASI QOIDALARI

Ijtimoiy-iqtisodiy sistemologiya va moliya-kredit sistemologiyasi qoidalariga ko'ra, talab va taklif asosida chiqarilgan $[Y_D - I] + [T - G] = N$ muvozanat tenglamasiga (Shoha'zamiy, 2013) asoslangan byudjet-soliq va tashqi savdo siyosati, $MV = PT$ muvozanat tenglamasiga (Mankiw, 2010) asoslangan pul-kredit (monetar) va valyuta siyosatini (7) makromoliyaviy muvozanat tengligi kontekstida ochiq moliyaviy bozorda o'zaro ekvivalent siyosatlar ekanligida namoyon bo'ladi deyish mumkin. Davlatning moliyaviy siyosatiga kiruvchi, nafaqat, bu ikki siyosat (byudjet-soliq va monetar), balki boshqa siyosatlar, ya'ni valyuta siyosati, kapitallarning to'lov balans hisobi siyosati, investitsiya siyosati ham faqat ochiq milliy moliyaviy bozorda (10) tenglikdagi omillarni qamrovchi (7) tenglikka asosan makromoliyaviy muvozanatga erishilganda, o'zaro uyg'unlikda balanslashib samarali amalga oshiriladi degan xulosaga kelish mumkin. Vaholanki, davlatning moliyaviy siyosatiga kiruvchi barcha siyosat turlari barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlash maqsadida real iqtisodiyot uchun ishlaganligi sababli, ularning uyg'unlashuvi va optimal balansiga erishish (7) tenglikdan ko'rinib turibdiki, moliyaviy bozor orqali amalga oshirilishi zaruratini keltirib chiqaradi. Bunday zarurat ochiq milliy moliyaviy bozor makroregulyatori g'oyasi va kontseptsiyasining (4-rasmga qaralsin) maqsadga muvofiqligini asoslaydi, bu esa milliy makroregulyatorni davlat Parlamenti (Senati) va Prezidentiga bo'ysundirilishi lozimligini maqsadga muvofiqligini bildiradi. Bunda OMMB makroregulyatori davlat Prezidenti huzurida makromoliyaviy regulyativ faoliyat ko'rsatadi, uning rahbariyati davlat Prezidenti tomonidan Parlament (Senat) bilan kelishilgan xolda tayinlanadi va ularga hisobot berib boradi.

[39] Bunda quyida keltirilgan moliyaviy bozorni makroregulyatsiya qilishning takomillashtirilgan modeli nazarda tutiladi.

4-Rasm. Omb Faoliyatini Real Iqtisodiyot Bilan Bog'liqlikda Makroregulyatsiya Qilishning Tuzilmaviy-Funksional Modeli⁴⁰

Makroregulyatorga Markaziy bankning pul-kredit siyosati va Moliya vazirligining byudjet-soliq siyosati hamda milliy valyuta kursini barqaror ushlab turish, oxirgi instantsiya kreditori funksiyasi, banklararo kreditlar stavkasini belgilash, davlat qimmatli bog'ozlari emitenti va agenti funksiyalari berilmaydi. Makroregulyatorning faoliyati "Moliyaviy bozor va uning makroregulyatori to'g'risida" qabul qilinishi zarur bo'lgan yangi qonunga asoslanishi lozim.

Makroiqtisodiy nuqtai nazardan, (7) tenglikning chap tomoniga ko'ra, V qiymatli jamg'armalar taklifi ularga mos va ekvivalent bo'luvchi R narxli investitsiyalar talabiga teng bo'lib, bu jamg'armalar hajmi ularning bozor qiymatiga, joriy inflyatsiya darajasini hisobga oluvchi foydaga va soliqlarga (Shohrasul Shoha'zamiy, 2018) bog'liq. Ushbu tenglikning o'ng tomoniga ko'ra, R narxli investitsiyalarga bo'lgan talab, ularga mos V qiymatli jamg'armalar taklifiga teng bo'lib, bu investitsiyalar hajmi joriy inflyatsiya darajasini hisobga oluvchi daromadga bog'liq. Bozor qiymatiga ega jamg'armalar taklifi ularga bo'lgan bozor narxidagi investitsiyalarga bo'lgan talabga proporsional.

Jamg'armalar taklifi hajmining o'sishi, investitsiyalarga bo'lgan talab hajmiga, inflyatsiya darajasi va daromad stavkasiga bog'liq. Jamg'armalar hajmining o'sishi investitsiyalar hajmini oshiradi, bu esa inflyatsiya darajasini pasaytiradi va daromadni o'stiradi, bularning barchasi kompleks ravishda iqtisodiy o'sish darajasini oshiradi.

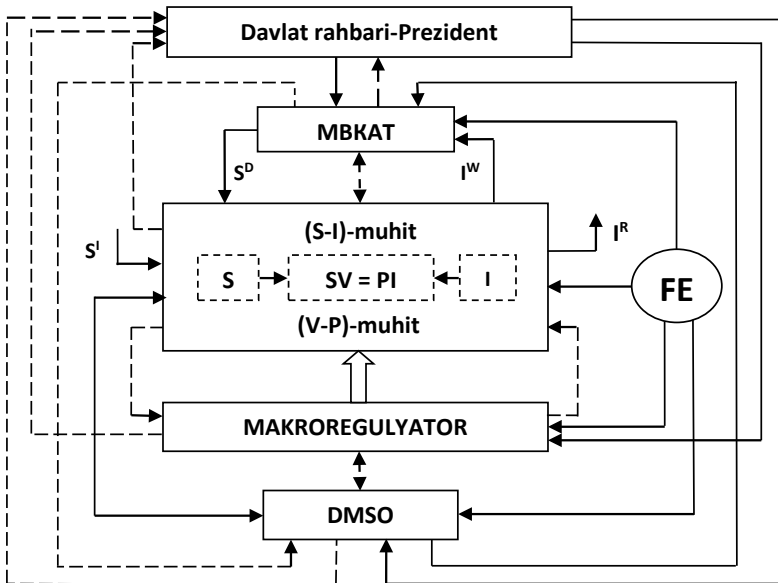
[40] Ushbu 4-rasmdagi model (unda: F – real iqtisodiyotga, zamonaviy ochiq milliy moliyaviy bozor (OMMB) va uning makroregulyatoriga birdek ta'sir etuvchi tashqi omillar; E – OMMB va uning makroregulyatoriga ta'sir etuvchi real iqtisodiyot omillari; M – OMMB faoliyatiga ta'sir etuvchi makroregulyator omillari; f – real iqtisodiyot va OMMB makroregulyatoriga ta'sir etuvchi OMMB omillari) ochiq milliy moliyaviy bozorni real iqtisodiyot bilan bog'liqlikda makroregulyatsiya qilish g'oyasini ifodalaydi.

Ochiq milliy moliyaviy bozorda jamg'armalarga bo'lgan talab inflyatsiya sur'atiga, talab qilingan investitsiyalarning narxi o'zgarishiga va joriy qiymatga ega jamg'armalar taklifi hajmiga bog'liqlikda shakllanadi. Bunda ochiq moliyaviy bozor orqali foiz stavkasini hisobga olib talab qilinayotgan investitsiyalarga bo'lgan narx darajasi ushbu bozorda foiz stavkasini hisobga olib taklif qilinayotgan jamg'armalar hajmining qiymati hisobga olingan xolda shakllanadi. Natijada, taklif qilingan jamg'arma qiymati va unga investitsiya maqsadida qilingan talab narxi o'rtasidagi talab va taklif uchun optimal va qoniqarli miqdorda bo'lgan muvozanlashuvchi ob'ektiv narx moliyaviy bozorning birlamchi almashinuv muhitida yuzaga keladi. Lekin, amalga oshirilgan investitsiyalarning bir-biriga almashinuvi bo'yicha muvozanatdagi ob'ektiv narx moliyaviy bozorning ikkilamchi spekulativ muhitida shakllanadi.

Berilgan (7) makromoliyaviy muvozanat tengligiga ko'ra, (S-I)-muhit tushunchasi moliyaviy bozorda qiymat (V) va narx (P) o'zgarishlarini hisobga olib, akkumulyatsiya qilingan jamg'armalar va talab qilingan investitsiyalar orasida effektiv balansga rivojlangan (V-P)-muhit sharoitida erishish shartiga rioya qilish zarurati to'g'risidagi qoidadan kelib chiqadi. Shunga ko'ra, makroiqtisodiy muvozanat moliyaviy bozor kon'yunkturasi tendentsiyalarida o'z aksini topadi, undagi tartiblashtirilgan axborotlar ijtimoiy-iqtisodiy, huquqiy hayotni aks etadi. Demak, ochiq moliyaviy bozor jamiyat va iqtisodiyotdagi jarayonlarni ekvivalent tarzda aks etadi, ular holatining ob'ektiv barometridir.⁴¹ Zamonaviy ochiq milliy moliyaviy bozorning samaradorligi, mos ravishda undagi (V-P)-muhit va (S-I)-muhitning ma'qul bo'lgan rivojlanganlilik darajasi, davlatning moliya va makroiqtisodiy siyosatlari hamda ushbu bozor ishtirokchilarining bu siyosatiga bo'lgan adekvat faoliyatiga bog'liq.

Yuqorida berilgan 1-4-rasmlardagi modellar, g'oya va fikrlarning barchasi zamonaviy ochiq milliy moliyaviy bozor makroregulyatorining diqqat markazida (V-P)-muhit va (S-I)-muhitning bozor ishtirokchilari barchasi uchun ma'qul bo'lgan rivojlanganlilik darajasini ta'minlash bo'lishi zarurligini anglatadi. Shu sababli, 5-rasm shaklida ifodalangan tuzilmaviy-funksional model ma'noga ega.

[41] Boshqacha qilib aytganda, ochiq moliyaviy bozor iqtisodiyotning analogi sifatida namoyon bo'ladi. Bunda davlat o'zining moliyaviy siyosatiga asoslangan regulyativ funktsiyasi doirasida ochiq moliyaviy bozorning barcha ishtirokchilari uchun ma'qul bo'lgan (S-I)-muhit va (V-P)-muhitni shakllantirib, ularni o'zaro bog'liqlikda doimo rivojlantirib borish vazifasini bajaradi.

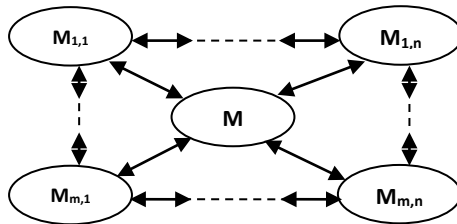
----	Axborot kanallari
→	Ta'sir etish kanallari
↔	O'zaro ta'sir etish kanallari
⇒	Regulyativ kanal

5-rasm. Ochiq milliy moliyaviy bozorning makromoliyaviy muvozanat xolatiga erishish maqsadida (V-P)-muhit va (S-I)-muhitni davlat tomonidan makroregulyatsiya qilinishi va davlat moliyaviy siyosatini muvofiqlashtirilishining tuzilmaviy-funksional modeli

5-rasmda: FE (External factors) – ta’sir etuvchi tashqi omillar; MBKAT – moliyaviy resurslarni boshqarish va kapitallarni akkumulyatsiya qilish tizimi; DMSO – davlat moliyaviy siyosatining tarkibiga kiruvchi siyosat turlarini amalga oshirishga vakolatli bo’lgan davlat organlari. Mazkur 4-rasmdagi modeldan davlat makroregulyatori tomonidan ochiq milliy moliyaviy bozorning makromoliyaviy muvozanat xolatiga davlatning moliyaviy siyosati sifatini o’zida ekvivalent aks etuvchi va bir-biri bilan uzviy bog’liq bo’lgan (V-P)-muhit va (S-I)-muhitning mazkur bozorning barcha ishtirokchilari uchun jalbdor bo’lgan sharoiti darajasiga erishish mumkinligini hamda faqat ochiq milliy moliyaviy bozor(OMMB)dagina davlat moliyaviy siyosatining tarkibiga kiruvchi siyosat turlarini amalga oshirishga vakolatli bo’lgan davlat organlarining faoliyati o’zaro muvofiqlashtirilishini yaqqol ko’rish mumkin.

Moliyaviy bozorni funktsional printsipga asosan makroregulyatsiya qilish (7) va (10) ifodalarga asosan hamda OECD, FATF, IOSCO, Bazil qo'mitasi talablariga mos ravishda amalga oshiriladi.

Agarda har bir mamlakatda uning milliy makroregulyatori mavjud bo'lsa, ularning faoliyatini global miqyosda shakllantirilishi mumkin bo'lgan metaregulyator (6-rasmda keltirilgan) yordamida muvofiqlashtirish imkoni vujudga keladi. Vaholanki, global metaregulyator global moliyaviy inqirozlar oldini olishga va moliyaviy globallashtirishga samarali xizmat qilishi mumkin.

6-Rasm. Global Metaregulyator (M) Va Unga Milliy Makroregulyatorlarning (Mm,N) Birlashishini Ifodalovchi Tuzilmaviy-Funktsional Model

Global metaregulyatorning faoliyati quyidagi manbalar orqali moliyalashtirilishi mumkin:

- milliy makroregulyatorlarning a'zolik badallari;
- moliyaviy bozorlar orqali o'tadigan transmilliy oqimlar hajmidan 0,01 foiz stavkasi miqdoridagi soliq (I.Fisher solig'i);
- a'zo davlatlar va xalqaro moliya institutlarining kreditlari; xalqaro obligatsiyalar emissiyasi.

1-4-rasmlardagi modellarga tayangan 5-rasmdagi modelning 6-rasmdagi model kontekstida ochiq iqtisodiyotga ega mamlakatlarda joriy qilinishi OMMB funktsiyasining yuqori samaradorlik darajasiga, barqaror iqtisodiy o'sishga va inflyatsiyani samarali targetlashtirish orqali pasaytirilishiga erishishni ta'minlaydi.

Keltirilgan (5)-(10) tengliklarga ko'ra, ochiq milliy moliyaviy bozorda ichki investitsiyalarning ichki jamg'armalardan ko'p bo'lishi $I \geq S$ va bunda mamlakat ochiq moliyaviy bozoriga kirib kelgan xorijiy valyutadagi jamg'armalar, xorij mamlakatlariga chiqib ketgan valyutadagi investitsion kapital hajmidan katta bo'lishi maqsadga muvofiq.

Berilgan (7) tenglik, 1-5-rasmlar va yuqorida aytilganlar asosida dunyoning ochiq milliy moliyaviy bozorlari orqali bunday moliyaviy bozorlardagi (V-P)-muhit va (S-I)-muhitning qulay sharoiti darajasi

o'zgarishiga bog'liq xolda jamg'armalar va investitsiyalarning transchegaraviy ixtiyoriy va erkin harakati evaziga bir-biriga transformatsiyalanishi qonuniyatini ko'rsatish mumkin. Ushbu qonuniyat quyidagi bosqichlar ketma-ketligi jarayonidan iborat (2-rasmdagi sxematik modelga asoslangan ikkita mamlakat ochiq moliyaviy bozorlari orasidagi kapitallar transchegaraviy harakati jarayoni misolida ko'ramiz):

1) agar, birinchi mamlakat investitsiyalardan olingan foyda darajasi joriy inflyatsiya darajisidan katta yoki kamida unga teng bo'lib investitsiya riski past bo'lsa;

2) agar, birinchi mamlakatda ikkilamchi moliyaviy bozor davomiy va barqaror bo'lsa;

3) agar, birinchi mamlakat ichki investitsiyalardan olinadigan foyda joriy inflyatsiya darajisidan katta yoki kamida unga teng bo'lib investitsiya riski past bo'lsa, ushbu mamlakat ichiga chet eldan kirib kelgan S^T va S^I mazmunidagi xorijiy valyutadagi kapitallarni ichki S^D jamg'armalarga qo'shilib S^{DI} hajmdagi umumiy jamg'armalarni vujudga kelishi va ularni birlamchi likvid ochiq milliy moliyaviy bozor orqali investitsiyalanishi va buning natijasida, vujudga kelgan (I^W+I^R) hajmdagi umumiy investitsiyalarning mazkur milliy ochiq ikkilamchi barqaror moliyaviy bozorda likvid tarzda spekulyativ aylanishi hajmlarining ijobiy ortib borishi bosqichi;

4) agar, birinchi mamlakat ochiq moliyaviy bozorida kapitalizatsiyalangan umumiy investitsiyalardan olinadigan foyda joriy inflyatsiya darajisidan past bo'lib investitsiya riski ortsa, ularni mazkur milliy ochiq ikkilamchi moliyaviy bozor orqali I^R mazmuniga o'tib ikkinchi mamlakat moliyaviy bozoriga chiqib ketishi hajmining ortishi bosqichi;

5) agar, ikkinchi mamlakat ochiq moliyaviy bozorida investitsiyalardan olinadigan foyda joriy inflyatsiya darajisidan katta yoki kamida unga teng bo'lib investitsiya riski past bo'lsa, S^I mazmunidagi xorijiy valyutadagi kapitallarni investitsiyalanishi natijasida ushbu mamlakatda 3-bosqichdagi jarayonni yuzaga kelishi bosqichi;

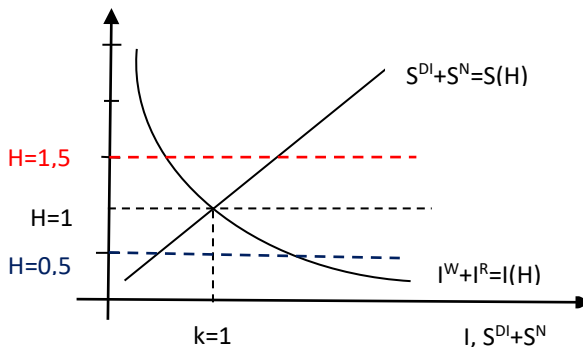
6) agar, ikkinchi mamlakat ochiq moliyaviy bozorida (4-bosqichdagi jarayonga o'hshab) investitsiyalardan olinadigan foyda joriy inflyatsiya darajasidan past bo'lib investitsiya riski ortsa, bu investitsiyalarni mazkur mamlakat milliy ochiq ikkilamchi moliyaviy bozori orqali I^R mazmuniga o'tib birinchi mamlakat ochiq moliyaviy bozoriga (agarda unda umumiy investitsiyalardan olinadigan foyda joriy inflyatsiya darajisidan past bo'lib investitsiya riski ortsa) chiqib ketishining (ya'ni

ushbu birinchi mamalakat uchun S^I mazmundagi jamg'arma sifatida) ortishi bosqichi;

7) birinchi mamlakat moliyaviy bozorida 3-bosqichdagi jarayonning qaytarilishi bosqichi va h.k.

Mazkur 7 Ta Bosqichni O'z Ichiga Oluvchi Qonuniyatni 1-6-Rasmlardagi Sxematik Modellar Yaqqol Namoyon Qiladi.

Yuqorida aytilganlarning barchasi negizida zamonaviy ochiq moliyaviy bozorda makromoliyaviy muvozanat bilan bog'liq o'zgarishlar sifatining tahlilini amalga oshirish mumkin (qo'yilgan *savollarning uchinchisiga javob* sifatida). Masalan, berilgan 1-6-rasmlardagi sxemada ko'rsatilgan modellar yuqorida berilgan (5)-(10) tengliklar mazmunini hamda bu rasmlardagi jarayonlarni va aytilgan barcha qonuniyatlarning o'zida namoyon qilishini hisobga olib, ochiq iqtisodiyotga xos ochiq milliy moliyaviy bozordagi makromoliyaviy muvozanatining (7) va (10) tengliklarini 7-rasmdagi grafik model yordamida ifodalash mumkin. Ushbu grafik modelda: $H=P/V$ ((7) tenglikda V omilni o'ng tomonga o'tkazish asosida olingan koeffitsient); $H=1$ xolat – bu H -koeffitsientning muvozanatlashgan (ya'ni $P=V$) ideal miqdori; $k=1$ xolat – bu (6) tengsizlikda $I^{WR} = S^{IO}$ bo'lganda H -koeffitsientning ideal miqdoriga mos keluvchi investitsiyalarning muvozanatlashgan hajmi ($I^W+I^R=I$) va jamg'armalarning muvozanatlashgan hajmining ($S^{DI}+S^N=S$) bir biriga teng bo'lgan miqdori.

7-Rasm. Ochiq Moliyaviy Bozorda Jamg'armalar Va Investitsiyalarning Muvozanatlashuvini Ko'rsatuvchi Iqtisodiy-Grafik Model

7-rasmda investitsiya uchun jamg'armalar taklifi $S(H)$ harakatini ifodalovchi to'g'ri chiziq yuqoriga qarab yo'nalgan, chunki ochiq iqtisodiyotga xos ochiq, xalqaro miqyosda integratsiyalashgan moliyaviy bozorda foiz stavkaga ekvivalent bo'lgan H -koeffitsient miqdorining o'sishi xoriждан kapital oqimi hajmini oshiradi. Shu bilan bir vaqtda,

bunday jamg'armalarni investitsiyalashga bo'lgan talab $I(H)$ harakatini ifodalovchi egri chiziq pastga qarab yo'nalgan, chunki H-koeffitsient miqdorining o'sishi investitsiyalar hajmini kamayib borishiga olib keladi. Bunda H-koeffitsientning muvozanati jamg'armalar taklifi va investitsiyalarga bo'lgan talab chiziqlarining kesishuvi nuqtasi bilan belgilanib, H-koeffitsient miqdori o'zgarishining $[0,5; 1; 1,5]$ intervali ichida bo'lishi maqsadga muvofiq. Bu esa adolatli qiymat kontseptsiyasiga (Shoha'zamiy, 2018) asoslangan H-koeffitsientini Djeyms Tobinning q-koeffitsientiga (Mankiw, 2010) ma'lum darajada o'xshashligidan dalolat beradi, ya'ni Tobin bo'yicha $q > 1$ va $q < 1$ bo'lgan holatlarni, mos ravishda, H-koeffitsient miqdori o'zgarishining $[0,5; 1; 1,5]$ intervali ichida maqsadga muvofiq bo'lgan $H > 1$ va $H < 1$ holatlarga o'xshash desa bo'ladi. Zero, bunda, Tobin q-koeffitsientidan farqli bo'lgan $H > 1,5$ holat (qizil rangli punktir chiziq chegarasidan yuqorida bo'lgan qism) moliyaviy bozorning, ayniqsa, uni spekulyativ segmentinin haddan tashqari "qizib" ketganligini, unda real aktivlar bo'yicha "pufak" fenomeni me'yordan tashqari kuchayib, investitsion riskning keskin oshishini ko'rsatadi. Aksincha, $H < 0,5$ xolatda, ko'k rangli chiziq chegarasidan pastda bo'lgan qism esa kapital moliyaviy bozor tomonidan juda past narxda baholanib investitsiyalar jalb qilinishi qiyinlashadi. Shunday qilib, Tobinning q-koeffitsientiga o'xshab (7) tenglik doirasidagi H-koeffitsientning 6-rasmga asosan o'zgarishi bilan bog'liq quyidagilarni aytish mumkin:

H-koeffitsient miqdorining $[0,5; 1]$ interval ichida o'zgarishi holati qiymatning qimmatliligini anglatgani uchun bu holat strategik portfelli investorlarga ma'qul bo'ladi;

H-koeffitsient miqdorining $[1; 1,5]$ interval ichida o'zgarishi holati narxning qimmatliligini angatganligi uchun bu holat spekulyativ portfelli investorlarga ma'qul bo'ladi;

H-koeffitsient miqdorining kamayishi investitsiyalar hajmining qisqarishiga olib keladi, bu esa yalpi talabni pasaytiradi;

H-koeffitsient ochiq moliyaviy bozorning holati, jumladan, unda investorlarning kelajakda va joriy vaqtda olinishi mumkin bo'lgan foydaga ega bo'lish bilan bog'liq investitsion qarorlar qabul qilishi nafaqat joriy iqtisodiy siyosatga, balki kelajakdagi davlat siyosatiga bog'liq ekanligini ko'rsatadi;

3-rasmda ko'rsatilgan samaradorlik sharti, ya'ni (6) tengsizlik xolatining va unga mos ravishda 7-rasm bo'yicha H-koeffitsient miqdorining o'zgarishi hamda zamonaviy ochiq moliyaviy bozorda sodir bo'luvchi tebranishlar, ijtimoiy ishlab chiqarish, ishsizlik va inflyatsiya omillarining o'zgarishi o'zaro bog'liqligini tasavvur qilish imkonini

beradi. Umuman olganda, (7) tenglikka asoslangan H-koeffitsient moliyaviy bozorning iqtisodiyotdagi rolini sodda talqin qilish imkonini beradi;

7-rasmdagi grafik model makroiqtisodiyot fani qoidalari (Mankiw, 2010) asosida davlatning moliyaviy siyosatini, masalan, rag'batlantiruvchan byudjet-soliq siyosatining ushbu grafik modeldagi endogen o'zgaruvchanlarga, ya'ni H-koeffitsientga, valyuta almashtirish kursiga, joriy operatsiyalar hisobiga bo'lgan ta'sirini o'rganish imkonini beradi.

Aytilganlar Kontekstida 6-Rasmdagi Modeldan Quyidagi Qonuniyatlarni Anglash Mumkin:

jamg'armalarning hajmini kamayishi investitsiyalar taklifini pasaytiradi va ularning xorijga chiqib ketishi hajmini oshiradi;

ochiq iqtisodiyotga xos ochiq moliyaviy bozorda foiz stavkaga ekvivalent bo'lgan H-koeffitsientning muvozanatlashgan miqdorining ortishi investitsiyalarni kamaytiradi, inflyatsiyani oshiradi va xorijdan kapital oqimini kuchaytiradi, bu esa tashqi savdoni susaytiradi.

Yuqorida aytilganlar asosida va H-koeffitsientning mazmuniga ko'ra, quyidagi akselerativ qonuniyatni ko'rish mumkin, ya'ni investitsiyalarning bir birlikka ortishi jamg'armalarni H-koeffitsient miqdoriga oshiradi. Mos ravishda, jamg'armalarning bir birlikka ortishi investitsiyalarni $1/H$ miqdorga oshiradi. Bu omillarning bunday o'sishi bir vaqtning o'zida iqtisodiy o'sishni ta'minlaydi va inflyatsiya darajasini pasaytiradi. Ushbu qonuniyat mazmunan ochiq milliy moliyaviy bozorda jamg'armalar va investitsiyalarning o'zaro muvozanatli mutanosiblikda to'g'ri va teskari yo'nalishda akselerativ o'zgarishini, bu esa ularni iqtisodiy o'sish va inflyatsiyaga ta'sirini anglatadi. Aytish mumkinki, (7) tenglik V qiymatga ega jamg'armalar va ularni investitsiyalarga P narxlarda jalb qilinishi bo'yicha tuzilgan bitimlar orasidagi bog'liqlikni ko'rsatadi.

Aniqlangan qonuniyatlar asosida ushbu (7) ifodani zamonaviy ochiq milliy moliyaviy bozorning makromoliyaviy muvozanat tenglamasi deb shartli ravishda qabul qilish mumkin.

Barqaror iqtisodiy o'sish sur'atlarini ta'minlash va inflyatsiya darajasini pasaytirishga hamda valyuta kursini barqarorlashtirishga qaratilgan jamg'armalar va investitsiyalar hajmlarini zamonaviy ochiq moliyaviy bozorlarda o'zaro mutanosiblikda orttirib borilishi jarayonini matematik modellashtirish hamda prognozlashtirishda (7) va (10) ifodalarni qo'llash mumkin.

Samaradorlik shartini bajarish asosida zamonaviy ochiq milliy moliyaviy bozor bilan bog'liqlikda bo'lgan iqtisodiyotning real sektorini makroregulyativ jihatdan rivojlantirish mumkin. Bunda nazariy-metodologik bazis bo'lib ijtimoiy-iqtisodiy sistemologiya va unga asoslangan zamonaviy mulk to'g'risidagi multifan va moliya-kredit sohasining sistemologiyasi xizmat qilishi mumkin.

Berilgan (7) va (10) tengliklar asosida zamonaviy ochiq milliy likvid moliyaviy bozordagi (S-I)-muhitni baholash mumkin⁴² (Shohrasul Shoha'zamiy, 2018). Aynan (S-I)-muhitga berilgan baho yordamida makroregulyativ qaror qabul qilish va moliyaviy siyosatning sifati to'g'risida xulosa chiqarish mumkin, chunki aynan ochiq moliyaviy bozor davlat moliyaviy siyosati natijalarini o'zida ob'ektiv va to'liq namoyon qiladi.

Smart raqamli respublika (SRR) modelining faoliyat va rivojlanish printsiplari va maqsadlari mazmun-mohiyatiga ko'ra [Shoha'zamiy (2020)], multiilmiy (multidistsiplinar) kontseptsiya bir nechta fanning (shu jumladan infologiya, innovatika, intellektologiya, amaliy matematika, logika, sotsiologiya, iqtisodiyot, huquq, texnika kabi va boshqa fanlarning) tegishli intellektual ishlanmalarini SRR fazasiga o'tish bilan bog'liq turli (shu jumladan havfsizlik va raqobatni ta'minlash, tizimli tahlil, modellashtirish, prognozlashtirish, rivojlantirish kabi va boshqa turdagi) masalalarning kompleks echimi maqsadida garmonizatsiya qilib ishlatish imkonini beradi. Bunda mumtoz an'anaviy iqtisodiyot nazariyasini raqamli munosabatlar smart ekotizimiga xos zamonaviy multidistsiplinar bilimlar va multiilmiy kontseptsiya asosida boyitilib rivojlantirilishi doirasida multidistsiplinar tizimli yondashuvni qo'llovchi ijtimoiy-iqtisodiy sistemologiyaga asoslangan SRR modeli fazasiga o'tishning multiilmiy (multidistsiplinar) kontseptsiyasi kontekstida SRR ilm-fanning terminologik apparati, nazariy va metodologik bazisini rivojlantirish zarurligi ayon bo'ladi.

YANGI O'ZBEKISTONNING RAQAMLI TRANSFORMATSIYASI

Turkiy davlatlar, jumladan Yangi O'zbekistonning raqamli transformatsiyasi – respublika rivojlanishining yangi raqamli smart ekotizimi modeliga o'tish asosida jamiyatning ijtimoiy, huquqiy, siyosiy, iqtisodiy, moliyaviy, ishlab chiqarish va boshqa munosabatlari tizimida chuqur o'zgarishlarga, korrupsiya va yashirin iqtisodiyotni

[42] (S-I)-muhitning sifati (rivojlanganlik yoki rivojlanmaganlik darajasi) davlatning moliya siyosati sifatiga bog'liq. Bunda davlat moliya siyosatining sifati ochiq milliy moliyaviy bozor funktsiyasi samaradorlik darajasining ekvivalenti yoki bunday bozorning har bir ishtirokchisi tomonidan unga xos funktsiya bajarishini samaradorlik darajasining ekvivalenti deb hisoblansa ham bo'ladi.

keskin qisqartirish, bandlik va hayot farovonligi darajasi o'sishiga erishish demakdir. Bunda smart raqamli moliyaviy bozorda (SRMB) uning makromoliyaviy muvozanat tenglamasiga asosan taklif qilingan jamg'armalar (S) va talab qilingan investitsiyalar (I) balansiga smart raqamli moliyaviy bozor (SRMB) makroregulyatori yordamida erishish orqali (S-I)-muhit va (V-P)-muhit rivojlantiriladi, moliyaviy havfsizlik va raqobatbardoshlik indikatorlari doirasida va OECD, FATF, IOSCO, Bazel qo'mitasi talablariga mos ravishda davlat moliya siyosati muvofiqlashtiriladi. Zero hozirda faqat SRR ilm-fanning mukammal terminologik apparati, nazariy va metodologik bazisini rivojlantirish orqali nafaqat iqtisodiyot nazariyasi va smart raqamli davlat (elektron hukumat) moliyaviy siyosati, turli soha va tarmoq biznes sub'ektlari raqamli moliyaviy siyosati rivojlanishiga erishish mumkin, balki bunday bazis asosida SRR rivojlantirilishi bilan bog'liq tizimli masalalar echimiga erishish (shu jumladan uzluksiz takomillashib va yangilanib borish xususiyatiga ega bo'lgan turli xil raqamli transformatsiya instrumentlarini SRR rivojlanishiga ilmiy asoslangan ravishda qo'llanilishini ham ta'minlash) mumkin.

Bunda iqtisodiyot nazariyasini raqamli munosabatlar smart ekotizimiga xos zamonaviy multidistsiplinar qarash, bilimlar va multiilmiy kontseptsiya asosida rivojlantirilishi va unga asoslanib SRR innovatsion modeliga o'tishning miqdoriy maqsadlari ta'minlanishi mumkin.

SRR innovatsion modeli doirasida smart raqamli iqtisodiyotga o'tish qo'yidagi ketma-ketlikda amalga oshiriladi: "Fizik (ana'naviy) iqtisodiyot" – "Matematik iqtisodiyot" – "Smart raqamli iqtisodiyot". Bunda, birinchi navbatda, matematik milliy moliya-kredit tizimi (shu jumladan matematik moliyaviy bozor) modelidan smart raqamli milliy moliya-kredit tizimi (shu jumladan smart raqamli moliyaviy bozor) modeliga o'tishning moliyaviy topshirig'i (moliyaviy havfsizlik va raqobatbardoshlik talablarini hisobga olgan holda) ishlab chiqiladi. Keyingi o'rinda, unga asoslanib tashkiliy-huquqiy-boshqaruv topshiriqlari (fizik va matematik iqtisodiyotning tarmoq va sohalarini boshqarish talablarini hisobga olgan holda) ishlab chiqiladi. Oxirgi o'rinda – smart raqamli milliy moliya-kredit tizimi (shu jumladan smart raqamli moliyaviy bozor) modeliga o'tishning texnik topshirig'i ishlab chiqiladi. Zero, faqat texnik topshiriq IT-soha koderlari (dasturchilari) uchun moliya-kredit tizimi va umuman olganda fizik iqtisodiyotning funksional ekvivalenti bo'lgan matematik iqtisodiyotni (kiber-informatsion-ijtimoiy-iqtisodiy-huquqiy havfsizlik talablarini hisobga olgan holda) raqamli transformatsiya qilish uchun asos bo'ladi.

Turkiy davlatlar SRR infratuzilmasi faoliyatida va uni innovatsion rivojlantirishda ilmiy-tadqiqotlar o'tkazish, innovatsiyalar yaratib amaliyotga joriy qilish, professional kadrlar tayyorlash va qayta tayyorlash muhim ahamiyatga ega bo'lganligi sababli, Markaziy Osiyoda Smart raqamli munosabatlar 5.0 xalqaro universiteti ochilishi zarur.

XULOSA

Milliy moliyaviy bozor makroregulyatorining funksiyasini (1-6-rasmlardagi modellarga asosan) va moliyaviy siyosatning alohida konkret turlariga mas'ul bo'lgan davlat organiga (ya'ni Moliya vazirligi, Markaziy bank va shular kabi boshqa davlat regulativ organlariga) yuklatish mumkin emas. Chunki makroregulyator funksiyasini bunday davlat organlaridan biriga to'liq yuklash bu davlatning moliyaviy siyosati tarkibiga kiruvchi siyosatlar orasida disproportsiyani keltirib chiqarish demakdir. Bundan tashqari, ko'rsatib o'tilgan va boshqa davlat organlarining iqtisodiyotdagi boshqaruv va regulativ faoliyatining sifatiga miqdoriy baho berish muhim bo'lganligi tufayli, ularga milliy moliyaviy bozor makroregulyatori funksiyasini to'laligicha yuklash munozaralidir. Shu sababli, ochiq moliyaviy bozor makroregulyatori Markaziy bank, Moliya vazirligi va shular kabi boshqa davlat ijroiya organlariga bo'ysunmaydigan Parlament va davlat Prezidenti huzurida makromoliyaviy regulativ funksiyani bajaruvchi alohida organ (masalan, AQSh davlatidagiga o'hshash, lekin moliyaviy bozorni to'liqligicha qamrab oluvchi) tashkil qilinishi maqsadga muvofiq.

Agarda kelajakda har bir zamonaviy mamlakatda milliy makroregulyator faoliyat ko'rsatilishiga erishilsa, ularni global miqyosda shakllantirilishi mumkin bo'lgan metaregulyator atrofida birlashtirish va global muvofiqlashtirish imkoni vujudga keladi. Zero global metaregulyator global moliyaviy inqirozlar, beqarorlik va risklar oldini olishga, moliyaviy globallashuvga samarali xizmat qilishi mumkin. Bunda makro va meta pog'onalarda ochiq milliy moliyaviy bozorlarni o'zaro uyg'unlashtirilib va muvofiqlashtirilib kompleks regulatsiya qilish mexanizmini amaliyotga joriy qilish nafaqat global beqarorliklar va risklarning oldini olishning, balki moliyaviy globallashuv jarayonlarida ijobiy o'zgarishlarni rag'batlantirish va ulardan samarali foydalanish imkonini beradi.

Umuman olganda, 4-rasmdagi va 5-rasmdagi modellar amaliyotga joriy etilsa kelajakda:

sodir bo'lishi mumkin bo'lgan moliyaviy inqirozlarning oldini olishga va inqirozdan keyingi davrlarda iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashga ko'maklashishi mumkin;

raqamlashtirilgan milliy moliyaviy bozorlarning bir-bir bilan uyg'unlashishi (integratsiyalanishi) osonlashadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- Самуэльсон П.Э. Экономика. – М.: МГУП “Алгон”, 2000. -400 с.
- Mankiw N.G. Macroeconomics. 7-th Edition. Harvard University. NY.: Worth Publishers, 2010.-641 p.
- Gough L. Savings and Investments. London, Teach Yourself Books, 1996.
- P.Howells, K.Bain. Financial markets and Institutions. Fifth Edition. Prentice Hall. Pearson Education Ltd. 2007.-432 P.
- Frederic S. Mishkin. The economics of money, banking and Financial markets. Pearson Education Limited. 2013.-695 p.
- Шарп У., Александер Г., Бэйли Дж.Инвестиции: Пер. с англ.-М.: ИНФРА-М, 1999.-XII, 1028 с.
- Тихонов А.О., Юзефальчик А.О. Цифровизация денежно-кредитной системы: институциональный и регуляторный аспекты // Russian Journal of Economics and Law. 2021. Т. 15, № 4. С. 713–730. DOI: <http://dx.doi.org/10.21202/2782-2923.2021.4.713-730>.
- Шохаъзамий Ш.Ш. Об одной сгруппированной форме уравнения макроэкономического равновесия// Молия, Т., №6, 2013. -с.133-134.
- Шохаъзамий Ш.Ш. Системное развитие рынка ценных бумаг в регулятивной взаимосвязи с реальной экономикой. – Т.: Fan va texnologiya, 2012. -448 с.
- Шохаъзамий Ш.Ш. Молия бозори ва қимматли қоғозлар. Дарслик. – Т.: Fan va texnologiya, 2012. -440 б.
- Шохаъзамий Ш.Ш. Тизимли молия инжиниринги. Монография. – Т.: Fan va texnologiya, 2012. -796 б.
- Шохаъзамий Ш.Ш. Финансометрика: основы теории и применение. Монография. - Т.: Iqtisod-moliya, 2013. -464 с.
- Shokhazamiy Sh.Sh. Socio-Economic Systemology – Multydimention Science for a Comprehensive Study of the socio-Economic and Legal System// Journal of Economics and Behavioral Studies. Vol.: 6, №10. 2014. P.824-828. IFRD (www.ifrd.org).
- Шохаъзамий Ш.Ш. Онеобходимости финансово-кредитной системологии// Тошкент молия институти “Халқаро молия ва ҳисоб” илмий электрон журналі №1, 2017 йил феврал.- 8 с.
- Shoha'zamiy Sh.Sh. Mulk, qiymat va narxning nazariy asoslari. Darslik. -Т.: Iqtisod-moliya, 2018. – 492 б.
- Шохаъзамий Шоҳрасул Ш. Очиқ молиявий бозор (S-I)-муҳитини баҳолашнинг макроиктисодий модели//Тошкент молия институти “Халқаро молия ва ҳисоб” илмий электрон журналі, №1, 2018 йил феврал.-23 б.
- Шохаъзамий Шоҳрасул Ш. Инвестицион даромадлар ва эгри солиқларни макроиктисодий боғлиқлигининг математик талқини // Молия, Т., №1, 2018.-с.109-111.
- Шохаъзамий Ш.Ш. Трактат о смарт цифровой республике. Монография. -Т.: Инновацион ривожланиш нашриёт-матбаа уйи, 2020.-352 с.

ЎЗБЕКИСТОНДА ИЛМИЙ ТАФАККУРНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА ТАРАҚҚИЙ ЭТИШИДА ЦИВИЛИЗАЦИЯЛАР СИМБИОЗИ МУҲИМ ОМИЛ СИФАТИДА

Шарипов Шавкат САФАРОВИЧ

*Жиззах давлат педагогика университети ректори, педагогика фанлари
доктори, профессор*

Аннотация

Мазкур мақолада Ўзбекистон ҳудудларида илмий тафаккурнинг таркиб топишида турли цивилизацияларни таъсири масалалари ёритилади. Бунда, Ўрта Осиё, жумладан, Ўзбекистоннинг қадим ҳудудларида шаклланган юксак цивилизация, яъни, илм-фан ва маданият соҳаларидаги юқори натижалар бир неча асрлар давомида ҳар хил сиёсий, савдо-иқтисодий ва маданий-гуманитар ҳамкорлик алоқалари натижасида тадрижий равишда шаклланган турфа цивилизацияларнинг гармоник йиғиндиси эканлиги масалалари таҳлил этилади.

Калит сўзлар: Маданият, симбиоз, цивилизация, Реннесанс, юнон-рим маданияти, шахарсозлик, аналитика, қомусий, философия, ислом маданияти.

SYMBIOSIS OF CIVILIZATIONS AS AN IMPORTANT FACTOR IN THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF SCIENTIFIC THINKING IN UZBEKISTAN

ABSTRACT

The current article discusses the impact of different civilizations on the development of scientific knowledge in the region of Uzbekistan and the high civilizations formed in the ancient regions of Central Asia. In particular, it analyzes the advanced science and cultures and harmonious combination of different civilizations that have gradually formed over the centuries as a result of various political, trade, economic, cultural and humanitarian cooperation in Uzbekistan. The consistent development of universal scientific thought is inextricably linked with the emergence

and interdependence of historically different civilizations, which can be seen as a symbiosis of interactions ² between them. In this regard, we see that the formation of the Great Silk Road and other external factors have played an important role in the development of scientific thinking in Uzbekistan. Scientific thinking is a historically stable system of generally accepted methodological standards and philosophical principles that emerges as a specific type of scientific interpretation of reality. Considering the formation of scientific thinking through the prism of the concept of “symbiosis of civilization” allows us to classify the similarities and differences of historically formed forms of thinking, as well as to analyze and predict the direction of its development. It should be noted that this high civilization in Central Asia, including the ancient regions of Uzbekistan; the high results in the fields of science and culture, for centuries led to various political, trade, economic, cultural and humanitarian cooperation and it is the harmonious sum of the various civilizations that have been gradually formed eventually.

Keywords: Culture, symbiosis, civilization, Renaissance, Greco-Roman culture, urban planning, analytics, encyclopedia, philosophy, Islamic culture.

КИРИШ

Умумжаҳон илмий тафаккурининг изчил ривожланиб бориши мос равишда тарихан турли цивилизацияларнинг пайдо бўлиши ва ўзаро боғлиқлиги билан узвий боғлиқ бўлиб, бунга улар ўртасидаги ўзаро таъсирнинг симбиози деб қараш мумкин. Шу нуқтаи назардан, Ўзбекистон заминида илмий тафаккур ривожланишида Буюк Ипак йўлининг шаклланиши ва бошқа ташқи омиллар муҳим рол ўйнаганлигини кўрамиз.

Илмий тафаккур - бу ҳақиқатни илмий изоҳлашнинг ўзига хос тури сифатида пайдо бўладиган, умумий қабул қилинган услубий стандартлар ва фалсафий тамойилларнинг тарихий, барқарор тизими. Илмий тафаккурнинг шаклланишини “цивилизация симбиози” тушунчаси призмасидан кўриб чиқиш, тарихан шакланган фикрлаш шакллариининг ўхшашликлари ва фарқларини таснифлаш, шунингдек, унинг ривожланиш йўналишини таҳлил қилиш ва башорат қилиш имконини беради.

Шу ўринда алоҳида таъкидлаш керак бўлган масала шундан ибортаки, Ўрта Осиё, жумладан, Ўзбекистоннинг қадим ҳудудларида кечган бу юксак цивилизация, яъни, илм-фан ва маданият соҳаларидаги юқори натижалар бир неча асрлар давомида ҳар хил сиёсий, савдо-иқтисодий ва маданий-гуманитар

ҳамкорлик алоқалари натижасида тадрижий равишда шаклланган турфа цивилизацияларнинг гармоник йиғиндисидир.

ТАДҚИҚОТ МЕТОДЛАРИ

Тадқиқот холислик, анализ, синтез, қиёсий таҳлил, умумлаштириш, тарихий таҳлил, хронологик услублардан фойдаланган ҳолда олиб борилди.

АСОСИЙ ҚИСМ. Ўзбекистон диёрида қадимдан турли цивилизация вакиллари, маданий қатламлар, хилма-хил эътиқод ва дунёқарашлар ёнма-ён яшаб келган. Бу ерда яшовчи халқ бошқа жойдан кўчиб келиб, ўрнашиб қолган эмас. Бу замин - ота-боболаримиз яшаб ўтган азалий ва муқаддас макондир. Бу замин - Шарқ ва Ғарбнинг, Шимол ва Жанубнинг, қадим ўтмиш ва буюк келажакнинг туташган жойи, Марказий Осиёнинг юраги, инсоният тафаккури, фан ва маданиятининг энг кўҳна ўчоқларидан биридир. Бу тупроқда жаҳонни ҳайратга солган цивилизациянинг илдизлари вужудга келган, инсоният тарихининг энг қадимги даврларига мансуб диний ва фалсафий анъаналар шаклланган[1]. Қадимги юнон файласуфи Гераклит бу юртни «фалсафий тафаккур бешиги», деб бежиз таърифламаган. Шуни таъкидлаш жоизки, бизнинг цивилизациямиз ўзига хос бағрикенглик тафаккур услубига таянади.

Ўрта Осиё ўзининг гўзал иқлими, табиий ресурсларга эгаллиги, улкан бозор салоҳияти, Шарқ ва Ғарбни боғлаган транзит йўл имкониятига эгаллиги билан ҳар доим бу ҳудудга хорижликларнинг қизиқишини ортишига сабаб бўлган[19]. Шунингдек, Қадимдан дунёнинг йирик давлатлари томонидан ўз манфаатлари туташган геополитик ва геостратегик қулай минтақа бўлиб, айниқса, Ўзбекистон ҳудудларига бу борада алоҳида эътибор билан қаралган[2].

Қарийб уч минг йиллик давлатчилик тарихига эга ўзбек халқи маданияти ва илм-фани ривожига ҳамда ўзига хос цивилизация яратишига таъсир этган турли маданиятларни тарихий хронологик нуқтаи назардан таҳлил этсак. Юқорида таъкидлаганимиздек, ўз манфаатларини ўйлаб келган савдогар, элчи ва олимлар минтақа маданияти билан яқинроқ танишганлар, Бухоро, Самарқанд сингари қадим шаҳарларидаги мадрасларда билим олганлар ва ўз навбатида маҳаллий аҳоли ананалари, урф - одатларини ўрганишга ҳаракат қилганлар. Шу билан бирга ўзлари билан айрим одатларни, илмий билимларни олиб кетганлар. Шу тариқа ўзаро алоқаларда маданий қоришиқлик – синкретизм юзага келган.

Ўрта Осиё ҳудудларига ўтган давр мобайнида бир нечта йирик цивилизациялар кириб келиб, маҳаллий аҳоли маданиятига кучли таъсир этган, баъзи ҳолларда эса маҳаллий маданият доминантлик қилиб ҳориж маданиятини ўз таркибига сингдириб юборган[3]. Тарихий тадқиқотларга асосланиб, юз берган бундай маданий таъсирларни қуйидаги давр-гуруҳларга ажратиш мумкин.

Миллоддан аввалги VI-IV асрлар, яъни Эрон Аҳамонийлари даври маданияти[4].

Миллоддан аввалги IV-II асрларда давом этган Эллинизм даври маданияти[20].

Рим- Кушон – Хитой – Ҳиндистон маданияти[21].

Турк ҳоқонлиги ва Византия маданияти

Ислом маданияти.

Булардан биринчиси, ўз даврининг йирик империяси бўлган Аҳамонийлар давлати (мил.авв. 559-330 йиллар) жуда катта ҳудудларни, жумладан, Кичик Осиё, Олд Осиё, Юнонистон, Миср, Ўрта Осиё (Ўзбекистон) ҳудудларини бирлаштирган эди. Икки аср давомида ҳукм сурган ушбу давлат таркибидаги халқлар қуйидаги соҳаларада ўзаро ҳамкорлик алоқаларини ўрнатиб, кўплаб соҳаларада ютуқларни ҳам қўлга киритганлар. Жумладан.

Шаҳарсозликнинг ривожланиши.

Зардуштийлик - давлат дини мақомини олиб, эътиқод қилувчилар сонининг ортиши[6].

Осиё, Европа, Африка халқлари илк бор ўзаро маданий алоқаларга киришиб, илм-фан ва санъат соҳаларида ҳамкорликни йўлга қўйганлиги.

Бу империя таркибидаги барча халқлар тенг кўрилиб, уларнинг маданиятларига ҳурмат билан қаралгани, шунингдек, ҳамма учун умумдавлат ягона Оромий ёзуви ва семит тили давлат тили даражасига кўтарилганлиги.

Аҳамонийларнинг ўз таъсири остидаги мамлакатларга, уларнинг аҳолисига нисбатан олиб борган шу йўсундаги муносабат ўз ўрнида турли маданиятга эга халқларни бир-бирларини тушунишларига имкон берган[7].

Ўрта Осиё ҳудудлари ижтимоий-иқтисодий ва илм-фан маданияти тараққиётига иккинчи, яъни, Эллинизм маданиятининг таъсири жуда катта бўлиб, ҳатто ҳозирги даврда ҳам бу борада

Ўзбекистонда олиб борилаётган ушбу масалага бағишланган тадқиқотлар шундан дарак беради[8]. Ушбу даврни ўзига ҳос ривожланиш ҳолатини қуйидагилар мисолида кўриш мумкин.

Юнонистон, Кичик Осиё, Олд Осиё, Ўрта Осиё, Ҳиндистон, Эрон, Миср ҳудудлари ягона марказлашган давлат таркибида бўлди.

Ўрта Осиё халқлари учун кўҳна Ғарб, яъни Юнон илм-фани ютуқлари, жумладан, Суқрот, Платон, Аристотель, Гераклит, Архимед, Демокрит, Герадот, Фукидид каби файласуф-мутафаккирларининг асарлари билан танишиш имконияти пайдо бўлди.

Қадим Шарқ халқлари тарихидан ҳикоя қилувчи илк ёзма манба, Ўрта Осиёликлар учун муқаддас ҳисобланган фалсафий-тарихий асар - "Авесто" билан юнонлар илк бор ҳозирги Ўзбекистон ҳудудларида танишиб, ундаги минтақа тарихига, қонунчиликка ва жамият фаровонлигига хизмат қилувчи эзгу ғоялар уларни ҳайратга солди[9].

Ўрта Осиё ҳудудларида юнон меъморий услубидаги бир нечта шаҳарлар барпо этилди.

Юнон тарихчилари - Страбон, Полиен ва Арриан асарларида Ўрта Осиё, жумладан, Ўзбекистоннинг антик давр тарихига тегишли муҳим маълумотлар ёзиб қолдирилган бўлиб, улар бизга ўша давр тарихини ўрганишда муҳим манба бўлиб хизмат қилмоқда.

Қадимги Рим ва Византия билан кўҳна Ўзбекистон ўртасидаги ҳамкорликнинг тарихий илдизлари узоқ антик даврга бориб тақалади. Рим императори Андриан (милодий II аср) даврида сарой аёллари Буюк ипак йўли орқали келтирилган Мароқанд шойисидан тайёрланган кийим кийганлиги ҳақидаги маълумотлар манбаларда келтирилган. Чунки ўша даврда Самарқанд шойи ва гиламлари ўзининг жозибаси билан бутун дунёни ҳайратга солган эди. Демак, Рим билан тарихий алоқалар ҳақиқатдан қарийб икки минг йилдан ортиқ вақтдан буён ривожланиб келмоқда[10]. Айниқса, икки томонлама алоқалар ривожидан Кушон салтанати (милоддан аввалги I ва милодий III аср охири) даври алоҳида аҳамиятга эга[11]. Икки давлат ўртасида элчиликлар алмашилганлиги ўзаро муносабатлар қанчалик ривожланганлигидан дарак беради[12]. Кушон маданиятининг намуналари ҳозирги Ҳиндистон, Покистон, Афғонистон, Ўзбекистон ҳудудларидан топиб ўрганилган. Сурхондарё ҳудудларидан топилган шахмат доналари ва будда хайкаллари намуналари бевосита ҳинд маданияти таъсири Ўзбекистон ҳудудларигача етиб келганлигидан далолат

бермоқда[13].

Ўзаро маданий алоқалар ривожда Хитойни ҳам алоҳида таъкидлаш ўринли. Ўзбекистон ва Хитой ўртасидаги ҳамкорлик алоқаларининг илдизлари ҳам узоқ тарихга бориб тақалади. Бу эса айниқса, эрамиздан аввалги II асрда, яни “Буюк ипак йўли”ни очилиши билан янада ривожлана бошлади[14]. Ўрта Осиё худудларида Хитойнинг ипаги, чойи ва қоғозига эҳтиёж катта бўлган. Ўз навбатида Ўзбекистон, яъни, Фарғона худудларидан Самовий дулдул отлар, анор, беда каби хўжалик учун зарур маҳсулотлар Хитойга олиб кетилган. Ўрта Осиё ва Хитой ўртасидаги савдо-иқтисодий, илмий ва маданий алоқалар ўрта асрларда ҳам ривожланган. Бу ҳақидаги қимматли маълумотлар Хитой манбаларида кўпроқ учрайди.

Хитой манбалари орасида Сима Сяннинг “Ши Сзи” яни “Тарихий эсдаликлар” асари ниҳоятда муҳим тарихий манбалардан бири бўлиб, унда Ўзбекистон тарихи, хусусан 123-бобида эса Фарғона ва унинг қадимий халқи ҳаёти ҳақидаги қимматли маълумотлар учрайди[15].

Хитойлик яна бир тарихчи Бан Гунинг “Сян Хан Шу” яъни “Аввалги Хан сулоласи тарихи” асарида Марказий Осиё халқлари тарихига тегишли қимматли маълумотлар сақланган. “Сян Хан шу” асарининг 95 – бобида Ўзбекистон худудидаги қадимий халқлар, жумладан, қанғли, юечжи ва усунлар ҳаёти ҳақидаги қайдларни учратиш мумкин.

Хитойлик тарихчи Фан Хуанинг “Хоу Хан Шу” яъни, “Кейинги Хан сулоласи тарихи” асарининг 130- бобида Ўзбекистон тарихи, маданияти ҳақидаги маълумотлар айниқса эътиборлидир.

Тан сулоласи (618-907 йиллар) даврида яшаган тарихчи Ли Юан Шоунинг “Бей Шу”, яъни, “Шимолий сулолар тарихи” асарида эса қадимги Ўзбекистон, хусусан Хоразм халқи, маданияти тарихи кенг тасвирланган.

Ўзбекистон ва Хитой ўртасидаги алоқалар шу тариқа изчил равишда ривожланиб, доимо бир-бирларини маданиятларини бойитиб келган.

Айниқса, Темур ва Темурийлар даврида ҳориж билан ҳам элчилик муносабатлари юқори даражада ривож топган. Кейинчалик, хонликлар даврида ҳам бундай ташқи алоқалар маълум даражада ривожланганлигини манбалар тасиқлайди.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, қайд этиш мумкинки Ўрта Осиё

маданиятига сезиларли таъсир қилган омил бу VIII асрда бу ерга кириб келган Ислом Цивилизациясидир. Унинг Ўрта Осиё халқлари маданияти ва илм-фани ривожига қўшган ҳиссасини қуйидагилар билан изоҳлаш мумкин.

Ўрта Осиё халқларини узоқ минг йиллик маънавий мероси ва маданиятида акс этган эзгу ғояларни ислом дини инкор этмади, балки қабул қилди. Бу эса кейинчалик ўзига ҳос ўзбек маданиятининг шаклланишида муҳим рол ўйнади.

бир нечта динга эътиқод қилиб келаётган халқ ягона мукамалдин исломни қабул қилиб, унинг учун мафкуравий жиҳатдан ягона бўлиб бирлашиш имконияти яратилди. Бу эса ўз навбатида инсонлар ўртасидаги урф-одат ва анъанлардаги умумий дунёқарашни шакллантириб, ўз навбатида давлатни сиёсий бирлигига ҳам муносиб ҳисса бўлди.

Минтақада ягона марказлашган давлат - Сомонийлар давлатини ташкил топиши ва ривожланишида муҳим омил бўлди. Бу марказлашув мамлакатни ижтимоий-сиёсий, савдо-иқтисодий ва маданий жиҳатдан ривожланишига имконият яратди.

ягона ёзув, ягона дин, ягона таълим тизими қисқа даврда ўзининг самарасини бериб, Шарқ уйғониши, яъни Ренессансига асос бўлиб хизмат қилди.

деярли унутиб юборилган қадимги юнон-рим маданиятига тегишли манбалар Ўрта Осиёлик алломалар томонидан қайта ўрганилиб, уларга шарҳлар ёзилди. Қисқа даврда амалга оширилган мукамал таржималар бутун Шарқ, кейинчалик бутун дунё халқларига қадимги Антик цивилизация билан танишиш имкониятини берди.

Ғарб маданиятидан бир неча аср аввалроқ юзага келиб, таъкидлаш лозим бўлса, Ғарб уйғониш даври мутафаккирлари ибрат олган, ўрганган, кўҳна Шарқ маданияти ўзида жуда катта илмий- адабий меросни жамлаганки, бу эса тадрижий равишда ҳозирги даврда ҳам янгидан - янги илмий тадқиқотларга манба бўлиб хизмат қилаёпти ва бу борада ҳар икки томондан умидли истиқбол йўллари очилмоқда.

Бу даврда Шарқ уйғониш даврининг дунё эътирофидагитаниқли намоёндалари: Мусо Хоразмий, Имом Бухорий, Ҳаким Термизий, Абу Наср Форобий, Аҳмад Фарғоний, Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино, Имом Мотрудий, Махмуд Замахшарий, Бурхониддин Марғиноний, Баховиддин Нақшбандий, Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад

Бобур, Мирзо Улуғбеклар яшаб, ижод қилдилар[16].

IX-XII асрларда Ўрта Осиёда яшаб этган буюк алломаларимиздан Мусо Ал-Хоразмий (783-850 йиллар)нинг “Ҳинд ҳисоби ҳақида”, “Яҳудийларнинг тақвими ва байрамларини аниқлаш ҳақида рисола” асарлари, “Шарқ Аристотели” номи билан машҳур Абу Наср Форобий (873-950 йиллар)нинг “Арастунинг “Метафизика” асарига шарҳ”и ҳамда ҳозирга қадар дунёнинг кўплаб сиёсатчилари учун ноёб қўлланма бўлиб келаётган “Фозил одамлар шаҳри” сингари асарлари муҳим тарихий манбалар сифатида бунга яққол мисол бўла олади. Шунингдек, ҳозирда ҳам ҳинд халқи миннатдорлик билан қайд этганидай: “бизнинг кўҳна ҳинд тарихини Абу Райҳон Беруний (973-1048 йиллар) ўзининг “Ҳиндистон” асарини ёзиб бериш орқали, бизга етказди”, - дея эътироф этилишининг ўзи ҳам бизга юксак ғурур бағишлайди[17].

Ушбу мутафаккирларнинг асарлари ўз давридаёқ Европа тилларига таржима қилиниб, олий ўқув юртларида дарслик, қўлланама сифатида узоқ вақт фойдаланиб келинди. Улар ўзларининг сермахсул ижодлари билан Ўрта Осиё довуғини бутун дунёга ёйдилар ва шу орқали жаҳон илм-фани тараққиётига улкан ҳисса қўшиб, Ўрта Осиё ренессансининг барқ уришида салмоқли ўринни эгалладилар. Минтақада юзага келган бундай тарихий-маданий жараён кейинчалик Европада XIV-XVII асрларда шаклланган Ғарб ренессансига муҳим замин бўлиб хизмат қилди.

Шу ўринда табиий равишда савол туғилади-ки, ўша таҳликали, ижтимоий-сиёсий жиҳатдан мураккаб даврларда аждоқларимиз қандай қилиб илм - фанда бундай юқори натижаларга эришдилар? Масалан, кузатадиган бўлсак, ўз давридаёқ Абу Райҳон Беруний қомусий олим сифатида машҳури замон бўлганлигига, тиббиёт фанининг отаси Абу Али ибн Сино (980-1037 йиллар) эса 13 та муҳим фан соҳаларида, айниқса тиббиётда мукамал ижод қилганлигига амин бўламиз. Улар бир қанча ҳорижий тилларни қандай қилиб ўзлаштирганлар? Зеро, тарихий манбаларда Абу Наср Фаробийни 70 дан ортиқ тилларни билганлиги ҳақидаги қайдлар бизга маълум. Улар аналитикага, яъни қўйилаётган масалага таҳлилий ёндашув асосида атрофлича баҳо бериш даражасига қандай қилиб эришганлар? Ва яна, энг муҳими, улар бир нечта фанларни қай тарзда мукамал ўзлаштирганлар? Чунки шу туфайли ҳам уларнинг кўпчилиги қомусий билим соҳиблари дея эътироф этилганлар.

Масалан, манбаларда қайд этилишича, Абу Наср Форобий юнон

ва рим манбаларини мукаммал ўрганиб, уларни шарҳлашда унга тенг келадигани бўлмаган. Ҳатто тиббиёт илмининг султони Абу Али ибн Сино ҳам Аристотелнинг “Метафизика” асарини ўқиб, унинг туб маъносини тушунишда қийналиб юрган вақтларда Форобийнинг шу асарга бағишлаб ёзган шарҳларини топиб ўқибгина, асар маъносини англаб етган. Абу Райҳон Беруний эса узоқ вақт Ғазнавийлар (962-1186 йиллар)нинг Ҳиндистондаги вакили сифатида фаолият юритган даврда ҳиндларнинг ўлик тилга айланиб кетган қадимий тили - Санскритни ўрганишга эришиб, шу тилда ёзилган манбаларни ўрганишга ва кейинчалик жаҳонга машҳур “Ҳиндистон” асарини яратишга муваффақ бўлган.

Қолаверса, жаҳон ҳамжамиятида ўзининг ютуқ ва муваффақиятлари билан муносиб ўрин эгаллаб, айниқса, таълим соҳасида эришган ютуқлари эътироф этилаётган ватанимиз - Ўзбекистонга ва унинг маданиятига қизиқиш кундан-кунга ортиб бормоқда. Бунинг исботини кўплаб хорижий мамлакатларда ўзбек тилини ўрганишга эътиборни ортаётганида, Ўзбекистон маданияти кунлари доирасида мунтазам ўтказилаётган халқаро тадбирлар орқали ҳам кўриш мумкин[18].

ХУЛОСА

Буларнинг барчаси аجدодларимиз билан янада кўпроқ фахрланиш учун асос бўлиб хизмат қилади ва шу билан бирга барчамизга, айниқса педагогларга катта маъсулият юклайди. Биз аجدодларимизнинг буюк меросини батафсил ўрганишимиз ва уни ёш авлодга етказишимиз, янги авлодни Шарқ мутафаккирларининг тарихий меросини ўрганиш иштиёқманди сифатида тарбиялашимиз зарур.

Шарқ ва Ғарб халқлари ўртасидаги маданий алоқалар қарийб икки минг йилдирки, ривожланиб келмоқда. Бу эса ўз навбатида минтақа халқларининг эришилган бой маданий мерослардан доимий равишда баҳраманд бўлишларига тарихий замин бўлиб хизмат қилади. Қолаверса, юқорида келтирилган барча фикр ва далиллар халқаро ҳамкорлик алоқалари ҳамма вақт ва ҳамма даврларда зарурий эҳтиёж бўлиб, давлатларнинг барқарор ривожланишининг беқиёс омили бўлиб хизмат қилган.

АДАБИЁТЛАР РЎЙҲАТИ

2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши “Халқ билан мулоқот ва инсон манфаатлари йили”да амалга оширишга оид Давлат дастурини ўрганиш бўйича // илмий услубий рисола. Т.: “Маънавият”, 2017. – Б. 368

- Мамадалиев Р. Дунё мамлакатлари. – Тошкент. “Муҳаррир” нашриёти. 2012. – Б. 155.
- Э. Ртвеладзе ва бошқалар. Қадимги Ўзбекистон цивилизацияси. Тошкент. Адолат. 2001. – Б. 48.
- Э.Ртвеладзе ва бошқалар. Қадимги Ўзбекистон цивилизацияси. Тошкент. Адолат. 2001. – б. 48.
- Ўша манба. – б. 49.
- Авесто тарихий – адабий ёдгорлик. / А. Маҳкам таржимаси. – Тошкент. Гофур Ғулом номидаги нашриёт – матбаа ижодий уйи, 2015, - Б.6.
- Worlds Together, Worlds Apart. W.W. Norton & COMPANY. New York. London. 2011, p. 137.
- Крушкел Ю.С. Қадимги дунё тарихи. Ўқитувчи. Тошкент. 1975. – Б. 6-15.
- “Авесто” тарихий – адабий ёдгорлик. / А. Маҳкам таржимаси. – Тошкент. Гофур Ғулом номидаги нашриёт – матбаа ижодий уйи, 2015.
- ЦГА. РУз., ф.М-2., д.172, л.13.
- Уроков Д.Ж. Жаҳон цивилизациялари тарихи. –Т., ТДПУ. 2018. – Б.118-120.
- История Узбекистана. в 4 томах Ташкент “Фан”, том.1.1967, - с.168.
- Бобобеков Ҳ. Ўзбекистон тарихи. Тошкент. Шарқ- нашриёт матбаа концерни. 2000. - Б. 22-23.
- Кирғизбоев А. Ўзбекистон Республикасининг Осиё мамлакатлари билан халқаро ҳамкорлиги. – Тошкент: “Фан”, 2004. – Б. 12.
- Мадраимов А. Манбашунослик. Т. Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти – 2008. –Б.118-140.
- Шамсуддинов Р., Каримов Ш. Ватан тарихи. К.1. – Тошкент.: “Шарқ”, 2010. – Б. 223 – 278.
- Мухаммаджонов А. Ўзбекистон тарихи. Дарслик. Шарқ нашриёт – матбаа акциянерлик компанияси. Тошкент. 2009. –Б.71-77.
- “Лисон ут – тайр” поляк тилида // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. - 2014. - 21 ноябрь.
- Тойнби А.Ж. Постижение истории. – М., 1991.,
- Сарокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество. – М., 1992.
- Шпенглер О. Закат Европы. – М., 1993.
- Sharipov, Shavkat and Rakhmonova, Gulrukh (2021) “Successive Development of the Creative Person in the Continuous Education,” *Mental Enlightenment Scientific-Methodological Journal*: Vol. 2021 : Iss. 4 , Article 1. Available at: <https://uzjournals.edu.uz/tziuj/vol2021/iss4/1>
- Sharipov, Sh. (2020). Professional training development as a main aspect of pupil’s creative abilities development. *JSPI Scientific Publications Archive*.
- Sharipov, Sh. (2020). Creative Activity as a Factor in Developing Future Specialists’ professionalism. *JSPI Scientific Publications Archive*.
- Sharipov, Sh. (2020). Inventive Creativity as a Factor of Forming Professionalism of Future Specialists. *JSPI Scientific Publications Archive*.
- Shavkat S. Sharipov, (2022). “The Continuity of the Process of Developing Creative Individuals in the System of Uninterrupted Education” *International Journal of Special Education* <http://internationaljournalofspecialeducation.com> ISSN 0827-3383, Vol. 37 No. 2 (2022): Volume 37 Number 2 Year 2022

**ЎЗБЕКИСТОНДА БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБИ МИЛЛИЙ
СТАНДАРТЛАРИНИ ХАЛҚАРО СТАНДАРТЛАРГА
МУВОФИҚЛАШТИРИШ
(Номоддий активлар мисолида)**

Ризаев Нурбек КАДИРОВИЧ

*иқтисодиёт фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон Республикаси Банк-
молия академияси*

Каримов Ақром АББАСОВИЧ

иқтисодиёт фанлари доктори, профессор, Тошкент молия институти

Аннотация

Глобаллашув жараёнида Ўзбекистонда бухгалтерия ҳисоби миллий стандартларини (БҲМС)ни, жумладан номоддий активлар билан боғлиқ стандартни молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига (МҲХС) мувофиқлаштиришда юзага келган муаммолар ва уларнинг ечимига қаратилган фикралар билдириб ўтилган. Бунда номоддий активларни тан олиш, баланс қийматини баҳолаш, амортизацияни ҳисоблаш усули, қайта баҳолаш модели, номоддий активлар ҳақидаги маълумотларни молиявий ҳисоботларда очиқ бериш тартибини халқаро стандарт (Номоддий активлар 38-сон БҲХС) қоидаларга мувофиқлаштириш ҳамда номоддий активларни қайта баҳолаш модели бўйича уларни бшланғич, амортизация, узоқ муддатли ва жами активларга нисбатан таъсирини баҳолаш бўйича тавсиялар шакллантирилган.

Калит сўзлар: актив, баланс қиймат, номоддий актив, тадқиқот, тажриба–конструкторлик, қадрсизланиш, молиявий ҳисобот, қайта баҳолаш, фойдали хизмат муддати, ҳаққоний қийма, корреляция, регрессия, таҳлил

**ADJUSTING NATIONAL ACCOUNTING STANDARDS IN UZBEKISTAN
IN COMPLIANCE WITH INTERNATIONAL STANDARDS**

ABSTRACT

This article is devoted to the consideration of the problems that have arisen in the process of rapid globalization in the process of adjusting

national accounting standards (NAS), including the standard related to intangible assets, in compliance with the international financial reporting standards (IFRS), as well as the proposals aimed at their solution. It is due to the fact because in reliance upon paragraph 3 of the Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan №PR-4611 of 2020, the primary objective is to improve the national accounting standards in our republic in accordance with the international financial reporting standards. The article is aimed at ensuring the implementation of this priority task. Furthermore, the article discusses criteria for recognition of intangible assets, assessment of their balance sheet value, initial value, amortization value and residual value in the balance sheet, method of calculating depreciation, including straight-line, production and accelerated methods, revaluation model of intangible assets based on international standard requirements, adjusting the procedure for writing off intangible assets and organizing their inventory, disclosing information about intangible assets in financial reporting in compliance with the international standard (IFRS 38 "Intangible Assets"). In addition, the article presents literature review on the revaluation model of intangible assets used to assess their impact in relation to initial value, amortization, long-term assets and total assets, the methodology applied, as well as scientifically grounded proposals and recommendations based on the research results.

Keywords: Asset, Balance Sheet Value, Intangible Asset, Research And Development, Devaluation, Financial Statement, Revaluation, Useful Life, Fair Value, Correlation, Regression, Analysis

КИРИШ

Жаҳонда глобаллашув жараёни янги билимлар ва технологиялар асосида номоддий активларни яратиш, улардан мақсадли ва самарали фойдаланишга алоҳида эътибор қаратилишини талаб этмоқда. Бугунги кунда номоддий активлар бозорининг ўсиш суръатлари йилига 10 фоиздан юқоридир (Хитойда - 23 фоиз, АҚШ ва Россияда - 5 фоиз ва Франция - 2 фоизни ташкил этади). Масалан, номоддий активлар асосини ташкил этувчи қарийиб 1 миллиардан зиёд патентланган объектларнинг муомаллага чиқарилиши натижасида, номоддий активларни самарали бошқариш бўйича рақамли платформа ва хизматлар жорий этилди. Статистик маълумотларга кўра, иқтисодиёти ривожланган мамлакатлар компанияларининг умумий активлари 90,0 трлн. АҚШ долл.дан ортиқ бўлиб, ундан 47,8 трлн. долл (52,6 фоиз) моддий кўринишдаги активлар ва 42,2 трлн. долл (47,4 фоиз) интеллектуал мулк объектлари ҳиссасига тўғри келади. Шу боис, барча мамлакатларда

яратилаётган номоддий активларни баҳолаш, ҳисобини ташкил этиш, уларга амортизация ҳисоблаш ва молиявий ҳисоботларда ахборотларни ёритиб беришда халқаро ҳисоб амалиётида қўлланилаётган тажрибалардан миллий иқтисодиётда самарали фойдаланиш долзарбдир.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 24 февралдаги 4611-сон “Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига ўтиш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарорига асосан 2021 йил 1 январдан бошлаб, акциядорлик жамиятлари, тижорат банклари, суғурта ташкилотлари ва йирик солиқ тўловчилар тоифасига киритилган корхоналар МҲХС асосида бухгалтерия ҳисоби юритилишини ташкил этади ва 2021 йил якунлари бўйича молиявий ҳисоботни МҲХС асосида тайёрлаш белгиланди. Мазкур қарорда хорижнинг илғор халқаро тажрибани ҳисобга олган ҳолда молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларини ва мазкур соҳада кадрлар тайёрлашнинг замонавий усулларини босқичма-босқич жорий этиш бўйича “Йўл харитаси”га асосан, Бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартларини МҲХСга уйғунлаштиришни ҳисобга олган ҳолда уларни такомиллаштиришни талаб этади. Бунинг учун қуйидаги муҳим вазифалар белгилаб олинди, жумладан:

биринчи, Халқаро экспертларни жалб қилган ҳолда бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартлари ва МҲХС ўртасидаги муҳим фарқланишлар бўйича кенг қамровли ахборотлар тайёрлаш;

иккинчи, Бухгалтерия ҳисобининг янги миллий стандартларини ишлаб чиқиш ва амалдаги миллий стандартларга ўзгартишлар киритиш.

Демак, МҲХС талаблари асосида амалдаги бухгалтерия ҳисоби миллий стандартларига ўзгартиришлар киритиш ёки янги стандартларни ишлаб чиқиш энг долзарб масалалардан бирига айланди. Натижада, “Йўл харитаси”га (ПҚ-4611 қарорда белгиланган) асосан, Молия вазирлиги билан ҳамкорликда амалдаги иккита, стандартларини 38-сон БҲМС “Номоддий активлар” номли халқаро стандартларга мувофиқлаштириш амалга оширилмоқда [2]. Шу ўринда амалдаги БҲМСга ўзгартириш киритишга ёки уни янгилашга нима сабаб бўлди, бунга зарурат бормиди? деган савол туғилиши табиий. Ушбу саволга қуйидаги қисқача жавоб бериш мумкин, яъни номоддий активлар билан тажриба-конструкторлик ишлаб чиқишни ҳисобга олиш тартиб қоидалари (тамоийллари) халқарода битта стандартда (38-сон БҲХС) мужассамлашган.

Бизнинг амалиётда эса бу иккита стандартда ўз ифодасини топган (7-сон БҲМС ва 11-сон БҲМС). Натижада, иккала стандартларни умумлаштириб, уларда келтирилган тушунчалар, атамалар ва методикани халқаро стандартга мослаштириш ҳамда ягона миллий стандартни жорий этиш зарурияти пайдо бўлмоқда. Ушбу мақолада асосан номоддий активларни қайта баҳолаш тартибини халқаро стандартларга мувофиқлаштириш, муаммо ва ечимлар хусусида фикрлар бериб ўтилади.

АДАБИЁТЛАР ШАРҲИ

Номоддий активлар тушунчаси ва уларни бухгалтерия ҳисобини юритиш ҳамда улар ҳақидаги ахборотларни молиявий ҳисоботларда очиб берилиши юзасидан иқтисодчи олимлар ва мутахассислар томонидан келтирилган айрим фикр-мулохазаларга тўхталиб ўтилади.

Томас П.Карлин: номоддий активларни баланснинг энг тушунарсиз ва сифат жиҳатдан яхши бўлмаган моддаси сифатида таъриф беради. Номоддий активларни баҳоланиши муҳим аҳамиятга эга эканлиги таъкидлайди [3]. Бизнинг фикримизча номоддий активлар агарундан самарали фойдаланиш имкониятига эга бўлинганда эди, бу баланс активларининг энг даромадли бўлган моддасига айланиши, ҳаттоки, корхонанинг бутун фаолияти, гўёки эътиборсиз бўлиб кўринган биргина патент ёки товар белгисига боғлиқ бўлиб қолиши мумкин бўлади.

К.Свэйби: ўз моделида компания номоддий активларини уч гуруҳга ажратади: ташқи тузилма (савдо маркаси, корхона имижиси ва маҳсулот тан олинганлиги), ходимлар компетентцияси (маълумоти, фикрий билими, иш тажрибаси ва қобилиятлари), ички тузилма (патент, муаллифлик ҳуқуқи, бошқарув тизимлари, маълумотлар базаси ва илмий ишланмалар) [4]. Б.Леонтьев: номоддий активларни интеллектуал капитал таркибига киритади ва унга қўшимча қилиб, корхонада мавжуд бўлган барча активлар қиймати, интеллектуал янгиликлар, билимлар, қобилиятлар, жамланган билимлар базасидан иборатлигини кўрсатиб беради [5]. Л.Донцова: номоддий активларни асосан иқтисодий таҳлил нуқтаи назардан корхонанинг амортизацияланувчи мулки сифатида баҳолайди ва уларнинг таркиби турли илмий ишланмалар, компьютер дастурлари, патент, муаллифлик ҳуқуқлари, кинофильмлар, товар белгилари ва ҳизмат кўрсатиш белгиларига мутлақ ҳуқуқлардан иборат деб ҳисоблайди [6]. Шунингдек, номоддий активларнинг иқтисодий фойдаси (даромад)ни аниқлашда тушумга ёки корхона

харажатларини камайтиришга эътиборни қаратиш муҳим эканлигини асослаб беради ва уларни корхонанинг узоқ муддатли активлари сифатида баҳолаш учун таҳлил услубиётига қаратади. И.Иванов: номоддий активларни яратувчи шахснинг интеллектуал фаолият натижаларига бўлган мутлоқ ҳуқуқи сифатида қарайди ва уни таркибини товар белгиси, фирма номи, товар чиқарилган жой номи, ҳизмат кўрсатиш белгисидан иборатлигини такдилаб ўтади. У ўз фикрларини умумлаштирган ҳолда, интеллектуал мулк бу номоддий активларнинг бир қисми деб баҳолайди [7]. И.Покровский: номоддий активлардан фойдаланиш, жумладан, ҳар бир инсон интеллектуал мулк эгасининг (муаллиф) эришган ютуқлари ва техник ихтироларини амалга ошириш мақсадида унинг розилигисиз асарларини нашр қилиши ва такрорлаши мумкин” [8]. Л.Лытнева: номоддий активларни куйидаги гуруҳларга ажратишни таклиф этади: саноат мулки объектлари, муаллифлик ҳуқуқи объектлари ва товарларни индивидуаллаштириш воситалари [9]. Ушбу гуруҳлаш деярли халқаро амалиётга яқин бўлиб, асосан компанияларда фойдаланилаётган интеллектуал мулк объектларига мувофиқ гуруҳлаштирилади.

Р.Дусмуратов: номоддий активларни моҳиятига кўра, жисмоний шаклга эга бўлмаган, лекин корхона фаолиятида унинг бошқа активлари қаторида қатнашиб даромад келтирувчи маблағларга киритади. Номоддий активлар тушунчасини халқаро миқёсда ҳам мураккаб ва ҳилма-ҳил тушинча эканлиги ва уларни ҳисобга олишда ягона стандартлар йўқлиги, натижада принципиал келишмовчиликлар давом этиб келаётганлигини алоҳида эътироф этади [10]. И.Очилов: Номоддий активлар - бу хўжалик фаолиятида узоқ вақт мобайнида фойдаланиш учун мўлжалланган моддий хусусиятга эга бўлмаган мол-мулк объектларидир” [11].

А.Сотиволдиев: номоддий активларни сезиб бўлайдиган корхонанинг активлари сифатида таърифлайди [12]. Р.Рахимбекова: номоддий активлар жисмоний кўринишга эга бўлмаган ва келгусида даромад келтирувчи активлардир [13]. Б.Исроилов: номоддий активларни мол-мулк солиғи объектларини туркумлашда кўчар мулк таркибига киритади. Унинг фикрига кўра, бозор муносабатлари шароитида инсоннинг интеллектуал меҳнати натижаси, яъни номоддий нематлар ҳам мулк сифатида тан олинади [14]. Ф.Ғуломова: Номоддий активларга абийи-моддий кўринишга эга бўлмаган ва кўшимча даромад келтириш имкониятини яратувчи объектлар киради” [15]. И.Исманов: номоддий активлар объектларни тан олиш ва бухгалтерия

ҳисобида акс эттиришнинг айрим хусусиятлари Моливий ҳисоботнинг халқаро стандартларига трансформация қилиш масалалари кўриб чиқилган [16]. Ш.Илхамов: номоддий активлар қийматини меҳнат ҳақи миқдорининг энг кам даражаси билан боғлаб хизмат даври бир йилдан кўп бўлган патент, лицензия, ноу-хау, савдо маркалари, товар белгилари, саноат намуналари, дастурий таъминот, ердан ва табиий ресурслардан фойдаланиш ҳуқуқи, ташкилий харажатлар, франчайз, муаллифлик ҳуқуқлари ва бошқа активлар киритилиши лозимлигини кўрсатиб беради [17]. М.Пўлатов: Номоддий активларни асосий таркибий қисми бўлган интеллектуал мулк объектларни ўрганади ва у Э. Брукинг [18] модели бўйича корхонанинг интеллектуал капиталининг таркибий қисми эканлигини келтириб ўтади [19]. Ушбу моделга кўра:

Корхона интеллектуал капитали > интеллектуал мулк > патент, муаллифлик ҳуқуқи, товар белгиси, ноу-хау ва хизмат белгиси.

Моделдан кўриниб турибдики, интеллектуал мулк ўзининг объектлари бўйича интеллектуал капитал таркибига киради.

“Номоддий активлар” 38-сон БҲҲС: “Номоддий актив – бу моддий–ашёвий мазмунга эга бўлмаган идентификацияланадиган номонетар актив”. шунингдек, мазкур стандартда номоддий активга қўшимча қуйидаги тан олиш мезонлари билан боғлайди, яъни: актив бу шундай ресурс бўлиб, биринчидан, у олдинги ҳодисалар натижасида ташкилот томонидан назорат қилинади ва иккинчидан, эса ташкилотга ундан келгуси иқтисодий наф олиш имкониятини беради [20].

“Номоддий активлар 7-сон БҲМС: “Номоддий активлар - корхона томонидан узоқ муддат мобайнида ишлаб чиқариш, ишлар бажариш, хизматлар кўрсатиш ёки товарларни сотиш жараёнида фойдаланиш мақсадида ёхуд маъмурий ва бошқа функцияларни амалга ошириш учун ушлаб туриладиган, моддий-ашёвий мазмунга эга бўлмаган идентификацияланадиган мол-мулк объектларидир” [21].

“Номоддий активлар ҳисоби” (ПБУ 14/2007): “Номоддий активларга, масалан, фан, адабиёт ва сан’ат асарлари киради; электрон компьютерлар учун дастурлар; ихтиролар; фойдали моделлар; селекция ютуқлари; ишлаб чиқариш сирлари (ноу-хау); савдо белгилари ва хизмат кўрсатиш белгилари” киради [22].

Номоддий активлар ҳисобини ташкил этиш ва уни юритишга оид ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатлар таркибини хорижий давлатлар

миқийёсида таҳлил қиладиган бўлинса, ушбу давлатларда бир нечта меъёрий ҳужжатлар билан тартибга солинишини кўришимиз мумкин. Масалан, АҚШ бухгалтерия ҳисоби тизимида USGAAP талабларига мувофиқ FAS 142-3 “Номоддий активларнинг фойдали хизмат муддатини аниқлаш”, EITF 08-7 «Ҳимояланувчи номоддий активлар», 141R - сон “Бизнесни бирлаштириш” каби қоидалар ҳисоб стандартларини ишлаб чиқиш Бюроси томони (FASB)дан ишлаб чиқилган [23].

Юқорида билдириб ўтилган фикрларни умумлаштирган ҳолда номоддий активларнинг муҳим таркибий элементи бўлган интеллектуал мулк категорияси қуйидаги ёндошув билдирилди: “Номоддий актив (интеллектуал мулк) - бу инсоннинг ақлий қобилияти туфайли пайдо бўлган билимлар бўлиб, билимлар объект ёки активлар (маблағлар) сифатида ҳуқуқий жиҳатдан ҳимояланиши талаб этади” [24].

ТАДҚИҚОТ МЕДОЛОГИЯСИ

Мазкур илмий мақолада номоддий активлар қийматини қайта баҳолаш модели асосида уларнинг ортишини бошланғич, амортизация ва қолдиқ қийматларига нисбатан таъсирини баҳолаш мақсадида корреляция, яъни боғлиқлик - икки ёки ундан ортиқ тасодифий ўзгарувчиларнинг статистик муносабати (ўзгарувчилар) кенг қўлланилди. Бунда иккита асосий тасдифий ўзгарувчилар: номоддий активларнинг қайта баҳолаш қиймати ва уларнинг бошланғич ёки, амортизация ёки узоқ муддатли ёки жами активлар қиймати танлаб олинди. Ушбу таҳлилни амалга оширишда бухгалтерия балансида номоддий активларига эга бўлган энг йирик ўнта акциядорлик жамиятлари танлаб олинди.

Танлаб олинган объектларда номоддий активларни қайта баҳолаш бўйича корреляция коэффициентлари турли даражада ифодаланди, яъни ижобий ва салбий хулосаларни шаклланишига олиб келди. Таҳлилда номоддий активларнинг бошланғич ёки амортизация қийматларига уларнинг қайта баҳоланишини боғлиқлиги мавжудлиги ёки йўқлиги тахмин қилинди. Олиб борилган тадқиқотимизда номоддий активларнинг қайта баҳоланиши уларнинг бошланғич қийматига нисбатан корреляция коэффициенти: $r = 0.996$ га тенг бўлди. Бу омил ва натижа орасида ўта кучли ва тўғри боғланиш мавжудлиги ҳамда омилнинг натижага таъсири детерминация коэффициенти $r^2 = 0.992$ га тенг эканлигини кўрсатди (ижобий корреляция). Иккинчи ҳолатда эса, жами активларга қийматига нисбатан номоддий активларнинг

қайта баҳолангандан кейинги қиймати баҳоланганда, корреляция коэффициентини $r = 0.22$ га тенг бўлиб, омил ва натижа орасидаги боғлиқлик жуда ҳам суст кўрсаткичга эга, буни аҳамиятсиз яъни деярли йўқ деб баҳоласа ҳам бўлади. Сабаби, қайта баҳолаш кўрсаткичи бўйича омилнинг натижага таъсири 4,8 % ни ташкил этди (салбий корреляция).

Шунингдек, мақолада тасвирий статистика таҳлили натижалари ҳам олинди, бунда танлаб олинган объектлардаги маҳсулот сотишдан тушум ва узоқ муддатли активларнинг стандарт оғиши бошқа ўзгарувчиларга қараганда анча катта бўлган (бу танлаб олинган объектларнинг турли соҳада фаолият юритиши билан боғлиқ). Таҳлилда миинимум қийматларга кўра объектлар ўртасида энг кам ва энг кўп миқдорлар олинди. Ушбу ўзгарувчиларнинг ўзаро корреляциясини эмпирик таҳлилнинг муҳим қисми бўлиб, қуйидаги жадвалга ўзгарувчиларнинг ўзаро корреляцион матрицаси келтириб ўтилди. Номоддий активларни регрессион таҳлил қилишдан асосий кўзланган мақсад ҳам уларнинг бир сўмга ошиши маҳсулот сотишдан тушумни қанчага ошишини баҳолашдан иборат бўлиб, бунда энг кичик квадратлар усулида ҳисобланган 3 та модел келтириб ўтилди. Регрессион таҳлилнинг турли модел натижаларига кўра, номоддий активларнинг маҳсулот сотишдан тушумга ижобий таъсири эмпирик исботланди. Барча моделларнинг ўзига хос хусусиятларида номоддий активларнинг маҳсулот сотишдан тушумга таъсири ижобий ва юқори статистик аҳамиятга эга бўлганлиги аниқланди.

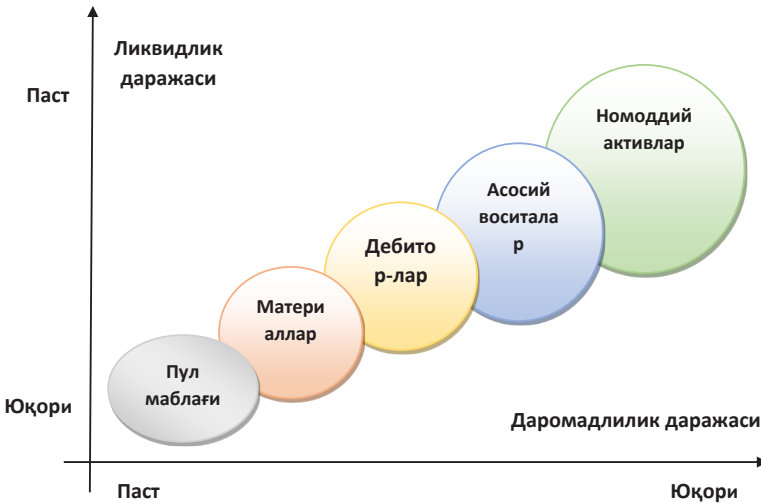
ТАҲЛИЛ ВА НАТИЖАЛАР

Молиявий ҳолат тўғрисидаги ҳисобот маълумотлари асосида номоддий активларни узоқ муддатли активлар ҳамда корхоналарнинг жами активларига нисбатан улуши қуйидаги таҳлилий маълумотлар асосида кўриб чиқилади. Номоддий активлар ҳолатини таҳлил қилиш учун маблағлари таркибида номоддий активлари мавжуд бўлган йирик солиқ тўловчи акциядорлик жамиятлари танлаб олинди. Номоддий активлари деярли кам улушга эга бўлган корхоналарга “O'ztransgaz” (йил бошига - 64375 млн. сўм, йил охирига - 64375 млн.сўм) ва “Navoiyazot” (йил бошига - 133220 млн. сўм, йил охирига-143478 млн.сўм) киритиш мумкин.

1-жадвал. Номоддий активларнинг узоқ муддатли активлар ва жами активларга нисбатан улушини баҳолаш [25]

Т/р	Акциядор-лик корхоналар	Номоддий активларни давр бошига		Номоддий активларни давр охирида		Узоқ муддатли активларга нисбатан улуши фарқи	Жами активларга нисбатан улуши фарқи
		узоқ муддатли активларга нисбатан, %	жами активларга нисбатан, %	узоқ муддатли активларга нисбатан, %	жами активларга нисбатан, %		
1.	“Maxam - Chirchiq”	0,03	0,01	0,008	0,003	-0,022	-0,011
2.	“O‘zbekiston metallurgiya kombinati”	0,12	0,04	0,10	0,03	-0,02	-0,01
3.	“O‘zbekiston temir yo‘llari”	0,009	0,006	0,009	0,006	0	0
4.	“Navoiyazot”	0,001	0,001	0,001	0,01	0	0,009
5.	“O‘zkimyo sanoat”	0,004	0,004	0,004	0,004	0	0
6.	“Olmaliq kon-metallurgiya kombinati”	0,22	0,14	0,16	0,12	-0,06	-0,02
7.	“O‘zdonmahsulot”	0,08	0,01	0,08	0,01	0	0
8.	“UzAuto Motors”	4,32	0,95	2,15	0,46	-2,17	-0,49
9.	“O‘ztransgaz”	0,019	0,0002	0,001	0,002	-0,018	0
10	“Kvarts”	0,046	0,019	0,04	0,009	-0,006	-0,01

Ушбу маълумотлардан кўриниб турибдики, танлаб олинган объектларда номоддий активларнинг улуши узоқ ва жами активларга нисбатан турли даражада. Энг яхши кўрсаткич “UzAuto Motors” га тегишли бўлиб, бу ҳисобот даври бошига нисбатан 4,32 % (!) ташкил этган. Буни иқтисодиёт тармоқлардаги корхоналар ичида рекорд даражада деб баҳолаш мумкин. Сабаби, номоддий активларнинг салмоғи нафақат республикамизда бақлки, жаҳон иқтисодиёти ривожланган мамлакатларда ҳам биз кутган даражада юқори эмас. Қуйида номоддий активларнинг корхона активларига нисбатан кам улушга эга бўлганлигини бир сабабини келтириб ўтамиз.

1-расм. Бошқа активларига нисбатан номоддий активларнинг даромадлилик даражасини таққослаш

Номоддий активлар корхона узоқ муддатли маблағлари таркибида энг кам ликвид хусусиятига эгадир (ёки умуман ликвид бўлмаслиги ҳам мумкин). Бошқа бир жиҳатдан номоддий активлар энг кўп даромад келтирувчи актив сифатида намоён бўлади.

Номоддий активлар ҳисобини юритишда қўлланилаётган молиявий ҳисоботнинг халқаро стандарти (БҲҲС 38) ҳамда бухгалтерия ҳисобининг миллий стандарти (БҲМС 7) ўртасида ўзаро боғлиқлик ва фарқли жиҳатлари мавжуд:

БҲҲС 38 нинг мақсади:	БҲМС 7 нинг мақсади:
<i>номоддий активлар учун бухгалтерия ҳисобининг ёндашувини белгилаб олишга қаратилади</i>	<i>корхоналарга тегишли бўлган номоддий активларнинг бухгалтерия ҳисоби ва молиявий ҳисоботда акс эттиришни услубиётини белгилаш</i>

Шунингдек, халқаро стандарт хўжалик субъектидан номоддий активни фақатгина белгиланган мезонларга жавоб берганидан тан олишни талаб этади ҳамда номоддий активларнинг баланс қийматини қандай баҳолашни белгилайди ва номоддий активлар тўғрисида муайян маълумотлар очиб берилишини талаб этади.

Ҳар икки стандартнинг мақсади деярли бир бирига яқин бўлиб, бухгалтерия ҳисобида ёндашув ёки услубиётини белгилаш асосида номоддий активлар ҳақида тўлиқ маълумотларни шакллантиришга қаратилади. 7-сон БҲМСнинг БҲҲС 38 дан

асосий фарқи номоддий активларни тан олишдан бошлаб уларни балансдан чиқарилгунга қадар бўлган жараёнлар тўлиқ қамраб олинганлигидир. Стандартларнинг муҳим жиҳатларидан бири бу стандарт қоидалари қайси ҳолатларда қўлланишидир, яъни амал қилиш соҳаси ёки фаолият доирасида қайси стандартларни қамраб олишидир.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, миллий стандарт (БҲМС 7)да келтирилган таъриф ва атамаларда ҳаққоний қиймат, номонетар актив, тадқиқот, тажриба-конструкторлик ишлаб чиқиш каби атамалардан фойдаланилмайди (бу атамалар учун алоҳида 11-сонли БҲМС қоидалари амал қилади). Фикримизча, БҲМС 7 билан БҲМС 11 ни консолидация қилиб бирлаштириш мақсадга мувофиқ. Бу эса ягона бўлган номоддий активлар ҳақидаги стандартни такомиллашувига ва уни халқаро стандарт қоидаларига мувофиқлашувини таъминлайди. Номоддий активларни тан олиниши ва акс этирилиши бўйича халқаро стандарт қоидаларининг ўзаро таққослама маълумотлари қуйида келтириб ўтилади.

2-жадвал. *Номоддий активларни бухгалтерия ҳисобида тан олишдаги халқаро ва миллий стандартларнинг ўзаро боғлиқлигига фарқли жиҳатлари [26].*

Номоддий активлар (7-сон БҲМС)	Номоддий активлар (38-сон БҲХС)
Патент эгасининг ихтиро, саноат намуналари ва фойдали моделларга бўлган мутлақ ҳуқуқи	Патентлар
ЭҲМ учун дастурлар ва маълумотлар базаларига бўлган мутлақ ҳуқуқ	Компьютер дастурлари
Интеграл микросхемаларнинг топологияларига бўлган мутлақ ҳуқуқ	
Товар белгиси ва хизмат кўрсатиш белгисига бўлган мутлақ ҳуқуқи, шунингдек товар ишлаб чиқарилган жой номидан фойдаланиш ҳуқуқи	Савдо маркалари, маркетинг ҳуқуқлари, импорт квоталари
Селекция ютуқларига бўлган мутлақ ҳуқуқ	Муаллифлик ҳуқуқлари
Табиий ресурслардан фойдаланиш ҳуқуқи	Лицензиялар ва франшизалар
Мол-мулкдан фойдаланиш ҳуқуқи	
Бошқа номоддий активлар (маҳсулот ишлар, хизматлар бошқа ҳуқуқлар)	

БҲХС 38 активни номоддий актив сифатида тан олишда қуйидагиларни қаноатлантиришини талаб этади:

*биринчидан, номоддий актив таърифини;
иккинчидан, тан олиш мезонларини.*

Ушбу талаблар номоддий активни сотиб олишда ёки ички яратишда сарфланган ҳамда қисмини қўшиш, алмаштириш ёки унга хизмат кўрсатишдаги харажатларга нисбатан қўлланилади. Шунингдек, алоҳида сотиб олинган номоддий активлар учун тан олиш мезонини қўллаш, бизнес бирлашувида сотиб олинган номоддий активлар учун уларнинг қўлланиши, давлат грантлари орқали сотиб олинган номоддий активларнинг дастлабки баҳоланишини, номоддий активларни айирбошлашни, ички яратилган гудвиллни ҳисобга олишни ҳамда ички яратилган номоддий активларни дастлабки тан олиш ва баҳолашни қамраб олади.

Халқаро стандартга мувофиқ номоддий активларнинг хусусияти шундаки, кўп ҳолларда, уларга қўшимча қилинадиган актив ёки алмаштириладиган қисм бўлмайди. Демак, кейинги харажатларнинг кўпчилиги ушбу стандартдаги номоддий активнинг таърифини ва тан олиш мезонини қаноатлантириш ўрнига амалдаги номоддий активда мужассамланган кутилган келгуси иқтисодий нафларни сақлаши мумкин.

Шу билан бирга, одатда кейинги харажатларни бевосита бутун бизнесга нисбатан маълум номоддий активга тегишли эканлигини аниқлаш қийинроқдир. Натижада, фақат камдан-кам ҳолларда кейинги харажатлар - сотиб олинган номоддий активнинг дастлабки тан олингандан ёки ички яратилган номоддий актив тугагандан кейинги сарфланган харажатлар - активнинг баланс қийматида тан олинади. Сотиб олиш ёки ички яратилган бўлишига қарамасдан бендлар, титул номлари, нашр номлари, мижозлар рўйхатлари ва моҳиятан ўхшаш моддалар бўйича кейинги харажатлар сарфланганда доимо фойда ёки зарарда тан олинади. Сабаби, бундай харажатлар бутун бизнесни ривожлантиришга йўналтириладиган харажатлардан фарқланмайди.

БҲХС 38 га мувофиқ номоддий актив куйидаги ҳолатларда тан олинади:

- субъект томонидан номоддий актив билан боғлиқ келгуси иқтисодий наф олиниши эҳтимоли мавжуд бўлса;

- активнинг таннархи ишончли баҳолана олса.

Номоддий активнинг фойдали хизмат муддати давомида мавжуд бўладиган иқтисодий шароитлар мажмуи бўйича раҳбариятнинг энг яхши баҳолашини акс эттирадиган оқилона ва тасдиқловчи фаразлардан фойдаланган ҳолда, субъект кутилган келгуси иқтисодий нафларнинг эҳтимолини баҳолаши лозим. Субъект

номоддий активдан фойдаланишдан келадиган келгуси иқтисодий нафлар оқимининг аниқлик даражасини баҳолашда малакали мулоҳаза қилишдан фойдаланади, бунда дастлабки тан олиш пайтида мавжуд далилларга, кўпроқ ташқи далилларга асосланади. Номоддий актив дастлаб баҳоланиши халқаро стандартда алоҳида ёритиб берилади.

БҲМС 7 да эса, барча турдаги номоддий активларнинг дастлабки баҳоси бошланғич қиймат бўлиши кераклиги кўрсатиб берилган ҳамда улар бухгалтерия ҳисобига ушбу қиймат бўйича қабул қилинади.

3-жадвал. *Номоддий активларни тан олиш ва баҳолаш бўйича БҲХС ва БҲМС ўртасидаги фарқли томонлари*

Номоддий активларни тан олиш ва баҳолаш	
БҲХС 38	БҲМС 7
<ul style="list-style-type: none"> - алоҳида сотиб олиш; - бизнес бирлашуви қисми сифатида сотиб олиш; - сотиб олинган тугалланмаган тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишлаб чиқиш лойиҳаси бўйича навбатдаги харажатлар; - активларни давлат гранти ёрдамида олиниши; - активларни айрибошлаш; - ички яратилган гудвилл; - ички ишлаб чиқилган номоддий активлар. 	<ul style="list-style-type: none"> - ишлаб чиқиш тугаганидан сўнг яратилган объектни қабул қилиш-топшириш; - олди-сотди шартномаси бўйича объектни харид қилиш; - устав капиталига таъсисчиларнинг ҳиссаси кўринишида келиб тушиш; - текинга келиб тушиш (ҳадя шартномаси бўйича); - давлат субсидиялари ҳисобига олиш; - айирбошлаш; - ортиқча номоддий активлар объектларини аниқлаш.

Номоддий активларни кейинги баҳолаш тушунчаси асосан уларни қайта баҳолашини англатади. Халқаро стандартда субъект қуйидаги икки ҳолатда ҳисобга олади:

- *таннарх бўйича ҳисобга олиш модели;*
- *қайта баҳолаш модели.*

Бу иккала модел субъектнинг ҳисоб сиёсатида танланиши лозим. Агарда номоддий актив қайта баҳолаш моделидан фойдаланган ҳолда ҳисобга олинса, унинг туркумидаги барча бошқа активлар ҳам айнан шу моделдан фойдаланган ҳолда ҳисобга олиниши лозим, бунда ушбу активлар бўйича фаол бозор мавжуд бўлмагунга қадар.

Номоддий активларнинг туркуми активларнинг бир хил

хусусияти ва субъект фаолиятида фойдаланилиши жиҳатидан гуруҳланишидир. Номоддий активлар туркумидаги моддалар бир вақтда қайта баҳоланади, бунда активларни танланма қайта баҳолашдан ҳамда молиявий ҳисоботларда турли саналарда таннархлар ва қийматлар бирикмасини акс эттирадиган миқдорларни тақдим этиш четлаб ўтилади.

Таннарх бўйича ҳисобга олиш модели: моделга мувофиқ дастлабки тан олишдан сўнг, номоддий актив унинг таннархидан ҳар қандай жамғарилган амортизацияни ва ҳар қандай йиғилган қадрсизланиш бўйича зарарни чегирилгандаги қийматда ҳисобга олади.

Қайта баҳолаш модели: бунда дастлабки тан олишдан сўнг, номоддий актив қайта баҳоланган қийматда, яъни қайта баҳолаш санасидаги унинг ҳаққоний қийматидан ҳар қандай кейинги жамғарилган амортизацияни ва ҳар қандай кейинги йиғилган қадрсизланиш бўйича зарарни чегирилгандаги қийматда ҳисобга олади.

Демак, номоддий активларни бухгалтерия ҳисобида тан олиш ва уни счётларда акс эттириш тартиби қандай бўлишидан қатъий назар, энг муҳими уларни баҳолаш тартибига жиддий эътиборни қаратиш зарур бўлади.

Молиявий ҳисоботларнинг халқаро стандартларида эса номоддий активларни қайта баҳолаш модели сифатида кўриб чиқиб, унга кўра дастлабки тан олишдан сўнг қайта баҳоланган қийматда, яъни қайта баҳолаш санасидаги унинг ҳаққоний қийматидан ҳар қандай кейинги жамғарилган амортизацияни ва ҳар қандай кейинги йиғилган қадрсизланиш бўйича зарарни чегирилгандаги қийматда ҳисобга олиниши қайд этилади.

Стандарт номоддий активларни қайта баҳолаш модели бўйича қуйидагиларга рұхсат бермайди:

биринчи, олдин актив сифатида тан олинмаган номоддий активларни қайта баҳолаш;

иккинчи, таннархдан бошқа қийматларда номоддий активларни дастлаб тан олиш.

Шунингдек, стандартда қайта баҳолаш даврийлиги қайта баҳоланаётган номоддий активларнинг ҳаққоний қийматини ўзгарувчанлигига боғлиқлиги таъкидлаб ўтилган. Агарда қайта баҳоланган объектнинг ҳаққоний қиймати унинг баланс қийматидан муҳим даражада фарқ қилса, ҳолда қайта баҳолаш зарур бўлади. Айрим номоддий активларнинг ҳаққоний қийматида катта

даражада ва ўзгарувчан тебранишлар кузатилиши мумкин, бундай ҳолат йиллик қайта баҳолаш заруриятини келтириб чиқаради. Айрим ҳолатларда ҳаққоний қиймати катта тебранишларга эга бўлмаган номоддий активлар учун зарурий шарт ҳисобланмайди.

Номоддий активларни субъект активлари сифатида тан олингандан кейинги баҳолашнинг мақсади шундаки, ушбу баҳоланаётган объектдан даромад олиш кўзда тутилган бўлади. Аксарият ҳолатларда объектлар қийматини баҳолаш номоддий активларни ҳисобдан чиқарилаётганда ёки сотилаётганда қўлланилади.

2-расм. Номоддий активларни баҳолаш босқичлари

Республикаимизда 7-сон БҲМСнинг 28-бандида қуйидагилар келтириб ўтилган; “Қорхона қайта баҳолашни агарда жорий қийматни фаол бозор маълумотлари асосида аниқ белгилаш мумкин бўлган шартларда қайта баҳолаш санасидаги жорий қийматни тасдиқловчи ҳужжатлар асосида амалга ошириши мумкин” дейилади. Лекин бугунги кунда интеллектуал мулк объектларини қайта баҳолаш масаласида асосий воситалар каби йиллик меъёрий тартиб яратилмаган. Яъни номоддий активларни қайта баҳолаш бўйича бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартларида керакли кўрсатмалар берилган бўлсада, номоддий активларнинг ҳар бир гуруҳи бўйича индекслар ишлаб чиқилмаган.

Бу масалада И.Давлетов қуйидаги фикрни билдириб ўтади: “Номоддий активларни қайта баҳолаш бўйича меъёрий-ҳуқуқий асос яратилган бўлсада, улар қиймати жорий бозор баҳоларига қайта баҳолаш амалга оширилмаяпти. Натижада бу молиявий ҳисоботдан фойдаланувчиларни ишончли ва аниқ ахборот билан таъминлаш имконияти пасаймоқда” [27].

Бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартларида номоддий активларни қайта баҳолаш масаласида қуйидагилар кўрсатиб ўтилади “...бошланғич (тиклаш) қийматини қайта баҳолаш чоғида уларнинг қайта баҳолаш санасидаги жамланган амортизацияси номоддий активларнинг бошланғич (тиклаш) қийматини

ўзгартиришнинг тегишли индексларига тузатилади ҳамда кейинчалик амортизацияни ҳисоблаш қайта баҳоланган (тиклаш) қийматидан амалга оширилади. Қайта баҳолаш индекси номоддий активнинг жорий қийматини унинг бошланғич қийматига бўлиш йўли билан аниқланади”. Амалдаги миллий стандарт қоидаларида индексли усулини қўллаш кўрсатиб ўтилган. Ушбу усулда номоддий активларнинг жорий қиймати унинг бошланғич қийматига нисбати билан ҳисоб-китоб қилинади. Бу ҳолат хориж тажрибасида, масалан Россия Федерациясида амалиётида эса номоддий активларнинг бозор қиймати уларнинг балансдаги қолдиқ қийматига нисбати билан аниқланиши кўрсатиб ўтилади [28]. Ушбу меъёрий ҳужжатлардан ҳам кўриниб турибдики, номоддий активларни қайта баҳолаш бўйича ягона йиллик индекслари мавжуд эмас. Бу эса уларни қайта баҳолашда турлича коэффицентларни қўлланилишига ёки умуман амалиётда қайта баҳолаш ўтказилмаслигидан далолат бермоқда.

Номоддий активлар бўйича ҳам қайта баҳолашнинг ҳар йиллик индекслари эълон қилиб борилиши мақсадга мувофиқ (фойдали хизмат муддатларини ошириш кўзда тутилаётган объектлар бўйича). Шу мақсадда номоддий активларни қайта баҳолаш индекслари таклиф этилмоқда.

4-жадвал. *Номоддий активларни қайта баҳолаш бўйича таклиф этилаётган йиллик индекслари*

Т/р	Номоддий активларни гуруҳлаштириш	Қайта баҳолаш индекси (коэффицентда)
I.1.	Патентлар (ихтиро, фойдали модель ва саноат намуналари)	1.20
I.2.	Франчайзинг ва лицензиялар	1.25
II.1.	Товар белгилари	1.25
II.2.	Товар чиқарилган жой номлари	1.20
II.3.	Фирма номлари	1.20
III.1.	Дастурий таъминот	1.25
III.2.	Маълумотлар базаси	1.20
IV.1.	Мол-мулк ва табиий ресурслардан фойдаланиш ҳуқуқлари	1.20
IV.2.	Селекция ютуқлари	1.25
V.1.	“Муаллифлик ҳуқуқлари”	1.15

Ушбу таклиф этилаётган қайта баҳолаш индекслари номоддий активларнинг қийматини жорий бозор баҳосига яқинлаштириш

имкониятини беради. Бошқа бир жиҳатдан эса, ҳар йили уларнинг бозор қийматини аниқлашда баҳоловчи ташкилотлар учун тўланадиган харажатларни (бошқа операцион харажатлар) камайтириш мумкин бўлади. Номоддий активларни қайта баҳолаш индексларини танлаш корxonанинг ҳисоб сиёсатида қатъий белгилаб қўйилади (агар қонунчиликда ўзгаришлар бўлмаса). Тадқиқот учун танлаб олинган корxonаларнинг ҳисоб сиёсатида номоддий активларни қайта баҳолаш индекси бўйича қуйидаги маълумотлар мавжуд:

5-жадвал. *Номоддий активларни қайта баҳолаш учун корxonалар ҳисоб сиёсатида танланган индекслар*

Т/р	Акциядорлик корxonалар	Номоддий активлар бўйича танланган баҳолаш индекслари (коэффициентда)
	“Maxam - Chirchiq”	1,20
	“O'zbekiston metallurgiya kombinati”	1,20
	“O'zbekiston temir yo'llari”	1,20
	“Navoiyazot”	1,20
	“O'zkiyosanoat”	1,20
	“Olmaliq kon-metallurgiya kombinati”	1,20
	“O'zdonmahsulot”	1,20
	“UzAuto Motors”	1,20
	“O'ztransgaz”	1,20
	“Kvarts”	1,20

Қуйидаги жадвал маълумотларида тадқиқот учун танлаб олинган (балансида номоддий активлар мавжуд бўлган корxonалар) 10 та объектларда номоддий активларни қайта баҳоланиши натижасида кўпайган суммаларни кўриш имкониятига эга бўлинган.

6-жадвал. Номоддий активларни қолдиқ қийматига нисбатан қайта баҳолаш индексини жорий этиш ва ундаги ўзгаришлар

Т/р	Акциядорлик корхоналар номи	Номоддий активларнинг қолдиқ қиймати			
		Давр боши	Қайта баҳолашдан ўзгариш*	Давр охири	Қайта баҳолашдан ўзгариш*
	“Махам - Chirchiq”	31502.00	+6300.4	27642.00	+5528.4
	“O‘zbekiston metallurgiya kombinati”	650627.00	+130125.4	424654.74	+84890.94
	“O‘zbekiston temir yo‘llari”	441575.00	+88315.00	170156.00	+34031.1
	“Navoiyazot”	76570.00	+15314.00	81266.00	+16253.2
	“O‘zkimyosanoat”	67200.00	+13440.00	50400.00	+10080.00
	“Olmaliq kon-metallurgiya kombinati”	19319098.00	+3863819.6	16591696.00	+3318339.2
	“O‘zdonmahsulot”	172086.00	+34417.2	61731.00	+123462.00
	“UzAuto Motors”	56862435.93	+11372487.18	51388831.71	+10277766.43
	“O‘ztransgaz”	21995.00	+4399.00	12338.00	+24676.00
	“Kvarts”	36743.00	+73486.00	25214.00	+50428.00

*Номоддий активларнинг қолдиқ қиймати 1.20 га оширилган.

Номоддий активларнинг бошланғич (қайта тиклаш) қийматини қайта баҳолашда уларнинг қайта баҳолаш санасидаги жамғарилган амортизацияси номоддий активларнинг бошланғич (қайта тиклаш) қийматини ўзгартиришнинг тегишли индексларига тузатилади ҳамда кейинчалик амортизацияни ҳисоблаш қайта баҳоланган (қайта тиклаш) қийматидан амалга оширилади. Қайта баҳолаш индекси номоддий активнинг жорий қийматини унинг бошланғич қийматига бўлиш йўли билан аниқланади. Қайта баҳолаш натижасида номоддий активларнинг баҳосини ўсиши суммаси резерв капитали таркибига «Узоқ муддатли активларни қайта баҳолаш бўйича тузатишлар» счётига олиб борилади.

Қайта баҳолаш натижасида номоддий активлар баҳосининг пасайиш суммаси аввалги ҳисобот даврларида ўтказилган ушбу объект баҳосининг пасайиш суммаси чегарасида «Узоқ муддатли активларни қайта баҳолаш бўйича тузатишлар» счёти бўйича резерв капиталини камайтиришга олиб борилади. Объект баҳосининг пасайиш суммасининг унинг баҳосини ўсиши суммасидан юқориси бошқа операцион харажатларга олиб борилади. Номоддий активларнинг қайта баҳолаш натижалари

номоддий активларни қайта баҳолаш амалга оширилган жорий даврда молиявий ҳисоботда акс эттирилади.

Номоддий активларни қайта баҳолаш индексларини танлаш корхонанинг ҳисоб сиёсатида қатъий белгилаб қўйиш мақсадга мувофиқ (агар қонунчиликда ўзгаришлар бўлмаса). Қайта баҳолаш индексини қуйидаги мисолда қўриб чиқилади: “UzAuto Motors” нинг 2022 йилнинг 1 январь ҳолатига 111719829.33 минг сўм номоддий активлари мавжуд (амортизация-54857393.40 сўм). Корхонада номоддий активларни қайта баҳолаш натижасида (1.20 коэффициент қўлланилган) уларнинг қолдиқ қийматига нисбатан баҳолайдиган бўлсак +12372487.18 сўмга ортган (69234923.11 - 56862435.93). Ёки амортизация қийматининг таъсири натижасида номоддий активларнинг қолдиқ қиймати давр бошига нисбатан 115.7 фоизга (69234923.11/56862435.93 x 100) ўсган.

7-жадвал. “UzAuto Motors” корхонаси ҳисоб сиёсатида номоддий активларни қайта баҳолаш

Т/р	Кўрсаткичлар номи	Қиймати (минг сўм)
I.	<i>Қайта баҳолашдан аввалги ҳолат:</i>	
1.	Интеллектуал мулк объектлари:	
	- бошланғич қиймат	111719829.33
	-амортизация қиймати	54857393.40
	-қолдиқ қиймат	56862435.93
2.	Қайта баҳолаш индекси (коэфф)	1.20
II.	<i>Қайта баҳолашдан кейинги ҳолат:</i>	
3.	Интеллектуал мулк объектлари:	
	- бошланғич қиймат	134063795.19
	-амортизация қиймати	65828872.08
	-қолдиқ қиймат	69234923.11

Бухгалтерия ҳисобида қуйидагича расмийлаштирилади. Бошланғич қийматига:

Дебет “Номоддий активлар” счёти - 12372487.18 минг сўм,

Кредит “Узоқ муддатли активларни қайта баҳолаш бўйича тузатишлар” счёти - 12372487.18 минг сўм.,

Амортизация қийматига:

Дебет “Узоқ муддатли активларни қайта баҳолаш бўйича тузатишлар” счёти - 10971478.68 минг сўм.

Кредит “Номоддий активлар амортизацияси” - 10971478.68 минг сўм.

Шу ўринда хал этилиши керак бўлган муаммолардан бири бухгалтерия ҳисобига оид атамаларнинг бир хиллигини таъминлашдан иборат. Қайта баҳолашни ҳисобга олувчи счёти номи меъёрий ҳужжатларда турлича талқин этилади. Масалан, БҲМС да “Узоқ муддатли активларни қайта баҳолаш бўйича тузатишлар” счёти деб номланган бўлиб, бошқа бир стандартда қайта баҳолаш натижасида номоддий активларнинг қўшимча баҳоланган суммаси резерв капитали таркибига “Мулкни қайта баҳолаш бўйича тузатишлар” счётига ўтказилади деб келтириб ўтилган. Молиявий ҳисоботларнинг халқаро стандартларида, жумладан 38-сон БҲҲС “Номоддий активлар” стандартида эса, бу мулкни қайта баҳолаш қийматининг ошган суммаси ҳисобга олинадиган ҳисобварақ “Резерв капитали” да ҳисобга олинаши кўрсатиб ўтилган.

БҲМС да қайта баҳолаш бўйича келтирилган счётнинг номи БҲҲС 38 да белгиланган атамалар ёки счётларнинг номланишидан фарқ қилади. Шунинг учун ушбу стандартнинг тегишли бандлариини куйидагича таҳрир қилиш ва счётнинг номланишига ўзгартириш кiritиш мақсадга мувофиқдир.

8-жадвал. *Номоддий активларни қайта баҳолаш модели бўйича акс эттирилиши*

БҲМС 7	БҲҲС 38
1. Дебет “Мулкни қайта баҳолаш бўйича тузатишлар” счёти – 220857 минг сўм. Кредит “Ўтган йиллар фойдалари” счёти – 220857 минг сўм.	Дебет “Мулкни қайта баҳолаш бўйича тузатишлар” счёти – 220857 минг сўм. Кредит “Ҳисобот даврининг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари)” счёти – 220857 минг сўм.
2. Дебет “Ўтган йиллар фойдалари” счёти – 220857 минг сўм. Кредит “Яқуний молиявий натижа” счёти – 220857 минг сўм.	
3. Дебет “Яқуний молиявий натижа” счёти – 220857 минг сўм. Кредит “Ҳисобот даврининг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари)” счёти – 220857 минг сўм.	

Жадвалдан кўришиб турибдики, республикамиз бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботидаги меъёрий ҳужжатларни, жумладан миллий стандартдаги атамаларнинг бир хиллигини халқаро стандартларга янада мувофиқлаштириш кераклигини билдиради. Номоддий активларнинг қайта баҳолаш моделини уларни бошланғич, амортизация ва қолдиқ қийатларига ҳамда балансинг узоқ муддатли активлари ва жами активларига таъсирини баҳолашда куйидаги жадвал маълумотлари асос қилиб олинди.

Мақолаинг иккинчи қисмида номоддий активларни қайта баҳолаш натижалари уларнинг бошланғич, амортизация ва қолдиқ қийматарига нисбатан таъсирини баҳолаш мақсадида корреляцион таҳлили амалга оширилди. Ўз навбатида номоддий активларнинг қайта баҳоланиши корхоналар узоқ муддатли активлари ва жами активларига қандай таъсир кўрсатиши ҳам таҳлил қилинди. Шу мақсадда тадқиқот учун танлаб олинган жами 10 та объектларнинг баланс кўрсаткичлари асосида қуйидаги иккита жадвал маълумотлардан манба сифатида фойдаланилди.

9-жадвал. Акциядорлик жамиятларининг бухгалтерия балансидаги номоддий активлар ҳолати (биринчи манба)

№	Акциядор-лик жамиятлари	Номоддий активлар (минг сўм)					
		Бошланғич қиймати		Амортизация қиймати		Қолдиқ қиймати	
		Давр боши	Давр охири	Давр боши	Давр охири	Давр боши	Давр охири
1.	“Maxam - Chirchiq”	129203.00	34553.00	97701.00	6911.00	31502.00	27642.00
2.	“O‘zbekiston metallurgiya kombinati”	1718669.00	1718669.32	1068042.00	1294014.58	650627.00	424654.74
3.	“O‘zbekiston temir yo‘llari”	2197836.00	2187570.00	1756261.00	2017414.00	441575.00	170156.00
4.	“Navoiyazot”	133220.00	143478.00	56650.00	62212.00	76570.00	81266.00
5.	“O‘ztkimyosanoat”	84000.00	84000.00	16800.00	33600.00	67200.00	50400.00
6.	“Olmaliq kon-metallurgiya kombinati”	27274021.00	27274021.00	7954923.00	10682325.00	19319098.00	16591696.00
7.	“O‘zdonmahsulot”	551776.00	551776.00	379690.00	490045.00	172086.00	61731.00
8.	“UzAuto Motors”	111719829.33	111309001.72	54857393.40	59920170.01	56862435.93	51388831.71
9.	“O‘ztransgaz”	64375.00	64375.00	42380.00	52037.00	21995.00	12338.00
10.	“Kvarts”	82305.00	82305.00	45562.00	57091.00	36743.00	25214.00

10-жадвал. Акциядорлик жамиятларининг бухгалтерия балансида узоқ ва жами активлар ҳолати (иккинчи манба)

№	Акциядорлик жамиятлари	Узоқ муддатли активлар (минг сўм)		Жами активлар (минг сўм)	
		Давр боши	Давр охири	Давр боши	Давр охири
1.	"Maxam - Chirchiq"	386077830.00	431167915.00	894280559.00	1034098809.00
2.	"O'zbekiston metallurgiya kombinati"	1350810868.00	1678071529.29	3832943155.00	4426106008.00
3.	"O'zbekiston temir yo'llari"	24263525866.00	23639636266.00	36250088159.00	36794808596.00
4.	"Navoiyazot"	11319403873.00	13102673275.00	12445738625.00	14012074762.00
5.	"O'zкимyosanoat"	1949462441.10	1996579152.20	2032691476.50	2134011167.40
6.	"Olmaliq kon-metallurgiya kombinati"	12193229275.00	16714169648.00	20002933034.00	23604911149.00
7.	"O'zdonmahsulot"	678451378.00	678290635.00	5564737348.00	5488845400.00
8.	"UzAuto Motors"	2582709049.99	5186994807.87	11694092781.73	23983887691.09
9.	"O'ztransgaz"	3334280942.00	4787648057.00	26640244249.00	29622051550.00
10.	"Kvarts"	178858028.00	223542807.00	439727241.00	914358452.00

Номоддий Активларнинг Қайта Баҳоланишини Уларнинг Бошланғич Қийматига Таъсирини Баҳолаш (Ҳисобот Даври Бошига)

Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари талабларига мувофиқ номоддий активларни қайта баҳолаш модели қўлланилганда уларнинг бошланғич ва қолдиқ қийматларига нисбатан таъсирини баҳолаш мақсадида омилли таҳлил ўтказилди. Натижада, ҳисобот даври боши ва охиридаги маълумотлар бўйича қуйидаги илмий хулосаларни бериш мумкин, яъни таҳлилий маълумотлардан кўриниб турибдики, бунда корреляция коэффиценти: $r = 0.996$ га тенг бўлган. Демак бу омил ва натижа орасида ўта кучли ва тўғри боғланиш мавжудлиги ҳамда омилнинг натижага таъсири детерминация коэффиценти $r^2 = 0.992$ га тенг эканлигини кўрсатмоқда.

Шунингдек, тузилган моделнинг статистик жиҳатдан аҳамиятли эканлигини ахамиятли даражаси: $F = 6, 66428E-10$ дан ҳам кўриш мумкин.

<i>Регрессион статистика</i>	
Бир нечта R	0,996046162
R-квадрат	0,992107956
Меъёрлаштирилган R-квадрат	0,880996845
Стандарт хато	3406497,832
Кузатиш	10

Аҳамияти F

6,66428E-10

Умумий хулоса қилинганда номоддий активларнинг қайта баҳоланиши натижасида қийматини кўпайиши уларнинг бошланғич қийматига таъсирини оширади ва буни ижобий ҳолат деб баҳолаш мумкин.

Номоддий Активларнинг Қайта Баҳоланишини Уларнинг Бошланғич Қийматига Таъсирини Баҳолаш (Ҳисобот Даври Охирига)

Номоддий активларни ҳисобот даври охиридаги бошланғия қийматига нисбатан қайта баҳолаш даражаси, яъни корреляция коэффиценти $r = 0.997$ га тенг бўлган. Бу дегани омил ва натижа орасида ўта кучли тўғри боғлиқлик мажудлигини кўрсатмоқда. Шунингдек, қайта баҳолаш омилнинг натижавий таъсири 99.4 % бўлиб тузилган моделнинг статистик жиҳатдан аҳамиятли эканлигини кузатиш мумкин бўлади.

<i>Регрессион статистика</i>	
Бир нечта R	0,99725
R-квадрат	0,994508
Меъёрлаштирилган R-квадрат	0,883397
Стандарт хато	2831746
Кузатиш	10

Аҳамияти F

1,55942E-10

Ушбу таҳлилий маълумотларда аҳмиятли даражаси: $F = 1,55942E-10$ бўлиб, модел статистик жиҳатдан аҳамиятлиқдир.

Номоддий Активларнинг Қайта Баҳоланишини Уларнинг Амортизация Қийматига Таъсирини Баҳолаш (Ҳисобот Даври Бошига)

Номоддий активларни қайта баҳолаш модели бўйича унинг амортизация қийматига нисбатан таъсирини баҳоланганда, давр

бошига корреляция коэффиценти $r=0.78$ га тенг бўлди. Бу эса номоддий активларни қайта баҳолашдан олинган қиймат ҳамда амортизация қиймати орасида ўртача ва тўғри боғлиқликни кўрсатади.

<i>Регрессион статистика</i>	
Бир нечта R	0,786681301
R-квадрат	0,618867469
Меъёрлаштирилган R-квадрат	0,507756358
Стандарт хато	2034689,659
Кузатиш	10

<i>Аҳамияти F</i>
0,005069476

Бунда омилнинг натижага таъсири 61.88 % га тенг бўлган. Мазкур моделнинг статистик жиҳатдан аҳамиятли эканлигини кўришимиз мумкин бўлади. Натижада эришилган коэффицент меъёрдан кичиклигини кўрсатмоқда: аҳамиятлилик: $F = 0,005069476$ ёки < 0.005 .

Номоддий Активларнинг Қайта Баҳоланишини Уларнинг Амортизация Қийматига Таъсирини Баҳолаш (Ҳисобот Даври Охирига)

Номоддий активларнинг қайта баҳолангандан кейинги қийматини баҳоладиган бўлсак, бунда корреляция коэффиценти $r=0.99$ га тенг бўлиб, омил ва натижа орасида кучли боғлиқлик мавжуд эканлигини кўраимиз.

<i>Регрессион статистика</i>	
Бир нечта R	0,990227357
R-квадрат	0,980550219
Меъёрлаштирилган R-квадрат	0,869439108
Стандарт хато	2831746,276
Кузатиш	10

<i>Аҳамияти F</i>
2,4814E-08

Бу эса тўғри боғланган деган хулоса қилишимизга асос бўлади. Сабаби, омилнинг натижага таъсири 98 % ни ташкил этади. Демак, модел статистик жиҳатдан аҳамиятлидир. $F = 2,4814E-08$

Номоддий Активларнинг Қайта Баҳоланишини Уларнинг Узоқ Муддатларга Таъсирини Баҳолаш (Ҳисобот Даври Бошида)

Биз олиб борган таҳлилий маълумотларда номоддий активларни корхоналарнинг узоқ муддатли активларига нисбатан ҳам қайта баҳолаш таъсири ўрганиб чиқилди. Бунда кореляция коэффиценти $r = 0.22$ га тенг бўлиб, омил ва натижа орасидаги боғлиқлик жуда ҳам суст кўрсаткичга эга, буни аҳамиятсиз яъни деярли йўқ деб баҳоласа ҳам бўлади. Сабаби, қайта баҳолаш кўрсаткичи бўйича омилнинг натижага таъсири 4,8 % ни ташкил этган.

<i>Регрессион статистика</i>	
Бир нечта R	0,220628488
R-квадрат	0,04867693
Меъёрлаштирилган R-квадрат	-0,062434181
Стандарт хато	9696934348
Кузатиш	10

<i>Аҳамияти F</i>

0,516532493

Умумий хулоса қилинганда ушбу модел, яъни узоқ муддатли активларга нисбатан номоддий активларнинг таъсирини баҳолаш модели статистик жиҳатдан аҳамиятли эмас деб қаралади (аҳамиятлик даражаси: $F = 0,516532493$). Бунда коэффицентининг 0,005 дан юқори эканлиги, умумий хулосада ушбу моделдан воз кечиш кераклигини кўрсатади, ҳақиқатдан ҳам номоддий активларнинг қайта баҳолангандаги ортган суммаси корхоналарнинг узоқ ёки жами активларига нисбатан боғлиқлиги ёки унинг таъсирчанлигини баҳолаб бўлмайди.

Номоддий Активларнинг Қайта Баҳоланишини Уларнинг Узоқ Муддатларга Таъсирини Баҳолаш (Ҳисобот Даври Охирига)

Номоддий активларни давр охиридаги узоқ муддатли активларга нисбатан таъсирини баҳолаш бўйича хулоса қилиш мумкинки, кореляция коэффиценти давр бошига нисбатан юқорироқ кўрсаткичга эга, лекин ижобий натижа учун бу етарли эмас.

<i>Регрессион статистика</i>	
Бир нечта R	0,311698261
R-квадрат	0,097155806
Меъёрлаштирилган R-квадрат	-0,013955305
Стандарт хато	10346850718
Кузатиш	10

<i>Аҳамияти F</i>
0,353878559

Яъни кам кўрсаткичга эга: $r=0.31$, ўз навбатида омининг натижага таъсири 9,7 % ни ташкил этади (аҳамиятлик даражаси: $F = 0,353878559$). Натижада ушбу кўрсаткич ҳам 0,05 дан юқори эканлиги ушбу хулосага келингандан далолат беради.

Номоддий активларнинг қайта баҳоланишини уларнинг жами активларига таъсирини баҳолаш (ҳисобот даври боши ва охирига)

Номоддий активларни балансинг жами активларига нисбатан қайта баҳолаш таъсирини кўрадиган бўлсак. Бу кўрсаткичлар узоқ муддатли активларга нисбатан ҳам паст эканлигини гуввоҳи бўламиз. Ҳисобот даври бошида бу корелация коэффиценти $r=0.33$ га тенг бўлган ва омил билан натижа орасидаги таъсир 11.52 %ни ташкил этган (аҳамиятлик даражаси: $F = 0,310388331$). Натижада ушбу кўрсаткич ҳам 0,05 дан юқори.

<i>Регрессион статистика</i>	
Бир нечта R	0,339538078
R-квадрат	0,115286107
Меъёрлаштирилган R-квадрат	0,004174995
Стандарт хато	16490406323
Кузатиш	10

<i>Аҳамияти F</i>
0,353878559

Давр охирида эса коэффицент $r = 0.50$ бўлиб. бунда натижа билан омил орасидаги таъсир даражаси 25.3 %ни ташкил этган.

<i>Регрессион статистика</i>	
Бир нечта R	0,503248366
R-квадрат	0,253258918
Меъёрлаштирилган R-квадрат	0,142147807
Стандарт хато	17321818172
Кузатиш	10

<i>Аҳамияти F</i>
0,118754885

Натижада умумий хулоса қилинганда номоддий ктивларн узоқ муддатли активларга нисбатан қайта баҳолаш таъсири модели аҳамиятсиздир. Сабаби, номоддий активларнинг қайта баҳоланиши бўйча олинган натижа жами активларга нисбатан 0.0001% атрофида бўлган.

Яна бир муҳим масала шуки, амалиётдан номоддий активлар қийматини ортиши корхонада маҳсулот сотишдан тушумга ҳам ўз таъсирини кўрсатади. Шу мақсадда номоддий активлар қийматини ортишини сотишдан тушумга таъсири ўрганилди ва қуйидаги натижалар олинди (корхона активлари маҳсулот ишлаб чиқарилишида ўзгарувчиларнинг тасвирий статистикаси).

11-Жадвал. *Номоддий Активларни Тасвирий Статистика Таҳлили*

Кўрсаткич-лар	Маҳсулот сотишдан тушум	Интеллектуал мулк объектлар	Узоқ муддатли активлар	Жорий активлар
Ўртача	2312060501	14971664.64	1768873084	1029396462
Стандарт оғиш	3477179347	31022214.4	3019015268	2050982284
Минимум	47098879	14000	6934845	1372562709
Максимум	10261781347	102822702	10222335009	6291970206
Объектлар сони	10	10	10	10

Тасвирий статистика таҳлили шуни кўрсатмоқдаки, маҳсулот сотишдан тушум ва узоқ муддатли активларнинг стандарт оғиши бошқа ўзгарувчиларга қараганда йирик бўлиб, бунинг асосий сабаби корхоналарнинг турли соҳада фаолият юритиши билан боғлиқ. Минимум қийматларга кўра корхоналар ўртасида энг кам номоддий активларга эга бўлган корхона “Kvarts”, унинг миқдори 178858028.00 минг сўмни, энг кўп миқдордаги номоддий активга эга бўлган корхона “UzAuto Motors” бўлиб, унинг миқдори 111719829.33 минг сўмга тенг. Ушбу ўзгарувчиларнинг ўзаро корреляциясини эмпирик таҳлилнинг муҳим қисми бўлиб,

қуйидаги жадвалга ўзгарувчиларнинг ўзаро корреляцион матрицаси келтириб ўтилди.

Корреляция матрицаси маълумотларига қўра маҳсулот сотишдан тушум билан бошқа ўзгарувчиларнинг ўзаро корреляцияси ижобий боғлиқликка эга. Эътиборли томони, маҳсулот сотишдан тушумнинг интеллектуал мулк объектлари билан ўзаро корреляцияси бошқа ўзгарувчилар билан амалга оширилган корреляцияга қараганда юқори фарққа эга.

12-жадвал. *Ўзгарувчиларнинг Ўзаро Корреляцион Матрицаси*

Кўрсаткичлар	Маҳсулот сотишдан тушум	Номоддий актив	Узоқ муддатли активлар	Жорий активлар
1. Маҳсулот сотишдан тушум	1.00			
2. Номоддий активлар	0.68	1.00		
3. Узоқ муддатли активлар	0.44	0.08	1.00	
4. Жорий активлар	0.57	0.83	0.42	1.00

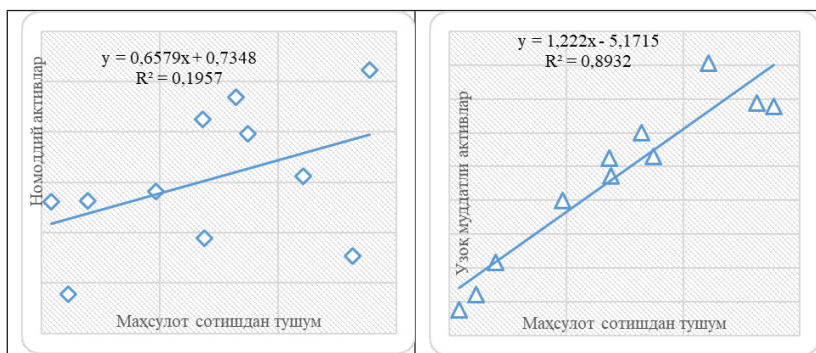
Активлар турларининг ўзаро корреляцияси ҳам ижобий боғлиқликка эга бўлиб, номоддий активлар ва жорий активларнинг ўзаро корреляцияси юқори боғлиқликка эга. Бу ўз навбатида ушбу икки ўзгарувчини регрессион моделга киритганда натижага эҳтиёткорлик билан ёндашишни тақазо этади. Чунки, эркли ўзгарувчиларнинг бундай юқори корреляцияси мультиколлинеарлик муаммосини келтириб чиқариши мумкин. Корреляцион боғлиқликларни чизма шалкли боғлиқликни ёрқинроқ шаклда кўриш имкони беради. Шунинг учун ҳам қуйида натурал логарифмланган айрим ўзгарувчиларнинг ўзаро корреляцияси келтирилди.

Қуйидаги расмдан кўриш мумкинки, маҳсулот сотишдан тушум билан бошқа ўзгарувчиларнинг кучли ижобий корреляцияси мавжуд.

У ҳолда эмпирик модел қуйидаги кўринишда ёзилди:

$$VCT_i = \alpha + \beta NA_i + \gamma X_i^j + \varepsilon_i \quad (1)$$

бу ерда, VCT_i $VCT_i - i$ - маҳсулот сотишдан тушум, NA_i $NA_i - i$ - номоддий активлар, X_i^j X_i^j - моделга киритилган бошқа активлар, ε_{ijt} ε_{ijt} - эса хатолик.

3-расм. Ўзгарувчиларнинг Сочма Диаграммаси

Номоддий активларни регрессион таҳлил қилишдан асосий кўзланган вазифа, уларнинг бир сўмга ошиши маҳсулот сотишдан тушумни қанчага ошишини баҳолаш ҳисобланади. Қуйидаги жадвалда энг кичик квадратлар усулида ҳисобланган 3 та моделни келтириб ўтилган.

Регрессион таҳлилнинг турли модел натижаларига кўра, номоддий активларнинг маҳсулот сотишдан тушумга ижобий таъсири эмпирик исботланди. Барча моделларнинг ўзига хос хусусиятларида номоддий активларнинг маҳсулот сотишдан тушумга таъсири ижобий ва юқори статистик аҳамиятга эга бўлган. Моделларга кўра юқорида келтирилган корхоналардан бирининг номоддий активларининг ўртача 1000 сўмга кўп бўлиши унинг маҳсулот сотишдан тушумининг ўртача 98000 сўмга оширишга олиб келган.

13-жадвал. Регрессион модел натижалари

	Модел [1]	Модел [2]	Модел [3]
Номоддий активлар	76.67** (27.25)	73.02** (24.67)	143.95** (48.29)
Узоқ муддатли активлар		0.44 (0.25)	0.76** (0.30)
Жорий активлар			-1.33 (0.80)
Константа	1164125369 (903486969)	433932776 (915439957)	171611221 (844394064)
R-квадрат	0.47	0.62	0.72

*** 1 фоизлик статистик, ** 5 фоизлик статистик ва * 10 фоизлик статистик аҳамиятга эга

Хулоса қилиб таъкидлаганда корхоналарда номоддий активларни қайта баҳолаш натижасида уларнинг ҳолати ва уларнинг самарадорлик кўрсаткичларини ижобий баҳолаш мумкин. Бу эса келгусида корхоналарда уларнинг хажмини янада ошириб борилиши ва янги технологияларнинг жорий этилиши натижасида республикамызда инновацион иқтисодий шаклланиши ва ривожланиш имкониятини беради.

ХУЛОСА ВА ТАКЛИФЛАР

Молиявий ҳисоботларнинг халқаро стандартлари талабларига мувофиқ номоддий активлар ҳисобини, хусусан бухгалтерия ҳисоби миллий стандартини уйғунлаштириш ва уларни қайта баҳолаш модели асосида олиб борилган тадқиқот гатижаларидан қуйидаги хулосаларни бериш мумкин:

биринчи, “Номоддий активлар” (7-сон БҲМС) стандартнинг мақсади ва унинг таркибий тузилишини халқаро стандартлар (Номоддий активлар 38 БҲХС) талабларига мос қайта шакллантириш мақсадга мувофиқ;

иккинчи, республикамызда амалдаги “Номоддий активлар” 7-сон БҲМС ва “Илмий-тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишлаб чиқишларга харажатлар” 11-сон БҲМС қоидаларини умумлаштириш (қўшиб юбориш) ва халқарога мос равишда ягона стандарт кўринишига келтириш;

учинчи, Номоддий активлар ҳақидаги ҳаққоний маълумотларни олиш мақсадида уларни қайта баҳолаш бўйича йиллик индекслари эълон қилиб борилиши керак (фойдали ҳизмат муддатларини ошириш кўзда тутилаётган объектлар бўйича);

тўртинчи, Қайта баҳолаш моделига асосан номоддий активларни қайта баҳолаш натижаларини тўғридан-тўғри корхоналарнинг капиталида яъни “Тақсимланмаган фойда” счётида акс эттириш лозим;

бешинчи, номоддий активларни қайта баҳолаш натижаларини корреляция ва регрессион таҳлил қилиб бориш натижасида уларни бошланғич қиймати, амортизация қиймати, узоқ муддатли активлар ва жами активларга нисбатан боғлиқлик даражасини баҳолаш имкониятини беради.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

- Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларига ўтиш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарори. ПҚ-4611-сон, 2020 йил 24 феврал.
- “Номоддий активлар” 7-сон БҲМС (АВ томонидан 27.06.2005 й. 1485-сон билан рўйхатга олинган). “Илмий-тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишлаб чиқишларга харажатлар” 11-сон БҲМС (АВ томонидан 28.12.1998 й. 581-сон билан рўйхатга олинган).
- Dr. Murat ERDOĞAN. TFRS / UFRS (Türkiye Finansial Raportlama Standatlari). MUMEYEK Vakfi. ISTAMBUL-2012. www. MUMEYEK.org.
- Томас П. Карлин. Альберт Р. Макмин, III. Анализ финансовых отчетов (на основе GAAP). Учебник. Перевод четвертого янглийского издания. М.: ИФРА-М.1998.-448с.
- Sveiby К.Е. Intellectual Capital and Knowledge Management.1998.-213 p.
- Леонтьев Б.Б. Цена интеллекта. Интеллектуальный капитал в российском бизнесе. – М.: «Акционер», 2002.
- Донцова Л. Анализ финансовой отчетности: учебник/-6-е издание. Перераб. и доп.-Издательство «Дело и сервис», 2008. -368 с.
- Иванов И.В и др. Финансовый менеджмент: Стоимостной подход: Учеб пос. -М.: Альпина Бизнес Букс, 2008. -504.
- Покровский И.А. Роль римского права в правовой истории человечества и в современной юриспруденции. // Ученые записки Юрьевского университета. - 1894. - Т. 3. - С. 1-30
- Лытнева Л. Бухгалтерский учет. Учебник: М-Форум: ИНФРА-М, -2006-496 с.
- Дусмуратов Р.Д. Аудит асослари. Дарслик. -Т.: 2003. 612 б.
- Очилов И. Қурбонбоев Ж. “Молиявий ҳисоб”./Ўқув қўлланма. Т.: «IQTISOD-MOLIYA», 2007. 265-б.
- Сотиволдиев А.С. “Замонавий бухгалтерия ҳисоби”. /Ўқув қўлланма. Т.: БАМА-2007. 2-том.
- Рахимбекова Р.М. “Финансовый учет на предприятии”. Алматы. “Экономика”. 2003. 94с.
- Исроилов Б.И. “Солиқлар ҳисоби ва таҳлили: муаммо ва уларнинг ечим”. Т.: “Ўзбекистон”-2006. 92.
- Ғулова Ф.Ғ. “Бухгалтерия ҳисоби мустақил ўрганиш учун қўлланма”. Т.: “Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси” нашриёт уйи, 2000. 229 б.
- Исманов И.И. Узоқ муддатли активларнинг бухгалтерия ҳисоби ва аудити методологиясини такомиллаштириш. и.ф.д. илмий даражасини олиш учун диссертация автореферати. 2009 37 б.
- Илхамов Ш.И. “Инвестиция фаолиятида бухгалтерия ҳисоби ва аудит”, и. ф. н. илмий даражасини олиш учун дисс. автореф, 2005 й. 24 б.
- Brooking A., Motta E.A / Taxonomy of Intellectual Capital and Methodology for Auditing It/17th Annual National Business Conference, McMaster University, Hamilton, Ontario, Canada. January 24-26, 1996.
- Пўлатов М.Э. “Интеллектуал капитал ҳисоби ва аудити методологиясини такомиллаштириш”, 08.00.08 – «Бухгалтерия ҳисоби, иқтисодий таҳлил ва аудит», и.ф.д. (DSc) илмий даражасини олиш учун дисс. 2017 й.
- “Номоддий активлар” БҲМС (IAS 38). 8-банд.
- “Номоддий активлар” Ўзбекистон Республикаси Бухгалтерия ҳисоби миллий стандарти (БҲМС 7). 4-банд.
- Приказ Минфина России от 27.12.2007 N 153н (ред. от 16.05.2016) “Об утверждении Положения по бухгалтерскому учету “Учет нематериальных активов” (ПБУ 14/2007)” (Зарегистрировано в Минюсте России 23.01.2008 N 10975).
- FSP FAS 142-3 (AS ISSUED)/ https://www.fasb.org/pdf/fsp_fas142-3.pdf

Ризаев Н.К. “Интеллектуал мулк объектлари ҳисоби ва молиявий таҳлилини ташкил этиш методологияси”, 08.00.08 – «Бухгалтерия ҳисоби, иқтисодий таҳлил ва аудит», и.ф.д. (DSc) илмий дараж олиш учун дисс. 2019 й.

Акциядорлик жамиятларининг молиявий ҳолати тўғрисидаги ҳисобот маълумотлари. 2022 йил 1 январь ҳолатига. <https://openinfo.uz/ru/>
Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси. <https://lex.uz/docs/180552>
Давлетов И. “Аграр соҳада интеллектуал мулк объектларининг бухгалтерия ҳисоби ва аудитини такомиллаштириш”. и.ф.д. (PhD) илмий даражасини олиш учун тайёрланган дисс. 2018.

Министерство финансов Российской Федерации. Приказ от 27 декабря 2007 г. №153н об утверждении положения по бухгалтерскому учету. “Учет нематериальных активов” (ПБУ 14/2007). <http://www.consultant.ru>.

ЎЗБЕКИСТОН ТЎЛОВ ТИЗИМИНИ ИҚТИСОДИЙ- ИНСТИТУЦИОНАЛ РИВОЖЛАНИШ ТАЖРИБА ВА ИМКОНИАТИ

Рахимова Хавахон УСМАНЖАНОВНА

*“Рақамли банк иши” кафедраси доценти, и.ф.н., Ўзбекистон Республикаси
Банк-молия академияси*

Аннотация

Ушбу мақолада миллий тўлов тизимнинг иқтисодий-институционал ривожланиш ҳолати ва натижалари баён этилган. Шунингдек, ушбу ўзгаришларнинг асосий мақсад ва вазифалари белгилаб ўтилган. Жумладан, банклараро ва картали тўлов тизимларда амалга оширилган ислоҳот натижалари ҳамда уни институционал ривожланишига баҳо берилган.

Калит сўзлар: тўлов тизими, банклараро тўлов тизими, инфратузилма, клиринг тизими, тўлов ташкилотлари, тўлов агентлари, тўлов хизмати, электрон пул, халқаро интеграция.

КИРИШ

Тўлов тизими бозор иқтисодиёти механизмларини барқарор ишлашига шароит яратиб берувчи муҳим бўғин ҳисобланиб, уни иқтисодиётдаги барча сектор ва соҳаларини бир бирига боғлаб турувчи структура сифатида қўришимиз лозим.

Миллий тўлов тизимини мамлакат ҳудудида фаолият юритаётган ҳар қил турдаги ва даражадаги тўлов тизимлар йиғиндисини тасавур этиш лозим. Миллий тўлов тизими орқали иқтисодиётдаги мавжуд ҳар қил турдаги ресурсларни ҳаракати таъминланади.

Буғунги кунда жамиятнинг тўлов хизматларига бўлган талабини ўсиб бориши, фан-техника соҳасидаги тараққиёт ҳамда тўлов хизматлар бозоридаги рақобат тўлов тизимларни ташкил этиш ва тартибга солиш соҳасига қўяётган талабларни кун сайин ошиб боришига асос бўлмоқда.

Шунингдек, иқтисодиётни рақамлаштириш шароитида тўлов хизматидан фойдаланувчилар учун юқори даражадаги шарт-шароитларни яратишни ҳамда ҳисоб-китоб ва тўлов соҳасидаги

муносабатларнинг янада илғор шаклларини қўллашни талаб этади.

Миллий тўлов тизимининг ислоҳ қилиш тарихини таҳлил этадиган бўлсак, уларда қуйидаги умумий тенденцияни кузатиш мумкин:

- тўлов хизматлари бозори иштирокчиларининг ишончини ошириш;

- тўлов операцияларининг шаффофлигини таъминлаш;

- тарифларни пасайтириш ва тўлов хизматлари сифатини ошириш;

- тўловлар тезлиги ва хавфсизлигини ошириш;

- тўловлар географиясини кенгайтириш;

- тўлов операцияларини амалга ошириш учун мослашувчан шароитлар яратиш;

- миллий бозорда тўлов хизматлари, тўлов воситалари ва усуллари таклифини кенгайтириш.

Ушбу мақолада юқорида белгилаб ўтилган тенденцияларни тўлов тизимини иқтисодий-институционал ривожлантириш йўналишида олиб борилган трансформацион жараён натижаларига ҳамда яратилган инфраструктурага баҳо бериш. Бундан ташқари, рақамлаштириш шароитида тўлов тизимини ривожлантириш истиқболли йўналишларини белгилаш заруратидан иборат.

ТАДҚИҚОТ МЕТОДОЛОГИЯСИ

Ушбу мақоланинг мақсад ва вазифаларидан келиб чиққан ҳолда, миллий тўлов тизимини модернизация қилиш соҳасида тадқиқот ўтказишда унинг архитектура тузилиши, иқтисодий-институционал ривожланиши ва хизмат кўрсатиш моделлари, таҳлил ва синтез усуллари, абстракция, шунингдек, математик, тарихий, статистик, қиёсий усуллар ва прогнозлаш усулларидан фойдаланилган.

ТАҲЛИЛ ВА НАТИЖАЛАР

Ўзбекистон мустақилликка эришгандан буён унинг барча соҳаларида тубдан ўзгаришлар рўй берган қаби тўлов тизимида ва унинг тарқибий қисмларида ҳам улкан ўзгаришлар рўй берди.

Уларни таҳлил этадиган бўлсак, 1991 йилда Ўзбекистонга собиқ маъмурчилик-бошқарув тизимидан мерос бўлиб қолган тўлов тизими бозор иқтисодиётининг талабига мутлоқ жавоб бера

олмаган ва бу ҳолат тубдан ўзгартириш дастурини ишлаб чиқиш ва тез амалга оширишни талаб этган.

Ўзбекистон давлати тўлов тизимини ислоҳ қилишда босқичма-босқич, ишлаб чиқилган аниқ дастур ва режаларга таянган ҳолда иш тутиши натижасида жаҳон тенденциялар оқимиغا яқинлашишига муваффақ бўлди.

1991 йилдан ҳозирги кунга қадар бўлган давр оралиғида миллий тўлов тизимини бозор принципларига ва халқаро стандартларга мослаш борасида олиб борилган ислоҳотларнинг тўрт босқичга ажратиб олиш мақсадга мувофиқ (расм-1 қаранг).

Расм-1. Ўзбекистоннинг Мустақиллик Йилларида Тўлов Тизимини Ислоҳ Қилиниш Босқичлари Ва Уларнинг Асосий Натижалари¹

Юқорида миллий банк тўлов тизимида амалга оширилган иқтисодий-институционал ислоҳотларни натижаларини босқичма-босқич кўриб чиқамиз.

Биринчи босқич (1991-1997йй). Бу йиллар миллий тўлов тизими учун унинг моҳиятини ва шаклини тубдан ўзгартириш даври бўлди. Шу даврда трансформацион объект бўлиб миллий тўлов тизимини ўзагини ташкил қилувчи банклараро тўлов тизими ва пул тизимини ташкил қилди. Ислоҳот жараёнида асосий урғу

[1] Муаллиф томонидан тайёрланган

миллий сўмда фаолият юритувчи электрон банклараро тўлов тизимини яратишга қаратилди ва натижада уни амалга ошириш учун меъёрий-техник база яратилди, бу эса, бевосита миллий банклараро тўлов тизимни тўла қоғозсиз электрон шаклига ўтишга хизмат қилди. Тизимда қоғозсиз электрон тўлов ҳужжатларнинг айланиш натижасида тўлов ҳужжатларнинг айланиш тезлигини 8640 мартага ошди. Маълумки, тўлов жараёнларни тезлаштириш орқали иқтисодиётда мавжуд ресурсларнинг айланиш тезлигини ҳам шу жараёнга пропорционал равишда ошириш имкони юзага келади. Бундан ташқари, энг асосийси, ҳар бир тўлов жараён иштирокчиларнинг тўлов қобилиятини ошишига, уларнинг ишлаб чиқариш соҳасида барқарор ва фаол иштирок этишига шароит яратилиши билан электрон банклараро тўлов тизими аҳамиятлидир.

Халқаро экспертларнинг баҳосига қўра, МХД давлатлар ичида Ўзбекистон биринчи бўлиб электрон банклараро тўлов тизимига ўтди.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан банк тизимининг электрон почтаси ишга туширилди. Республика тижорат банклари кўпгина солиқлардан, хусусан, даромад солиғи, ер солиғи, мол-мулк солиғи ва транспорт солиқларидан озод қилинди ва тежаб қолинган пуллар тижорат банкларининг техник базасини модернизация қилиш ва компьютер технологияларини харид қилишга сарфланди.

Жаҳон банкининг давлат кўмаги ва ёрдами асосида 1995 йил давомида Марказий банк ва тижорат банклари ходимларидан иборат ишчи гуруҳи томонидан банклараро электрон тўлов тизимини ишга тушириш бўйича фаол ишлар амалга оширилди. 1995 йил охирида тўлиқ қоғозсиз технологияга асосланган янги электрон банклараро тўлов тизимининг дастлабки модели яратилди.

Иккинчи босқич (1997-2005йй) - бу давр миллий банк тўлов тизимини янада такомиллаштиришга қаратилган чоралар амалга оширилди. Хусусан, банклараро тўлов тизимининг архитектураси оптималлаштирилди, ягона корреспондентлик ҳисобварақлари тизими яратилди, бу эса тўлов ҳужжатларини ўтказиш тезлигини янада оширди. Миллий тўлов тизимида тўлов ҳужжатларнинг ўтказиш тезлиги мустақил йилларнинг дастлабки босқичига нисбатан 8640 баробар ошишига олиб келди. Бундан ташқари, банкларнинг жамланма баланси онлайн режимида тақдим этила

бошлади, бу эса, уларнинг филиал тармоғида жойлашган банк ресурсларини банкнинг бош офисидан бошқариш имконини берди.

1997 йилдан бошлаб чакана тўлов тизими соҳасида ҳам ислохотларни мамлакатимизга карталар билан ҳисоб-китоблар тизимини жорий этилиши билан кўриш мумкин. Жумладан, “Ўзсаноатқурилишбанк” VISA клиринг тизимининг тўла ҳуқуқли иштирокчисига айланди ва энг асосийси бу жараёнга параллел равишда миллий пластик карта тўлов тизимини, яъни ДУЕТ-карталарни жорий этилишини ҳамда бунинг учун тегишли шарт-шароит ва республиканинг барча тижорат банклари иштирокидаги платформа яратилди.

Учинчи босқич (2005-2016 йй) – бу давр мамлакатнинг ҳисоб-китоб ва тўлов тизимида маълум қийинчиликлар вужудга келди, хусусан, бир томондан нақд пулнинг кескин тақчиллиги, иккинчи томондан, картали тўлов тизимининг инфратузилмасини янги ривожланмаганлиги. Ушбу муаммони бартараф этиш учун нақд пулсиз операциялар инфратузилмасини ривожлантириш чоралари кўрилди. Статистик маълумотлар шуни кўрсатмоқда, терминаллар, инфокиосклар ва банкоматлар сони кўпайишини кўрсатганига қарамай, улардан фойдаланиш самарадорлиги кўп бўлиб қолмоқда. Шу билан бирга, шуни таъкидлаш жоизки, ушбу даврда миллий тўлов тизимини модернизация қилиш фойдасига сезиларли ўзгаришлар тўлов тизими архитектурасига жорий этилган Ўзбекистон Республикаси Марказий банкнинг клиринг тизими бўлди. 2013-йил август ойидан бошлаб миллий тўлов тизимининг институционал тузилмасида биринчи “МУНИС” клиринг маркази пайдо бўлди.

Чакана тўлов тизимини электрон шаклига ўтиш даврининг бошлангич нуқтаси сифатида 1996 йилда “Ўзсаноатқурилиш” банкини VISA компаниясининг тўлов тизимига аъзо бўлиши билан эътироф этиш мумкин. 1997 йилда ТИФ “Миллий банк” бошчилигида миллий валюта “Сўм”да клиринг бўлиш имконини берувчи “офф-лайн” тизимига асосланган “DUET” миллий карталар муомалага жорий этилди. Лекин иқтисодиёт ривожланиши билан бирга ҳисоб-китоб соҳасида сон ва ҳажм жихатидан ўсиб бораётган ҳолат ҳамда жаҳон тўлов технологиялар соҳасида замонавий технологияларни кенг қўлланиши “офф-лайн” тизимини “он-лайн” тизимига трансформация қилиш заруриятини туғдирмоқда ва 2011 йили тизим “он-лайн” платформасига трансформация қилинди. Ушбу тизимга трансформация бўлиши орқали картали тўлов тизимнинг иқтисодий – техник имкониятлари ошиб, унинг

фойдаланувчиларига катта имконият ва шарт шароитлар яратиб берди.

Тўртинчи босқич (2017 йилдан ҳ.к.) – Тўлов тизимида инфратузилма ва коммуникацияни янада ривожланиш даври ҳисобланиб, бу босқичдаги амалга оширилган ислохотлар бошқа босқичларга нисбатан жадаллиги, тезлиги ва қўлами билан ажралиб туради. Ушбу босқич мамлакатимиз иқтисодиётининг барча тармоқларини, шу билан бирга, ҳисоб-китоб ва тўловлар соҳасини либераллаштириш, шаффофлигини таъминлаш ва рақамлаштиришга қаратилган туб ислохотлар заминада амалга оширилмоқда. Тўлов тизимида амалга оширилган ислохотлар нафақат миллий тўлов тизимининг иш моделини, балки унинг мазмунига бўлган муносабатни ҳам тубдан ўзгартирди. Миллий тўлов тизимида таркибий ўзгаришлар амалга оширилди, тўлов хизматлари бозорида рақобатни кучайтириш учун шарт-шароитлар яратилди. Бундан ташқари, тўлов хизматида сифат ўзгаришлари, миллий тўлов тизимлари платформаларининг халқаро платформага интеграциялашуви кузатилмоқда.

Ўзбекистон ҳукумати глобал рақамлаштириш тенденцияларни ҳисобга олган ҳолда, Марказий банк ташаббусига кўра, миллий тўлов тизимини иқтисодий-институционал ривожлантириш бўйича тегишли чора-тадбирлар ишлаб чиқмоқда.

Юқоридаги вазифаларни конструктив ҳал қилиш ҳисоб-китоб ва тўлов тизимлари (финтех) соҳасида замонавий ахборот технологияларидан самарали фойдаланиш ва уларни вертикал – горизонтал ҳамда миллий – халқаро миқёсида оптимал интеграциялаштириш зарур бўлади.

2019 йилдан миллий “Humo” карта тизими жорий этилди. Эндиликда фаол ишлаётган “Он-лайн” режимидаги «UzCard» ва “HumoCard” тўлов тизимлари рақамли пуллар тизимларига ва халқаро тўлов тизимларига интеграция бўлиб, тўлов ҳудудини кенгайтиришга ва “чоксиз” ҳисоб-китоб платформаларни яратилишига хизмат қилмоқда.

2022 йил 1 январь санасига Ўзбекистон ҳудудида эмиссия қилинган тўлов карталарнинг сони 27 млн зиёдни ташкил қилди, ундан 16,5 млн карта “UzCard” тизимига ва 10,6 млн карта “HumoCard” тизимига тегишли.

Ҳозирда миллий “UzCard” ва “HumoCard” тизимлари оператори халқаро Visa, MasterCard, Union Pay International карталар билан келишув асосида кобейжинг карталарни муомалага чиқармоқда, бу эса, унинг фойдаланувчиларига ҳамкор давлатлар ҳудудида икки

тўлов тизими компанияларнинг таклифидан кенг фойдаланиш имконини бермоқда. Бу карталар, оддий карталардан (фақат республика ҳудудида фойдаланиш имконини берувчи “сўм” карталардан) бир қатор устунликка эга бўлиб, у ўзида кўпроқ турдаги операцияларни амалга ошириш шароитини яратиб беради. Масалан, UzCard-Mastercard ҳамкорлигида яратилган кобейжинг карта универсал ва контаксиз карталар тоифасига кирувчи карта ҳисобланиб, ундан сўмдаги ойлик маошни олишда, сўмдаги ўтказмаларда, чет элларда банкомат ва терминалларда ҳамда интернет харидларни амалга оширишда фойдаланиш мумкин. Ушбу карталарни устуворлиги шундаки, ундан дунё бўйлаб фойдаланиш, сўмда тўлдириш, СМС – ахборот олиш, керакли валютада карта ўзи конвертация қилишга қодир, улардан халқаро савдо сайтларида (Amazon, AliExpress, Steam, App Store, Netflix ва бошқ.) фойдаланиш, контаксиз NFC – технологиясидан фойдаланиш, сўмдаги ҳисоб-рақамларни бошқариш мумкин бўлади.

Замонавий Ўзбекистон картали тўлов хизматлар бозорида бозор механизмлар кенг тадбиқ этилиб, унинг иштироқчилари эса, кенг имкониятларга эга бўлиб бормоқда, жумладан, ушбу бозорда кучайиб бораётган рақобат муҳити картали тўлов тизимларни такомиллашишига ва шу билан бирга, карта фойдаланувчиларга карталарни эркин танлаш имконини кенг қилиб қўймоқда.

Яқуний хулоса сифатида айтиш лозим, Ўзбекистон давлати мустақиллик йилларида миллий тўлов тизимини иқтисодий-институционал ривожлантириш соҳасида олиб борган ислохотлар натижасида қуйидаги тизим ва институтлар тўлов хизматлар бозорида ўз ўрнига эга бўлди.

1995й	Ялпи режимдаги Марказий банкнинг банклараро тўлов тизими
1997й	Миллий “Uzcard” (DUET) картали тўлов тизими
2013й	Банклараро ҳисоб-китоб клиринг тизими
2019й	“Humocard” картали тўлов тизимини жорий этилиши
2020й	Банклараро тезкор тўловлар тизими, клиринг модели асосида шаклланган
2020-2022 йй	Тўлов операторлари, тўлов ташкилотлари, тўлов агентлари ва субагентлари. Электрон пул тизимлари операторлари

Расм-2. Миллий тўлов тизимининг институционал ривожланишини асосий натижалар хроникаси

Миллий тўлов тизимини жадал ривожланишига катта туртки берган омил бу - 2019 йил 1 ноябрда қабул қилинган “Тўловлар ва тўлов тизимлари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни ҳисобланади.

Қисқа вақт мобайнида ушбу қонун амалиётда бўлишига қарамадан, миллий тўлов тизимини иқтисодий-институционал ривожланиш соҳасидаги ўзгаришлар ҳамда сезиларли катта ютуқларга эга бўлди. Шу жумладан, янги қонунга асосланиб, Марказий банкнинг тегишли лицензиясига эга бўлган ҳолда 3 та – тўлов оператори миллий тўлов тизими структурасида ўз фаолиятини олиб бормоқда. Улар қуйидагилар: “Yagona Umumrespublika Protsessing Markazi” МЧЖ (2020 й. лицензия олган); “Milliy Banklararo Protsessing Markazi” МЧЖ (2020 й. лицензия олган); “QULAY PUL” МЧЖ (2021й. лицензия олган);

Шунингдек, миллий тўлов тизими тажрибаси учун янги бўлган тўлов хизмати билан шугулланувчи тўлов ташкилотлари ҳамда электрон пул тизими ташкилотлари Марказий банкнинг лицензиясига эга бўлиб, илк бор республика тўлов хизматларини кўрсатиш бозорида ўз фаолиятларини юритмоқда. Ҳозирда Ўзбекистонда 46 та – тўлов ташкилоти ва 15 – та электрон пул тизими ташкилоти миллий тўлов хизматлар бозорида ўз ўрнига эга бўлиб, тўлов хизматлар бозорида жадал фаолиятини кўрсатиб келмоқда.

Ҳозирда, бу соҳада амалга оширилган ислохотлар натижаси сифатида қўриш мумкин мамлакат миллий тўлов тизимини нафақат ички бозорга хизмат қўрсатиши, балки жаҳон бозорига ҳам чиқиш имкониятларини яратиб бермоқда. Бундан хулоса қилиш лозим, ислохотларни янада жадаллаштириш ва миллий тўлов тизимни ва унинг асосий бўғинларини жаҳон молия бозорида ўз ўрнига эга бўлишини ва халқаро тўлов тизимлар билан бир қаторда рақобатбардош даражада фаолият юритишини ҳамда ўсиб бораётган тўлов хизматларга бўлган талабни тўла қондиришини таъминлаш лозим.

ХУЛОСА

Бугунги иқтисодий глобаллашув ва рақамлаштириш шароитида молия, банк, тўлов тизимларнинг фаолиятига катта ўзгартиришлар киритилмоқда. Бундай ўзгартиришлар асосан инновацион технологиялар асосида амалга оширилиб, улар иқтисодий жараёнларни, бизнес моделларни, молиявий муносабатларнинг моҳиятини, шаклини, қўринишини ўзгартириб юбормоқда.

Миллий тўлов тизимининг замонавий қиёфа ва мазмунини тубдан ўзгарди, ривожланган бозорлардаги тўлов тизим моделларига мослашди.

Тўлов хизмат бозорида рақобат юзага келди ҳамда тўлов хизматларнинг сифати ўзгарди.

Миллий тўлов тизимларни халқаро платформаларга интеграция бўлиши учун катта имкониятлар яратилди.

Миллий тўлов тизимини ривожлантиришнинг истиқболли масалалар сифатида куйидагиларни хулоса сифатида келтириш мумкин:

- ✓ янги молиявий ҳамда рақамли технологиялардан кенг ва самарали фойдаланиш;
- ✓ рақобатни янада ривожлантириш, янги институционал иштирокчиларнинг сонини ошириш ва тўлов хизматларнинг сифати ҳамда турларини кенгайтириш;
- ✓ транзакция ва тўлов хизматлари географиясини кенгайтириш. Халқаро тўлов институтлари билан янги ҳамкорлик лойиҳаларини йўлга қўйиш;
- ✓ транзакцияларнинг шаффофлигини, тезлиги, мослашувчанлиги ҳамда хавфсизлигини таъминлаш;

✓ халқаро тўлов тизимлар иштирокчилари ҳамда халқаро хавфсизлигини таъминловчи институтлар билан бирга тўлов тизимларидаги ахборот хавфсизлигини ошириш борасида янги лойиҳалар ишлаб чиқиш талаб этилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

- Ўзбекистон Республикаси “Марказий банк тўғрисида”ги Қонуни (1995).
 Ўзбекистон Республикаси “Банклар ва банк фаолияти тўғрисида”ги Қонуни (1996).
 Ўзбекистон Республикаси “Тўловлар ва тўлов тизимлари тўғрисида”ги Қонуни (2019)
 Рахимова Х.У. Нақд пулсиз ҳисоб-китоблар ва тўлов тизими. Ўқув қўлланма. – Т.: Молия, 2016. – 299 б.
 X.U.Raximova, I.F.Sayfiddinov To'lov tizimi va bank xavfsizligi. Darslik / Toshkent moliya instituti. Toshkent - 2019. – 333 bet.
 Криворучко С.В. Платёжные системы: Уч. Пособие – М.: Маркет Д.С., 2010. -176 с
 Безопасность банковской деятельности : учебник для вузов / В. А. Гамза, И. Б. Ткачук, И. М. Жилкин. — 3-е изд., перераб. и доп. — М. : Издательство Юрайт, 2015. — 513 с.

НАМАНГАН ВИЛОЯТИДА МЕВА-САБЗАВОТ ИШЛАБ ЧИҚАРИШ РИВОЖЛАНИШИ

Сирожиддинов Камолиддин ИКРОМИДДИНОВИЧ

Доцент, и.ф.н., НамДУ

Аннотация

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқарувчилари фаолиятини истеъмолчилар талабларига йўналтириши кўп сонли тажриба, тадқиқотларни талаб қиладиган илмий-амалий, изланиш ва таҳлилий ишларни, жумладан бозор эҳтиёжини чуқур ва ҳар томонлама ўрганишни, бозор муҳити ва истеъмолчининг мотивациясини ўрганишни назарда тутувчи тадбирларни ўз ичига олади. Бу турдаги таҳлил учун қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозори ҳажми, тармовқда нархни ташкил этиш тизими, нарх диапозони ва ўзгариш суръати, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларинининг ўзига хос истеъмол хусусиятлари, ҳамкор томонлар фаолиятининг ташкил этилиши ва услублари хусусиятлари, сотишни ташкил этиш каналлари, сотишни рағбатлантириш усуллари, савдо фаолиятининг ўзига хослиги ва бошқаларни ўрганиш зарур бўлади.

Қишлоқ хўжалиги соҳасини ўрганиш давомида яна бир эътиборли жиҳатуни ташкил этувчи барча унсурларни кўздан қочирмасликдир. Қишлоқ хўжалиги маҳсулоти турлари, ассортиментини тафтишдан ўтказиш, ишлаб чиқариш қувватлари, моддий-техник таъминот тизимини ўз ичига оладиган ишлаб чиқариш-сотишни ташкил этиш имкониятлари ўрганилади ва мутахассис-кадрлар таркиби ва малака даражаси, хўжаликнинг молиявий имкониятлари, сотишни ташкил этиш ва савдо хизматини шакллантириш ва фаолияти тавсифи шарт-шароитлари таҳлили шулар жумласидандир.

Калит сўзлар: Қишлоқ хўжалиги, мева-сабзавот ишлаб чиқариш, Наманган вилояти

КИРИШ

Вилоятда 2021 йилда сабзавот экин майдонларининг ҳажми олдинги йилларга нисбатан кескин ортди. Масалан, 2020 йилга нисбатан 2021 йилда сабзавот экин майдони деярли 2 маротаба кўпайди ва жами бўлиб 21719 гектарни ташкил этди. 2018 йилда вилоятда сабзавот экин майдонларининг қарайиб ярми ёки 46,5 фоизи айнан Янгиқўрғон (14,5 фоиз), Чортоқ (17,7 фоиз) ва Наманган (14,3 фоиз) туманларига тўғри келган бўлса, 2021 йилда Янгиқўрғон тумани ҳиссасига 26 фоиз, Мингбулоқ тумани ҳиссасига 16,6 фоиз ва Поп тумани ҳиссасига 11,3 фоизи тўғри келди. Мингбулоқ ва Поп туманларида сабзавот экинларининг кўпайиши асосан ғалла экин майдонларидан бўшаган такроран фойдаланиш эвазига рўй берди. Умуман олганда ер майдонларидан интенсиф равишда фойдаланиш ижобий ҳолат бўлиб ҳисобланди.

1-жадвал. Наманган вилояти туманлари ва хўжаликлар кесимида сабзавот экинлари майдони

№	Туманлар	2018 й		2019 й		2020 й		2021 й	
		га	ўсиш суръати, %да	га	ўсиш суръати, %да	га	ўсиш суръати, %да	га	ўсиш суръати, %да
1	Мингбулоқ:	410	100,7	590	144,1	672	113,7	3595	535,0
	<i>фермер</i>	60	100	181	3,0 м.	400	2,2 м.	3453	863,3
	<i>деҳқон</i>	350	100,9	408	116,6	266	65,2	142	53,4
2	Косонсой:	897	103,9	995	110,9	1097	110,3	1281	116,8
	<i>фермер</i>	260	106,1	221	85	252	114	1067	423,4
	<i>деҳқон</i>	630	102,1	774	122,9	845	109,2	214	25,3
3	Наманган:	2072	100,6	2032	98,1	1318	64,9	983	74,6
	<i>фермер</i>	335	100,9	585	174,6	60	10,3	86	143,3
	<i>деҳқон</i>	1691	100,7	1444	85,4	1259	87,2	897	71,2
4	Норин:	839	101	1397	166,5	835	59,8	886	106,1
	<i>фермер</i>	37	102,8	575	1554,1	8	1,4	15	187,5
	<i>деҳқон</i>	799	100,6	816	102,1	826	101,3	871	105,4
5	Поп:	1069	127,3	903	84,5	1089	120,6	2446	224,6
	<i>фермер</i>	289	3,7 м.	68	23,5	255	2,8 м.	1421	557,3
	<i>деҳқон</i>	760	100,8	824	108,4	825	100,1	1025	124,2
6	Тўрақўрғон:	946	102,7	964	101,9	903	93,7	1423	157,6
	<i>фермер</i>	-	-	5	-	18	3,6 м.	1182	6566,7
	<i>деҳқон</i>	945	102,7	957	101,3	882	92,2	241	27,3
7	Уйчи:	1068	100	1049	98,2	1011	96,4	1053	104,2
	<i>фермер</i>	60	100	39	65	55	141	76	138,2
	<i>деҳқон</i>	1005	100	1009	100,3	954	94,5	977	102,4
8	Учқўрғон:	1546	107,8	1866	120,7	1475	79	1021	69,2

№	Туманлар	2018 й		2019 й		2020 й		2021 й	
		га	ўсиш суръати, %да	га	ўсиш суръати, %да	га	ўсиш суръати, %да	га	ўсиш суръати, %да
	<i>фермер</i>	275	168,7	236	85,8	161	68,2	43	26,7
	<i>деҳқон</i>	1268	100	1270	100,2	946	74,5	978	103,4
9	Чортоқ:	2574	100	1023	39,7	1007	98,4	2110	209,5
	<i>фермер</i>	1737	100	258	14,9	265	102,7	1236	466,4
	<i>деҳқон</i>	758	100	765	100,9	742	97	874	117,8
10	Чуст:	991	120,3	817	82,4	757	92,7	1122	148,2
	<i>фермер</i>	285	2,8 м.	99	34,7	19	19,2	225	1184,2
	<i>деҳқон</i>	705	97,9	716	101,6	737	102,9	897	121,7
11	Янгиқўрғон:	2097	100,5	2273	108,4	1183	52	5799	490,2
	<i>фермер</i>	1512	100,1	1623	107,3	430	26,5	3825	889,5
	<i>деҳқон</i>	580	101,8	636	109,7	754	118,6	1974	261,8
		14509	102,1	13909	95,9	11347	81,6	21719	191,4

Юқоридаги жадвал маълумотларига кўра 2021 йил якуни бўйича вилоятда жами бўлиб 28699 гектар ер майдони мева учун ажратилган бўлиб, ўтган йилга нисбатан ўсиш кўрсаткичи 0,2 фоизни ташкил этди. Туманлар бўйича мева экинлари бўйича етакчи бўлиб, Янгиқўрғон 9094 гектар, Чуст 4299 гектар, Чортоқ туманлари 3259 гектар ер майдони бўйича етакчи ҳисобланади. Вилоятда токзорлар бўйича экин майдонлари бўйича етакчи бўлиб Янгиқўрғон 3215 гектар, Чортоқ 1403 гектар, Чуст 1360 гектар туманлари етакчи ҳисобланади. Вилоят бўйича токзорлар учун ажратилган ер майдонлари 2020 йилга нисбатан 26,0 фоизга ошди. Таъкидлаб ўтиш зарурки, мева ва ток кўп йиллик ўсимликлар ҳисобланади. Шу боис уларни жойлаштиришни оқилона тарзда ташкил этиш зарур ҳисобланади. Чунки токзор ва мева экин майдонларини қайтадан бошқа экинларга мослаштириш йирик ҳажмдаги иқтисодий харажатлар ва энг муҳими унга сарфланадиган вақт билан боғлиқ.

**2-жадвал. Наманган вилоятида мева ва узум экин майдонлари
қўрсаткичлари**

№	Туманлар	2018 й		2019 й		2020 й		2021 й	
		га	ўсиш суръати, %да	га	ўсиш суръати, %да	га	ўсиш суръати, %да	га	ўсиш суръати, %да
1	Мингбулоқ:								
	Мевалар	925	100	596	64,4	585	98,2	736	125,8
	Токзорлар	177	100	123	69,5	112	91,1	23	20,5
2	Косонсой:								
	Мевалар	2134	100	2331	109,2	2737	117,4	3141	114,8
	Токзорлар	622	100,2	412	66,2	451	109,5	613	135,9
3	Наманган:								
	Мевалар	1524	101,1	1261	82,7	1394	110,5	762	54,7
	Токзорлар	828	100,5	655	79,1	462	70,5	478	103,5
4	Норин:								
	Мевалар	871	100	863	99,1	812	94,1	558	68,7
	Токзорлар	196	99,5	176	89,8	108	61,4	46	42,6
5	Поп:								
	Мевалар	2409	100	2297	95,4	2289	99,7	3179	138,9
	Токзорлар	419	95,7	357	85,2	318	89,1	333	104,7
6	Тўрақўрғон:								
	Мевалар	2097	100	2730	130,2	2718	99,6	1256	46,2
	Токзорлар	1289	102,7	851	66	1119	131,5	929	83,0
7	Уйчи:								
	Мевалар	1699	100	1804	106,2	1794	99,4	1547	86,2
	Токзорлар	1000	100	707	70,7	578	81,8	580	100,3
8	Учқўрғон:								
	Мевалар	1149	100	1000	87	851	85,1	868	102,0
	Токзорлар	272	104,2	242	89	233	96,3	107	45,9
9	Чортоқ:								
	Мевалар	3740	100	3575	95,6	3935	110,1	3259	82,8
	Токзорлар	1546	102	517	33,4	566	109,5	1403	247,9
10	Чуст:								
	Мевалар	3447	100	3204	93	3623	113,1	4299	118,7
	Токзорлар	1432	100,1	739	51,6	947	128,1	1360	143,6
11	Янгиқўрғон:								
	Мевалар	7398	100	7453	100,7	7907	106,1	9094	115,0
	Токзорлар	3107	100,2	1972	63,5	2320	117,6	3215	138,6
	Жами мева	27393	103,7	27114	99,0	28645	105,6	28699	100,2

№	Туманлар	2018 й		2019 й		2020 й		2021 й	
		га	ўсиш	га	ўсиш суръати, %да	га	ўсиш суръати, %да	га	ўсиш суръати, %да
	Жами тоқзор	10888	100,8	6751	62,0	7214	106,9	9087	126,0

Вилоятда аҳолининг табиий ўсиш суръатлари таҳлил этилаётган йиллар оралиғида ўртача 2 фоизни ташкил этмоқда. Мос равишда умумий аҳоли таркибида мавжуд иқтисодий жиҳатдан фаол аҳолининг ўсиш суръати ўртача 3,5 фоизни ташкил этади. Айнан қишлоқ хўжалигида банд аҳоли сони эса ўртача 28,75 фоизни ташкил этади. Вилоятда аҳолининг сонининг барқарор суръатларда ортиб бораётганлиги келгусида қишлоқ хўжалиги маҳсулотлариг бўлган талабнинг янада ортиши, шу билан бирга аграр тармоқда янги ишчи ўринлар яратилишига имкон беради. Мамлакатимиз миқёсида олиб борилаётган иқтисодий ислохотлар натижасида барча вилоятлар каби Наманган вилоятида ҳам аҳоли фаровонлик кўрсаткичлари олдинги йилларга нисбатан сезиларли даражада ижобий томонга ўзгариб бормоқда. Бу ўз навбатида истиқболда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига бўлган эҳтиёжни янада ортишига олиб келади. Жаҳон миқёсида қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини экспорти бўйича етакчи ҳисобланган мамлакатлар Хитой ва Ҳиндистонда иқтисодий ўсиш суръатларининг ва аҳоли фаровонлигини ортиши қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига бўлган ички талабнинг ортиб боришига олиб келди. Яъни, ички талабнинг ортиши аграр тармоқнинг ривожланишига туртки бўлган энг асосий омиллардан бири бўлиб қолди. Бугунги кундаги вилоят ижтимоий-иқтисодий ривожланишида аграр тармоқнинг ўрни биринчидан, ЯҲМда қишлоқ хўжалигининг юқори улуши сақланиб қолинаётганлиги, иккинчидан, вилоят аҳолисининг катта қисми қишлоқ жойларида истиқомат қилиши, учинчидан қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш инфратузилмаси заиф ривожланганлиги, тўртинчидан иқтисодий фаол аҳолининг катта қисми айнан шу тармоқда меҳнат қилаётганлиги билан боғлиқ.

**3-жадвал. Наманган вилоятида мева ва узум ишлаб чиқариш
кўрсаткичлари**

№	Туманлар	2018 й		2019 й		2020 й		2021 й	
		тонна	ўсиш суръати, %да	тонна	ўсиш суръати, %да	тонна	ўсиш суръати, %да	тонна	ўсиш суръати, %да
1	Мингбулок:								
	Мевалар	6202	103,2	4962	85,3	4569	92,1	5914	129,4
	Узум	1307	108,9	1122	85,9	1117	99,6	312	27,9
2	Косонсой:								
	Мевалар	11777	107,6	15069	128	13525	89,8	35708	264,0
	Узум	5270	104,4	6895	130,8	5374	77,9	7869	146,4
3	Наманган:								
	Мевалар	21671	118,7	17871	83,2	23037	128,9	8961	38,9
	Узум	11579	109,1	9651	83,3	8932	92,5	5888	65,9
4	Норин:								
	Мевалар	7813	114,6	6612	84,6	9649	145,9	7276	75,4
	Узум	2185	108,7	1248	57,1	1568	125,6	450	28,7
5	Поп:								
	Мевалар	18062	112,7	20241	112,1	18908	93,4	23170	122,5
	Узум	2695	108,2	5602	2,1 м.	3263	58,2	4818	147,7
6	Тўрақўрғон:								
	Мевалар	17 187	105,5	16 779	97,6	19 584	116,7	14 790	75,5
	Узум	17 115	108,6	16 632	97,2	17 409	104,7	11 520	66,2
7	Уйчи:								
	Мевалар	15748	107,1	16287	102,7	17497	107,4	13621	77,8
	Узум	10405	108,9	10574	101,6	9944	94	7274	73,1
8	Учқўрғон:								
	Мевалар	12423	109	9150	73,7	10808	118,1	9533	88,2
	Узум	4153	107,5	3813	91,8	4908	128,7	1319	26,9
9	Чортоқ:								
	Мевалар	32280	109,4	35543	110,1	34209	96,2	35823	104,7
	Узум	15047	105,9	10499	69,8	7703	73,4	20764	269,6
10	Чуст:								
	Мевалар	35994	111,4	36648	101,8	32598	88,9	41254	126,6
	Узум	10473	107,4	12294	117,4	7384	60,1	19862	269,0
11	Янгиқўрғон:								
	Мевалар	64379	109,9	58546	90,9	78082	133,4	80437	103,0
	Узум	43499	115,5	36861	84,7	40130	108,9	45065	112,3
	Жами мева	243 536	100,6	237 708	97,6	262 466	110,4	276 487	105,3
	Жами узум	123 728	103,1	115 191	93,1	107 732	93,5	125 141	116,2

Республикамизнинг барча минтақалари сингари Наманган вилоятида ҳам мева-сабзавотчилик соҳасини ривожлантиришга катта аҳамият бериб келинмоқда. Наманган вилояти қишлоқ хўжалиги соҳасини, хусусан мева-сабзавотчилик тармоғини ривожлантиришнинг катта имкониятларига эга ҳудудлардан бири ҳисобланади. Вилоятда 2021 йил якуни бўйича жами бўлиб 276487 тонна мева етиштирилган бўлиб, 2020 йилга нисбатан бу кўрсаткич 5,3 фоизга ортди. Таҳлил қилинган сўнгги тўрт йил мобайнида мева етиштириш ҳажмлари ортиб бормоқда. Таъкидлаб ўтиш зарурки вилоятда мева ва ток етиштириш бўйича анъанавий тарзда Янгиқўрғон, Чуст ва Чортоқ туманлари етакчи ўринни эгаллайди. Бу туманларнинг ўзига хос микроиқлими билан боғлиқ. Шунингдек, юқорида тилга олинган туманларда фойдаланиладиган ер майдонларининг катта қисми қир ва адирликлар яқинида жойлашган. Шу билан бирга ушбу туманларда боғдорчилик ва узумчилик етиштиришда катта тажриба ва деҳқончилик маданияти шаклланган. Умуман олганда вилоятнинг бошқа туманларида мева-сабзавотлар етиштириш кўрсаткичлари динамикаси бир хил суръатда эмас. Бунинг асосий сабаби сифатида вилоятда аграр ислохотларнинг давом этиш босқичида эканлиги, туманлар бўйича муайян ихтисослашув даражаси масаласи кўриб чиқиладиганлиги билан изоҳланади.

ВИЛОЯТДА МЕВА-САБЗАВОТЧИЛИКНИ РИВОЖЛАНТИРИШ

Вилоятда мева-сабзавотчиликни ривожлантириш имкониятлари юқори ҳисобланган бошқа туманлар сифатида Тўрақўрғон ва Уйчи туманларини келтириш мумкин. Жумладан Тўрақўрғон туманида жойлашган ер майдонларининг салмоқли қисми қир-адирликлар яқинида жойлашган бўлиб ҳисобланади. Шунингдек туманнинг географик жойлашуви агрологистика хизматларини ташкил этиш ва ривожлантириш имконини беради.

Наманган вилояти бошқа Республикамизнинг бошқа вилоятлари сингари қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш жараёни давомида сув таъминоти билан боғлиқ муаммоларга учрайди. Бу ўз навбатида тармоқнинг иқтисодий самарадорлик кўрсаткичлари таъсир кўрсатади.

4-жадвал. Наманган вилояти агросаноат мажмуасининг SWOT таҳлили

Кучли томонлари (Strength)	Кучсиз томонлари (Weakness)
<ul style="list-style-type: none"> - агросаноат мажмуасидаги молиявий, қонунчилик, институционал, минтақавий инновацион жараёнларнинг давлат томонидан қўллаб-қувватланиши; - агросаноат мажмуасида бир қатор ИТТКИ соҳаларидаги нисбатан юқори илмий-техник салоҳиятнинг мавжудлиги (маҳаллий университетлар, илмий-тадқиқот ташкилотлари ва бошқалар); - агросаноат мажмуаси таркибида экспортга йўналтирилган тармоқлар улуши ўсишининг ижобий динамикаси; - қишлоқ хўжалиги бўйича таълим хизматлари бозорида рақобат шароитларига мос келадиган таълим тизими салоҳияти (талаб қилинган даража, қамров кенглиги, касб-хунар коллежларининг мавжудлиги) - қишлоқ хўжалиги хом ашёсининг мавжудлиги (пахта, мева-сабзавот маҳсулотлари ва бошқалар.); - қулай агроиқлим шароити; - арзон нархлардаги ишчи кучи мавжудлиги; - чорвачиликнинг айрим турларини ривожланганлиги; - Марказий Осиё мамлакатлари, Хитой бозорининг худудий яқинлиги. 	<ul style="list-style-type: none"> - қишлоқ хўжалигидаги инновацион хизматлар инфратузилмасини ривожлантиришни тартибга солишнинг паст самарадорлиги (маъмурий тўсиқларнинг тарқалиши, рақобат муҳитининг паст даражада ривожланиши, молиялаштириш ва лойиҳаларни баҳолаш механизмидаги камчиликлар ва бошқалар); - аграр секторда ахборот-коммуникация хизматларининг етарли даражада ривожланмаганлиги ва ахборот тармоқларининг сустлиги; - қишлоқ хўжалиги илм-фанининг бозор шароитларига тўлақонли мослашмаганлиги; - технологияларни тижоратлаштириш соҳасида маслаҳат хизматлари мутахассисларнинг етишмаслиги; - қишлоқ хўжалигида инновацион хизматлар инфратузилмасини ривожлантиришга хусусий инвестицияларнинг паст даражаси; - қишлоқ хўжалигининг маҳаллий инновацион маҳсулотларига талабнинг пастлиги; - минтақада қишлоқ хўжалиги фанлари ва агробизнес секторлари ўртасидаги кооперацион алоқаларнинг сустлиги (кластер тизимида хизмат кўрсатиш соҳасининг етарли даражада ривожланмаганлиги); - ишлаб чиқариш, транспорт инфратузилмасининг заиф ривожланганлиги; - технологияларни узатиш тизимида инновацион хизматлар инфратузилмасининг етарли даражада ривожланмаганлиги; - кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг инновацион хизматлари инфратузилмасини ривожлантиришда иштирок этиш даражасининг етарли эмаслиги.
Имкониятлари (Opportunity)	Таҳдидлар (Threats)

Кучли томонлари (Strength)	Кучсиз томонлари (Weakness)
<ul style="list-style-type: none"> - инновация соҳасида халқаро ҳамкорлик; - агрофирма соҳасидаги ҳудудий инновацион лойиҳаларда хорижий инвесторлар ва ҳамкорларнинг иштироки; - агросаноат комплексини модернизация қилиш учун импорт қилинган технологияларни ўтказиш механизмида олимларнинг иштироки; - илмий йўналишлар ва малакали кадрлар мавжуд бўлган чекланган миқдордаги илмий йўналишлар бўйича ресурсларни жамлаш; - ҳудудий органлар томонидан инновацион хизматларга бўлган талабни рағбатлантириш (инновацияларни тижоратлаштириш бўйича хизматларни ривожлантириш, инновацион марказларни ташкил этиш ва бошқалар); - агросаноат комплексида инновацион хизматлар инфратузилмасини ривожлантириш соҳасида кооперацияни ривожлантириш имконияти); - молиявий хизматлар инфратузилмасини ривожлантириш имконияти (шу жумладан, венчур молиялаштириш орқали); - суғориладиган ерларни тақсимлашдаги номутаносиблик; - сув йўқотилишини камайтириш учун сувни бошқариш тадбирларидан кам фойдаланиш; -қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш даражасининг пастлиги; - транспорт ва логистика инфратузилмаси ривожланмаганлиги; - мавжуд омборхоналар ҳажми қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши ҳажмига тўғри келмаслиги. 	<ul style="list-style-type: none"> - ташқи ва ички бозорда агробизнес секторларининг рақобатбардошлигини пасайиши; - ресурслардан фойдаланиш самарадорлиги пастлиги (ер, электр, газ, сув ва бошқалар); - таълим хизматларининг, айниқса қишлоқ хўжалигининг инновацион соҳаси ривожланишининг қониқарсиз даражаси; - уруғчилик, наслчилик ва наслчилик сифатининг пасайиши, маҳсулдорлик ва маҳсулдорлик, қишлоқ хўжалиги технологияси ва бошқалар. - импорт қилинадиган уруғлар, кўчатлар, насли қорамоллар ва агротехнологияларнинг устунлиги; - экспорт фаолиятида консалтинг хизматларини кўрсатишда тажрибанинг етишмаслиги; - маркетинг хизматларининг етарли даражада эмаслиги ва йирик бозорлар билан барқарор иқтисодий алоқа йўқлиги; - қишлоқ хўжалигида интеграциялашган ахборот тизимлари ва интернет хизматларидан фойдаланишининг етишмаслиги.

Вилоят агросаноат мажмуасини ривожлантириш, муаммоларни аниқлаш, соҳа имкониятларини аниқлаш мақсадида SWOT таҳлилдан фойдаланилди (4.6-жадвал). Вилоят агросаноат

мажмуаси, хусусан унинг асосини ташикл этувчи қишлоқ хўжалигини барқарор ривожлантиришнинг асосий йўналишлари қуйидагилар ҳисобланади: озиқ-овқат ва ем экинларини кўпайтириш йўналишида экин майдонлари таркибини оптималлаштириш (Косонсой ва Поп туманларида пахта экин майдонларини қисқартириш); тоғлар ва тоғ олди туманлари салоҳиятидан оқилона фойдаланиш ҳисобига чорвачиликнинг барқарор ривожланишини таъминлаш; тупроқ унумдорлигини ошириш мақсадида ирригация-мелиорация ишлари ҳажмини кенгайтириш; қайта ишлаш саноати (Тўрақўрғон туманида) нинг кенгайишини ҳисобга олган ҳолда қишлоқ туманлари ихтисослашувини чуқурлаштириш; сабзавот ва меваларни тайёрлаш ва сақлаш бўйича инфратузилма объектларини ривожлантириш, уларнинг экспортини сезиларли даражада кенгайтириш; экспортга йўналтирилган юқори сифатли мева, узум ва сабзавотлар ишлаб чиқариш бўйича ихтисослаштирилган кластерлар ва кооперативларни яратиш; вилоятнинг табиий-иқлим шароитларини ҳисобга олган ҳолда юқори сифатли ва органик мевалар, узум ва сабзавотлар ишлаб чиқариш бўйича уруғчилик тизимини ривожлантириш.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Вилоятда халқаро ҳамда маҳаллий инвесторлар, молиявий муасасалар маблағларини жалб этиш орқали гилос, ўрик, анор, шафтоли, олхўри, ёнғоқ каби меваларга ихтисослашган янги замонавий боғларни ташкил қилиш ва бунинг ҳисобига мазкур экинлар ҳосилдорликни кескин ошириш лозим. Шу билан бирга, вилоят туманларининг имкониятларидан келиб чиққан ҳолда экспортбоп узумзорларни ташкил этиш юзасидан «Йўл харитаси» ишлаб чиқилиши ва шу дастур бўйича бир қатор иадбирларни амалга ошириш лозим. Агросаноат мажмуасида, уни ташкил этувчи тармоқларда, хусусан мева-сабзавотчилик ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш саноатида замонавий бошқарув тизимини жорий этиш, ишлаб чиқариш ҳажмини кескин ошириш, маркетинг ва инновацияни кенг қўллаган ҳолда экспортбоп маҳсулотлар ассортиментини кўпайтириш ва сифатини яхшилаш, янги бозорларни топишга қаратилган янгича тизим ташкил этиш лозим. Вилоятда боғдорчилик ривожини учун аввало сифатли уруғчилик базасини шакллантириш, унинг ёрдамида селекция тадбирларини йўлга қўйиш, етиштирилган уруғ ва кўчатларни маҳаллий ишлаб чиқарувчиларга етказиб бериш ва экспорт қилиш имкониятлари мавжуд. Қишлоқ хўжалиги вазирлигининг

вилоят бошқармаси соҳадаги бошқа манфаатдор ташкилотлар билан бирга истиқболда етиштириладиган ўрик, гилос, шафтоли, хўраки ва саноатбопузум, анор, ёнғоқ, бодом кўчатлари етиштириш плантациялари ер майдонларини режалаштириш ва келгусида шу асосда ишни ташкил этиши лозим. Вилоят аҳолисининг озиқ-овқатга бўлган талабини қоплаш ва экспорт ҳажмини ошириш учун мева-сабзавот етиштиришни йилига 8-10 фоизга кўпайтириш ва қўшимча маҳсулот етиштириш имкониятларидан тўлиқ фойдаланиш мақсадга мувофиқ.

КИЧИК БИЗНЕСГА ХОРИЖИЙ ИНВЕСТИЦИЯЛАРНИ ЖАЛБ ЭТИШ МУАММОЛАРИ ВА УЛАРНИ БАРТАРАФ ЭТИШ ЙЎЛЛАРИ

Байхонов Баходиржон ТУРСУНБАЕВИЧ

и.ф.д. доцент, Тошкент давлат иқтисодиёт университети

Кенжаев Икромжон ЭРГАШБОЕВИЧ

PhD.в.б. доцент, Наманган давлат университети

Аннотация

Мақолада хорижий инвестицияларни иқтисодиёт тармоқларига жалб этиш стратегиясида хорижий инвесторларнинг манфаатларини ҳамда миллий иқтисодиётга зарар келтирмаган ҳолда уларни қондириш имкониятларини ўрганиб чиқилиб, фавқулотда ҳолатларда (пандемия мисолида) кичик бизнес субъектларини ривожлантиришда юзага келадиган тўсиқларни бартараф этиш чора тадбирлар занжири келтирилди. Шунингдек, алоҳида ҳудудлар ва тармоқларга инвесторларни жалб этувчи, давлат томонидан амалга ошириладиган рағбатлантирувчи чора-тадбирлар, имтиёзлар ва кафолатлари каби уч йўналишни ўзаро фарқлаш асосида кичик бизнес субъектларига инвестицияларни жалб этиш механизмлари ишлаб чиқилди.

Калит сўзлар: Кичик Бизнес, Инвестиция, Пандемия, Лойиҳавий Молиялаш, Венчур Молиялаш

Проблемы Привлечения Иностранных Инвестиций В Малый Бизнес И Пути Их Устранения

Аннотация

В статье рассматриваются интересы иностранных инвесторов в стратегии привлечения иностранных инвестиций в отрасли экономики и возможности их удовлетворения без ущерба для национальной экономики. Также были разработаны механизмы привлечения инвестиций в субъекты малого предпринимательства на основе взаимного разграничения трех направлений, таких как реализуемые государством меры стимулирования, льготы и

гарантии, привлекающие инвесторов в определенные регионы и отрасли.

Ключевые слова: Малый Бизнес, Инвестиции, Пандемия, Проектное Финансирование, Венчурное Финансирование

PROBLEMS OF ATTRACTING FOREIGN INVESTMENTS TO SMALL BUSINESS AND WAYS TO ELIMINATE THEM

ABSTRACT

The article examines the interests of foreign investors in the strategy of attracting foreign investments to economic sectors and the possibilities of meeting them without harming the national economy. Also, the mechanisms for attracting investments to small business entities were developed based on mutual differentiation of three directions, such as incentive measures, incentives and guarantees implemented by the state, which attract investors to certain regions and industries.

Keywords: Small Business, Investment, Pandemic, Project Financing, Venture Financing

ВНЕСЕНИЕ

Жаҳон ҳўжалигини ривожлантиришда капиталнинг халқаро харакати муҳим аҳамиятга эга, чунки у мамлакатларнинг ташқи иқтисодий ва сиёсий алоқаларининг мустаҳкамланишига олиб келади, уларнинг ташқи савдо айланмаларини оширади, иқтисодий ривожланишни жадаллаштиради, ишлаб чиқариш ҳажмларини кўпайтиради, ишлаб чиқарилаётган товарларнинг жаҳон бозоридаги рақобатбардошлигини, импортёр-мамлакатларнинг техник салоҳиятини ўстиради ва мамлакатдаги бандликни оширади[1].

Лекин жаҳон иқтисодиётида ҳеч бир инвестор бошқа мамлакат ва минтақаларга ўз-ўзидан капитал киритмайди. Бунинг учун хорижий инвесторларни мамлакат иқтисодиётига жалб этиш, уларни айнан шумамлакатга, минтақага инвестиция киритиши учун қизиқтириш, уларда моддий манфаатдорликни шакллантириш лозим. Хорижий инвестицияларни иқтисодиёт тармоқларига жалб этиш стратегияси хорижий инвесторларнинг манфаатларини ҳамда миллий иқтисодиётга зарар келтирмаган ҳолда уларни қондириш имкониятларини ўрганиб чиқишга асосланади. Бунинг учун, биринчидан, иқтисодиётни таркибан қайта қуришга

қаратилган қатор аниқ лойиҳаларни амалга ошириш зарур бўлади, иккинчидан эса, ички инвестиция ресурслари чекланган бир шароитда хорижий инвестицияларнинг аҳамияти жуда юқори баҳоланади.

ХОРИЖИЙ ИНВЕСТИЦИЯЛАРНИ ИҚТИСОДИЁТ ТАРМОҚЛАРИГА ЖАЛБ ЭТИШ СТРАТЕГИЯСИ

Демак, бугунги кунда республика иқтисодиётини жаҳон иқтисодиётига янада интеграциялаш зарур. Бунинг учун ташқи иқтисодий фаолиятни янада эркинлаштириш, хўжалик юритувчи субъектларга хорижий шериклар билан бевосита алоқалар ўрнатиш, товарларни экспорт ва импорт қилишда бирмунча имтиёзли тартибни жорий қилиш борасида аниқ мақсадни кўзлаб сиёсат олиб бориш лозим. Барча тармоқларда кичик бизнесга хорижий инвестицияларни кенг қўламда жалб қилиш зарурлиги куйидаги ҳолатлардан келиб чиқади:

- ишлаб чиқариш қувватларининг жисмоний ва маънавий эскирганлиги, уларнинг қайта тиклаш ёки техник жиҳатдан қайта жиҳозлаш ёхуд умуман янгилаш зарур бўлиб қолганлиги;
- саноат тармоғида моддий-техника базасининг ўта пастлиги ва кўплаб зарар кўриб ишлайдиган корхоналарнинг мавжудлиги;
- Ўзбекистоннинг табиий бойликларга бойлиги ва бу ерда кўплаб қайта ишловчи корхоналарни қуриш имкониятига эга эканлиги;
- аҳоли сонининг (меҳнат ресурслари) ўсиб бораётганлиги ва кичик, замонавий, ихчам корхоналарни барпо этиш, уларни меҳнат ресурсларининг манбаи бўлмиш қишлоққа яқинлаштириш зарурлиги;
- республика экспортида хом ашё салмоғини камайтириш ва кўплаб тайёр маҳсулотлар чиқариш имкониятига эга бўлиш зарурлиги ва бошқалар.

Хорижий инвестицияларни иқтисодиёт тармоқларига жалб этиш стратегияси бўлажак чет эллик инвесторларнинг манфаатларини ҳамда миллий иқтисодиётга зарар келтирмаган ҳолда уларни қондириш имкониятларини ўрганиб чиқишга асосланади. Бунинг учун, биринчидан, иқтисодиётни таркибан қайта қуришга қаратилган қатор аниқ лойиҳаларни амалга ошириш зарур бўлади, иккинчидан эса, ички инвестиция ресурслари чекланган бир шароитда хорижий инвестицияларнинг аҳамияти жуда юқори баҳоланади.

Шунингдек, иқтисодиётга пандемия таъсири ва уни бартараф этиш чора-тадбирлари таркибида кичик бизнес субъектларига инвестицияларни жалб этишнинг такомиллаштирилган механизмлари алоҳида ўрин эгаллаши лозим. Хитой давлатининг Ухань шаҳрида бошланган Коронавирус инфекцияси бутун дунё иқтисодиётига жумладан, мамлакатимиз иқтисодиётига ҳам таъсир кўрсатди ва кириб келаётган инвестицияни камайиши, ишлаб чиқаришни тўхташи, ишсизликни кўпайиши, қашшоқликни ортиши ва иқтисодиётни беқарорлаштириш каби салбий занжир оқибатларини олиб келди (1-расм).

1-расм. Иқтисодиётга пандемия таъсири ва уни бартараф этиш чора-тадбирлари¹

Олиб борилган тадқиқот натижаларидан келиб чиққан ҳолда ушбу занжирни ўз вақтида узиш бўйича бир қатор таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилди. Буборада айниқса, кичик бизнес соҳасига хорижий инвестициялар жалб этилиши учун мамлакатимизда анчагина самарали механизмлар яратилган бўлиб, уларда инвестицияларнинг турли шаклларига йўл очиб берилаётганлиги баён этилиб, бу механизмлар инвестициялар турли шакллари оқимини таъминловчи чоралар, ҳаракатлар, қоидалар, тизимлар, тузилмалар йиғиндисидан иборатлиги асосланди.

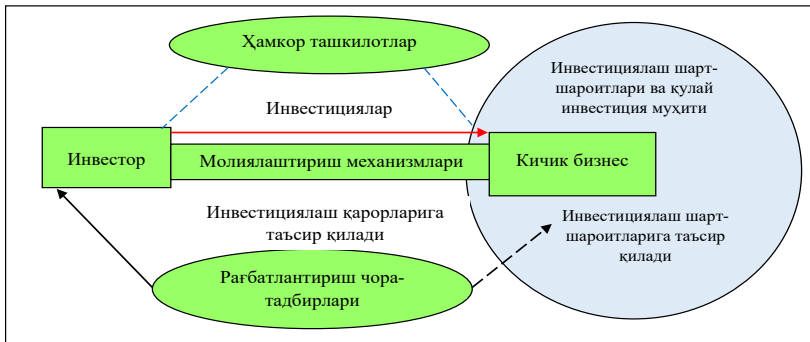
ИҚТИСОДИЁТГА ПАНДЕМИЯ ТАЪСИРИ ВА УНИ БАРТАРАФ ЭТИШ ЧОРА-ТАДБИРЛАРИ

Мазкур механизм биринчи навбатда давлат ҳокимияти ишлаб чиқадиغان инвестицияларни жалб этиш дастурлари амалга оширилишида намоён бўлади. Айни пайтда иқтисодиётнинг эркинлашуви билан хусусий соҳа институтларининг роли ортиб боради. Шу жиҳатдан мамлакатимизда кичик бизнеснинг хорижий инвестицияларни жалб этиш борасидаги ташаббуслари ҳамда тўғридан-тўғри хусусий хорижий инвестициялар зарурлиги ва аҳамияти ортиб бормоқда. Фикримизча, кичик бизнесга хорижий

[1] Муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

инвестицияларнинг жалб этилиши механизмларида уч йўналишни ўзаро фарқлаш лозим :

1. Молиялашни таъминловчи механизмлар.
2. Инвестициялар оқимига кўмаклашувчи инфратузилмавий ҳамкор ташкилотлар
3. Алоҳида ҳудудлар ва тармоқларга инвесторларни жалб этувчи, давлат томонидан амалга ошириладиган рағбатлантирувчи чора-тадбирлар, имтиёзлар ва кафолатлар(2-расм).

2-расм. Кичик бизнес субъектларига инвестицияларни жалб этиш механизмлари²

Ушбу механизм йўналишлари бўйича изоҳ берадиган бўлсак:

1. Молиялашни таъминловчи механизмлар. Уларга акциялаштириш (кичик бизнес субъектлари томонидан қимматли қоғозлар эмитетлик ҳуқуқини бериш, улар ихтиёридаги номоддий активлар қиймати даражасидаги кредит олиш ёки гаровга қўйиш), лойиҳавий молиялаш (кичик бизнес субъектларининг инвестицион лойиҳаларининг бир қисмини давлат – хусусий шериклик асосида давлат томонидан тўғридан-тўғри молиялаштириш), венчур молиялаш (миллий ва ҳудудий венчур компанияларини ташкил этиш, бугунги кунда бундай тузилмалар сони мутлоқ кам бўлиб, 2020 йил ҳолатига кўра 3 та венчур компанияси ва 1 та венчур фонди фаолият кўрсатиб, улар орқали иқтисодиётга 45,46 млрд. сўмлик маблағ йўналтирилган[2]) ва давлат бюджетидан молиялаштириш қиради

2. Инвестициялар оқимига кўмаклашувчи миллий ва хорижий инфратузилмавий ҳамкор ташкилотларни қўллаб-қувватлаш.

[2] Муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

Бундай муассасалар жумласига тижорат банклари ва нобанк кредит муассасалари, инвестицион фондлар, мақсадли жамғармалар, нотижорат ташкилотлари ва ассоциациялар (Савдо-саноат палатаси, “Тадбиркор аёл”, “Хунарманд” уюшмаси, турли тармоқларга мансуб маҳсулот ишлари чиқарувчилар ассоциациялари ва бошқ.), консалтинг фирмаларини киритиш мумкин.

Бундан ташқари, инфратузилмавий тизимлар таркибига ташқари ҳудудларда тадбиркорлик муҳити билан боғлиқ очиқ ахборот маконини (ахборотномалар, дайжестлар ва таҳлилий маълумотномалар, ҳисоботлар) ташкил этувчи институтлар ҳам киради. Айниқса, халқаро ва хорижий инвестициявий институтлар фаолиятини эркинлаштириш масаласи ҳам алоҳида аҳамият касб этади. Бугунги кунда Ўзбекистоннинг асосий инвестицион ҳамкорлари сифатида халқаро институтлардан – Осие тараққиёт банки (ҳозиргача қиймати 4,1 млрд. АҚШ долларига тенг тугалланган 42 та лойиҳада, шунингдек, қиймати 10,7 млрд. АҚШ долларига тенг давом этаётган 22 та лойиҳанинг асосий молиялаштирувчиси ҳисобланади).

3. Алоҳида ҳудудлар ва тармоқларга инвесторларни жалб этувчи, давлат томонидан амалга ошириладиган рағбатлантирувчи чора-тадбирлар, имтиёзлар ва кафолатлар. Бу каби чора-тадбирлар мантиқий давоми сифатида, 2021 йилда кичик бизнес соҳасида 105 та фаолият турлари бўйича лицензия ва рухсатнома бериш тартиби бекор қилиниши, 115 таси бўйича эса соддалаштирилиши, тадбиркорлик субъектлари фаолиятини текшириш бўйича ўрнатилган мораторий муддатининг 1 йилга узайтирилиши давлат харидлари тизимида тадбиркорлик субъектлари иштирокининг сезиларли даражада кенгайтирилиши (бугунги кунда 4 фоиз), давлат харидлари битимларида белгиланган аванс миқдорининг 30%га етказилиши кўзда тутилган[3]. Бу эса кичик бизнес субъектларининг нисбатан йирик кўламдаги давлат харидларида иштирок этишидаги асосий муаммолардан бири – айланма маблағларни шакллантириш ва молиявий барқарорликни таъминлашда ўзига хос роль ўйнайди.

ИНВЕСТИЦИЯЛАР КЛАССИФИКАЦИЯСИ

Кичик бизнесдаги инвестиция жараёнларига хорижий капитални жалб этишнинг узоқ муддатли стратегияларини ишлаб чиқишда хорижий инвесторлар билан ҳамкорлик қилишнинг турли шакллари мавжудлигини ҳисобга олиш лозим. Улар орасидан

қуйидагиларни алоҳида таъкидлаб ўтиш жоиз:

- хорижий инвесторлар иштирокининг улушларига қараб, шу жумладан, ҳиссадорлик жамиятлари акцияларини хорижий инвесторларга сотиш йўли билан турли шаклда қўшма корхоналар тузиш;
- хорижда корхона филиаллари ва шўъба жамиятларини тузиш, чет элларда тўлиқ хорижий инвесторга тегишли янги компанияларни ташкил этиш;
- фирмалараро бирлашув ва бирини бошқаси томонидан ютиб юбориши натижасида эгаллик қилиш, яъни фирмани сотиб олиш ёки қўшиш билан эгаллик ҳуқуқи ёки миллийлик ҳуқуқига эга бўлиш;
- стратегик ҳамкорлик (бирлашма) тузиш, мулкка, шу жумладан, қимматли қоғозларга эга бўлиш;
- давлат ва инвесторлар ўртасидаги шартномавий муносабатлар асосида хорижий капитални киритиш – маҳсулот тақсимооти ҳақида концессия ва битимлар тузиш;
- халқаро молиявий ижара (лизинг) шартномасини тузиш ва эркин иқтисодий ҳудудларни ташкил этиш;
- давлат кафолати асосида банк кредитлари ва тижорат кредитлари ҳамда экспортни молиялаштириш билан боғлиқ кредитлар ажратиш;
- “Америка депозитар тилхати” дастури орқали акциялар эмиссияси ва уларни жойлаштириш.

Инвестицион ҳамкорликнинг асосий афзаллиги шундан иборатки, унда илмий-техник билимлар, ноу-хауларнинг, айниқса, инновацияларнинг узлуксиз жалб этилиши; аҳолининг бандлик даражаси ва унда меҳнат унумдорлигининг ўсиши; ҳудуд табиий ресурсларидан фойдаланишнинг яхшиланиши; рақобатни фаоллаштириш ва унинг натижасида кичик бизнес соҳаси фаолиятининг ривожланиши; замонавий ташкилий-бошқарув тажрибасининг жорий этилиши юз беради. Фикримизча, энг биринчи ёндашувда инвестицияларни қуйидагича классификациялаб олиш мумкин (1-жадвал).

1-Жадвал. Инвестициялар Классификацияси³

Классификация мезони	Инвестициялар классификацияси
Инвестициялар шакллари	Тўғридан-тўғри инвестициялар; портфель инвестициялар; бошқалар
Инвестициялар муддатлари	Қисқа муддатли; ўрта муддатли; узоқ муддатли
Инвестицион ресурсларнинг мулкчилик шакли	Хусусий; давлат; аралаш

Иқтисодчилар хорижий инвестициялар жалб этилишида турли классификацияларини келтирадilar. Чунончи Россия ўқув адабиётлари учун қуйидаги классификация характерли (2-жадвал).

2-Жадвал. Хорижий Инвестициялар Шакллари Классификацияси⁴

Белгиси	Тури	Характеристикаси
Мулкчилик шакли бўйича	Давлат	Давлат органлари кўрсатмаси билан инвестициялаш
	Хусусий	Хусусий шахсларнинг ўз давлатидан ташқарига инвестициялаши
	Аралаш	Хусусий ва давлат капитали иштирокидаги инвестициялар
Инвестицияланаётган молиявий ресурсларнинг активлар бўйича таркибига қараб	Реал	Молиявий маблағларни бошқа мамлакатлардан ускуналар сотиб олиниши билан боғлиқ узоқ муддатли лойиҳаларга йўналтириш;
	Номоддий	Лицензиялар, ҳуқуқлар ва бошқа номоддий характердаги активларни сотиб олиш,
	Молиявий	Акцияларга, қимматли қоғозларга инвестициялар ва бошқалар
Қулланиши усули бўйича	Ссуда	Молиявий ресурслар улар бўйича фоизлар кўринишида даромад олиш учун етказиб берилади
	Тадбиркорлик	молиявий ресурслар фойдадан дивидент олиш учун хорижий инвестициялар сифатида йўналтирилади

[3] Муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

[4] Сергеев И.В., Веретенникова И.И., Шеховцев В.В. Инвестиции: Учебник для бакалавров, 2014

Капитал жойлаштириш объектларининг хусусиятига кўра	Тўғридан-тўғри	Инвестор томонидан лойиҳанинг молиявий ва тизимли назоратини мақсадли жойлаштиришни назарда тутувчи хорижий инвестицияларнинг энг оммавий тури
	Портфель	Дивидендлар олиш мақсадида акцияларнинг бир қисми сотиб олинади
	Бошқа	Уларга чет эл инвестициялари, жумладан, банк ҳисобварақларига пул маблағларини жойлаштириш, кредитлар бериш ва бошқалар кирди.

Қайд этилган йўналишларнинг барчаси ҳам тўғридан-тўғри кичик бизнес соҳасига тааллуқли эмас, лекин уларнинг ҳар бирига оид лойиҳаларнинг амалга оширилиши бевосита ёки билвосита шу ҳудуддаги кичик бизнес субъектлари фаолиятига ижобий таъсир этади ва инвестицион жараёнларга туртки беради.

Хорижий инвестицияларни жалб этишнинг барча келтириб ўтилган ушбу шакллари узоқ муддатли стратегик характерга эга. Бу борада эришиладиган натижалар Ўзбекистон иқтисодиётининг таркибий, тармоқ ва тармоқларо тузилмавий ўзгаришларидаги муаммоларни фақатгина мамлакат молиявий ресурслари ҳисобидан ҳал этишга нисбатан ҳам қисқа вақт ичида ва кам инвестицион харажат ҳисобидан ечиш имконини беради.

К.К.Поздняков Россия бозорида иш олиб бораётган хорижий инвесторларни уч гуруҳга бўлади:

1.Йирик трансмилий корпорациялар. Улар миллий ҳуқуқий режимнинг бошқалардан алоҳида ажратилган қисмида ишлайдилар. Қонунчилик ҳужжатлари ёки ҳукумат билан шартномалар воситасида хўжалик юритишдаги ноқулай вазиятлардан ҳимоя қилинганлар, имтиёзлардан фойдаланадилар.

2.Маҳсулот ва хизматларнинг оригинал технологиясига эга бўлган майда ва ўрта компаниялар. Улар одатда ўз патентларига ёки “ноу-хау”ларига эгалар, рақобатбардош товарлар ишлаб чиқарадилар, барқарор равишда ўз бизнесларини кенгайтиришга интиладилар.

3.Активлар курс қиймати ўзгаришидан ва иқтисодий беқарорликдан фойдаланиб спекулятив характердаги фойда

олишга интилишга йўналган инвесторлар [4].

Фикримизча, мамлакатимиз учун айниқса иккинчи гуруҳ инвесторларни жалб этиш алоҳида аҳамиятга эга ва сўнги йилларда бунга жиддий эътибор қаратилмоқда. Чунончи Наманган вилоятида 2019 йилда Чуст ва Тўрақўрғон туманларида бўш ер майдонлари хатловдан ўтказилиб, 681,4 гектар 5 та ер участкасида Наманган эркин иқтисодий зонаси ташкил этилган. Унда 2019 – 2024 йилларда умумий қиймати 608,5 млн. АҚШ доллари бўлган 18 та инвестицион лойиҳа амалга оширилади ва 6678 та иш ўринлари яратилади. ЭИЗда кичик ва ўрта бизнес корхоналари ҳам барпо этилади. Улар жумласига “Cang special steel” МЧЖ қўшма корхонаси, “Art soft engineering” МЧЖ, “Siberian Wellness Namangan” МЧЖ хусусий корхонаси бор бўлиб, 3 та лойиҳага 2020 – 2021 йилларда 88,45 млн. АҚШ доллари ҳажмида инвестиция киритилади ва 1150 та иш ўринлари яратилади.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Хулоса қилиб айтганда, Республикада фаолият юритаётган Ташқи ишлар ҳамда Инвестициялар ва ташқи савдо вазирликлари, мамлакатимизнинг хорижий давлатлардаги элчихона ҳамда ваколатхоналари зиммасига хорижий инвесторлар билан ишлаш мажбурияти юклатилганлиги ҳам ташқи алоқаларга тортилиш географияси ва кўлами чекланган кичик бизнес соҳасига тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни жалб этишда муҳим аҳамият касб этади. Мамлакатимизда сўнги йилларда қулай инвестициявий ва ишбилармонлик муҳитини шакллантириш, хорижий инвестицияларга кенг йўл очиш, қонунчилик барқарорлигини таъминлаш, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш, инвестициявий муҳитни тубдан яхшилаш борасида амалга оширилаётган тизимли ишлар республика саноат ва бошқа тармоқларини таркибий ўзгартириш, модернизациялаш ва диверсификациялашни чуқурлаштириш, замонавий инфратузилмани шакллантиришга қаратилган Давлат дастурлари инвестициялар ҳажмини ошишида муҳим омили бўлмоқда.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

Ваҳобов А.В. ва бошқалар Хорижий инвестиция. Ўқув қўлланма. -Т.: “Молия”. Т.: 2010. –Б. 9.

Д.И.Рўзиева. Венчурли тадбиркорлик – кичик бизнес субъектлари инновацион салоҳиятини оширувчи дастак сифатида. “Iqtisodiyot va innovatsiyon texnologiyalar” Ilmiy elektron jurnali. № 2, mart-aprel, 2020 yil, 132 bet.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий

Мажлисга Мурожаатномаси. 29.12.2020. <https://president.uz/uz/lists/view/4057>.

Pozdnyakov K. K. The theoretical basis of the mechanism of attraction of foreign investments in the Russian regions and the rationale for their practical applicability. Raleigh, North Carolina, USA: Lulu Press, 2015. 174 p. С. 71-72.

РОССИЯ ИМПЕРИЯСИ МУСТАМЛАКАСИ ДАВРИДА ЗАРАФШОН МУЗОФОТИДА ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ВА САВДО-СОТИҚ

Тўлқин Олимжонович АХМЕДОВ

*Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори, ФА Тарих институти катта
илмий ходими*

Аннотация

Жаҳонда XX асрнинг сўнги ўн йиллиги – XXI аср бошларида қарор топган янги иқтисодий-сиёсий ва ижтимоий-маданий муносабатлар тизимида маълум бир давр ёки минтақа тарихига доир манбаларни назарий ва амалий жиҳатдан ўрганиш тарих фанини жаҳон миқёсидаги интеграциясини таъминловчи негиз бўлиб хизмат қилмоқда. Бу борада Марказий Осиё тарихида худудий, даврий ва маданий феноменологик хусусиятларни ўзида намоён этган Зарафшон водийси, хусусан, Самарқанд тарихини ўзида акс эттирган ёзма манбалар мазкур интеграциялашув жараёнида бошқа инсон, жамият ва маданиятни тушунишга хизмат қилувчи асосий воситалардан биридир.

Россия империяси томонидан 1868-1871 йилларда ўрта ва юқори Зарафшон водийсида амалга оширилган ҳарбий ҳаракатлар империянинг Туркистон тупроқларида юритган босқинчилик сиёсатининг узвий қисми ҳисобланади. Империя маъмурлари томонидан “ўз-ўзини ҳимоя қилиш” деб тавсифланган мазкур сиёсатнинг бевосита натижаси сифатида 1868 йил 29 июнда Туркистон генерал-губернаторлигининг алоҳида маъмурий-худудий бирлиги – Зарафшон музофоти ташкил этилди. В данной статье делается попытка определить социально-экономическую историю Зеравшанской долины в период Российской империи на основе архивных документов того времени.

Ключевые Слова: Зеравшанская долина, Российская империя, Семерканд, Социально-экономическая история, Средняя Азия

PRODUCTION AND TRADE IN ZARAFSHON PROVINCE DURING THE COLONIAL PERIOD OF THE RUSSIAN EMPIRE

ABSTRACT

In the world, in the last decade of the 20th century - the beginning of the 21st century, in the new system of economic-political and socio-cultural relations, the theoretical and practical study of sources related to the history of a certain period or region serves as the basis for the global integration of the science of history. In this regard, the Zarafshan Valley, which has shown territorial, periodical and cultural phenomenological characteristics in the history of Central Asia, in particular, the written sources that reflect the history of Samarkand, are one of the main tools that serve to understand other people, society and culture in this integration process.

The military operations carried out by the Russian Empire in the middle and upper Zarafshan valley in 1868-1871 are an integral part of the empire's policy of invasion in Turkestan. As a direct result of this policy, which was described as "self-defense" by the imperial authorities, on June 29, 1868, a separate administrative-territorial unit of the Turkestan Governorate - Zarafshan province was established. The future fate of this ancient and ever-popular city, located at the crossroads of the Great Silk Road, which connected the East and the West for centuries, was thus connected with the Russian Empire, turning it into one of its main military, administrative, economic and cultural strongholds in Central Asia. This article will try to establish the socio-economic history of the Zerefshan Valley during the Russian Empire based on the archival records of the period.

Keywords: Zererfshan Valley, Russian Empire, Semerkand, Socio-economic history, Central Asia

ВСТУПЛЕНИЕ

Асрлар давомида Шарқ ва Ғарбни бир-бирига боғлаган Буюк Ипак йўлининг чорраҳисиди жойлашган бу қадим ва ҳамиша навқирон шаҳарнинг кейинги тақдири шу тариқа Россия империяси билан боғланиб, унинг ҳарбий, маъмурий, иқтисодий ва маданий жиҳатдан Марказий Осиёдаги асосий таянч нуқталаридан бирига айлантирилди.

Зарафшон музофоти бошлиғи маҳкамаси ва музофот

бўлимлари бошқарувларида хизмат қилган А.Д. Гребенкин, Л.Н. Соболев, князь А. Урусов¹, А.П. Хорошхин, М.М. Вирский ва Г.А. Арендаренколарнинг маҳкама ва бўлим бошқарувлари иш юритиш ҳужжатлари асосида тайёрлаган қайдлари, мақолалари ва маълумотлари² кўриб чиқилди. Уларда Зарафшон водийси аҳолиси ва уларнинг машғулоти, музофот бўлислари, шаҳарлар ва бошқа аҳоли манзиллари, ерлиларда халқ суди, музофот аҳолиси сони, солиқлар ва йиғимлар, суғориш ишлари, йирик ариқлар ва кўприклар, тоғ ўрмончилиги ва қўйчивонлик тўғрисида маълумотлар келтирилган. Шунингдек, Зарафшон музофотида маълум вақт хизмат сафарида бўлган В.В. Радлов, А.П. Федченко ва О.О. Поспеловларнинг ишлари³ ҳам Россия империяси истилосидан кейинги дастлабки йилларда Зарафшон музофотининг умумий манзарасини ўрганишда катта аҳамиятга эга.

Мустамлака бошқарув шароитида ҳам Самарқанд ва унинг атрофидаги ерлар ўзининг минтақа ишлаб чиқариши ва савдосидаги мавқеини сақлаб қолди. Масалан, 1869 йилда Самарқанд шаҳрининг ўзида 1619 та хунармандчилик дўконлари (лавка) фаолият кўрсатган. Уларнинг ичида кўпчиликни олача тайёрлайдиган (449 та), маҳаллий пахта мато тайёрлайдиган (188 та), этикдўзлик (эркак ва аёл пойабзаллари) (162 та), тивит саллалар ва белбоғлар тайёрлайдиган (82 та) ва темирчилик дўконлари ташкил этган⁴.

[1] Князь А. Урусовнинг “Зарафшон музофотида мовут иши тўғрисида” номли қайдлари алоҳида нашр этилмаган. У қўлёзма кўринишида Ўзбекистон Миллий архивининг 5-жамғармаси 12-йиғма жилдида сақланмоқда.

[2] Гребенкин А.Д. Мелкие народности Зеравшанского округа // Русский Туркестан. Сборник, изданный по поводу политехнической выставки. – М., 1872. – Выпуск 2. – С. 110-130; Гребенкин А.Д. Ремесленная деятельность таджиков Зеравшанского округа // Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник. – СПб., 1873. – Том 2. – С. 511-514; Гребенкин А.Д. Заметки о Зеравшанской долине // Туркестанские ведомости. – 1873. – № 6; Соболев Л.Н. Сведения о податях Зеравшанского округа // Туркестанский сборник. – Том 90. – СПб., 1873. – С. 358-360; Соболев Л.Н. Список населенных мест Зеравшанского округа // Туркестанский сборник. – Том 90. – СПб., 1873. – С. 647-662; Военно-топографический очерк горной страны верховьев р. Зеравшан // Материалы для статистики Туркестанского края. Под ред. Н.А. Маева. Выпуск III. – СПб., 1874. – 105 с.; Хорошхин А.П. Сборник статей касающихся до Туркестанского края. – СПб., 1876. – 533 с.; Вирский М.М. Сведения о Зеравшанском округе // Материалы для статистики Туркестанского края. – СПб., 1876. Выпуск 4. – С. 10-56; Вирский М.М. Волости Зеравшанского округа по сведениям 1873–1874 гг. // Туркестанский сборник. – СПб., 1876. – Том 123. – С. 379-420; Арендаренко Г.А. Досуги в Туркестане (1874–1889 гг.). – СПб., 1889. – 666 с.

[3] Радлов В.В. Средняя Зеравшанская долина // Записки Русского географического Общества по отделению этнографии. – СПб., 1880. – 92 с.; Поспелов О.О. Материалы к истории Самаркандской области. Исторический очерк города Каттакургана. Памятник на Зирабулакских высотах. Освобождение рабов в Каттакурганском отделе. Сеидхан Каримханов. – СКСО, вып. X. – Самарканд, 1912. – С. 108-131; Федченко А.П. Путешествие в Туркестан. – М.: Географиз, 1950. – 466 с.

[4] ЎзР МА 5-жамғарма, 1-рўйхат, 12-иш, 124-125-варақ орқа томони

Иш юритиш хужжатларининг ички таҳлили Зарафшон музофоти шаҳарларида ишлаб чиқаришнинг деярли барча соҳалари косибчилик ва оилавий хунармандчилик хусусиятига эга бўлганлигини кўрсатмоқда. Шунингдек, Россия империяси истилосидан кейин бу ерда хунармандчиликнинг айрим соҳалари, масалан, жангавор қурооллар тайёрлаш соҳасининг кескин қисқарганлиги ва йўқола борганлигини кўришимиз мумкин.

Россия истилосидан кейин ишлаб чиқаришнинг айрим соҳалари қисқарганлигини кўришимиз мумкин. Масалан, Самарқанд бўлими бошлиғининг 1870 йил 4 январдаги 12-сонли расмий хатида келтирилган маълумотларга кўра, Россия босқинига қадар Самарқанд бозорларида жангавор қурооллар тайёрлаш билан 15 та очиқ дўкон шуғулланган, улардан 6 тасида эса энг яхши усталар фаолият кўрсатган⁵. 1868 йилдан кейин бу ерда жангавор қуроолларни тайёрловчилардан 4 киши қолган холос ва улар асосан кичик пичоқлар ва бошқа майда темир буюмларни ишлаб чиқариш билан шуғулланган. Улар совуқ қуроолларни русларга, одатда буюртма бўйича, ерлиларга эса, баъзан, яширинча ясаб берганлар. Чунки жангавор қурооллар ясайдиган усталарнинг фаолияти рус маъмурияти томонидан хуфялар орқали назорат қилиб борилган. Усталарнинг сўзларига кўра, яхши қилишни тайёрлаш учун 15 кун, ўртача ва арзон қилишни тайёрлаш учун 3-5 кун вақт керак бўлган⁶.

РОССИЯ ИМПЕРИЯСИ МУСТАМЛАКАСИ ДАВРИДА ЗАРАФШОН МУЗОФОТИ

Музофот туманларида эса бундай усталар бўлмаган. Борлари ҳам бозорлардаги оддий темирчилар бўлиб, Самарқанд шаҳридаги оддий темирчилар каби хўжалик учун зарур бўлган кетмон, белкурак ва бошқа буюмларни тайёрлаш билан шуғулланган⁷.

Музофотнинг Самарқанддан кейин иккинчи йирик шаҳри ҳисобланган Каттақўрғон шаҳрида 1869 йилда 321 та хунармандчилик устахоналари фаолият кўрсатган⁸.

Умуман олганда музофотдаги хунармандчилик муассасалари ва устахоналар косибчилик хусусиятига эга бўлган. Уларда устабоши ўз оила аъзолари билан (5 нафаргача) ишлаб чиқаришнинг эгаси ҳисобланган. Барча маҳсулотлар маҳаллий хом ашёдан ишлаб чиқарилган ва асосан Зарафшон музофоти, Сирдарё вилояти ва

[5] ЎзР МА 5-жамғарма, 1-рўйхат, 12-иш, 121-варақ

[6] ЎзР МА 5-жамғарма, 1-рўйхат, 12-иш, 121-121-варақ орқа томони

[7] ЎзР МА 5-жамғарма, 1-рўйхат, 12-иш, 122-варақ

[8] ЎзР МА 5-жамғарма, 1-рўйхат, 11-иш, 17-варақ

қисман Россия бозорларида (асосан ипак калавалар) сотилган⁹.

Ўлкага Россия ва хорижий сармойнинг кириб келиши натижасида Зарафшон музофотида ҳам бир қатор, асосан спиртли ичимликларни ишлаб чиқаришга ихтисослаштирилган заводлар пайдо бўлди. Масалан, 1868 йилдаёқ Самарқандда савдогар Д.М.Филатов томонидан биринчи спирт ишлаб чиқарувчи ва пиво тайёрлайдиган завод ишга туширилган эди. XX аср бошларига келиб савдогар Филатов 2 та виночилик, 1 та коньяк-спирт ва 1 та спирт ҳайдовчи заводларга эгалик қилган¹⁰. 1884 йилда эса музофотда бундай заводларнинг сони 9 тани ташкил этган¹¹. Бундай заводларда ишчилар сони 5 нафардан 25 нафаргача бўлиб, мавсум пайтида қўшимча ишчилар олинган. Ишчилар асосан руслар, шунингдек, сартлар ва яҳудийлардан иборат бўлган. Барча маҳсулотлар маҳаллий хом ашёдан ишлаб чиқарилган. Фақат пиво тайёрлашда ишлатиладиган хмел Бавария ва Россиянинг ички губернияларидан келтирилган. Тайёр маҳсулотлар Зарафшон музофоти, қисман Сирдарё вилоятида тасарруф этилган¹².

1880 йилда унвонли маслаҳатчи Павлига томонидан Самарқандда шакар заводи ишга туширилади. У 1880 йил 3 январда музофот бошлиғи номига ёзган билдиришномасида ўлкада шакар заводининг йўқлиги, ўлканинг шакарга бўлган эҳтиёжи катталиги ва ўлкада шакар олиш мумкин бўлган маҳсулотларнинг кўплиги тўғрисида сўз юритган, шунингдек, Самарқанд яқинидаги участкасида шакар жўхори (сорго) ва шакарқамиш етиштириб, шакар ишлаб чиқармоқчи эканлигини маълум қилган¹³. Шу билан бирга Павлига томонидан шакар заводи қолдиқларидан спирт олиш таклифи ҳам илгари сурилган эди.

Туркистон генерал-губернатори маҳкамасидан 1880 йил 28 августда музофот бошлиғига юборилган 4651-сонли муносабат хати билан Павлигага Самарқанд шаҳрида аксиз тўловисиз ва патент йиғимларисиз ўлкада етиштириладиган маҳсулотларлардан шакар олиш тажрибаларини амалга оширишга, шунингдек, шакар заводи қолдиқларидан аксиз тўловисиз спирт олишга рухсат берилган эди¹⁴.

Самарқанд шаҳридаги заводлар, хунармандчилик муассасалари

[9] ЎзР МА 5-жамғарма, 1-рўйхат, 843-иш, 3-варақ

[10] Саидқулов Т.С. Самарқанд во второй половине XIX – начале XX веков. – Самарқанд, 1970. С.141

[11] ЎзР МА 5-жамғарма, 1-рўйхат, 1610-иш, 3-варақ

[12] ЎзР МА 5-жамғарма, 1-рўйхат, 843-иш, 3-варақ

[13] ЎзР МА 5-жамғарма, 1-рўйхат, 542-иш, 1-2-варақлар

[14] ЎзР МА 5-жамғарма, 1-рўйхат, 542-иш, 5-варақ

ва устахоналарнинг умумий сони 1882 йилда 2230 та¹, 1883 йилда 2325 та² ва 1884 йилда 2363 тадан³ иборат бўлган. Аввалгидек, уларнинг ичида кўпчиликни олача тайёрлайдиган, этикдўзлик устахоналари, шунингдек, ёғ ишлаб чиқарувчи жўвонхоналар ташкил этган. Спирт, вино ва пиво заводларининг бош бинолари хом ғиштдан қурилган. Фақат айримларининг пойдевори пишган ғиштдан терилган. Қолган ҳунармандчилик дўконлари ва устахоналар томи лой билан ёпилган чўпқори қурилишлардан иборат бўлган⁴.

Каттақўрғон бўлими бўйича заводлар, устахоналар ва қосибчилик ишлаб чиқариши билан шуғулланувчи ҳунармандчилик муассасаларининг сони 1882 йилда 1254 та⁵, 1883 йилда 1636 та⁶ ва 1884 йилда 1981 тадан⁷ иборат бўлган. Уларнинг ичида кўпчиликни бўзчилик, этикдўзлик ва дурадгорлик устахоналари ҳамда жўвонхоналар ташкил этган. Жўвонхоналардан ташқари барча ишлаб чиқариш муассасаларида ишлар қўлда бажарилган. Маҳсулотлар маҳаллий хомашёдан тайёрланган ва асосан бўлим бозорларида сотилган. Ишчилар сони чўян, сопол ва ғишт заводларида 3-6 нафар, бошқаларида 1-4 нафардан ошмаган⁸.

Тоғли туманларнинг Панжикент ва Ургут шаҳарлари бўйича ҳунармандчилик ва ишлаб чиқариш муассасалари сони тўғрисида маълумотлар тўпланган бўлиб, ушбу шаҳарларда 1882 йилда 270 та⁹, 1883 йилда 279 та¹⁰ ва 1884 йилда 295 та¹¹ ҳунармандчилик ва ишлаб чиқариш муассасалари фаолият кўрсатган. Уларнинг ичида кўпчиликни одатдагидек, бўзчилар, олачачилар, жўвончилар ва этикдўзлар ташкил этган.

Қўлимизда мавжуд бўлган иш юритиш ҳужжатлари 1882 йилда Самарқанд шаҳри, Каттақўрғон бўлими ва Тоғли туманларнинг Панжикент ва Ургут шаҳарларида фаолият кўрсатган заводлар, ҳунармандчилик муассасалари ва устахоналарнинг сонини таҳлил қилиш имкониятини беради. Хусусан, 5-жамғарманинг 3504-а-ишида ҳам 1882 йилда Зарафшон музофотида мавжуд

[1] ЎзР МА 5-жамғарма, 1-рўйхат, 842-иш, 2-2-варақ орқа томони

[2] ЎзР МА 5-жамғарма, 1-рўйхат, 1333-иш, 2-2-варақ орқа томони

[3] ЎзР МА 5-жамғарма, 1-рўйхат, 1610-иш, 3-4-варақлар

[4] ЎзР МА 5-жамғарма, 1-рўйхат, 843-иш, 3-варақ орқа томони

[5] ЎзР МА 5-жамғарма, 1-рўйхат, 843-иш, 5-5-варақ орқа томони

[6] ЎзР МА 5-жамғарма, 1-рўйхат, 1333-иш, 11-12-варақлар

[7] ЎзР МА 5-жамғарма, 1-рўйхат, 1610-иш, 9-10-варақлар

[8] ЎзР МА 5-жамғарма, 1-рўйхат, 843-иш, 5-варақ орқа томони-6-варақ

[9] ЎзР МА 5-жамғарма, 1-рўйхат, 843-иш, 8-8-варақ орқа томони

[10] ЎзР МА 5-жамғарма, 1-рўйхат, 1333-иш, 9-9-варақ орқа томони

[11] ЎзР МА 5-жамғарма, 1-рўйхат, 1610-иш, 6-7-варақлар

бўлган заводлар ва ишлаб чиқариш муассасалари сони тўғрисида маълумотлар келтирилган¹². Улар 843-ишда келтирилган маълумотларни аниқлаштириш (Масалан: 843-ишда Каттақўрғон бўлимидаги ғиштпазлик корхоналари сони 12 та, 3504-а-ишда 16 та эканлиги кўрсатилган. Қолган маълумотлар билан деярли бир хил), маҳаллий ишлаб чиқаришнинг аввалги рўйхатларда номи келтирилмаган бошқа соҳалари (пайтавачилар, прихлоп олиш, шоли ва дон янчиш ва бошқ.) билан ҳам танишиш имкониятини беради.

ЗАРАФШОН МУЗОФОТИДА САВДО-СОТИҚ ИШЛАРИ

Зарафшон музофотида савдо-сотиқ ишлари икки: ички ва ташқи йўналишларда олиб борилган. Россия ва хорижий сармоянинг ўлкага шиддат билан кириб келиши натижасида музофотда ҳам товар-пул муносабатлари ривожланиб борди. Бу ўз навбатида бозорлар сони ва аҳамиятининг ортиб боришида муҳим омиллардан бири бўлди. Кўп йиллар давомида музофот бошлиғи маҳкамасида хизматда бўлган А.П.Хорошкин таъкидлаганидек, бозорлар музофотда аҳоли ҳаётининг асосий кўринишларидан бири бўлган¹³. Унга кўра, ерлилар бозор кунини байрамни кутгандек кутишган. Улар бозорга ё сотиб олиш, ё сотиш ёки фақат вақт ўтказиш учун боришган. Бозорларда камсуқум ерлилар учун барча нарсаларни, жумладан чой, барак, *бачча*, кўпкари (кўкбўри) ва бошқаларни топиш мумкин бўлган. Бозорларда улар қозига мурожаат қилиш учун навбатга туришган¹⁴.

Зарафшон музофоти бошлиғи маҳкамаси иш юритиш ҳужжатлари музофотда савдо-сотиқ ишлари ва бозорлар фаолияти бўйича муҳим маълумотларни олиш имкониятини беради. Хусусан, 5-жамғарманинг 11-ишидан ўрин олган музофот бўлим бошлиқларининг ахборотларида бўлимлардаги туманлар ва қишлоқлардаги мавжуд бозорлар, улардаги дўконлар сони, бозор кунлари ва бозор тушумлари тўғрисида рақамли маълумотлар келтирилган. Масалан, Каттақўрғон бўлими бошлиғининг 1869 йил (...) октябрдаги 431-сонли ахборотидан маълум бўлишича, бўлим бўйича савдо-сотиқ ишлари жами 13 та бозорда амалга оширилган. Улардан энг йириклари Каттақўрғон, Пайшанба ва Митан бозорлари бўлиб, Каттақўрғон бозорида 150 та, Пайшанба бозорида 47 та ва Митан бозорида 17 та дўкон фаолият кўрсатган¹⁵.

[12] Қаранг: ЎзР МА 5-жамғарма, 1-рўйхат, 3504-а-иш, 5-10-варақлар

[13] Хорошкин А.П. Сборник статей касающихся до Туркестанского края. – СПб., 1876. С.149

[14] ЎзР МА 5-жамғарма, 1-рўйхат, 87-иш, 7-варақ орқа томони

[15] ЎзР МА 5-жамғарма, 1-рўйхат, 87-иш, 7-10-варақлар

Бўлимнинг дашт худудларида жойлашган бозорлар, хусусан, Жом, Оқтепа, Мойбулоқ ва Тўсин бозорларидаги дўконлар сони тўғрисида маълумот берилмаган. Чунки уларда дўконларнинг ўзи бўлмаган. Умуман олганда дашт бозорлари шаҳар бозорларига ўхшамаган. А.П.Хорошхин ҳам дашт бозорларида дўконларнинг йўқлиги тўғрисида маълумот беради. Унга кўра, дашт бозорларида савдо-сотиқ ишлари кичик пахса уйлар (мазанкалар) ва ердан ярим аршин (???) баландликдаги лой супачаларда олиб борилган¹⁶.

Бозор йиғимлари барча бозорларда закотчи томонидан амалга оширилган. Каттақўрғон бўлимида ойлик тушумлар бўйича Пайшанба ва Митан бозорлари етакчи ҳисобланган¹⁷. Дашт бозорларида эса тағжой учун ҳеч қандай тўлов ундирилмаган¹⁸. Ушбу ҳолатни дашт бозорларида доимий савдо ишлари билан шуғулланадиган савдогарларнинг бўлмаганлиги билан изохлаш мумкин. Деярли барча бозорлар ҳафтанинг маълум бир кунда, фақат Каттақўрғон шаҳридаги асосий бозор чоршанба ва шанба кунлари очиқ бўлган.

Самарқанд бўлими бошлиғининг 1869 йил 11 октябрдаги 1049-сонли ахборотида келтирилган маълумотларга кўра, бўлимнинг туман ва қишлоқларида жами 19 та бозор манзиллари фаолият кўрсатган¹⁹. Деярли барча бозорларда сотувчиларнинг асосий қисмини қассоблар, маточилар, атторлар, олачачилар ва носфурушлар ташкил этган. Атторлар айна пайтда турли касалликларни даволовчи табиблар ҳам ҳисобланишган.

Булардан ташқари бозорларга маҳаллий ишлаб чиқариш маҳсулотлари бўлган наматлар, капалар, арқонлар, оддий сумкалар, пайтавалар ва бошқа маҳсулотлар олиб келинган. А.П.Хорошхиннинг таъкидлашича, музофот худудидаги энг яхши йўллар албатта қайсидир бозор манзилига олиб борган²⁰. Бозорлар ниҳоятда гавжум бўлиб, саҳарда бошланган олди-сотдилар кун ботишига бир неча соат қолганда якунланган. Музофот туманлари ва қишлоқларидаги барча бозор манзиллари асосан октябрь ойида – кузги йиғим-терим пайтида гавжум бўлган²¹.

5-жамғарманинг 12-ишида келтирилган иш юритиш ҳужжатларини таҳлил қилиш натижасида музофотнинг асосий

[16] ЎзР МА 5-жамғарма, 1-рўйхат, 564-иш, 1-2-варақлар

[17] ЎзР МА 5-жамғарма, 1-рўйхат, 987-иш, 1-варақ

[18] ЎзР МА 5-жамғарма, 1-рўйхат, 987-иш, 2-3-варақлар

[19] ЎзР МА 5-жамғарма, 1-рўйхат, 988-иш, 1-1-варақ орқа томони

[20] Хорошхин А.П. Сборник статей касающихся до Туркестанского края. – СПб., 1876. С.151

[21] ЎзР МА 5-жамғарма, 1-рўйхат, 11-иш, 19-20-варақлар

савдо-сотиқ маркази ҳисобланган Самарқанд шаҳридаги бозорлар, карвонсаройлар ва улардаги дўконлар сони ва турлари тўғрисида батафсил маълумотларни олиш мумкин. Иш юритиш ҳужжатларида келтирилган маълумотларга кўра, 1869 йилда Самарқанд шаҳрида 35 та карвонсарой ва 19 та бозор фаолият кўрсатган. Карвонсаройлардаги дўконлар сони 712 та, бозорлардаги дўконлар 343 та ва дўкон аҳамиятидаги расталар сони 99 тани ташкил этган²². Дўконларнинг турларига эътибор қаратадиган бўлсак, улар орасида кўпчиликни мавсумий маҳсулотлар (394 та), эгар-жабдўқ (130 та) ва оқ астарлик бўз (100 та), чой ва Россиядан келтирилган бошқа маҳсулотлар (50 та) сотиладиган дўконлар ташкил этган. Шаҳардаги бозорлар маълум бир маҳсулотни сотишга ихтисослашган бўлиб, бу ерда 4 та нон бозори, 3 та гуруч бозори, 2 та чопон, гилам ва палос бозори ва 2 та мева бозорлари аҳолига хизмат кўрсатган²³. Самарқанд бўлими бошлиғининг 1871 йил 21-сентябрдаги 2413-сонли ахборотида кўра, шаҳарнинг бош бозор кўчасидаги дўконларнинг сони 215 тани ташкил этган. Дўкон эгаларининг миллий таркибига эътибор берадиган бўлсак, дўконлардан 100 таси яҳудийларга, 15 таси ҳиндларга, қолган дўконлар бошқа ерликларга тегишли бўлган²⁴.

САВДО-СОТИҚ ИШЛАРИНИНГ ОЛИБ БОРИЛИШИДА ЎЛЧОВ БИРЛИКЛАРИНИНГ АҲАМИЯТИ

Савдо-сотиқ ишларининг олиб борилишида ўлчов бирликларининг аҳамияти ниҳоятда катта. Россия ҳокимияти ўрнатилгунга қадар ва Россия ҳукмронлигининг дастлабки йилларида Зарафшон музофотида ҳам ўлканинг бошқа бирликларида бўлгани каби анъанавий узунлик ва оғирлик ўлчов бирликлари (батмон, мисқол, газ, аршиш, қарич ва бошқ.) дан фойдаланилган. Зарафшон музофоти бошлиғи маҳкамаси иш юритиш ҳужжатлари ўлкада ва унинг алоҳида маъмурий-худудий бирлиги ҳисобланган Зарафшон музофотида маҳаллий аҳоли учун мутлақо нотаниш бўлган узунлик ва оғирлик ўлчов бирликларининг жорий этилиши бўйича қимматли маълумотларни тақдим этади. Хусусан, 5-жамғарманинг 87-ишида ўлкада ва Зарафшон музофотида йирик ислохотлардан бири рус узунлик ва оғирлик ўлчовларининг жорий этилиши бўйича муҳим ҳужжатлар жамланган.

Умуман олганда ўнлик тизимида асосланган рус ўлчов

[22] ЎзР МА 5-жамғарма, 1-рўйхат, 12-иш, 124-варақ

[23] ЎзР МА 5-жамғарма, 1-рўйхат, 12-иш, 124-варақ

[24] ЎзР МА 5-жамғарма, 1-рўйхат, 61-иш, 2, 4-7-варақлар

бирликларига ўтиш масаласи биринчи марта 1870 йил кузида, Тошкент ярмаркасида Россия империяси Молия вазирлиги вакили, коллеж котиби Петровский томонидан кўтарилган ва у ўлка бошлиғига рус ўлчов бирликларига ўтиш ва бозорларда маҳсулотларни ўлчаганлик учун тўлов ундириш бўйича ўз таклифларини тақдим этган эди²⁵.

Ишда Туркистон генерал-губернаторининг 1872 йил 31 мартдаги 2446-сонли муносабат хати келтирилган. Унда ўлкада эскидан қўлланиб келинаётган узунлик ва оғирлик ўлчов бирликларининг талабга жавоб бермаслиги, уларнинг қўлланилиши Россия маъмурияти учун кўплаб ноқулайчиликларни келтириб чиқараётганлиги баён этилган бўлиб, 1872 йил 1 апрелидан бошлаб рус узунлик ва оғирлик ўлчов бирликларига ўтилиши мумкинлиги ва бу ислохотнинг ўлка ва қўшни хонликлар аҳолисига ижобий таъсир кўрсатиши таъкидланган эди. Ўлка бошлиғи узоқ давом этган мунозаралардан сўнг Туркистон ўлкасида амалда бўлган эски оғирлик ва узунлик ўлчов бирликлари ўрнига ўнлик тизимига асосланган рус оғирлик ва узунлик ўлчов бирликларини жорий этишга қарор қилганлигини билдирган ва музофот бошлиғига уларни қўллаш бўйича кўрсатма берган эди²⁶. 1872 йил баҳоридан бошлаб Туркистон ўлкасида, жумладан, Зарафшон музофотида ҳам янги ўлчов бирликлари жорий этила бошланган бўлсада, бу маҳаллий ўлчов бирликлари ўз аҳамиятини бутунлай йўқотди, деганхулосани келтириб чиқармаслиги лозим. Чунки 1880 йилларнинг биринчи ярмига оид иш юритиш ҳужжатларида ҳам эски ўлчов бирликларидан фойдаланилганлигини кўришимиз мумкин.

Иш юритиш ҳужжатлари музофот бозорларида савдо-сотик ишларини юритиш вақтлари ва алоҳида маҳсулотларнинг сотилиши Россия маъмурияти томонидан назорат қилиниб борилгани тўғрисида ҳам маълумотларни тақдим этади.

Туркистон ўлкаси ҳарбий-тиббиёт нозирининг 1880 йил 17 июлдаги 1854-сонли хатида хусусий шахслар томонидан хинина тузининг 1 фунти 20-25 р.дан таклиф этилаётганлиги, аслида унинг нархи 100 р. туриши маълум қилинган. Хатда ушбу ҳолат касалхоналарда ва ҳарбий қисмларда фойдаланиладиган хинина тузининг катта миқдорда ўғирланганлигидан далолат бериши таъкидланган бўлиб, музофот бошлиғидан хусусий шахсларнинг хинина тузи савдоси билан шуғулланишига қарши чоралар кўриш

[25] ЎзР МА 5-жамғарма, 1-рўйхат, 87-иш, 7-варақ орқа томони

[26] ЎзР МА 5-жамғарма, 1-рўйхат, 87-иш, 7-10-варақлар

ва қўлга олинган шахсларни қонуний тартибда сўроқ қилиш сўралган эди²⁷.

987-ишда ўрин олган Тоғли туманлар бошқарувчисининг 1882 йилда 3 июлдаги 911-сонли ахборотида музофот бошлиғидан бозорлардаги омборчиларнинг куннинг эрта қисми(сахар)да дон сотиб олишларини тақиқлашга рухсат бериш, шу орқали аҳолининг арзон нархда дон сотиб олишига ва бозорларнинг ижара тўловларини таъминлашга имкон яратиш сўралган²⁸. Ахборотни кўриб чиқар эканмиз, Тоғли туманлар бошқарувчи ўзининг илтимосномасини бозорларга дон маҳсулотларини олиб келувчилар бозор йиғимларини тўламаслик учун ўз маҳсулотларини бозор ташқарисида омборчиларга келишилган нархда топшириб кетаётганлиги, натижада бозорларнинг ижара ҳақлари тўлмаётганлиги ва оддий аҳоли кунлик эҳтиёжи учун донни омборчилар ва дўкончилардан қиммат нархга олишга мажбур бўлганлиги билан изоҳланганини кўришимиз мумкин. Зарафшон музофоти бошлиғининг 1882 йил 8 июлдаги 19-сонли фармойиши билан музофот барча бозорларида куннинг эрта қисми(сахар)да амлоқдорлар томонидан дон маҳсулотларининг сотиб олинишига қарши чоралар қўллаш бўйича кўрсатма берилган²⁹.

Туркистон генерал-губернаторлиги Ҳарбий-тиббиёт бошқармасининг 1879 йил 5 февралдаги 412-сонли айланма таклифи билан ўлкада хитой ишлаб чиқариши бўлган ҳақиқий чойдан бошқа чойларнинг истеъмоли тақиқланган бўлсада, ўлка бошлиғининг 1882 йил 27 январдаги 526-сонли фармойишида маҳаллий ишлаб чиқарилган чойлар савдосининг тақиқланиши мақсадга мувофиқ эмас, деб таъкидланган эди³⁰. Ўлка бошлиғининг бундай қарорга келиши, ушбу тақиқ назоратнинг қийинлиги боис ҳеч қандай натижа бермаслиги, ерли маъмуриятнинг ушбу тақиқдан ўз манфаатлари йўлида фойдаланиши мумкинлиги, яъни, маҳаллий чойлар нархининг кескин ошиб кетиши ва Тошкент кимё лабораторияси ҳам маҳаллий чойлар соғлиқ учун зарар эмаслигини тасдиқлаганлиги билан изоҳланган.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Самарқанд бўлими бошлиғининг 1882 йил 11 декабрдаги 4988-сонли ахборотидан маълум бўлишича, Кабуд волости

[27] ЎзР МА 5-жамғарма, 1-рўйхат, 564-иш, 1-2-варақлар

[28] ЎзР МА 5-жамғарма, 1-рўйхат, 987-иш, 1-варақ

[29] ЎзР МА 5-жамғарма, 1-рўйхат, 987-иш, 2-3-варақлар

[30] ЎзР МА 5-жамғарма, 1-рўйхат, 988-иш, 1-1-варақ орқа томони

бошқарувчиси волост ўттизбошилар номидан Чуқурдаги бозорни тугатиш ва унинг ўрнига Жомбой қишлоғида Чуқурда бўлгани каби сешанба кунлари бозор ташкил этилишини илтимос қилган. Чуқурдаги бозорни тугатиш зарурати нафақат Кабуд, балким кўшни волостлар аҳолиси учун ҳам, жойнинг ноқулайлиги ва, айниқса, қиш ойларида сотувчилар ва харидорлар учун катта қийинчиликлар туғдираётгани билан изоҳланган. Жомбой қишлоғи эса катта йўлнинг устида жойлашган бўлиб, қопламали бозор майдонига эга бўлган. Одатда бу ерда шанба кунлари бозор бўлган³¹. Чуқурда бозорни тугатиш зарурати, шунингдек, ундан 5 верст узоқликда Сарича бозорининг (Суғуд тумани) очилиши билан ҳам изоҳланган. Зарафшон музофоти бошлиғи Самарқанд бўлими бошлиғининг мазкур ахборотига “розиман” деб муносабат билдирган эди.

5-жамғарманинг 3853-ишида Челак ва Оқтепа қишлоқларидаги бозор майдонларини қоплаш, уларга олиб борадиган йўллардаги кўприкларни таъмирлаш, бозорлардаги савдо ўринларини тартибга келтириш бўйича Зарафшон музофоти бошлиғи маҳкамаси, Каттақўрғон бўлими бошлиғи ва Самарқанд бўлими бошлиғи томонидан олиб борилган расмий ёзишмалар ўрин олган.

Умуман олганда XIX аср 60-йилларидан бошлаб Россия империяси мустамлакачилиги остида чуқур сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва маданий ўзгаришларни бошдан кечирган Туркистон ўлкаси, унинг марказий қисми – Зарафшон водийсининг тарихига доир ёзма манбаларни манбашунослик нуқтаи назаридан ўрганиш ва уларнинг тарихий манба сифатидаги аҳамиятининг очиб берилиши фанда мустамлака давр тарихини ўрганиш билан боғлиқ қатор муаммоларга ечим топишда муҳим вазифалардан биридир.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар

ЎзР МА 5-жамғарма, 1-рўйхат, 11-иш
 ЎзР МА 5-жамғарма, 1-рўйхат, 12-иш
 ЎзР МА 5-жамғарма, 1-рўйхат, 61-иш
 ЎзР МА 5-жамғарма, 1-рўйхат, 87-иш
 ЎзР МА 5-жамғарма, 1-рўйхат, 542-иш
 ЎзР МА 5-жамғарма, 1-рўйхат, 842-иш
 ЎзР МА 5-жамғарма, 1-рўйхат, 843-иш
 ЎзР МА 5-жамғарма, 1-рўйхат, 564-иш
 ЎзР МА 5-жамғарма, 1-рўйхат, 987-иш
 ЎзР МА 5-жамғарма, 1-рўйхат, 988-иш
 ЎзР МА 5-жамғарма, 1-рўйхат, 1026-иш
 ЎзР МА 5-жамғарма, 1-рўйхат, 1333-иш
 ЎзР МА 5-жамғарма, 1-рўйхат, 1610-иш
 Қаранг: ЎзР МА 5-жамғарма, 1-рўйхат, 3504-а-иш

[31] ЎзР МА 5-жамғарма, 1-рўйхат, 1026-иш, 1-2-варақлар

- Хорошкин А.П. Сборник статей касающихся до Туркестанского края. – СПб., 1876. С.149
- Саидкулов Т.С. Самарканд во второй половине XIX – начале XX веков. – Самарканд, 1970. С.141

